

ਯੋਗੇਸ਼ਵਰੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ

ਸ਼ੈਲੇਂਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਯੋਗ ਅਕਾਦਮੀ

ਬਿਜੇਂਦ੍ਰ ਨਿਵਾਸ, ਗੰਗਾ ਨਿਵਾਸ, ਕੋਠੀ ਦਸ ਵਿਸ਼ਾ,

ਗੋਵਰਧਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ: ਮਥੁਰਾ-281502

(ਉ.ਪ੍ਰ.)

ISBN : 978-81-950076-5-3

© 2022 ਸ਼ੈਲੇਂਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ

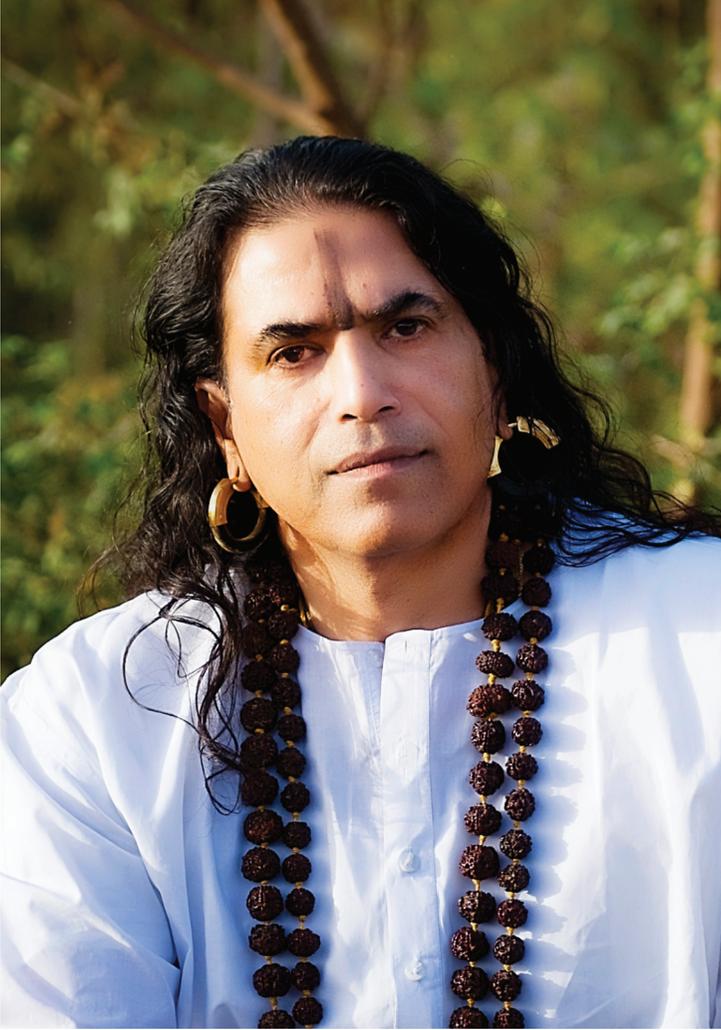
ਲੇਖਕ:

ਸ਼ੈਲੇਂਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ

ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਗ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਸੀ.ਜੇ. ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

“ਸਤਿ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ”

ਸ਼ੈਲੇਂਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ

“ਕਾਲ” ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੌਗਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ
ਮੈਂ, ਇਕੱਲਾ
ਪੁਕਾਰਾਂਗਾ ਕਦੋਂ ਤਕ
ਅਤੇ ਸੁਣੇਗਾ ਕੌਣ
ਮੈਨੂੰ “ਕਾਲ” ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਵੇਖ ਕੇ
ਕੋਈ ਮੰਨੇਗਾ ਕਿ
ਮੈਂ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਰੇ
ਕੁਝ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ?

ਤਤਕਰਾ

1. ਭੂਮਿਕਾ	9
2. ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ	11
3. ਅਥ ਧਿਆਨਮ	13
4. ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ	15
5. ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ	29
6. ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਇ	67
7. ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ	91
8. ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	118
9. ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	133
10. ਸਤਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	160
11. ਅਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	177
12. ਨੌਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	194
13. ਦਸਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	213
14. ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	232
15. ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	261
16. ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	272
17. ਚੌਦ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	291
18. ਪੰਦਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	306
19. ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	318
20. ਸਤਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	332
21. ਅਠਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	347

ਭੂਮਿਕਾ

ਗੀਤਾ ਦਾ ਨੇਮਪੂਰਬਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜਮਈ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਂ ਅਨੇਕ ਸਵੇਰੇ ਯਾਦ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਯੋਗੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਯੋਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਆਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਯੋਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਿਆ ਯੋਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਯਾਮਾ ਚਰਨ ਲਾਹਿੜੀ ਮਹਾਸ਼ੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰੰਗ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਦੇਸ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵਕਤ ਸਿਰ ਯੋਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਜੋ ਆਮ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੋਗ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ।

ਸ੍ਰੀ ਹਿੰਮਤ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਗਿਆਨੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਮੈਂ, ਸ਼ੈਲੇਂਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਇਕ ਯੋਗੀ ਹਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਗੁਰੂ “ਬਾਬਾ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਯਾਮਾ ਚਰਨ ਲਾਹਿੜੀ ਮਹਾਸ਼ੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਤੀਨ ਕੌੜੀ ਲਾਹਿੜੀ ਮਹਾਸ਼ੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਸਤਯ ਚਰਨ ਲਾਹਿੜੀ ਮਹਾਸ਼ੇ ਦਾ ਮੈਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਾਂ।”

ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਉਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੁਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਆਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸ਼ੈਲੇਂਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ

ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ-ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ 'ਤੇ ਜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪਦਾਰਥ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਤਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਵਿਗਾਟਤਾ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਖਮ ਤਕ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਗਾਟਤਾ ਨਾਲ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਅਸੀਮਤ ਵਿਗਾਟ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਵਿਗਾਟਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮੁੱਢ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਉਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਸੁੰਨਤਾ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਪਰਮਾਣੂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਣੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗਤੀਮਾਨ ਕਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁੰਨਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ, ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਇਸ ਚੇਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।

ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਜਦ ਅਸੀਂ ਵੰਡ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਣੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਜਦ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਊਰਜਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਊਰਜਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਭਾਲਦਿਆਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਤਕ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਊਰਜਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਤੱਤ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਸੰਹਾਰ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਗਤੀਮਾਨ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਪੱਧਰ ਭੇਦ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਉਸ ਤੱਤ ਸਮਾਂ ਜਾਂ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸਭ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਸ਼ੀ ਸਮਝ ਸਕੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹੈ?

ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਜਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਸੀ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ, ਇਹ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੌਣ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਰਧ-ਨਾਰੀਸ਼ੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗਾ।

ਅਥ ਧਿਆਨਮ

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
 विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
 लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
 वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

ਸ਼ਾਂਤਾਕਾਰੰ ਭੁਜਗਸ਼ਯਨੰ ਪਦਮਨਾਭੰ ਸੁਰੇਸ਼ੰ
 ਵਿਸ਼ਵਾਧਾਰੰ ਗਗਨ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ੰ ਮੇਘਵਰਨ ਸ਼ੁਭਾਂਗਮ ।
 ਲਕਸ਼ਮੀਕਾਂਤੰ ਕਮਲਨਯਨੰ ਯੋਗਿਭਿਰਧਿਆਨਗਮਯੰ
 ਵੰਦੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਵਭਯਹਰੰ ਸਰਵਲੋਕੈਕਨਾਥਮ ॥

ਅਰਥ- ਸ਼ਾਂਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ, ਸੱਪ ਉਪਰ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਪਦਮਨਾਭ ਜੋ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਅਕਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਮੇਘ ਸਮਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨ ਹੈ, ਸ਼ੁਭ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੱਛਮੀ ਪਤੀ, ਕੰਵਲ ਵਰਗੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੈਂ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुवन्ति दिव्यैस्तवैर्वेदैः

साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।

ध्यानावस्थਿਤतद्ਗਤੇਨ ਸਨਸਾ ਪਞਯਨ੍ਤਿ ਯੰ ਯੋਗਿਨੋ

ਯਸ੍ਯਾਨ੍ਤੰ ਨ ਵਿਦੁः ਸੁਰਾਸੁਰਗਣਾ ਦੇਵਾਯ ਤਸਮੈ ਨਮः॥

ਯੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰੁਣੈਂਦ੍ਰੁਦ੍ਰੁਮਰੁਤਹ ਸਤੁੰਵੰਤਿ ਦਿਵਯੈਸਤਵੈਰਵੈਦੈਹ

ਸਾਅੰਗ ਪਦ ਕ੍ਰਮੋਪਨਿਸ਼ਦੈਰਗਾਯੰਤਿ ਯੰ ਸਾਮਗਾਹ।

ਧਯਾਨਾਵਸਿਥਤਤਦਗਤੇਨ ਮਨਸਾ ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਯੰ ਯੋਗਿਨੋ

ਯਸਯਾਨਤੰ ਨ ਵਿਦੁਹ ਸੁਰਾਸੁਰਗਣਾ ਦੇਵਾਯ ਤਸਮੈ ਨਮਹ ॥

ਅਰਥ- ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਰੁਣ, ਰੁਦਰ ਤੇ ਮਰੂਤ ਰੂਹਾਨੀ ਸਤੋਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੰਗ, ਪਦ, ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਤੋਂ ਗਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੇਦ ਸਰੂਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਹੈ, ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

- ਧ੍ਰੁਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਗਵਾਚ— ਧਰਮਕੇਤ੍ਰੇ ਕੁਰੁਕੇਤ੍ਰੇ ਸਮਵੇਤਾ ਯੁਯੁਤਸਵਃ।
ਸਾਸਕਾਃ ਪਾਠਭਗਾਸ਼੍ਰੇਯ ਕਿਸਕੁਰ੍ਵੰਤ ਸੰਜਯ ॥ ੧ ॥
- ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਉਵਾਚ - ਧਰਮਸ਼ੇਤਰੇ ਕੁਰੁਸ਼ੇਤਰੇ ਸਮਵੇਤਾ ਯੁਯੁਤਸਵਃ।
ਮਾਮਕਾਃ ਪਾਂਡਵਾ ਸ਼ਚੈਵ ਕਿਮਕੁਰਵਤ ਸੰਜਯ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਧਰਮਸ਼ੇਤਰੇ, ਕੁਰੁਸ਼ੇਤਰੇ, ਸਮਵੇਤਾਹ, ਯੁਯੁਤਸਵਹ,
ਮਾਮਕਾਹ, ਪਾਂਡਵਾਹ, ਚ, ਏਵ, ਕਿਮ, ਅਕੁਰਵਤ, ਸੰਜਯ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ— ਹੇ ਸੰਜੇ! ਧਰਮ ਭੂਮੀ ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?
- ਸੰਜਯ ਭਗਵਾਚ— ਦ੍ਰੁਸ਼ਟ੍ਵਾ ਤੁ ਪਾਠਭਗਾਨੀਕੰ ਯੂਠੰ ਦੁਰਯੋਧਨਸ੍ਰਤਦਾ।
ਆਚਾਰਯਮੁਪਸਙ੍ਗਮ੍ਯ ਰਾਜਾ ਵਚਨਮਬ੍ਰਵੀਤ ॥ ੨ ॥
- ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ ਤੁ ਪਾਂਡਵਾਨੀਕੰ ਵਿਯੂਢੰ ਦੁਰਯੋਧਨਸਤਦਾ।
ਆਚਾਰਯਮੁਪਸੰਗਮਯ ਰਾਜਾ ਵਚਨਮਬ੍ਰਵੀਤ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਤੁ, ਪਾਂਡਵਾਨੀਕਮ, ਵਿਯੂਢਮ, ਦੁਰਯੋਧਨਹ, ਤਦਾ,
ਆਚਾਰਯਮ, ਉਪਸੰਗਮਯ, ਰਾਜਾ, ਵਚਨਮ, ਅਬ੍ਰਵੀਤ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਚਾਰੀਆ ਦੋਣ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ।
- ਪਯੈਤਾਂ ਪਾਠੁਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮਾਚਾਰਯ ਸਹ੍ਰੀੰ ਚਮੂਸ੍।
ਯੂਠੰ ਫੁਪਦਪੁਤ੍ਰੇਣ ਤਵ ਸਿਘੇਣ ਧੀਮਤਾ ॥ ੩ ॥
- ਪਸ਼ਯੈਤਾਂ ਪਾਂਡੁਪੁਤਰਾਣਾਮਾਚਾਰਯ ਮਹਤੀੰ ਚਮੂਮ।
ਵਿਯੂਢਾਂ ਦ੍ਰੁਪਦਪੁਤਰੇਣ ਤਵ ਸ਼ਿਸ਼ਯੇਣ ਧੀਮਤਾ ॥ ੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਸ਼ਯ, ਏਤਾਮ, ਪਾਂਡੁਪੁਤਰਾਣਾਮ, ਆਚਾਰਯ, ਮਹਤੀਮ, ਚਮੂਮ,
ਵਿਯੂਢਾਮ, ਦ੍ਰੁਪਦਪੁਤਰੇਣ, ਤਵ, ਸ਼ਿਸ਼ਯੇਣ, ਧੀਮਤਾ ॥ ੩ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਚਾਰੀਆ! ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ ਦ੍ਰੁਪਦ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਅਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾ ਸਹੇਠਾਸਾ ਭੀਸਾਜੁੰਨਸਮਾ ਯੁਧਿ।
ਯੁਧੁਧਾਨੋ ਵਿਰਾਟਸ਼ ਫੁਪਦਸ਼ ਸਹਾਰਥਃ ॥ ੪ ॥

ਅਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾ ਮਹੇਸ਼ਵਾਸਾ ਭੀਮਾਰਜੁਨਸਮਾ ਯੁਧਿ।
ਯੁਧੁਧਾਨੋ ਵਿਰਾਟਸ਼ ਦੁਪਦਸ਼ੁ ਮਹਾਰਥਃ ॥ ੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਤ੍ਰ, ਸ਼ੂਰਾਹ, ਮਹੇਸ਼ਵਾਸਾਹ, ਭੀਮਾਰਜੁਨਸਮਾਹ, ਯੁਧਿ,
ਯੁਧੁਧਾਨਹ, ਵਿਰਾਟਹ, ਚ, ਦੁਪਦਹ, ਚ, ਮਹਾਰਥਹ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥ - ਇਥੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭੀਮ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਸਮਾਨ ਮਹਾ ਧਨੁਰਧਰ
ਸੂਰਬੀਰ ਹਨ। ਯੁਧੁਧਾਨ, ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਦੁਪਦ ਹਨ।

ਧ੍ਰੁਸ਼ਟਕੇਰੁਸ਼੍ਰੇਕਿਤਾਨਃ ਕਾਸ਼ਿਰਾਜਸ਼ ਵੀਰਯਗਨ੍।
ਪੁਰੁਜਿਤਕੁਨ੍ਤਿਭੋਜਸ਼ ਸ਼ੈਬਯਸ਼ ਨਰਪੁੰਗਵਃ ॥ ੫ ॥

ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਸ਼ਚੇਕਿਤਾਨਃ ਕਾਸ਼ਿਰਾਜਸ਼ੁ ਵੀਰਯਵਾਨ।
ਪੁਰੁਜਿਤਕੁੰਤਿਭੋਜਸ਼ੁ ਸ਼ੈਬਯਸ਼ੁ ਨਰਪੁੰਗਵਃ ॥ ੫ ॥

ਪਦਵੇਦ - ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ, ਚੇਕਿਤਾਨਹ, ਕਾਸ਼ਿਰਾਜਹ, ਚ, ਵੀਰਯਵਾਨ,
ਪੁਰੁਜਿਤ, ਕੁੰਤਿਭੋਜਹ, ਚ, ਸ਼ੈਬਯਹ, ਚ, ਨਰਪੁੰਗਵਹ ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ - ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁ, ਚੇਕਿਤਾਨ, ਬਲਵਾਨ ਕਾਸ਼ਿਰਾਜ, ਕੁੰਤਿਭੋਜ-
ਪੁਰੁਜਿਤ ਤੇ ਨਰਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ੈਬਯ ਹਨ।

ਯੁਧਾਸਨ੍ਯੁਸ਼ ਵਿਕ੍ਰਾਨ੍ਤ ਉਤਮੀਯਾਸ਼ ਵੀਰਯਗਨ੍।
ਸੌਖਫ੍ਰੋ ਫ੍ਰੌਪਦੇਯਾਸ਼ ਸਰਵ ਏਵ ਸਹਾਰਥਾਃ ॥ ੬ ॥

ਯੁਧਾਮਨਯੁਸ਼ੁ ਵਿਕ੍ਰਾਂਤ ਉਤਮੋਜਾਸ਼ੁ ਵੀਰਯਵਾਨ।
ਸੌਭਦ੍ਰੋ ਦ੍ਰੌਪਦੇਯਾਸ਼ੁ ਸਰਵ ਏਵ ਮਹਾਰਥਾਃ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੁਧਾਮਨਯੁਹ, ਚ, ਵਿਕ੍ਰਾਂਤਹ, ਉਤਮੋਜਾਹ, ਚ, ਵੀਰਯਵਾਨ,
ਸੌਭਦ੍ਰਹ, ਦ੍ਰੌਪਦੇਯਾਹ, ਚ, ਸਰਵੇ, ਏਵ, ਮਹਾਰਥਾਹ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ - ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਯੁਧਾਮਨਯੁ, ਬਲਵਾਨ ਉਤਮੋਜਾ, ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਦ੍ਰੌਪਦੀ
ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ।

ਅਸਮਾਕੰ ਤੁ ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾ ਯੇ ਤਾਨਿੰਬੋਧ ਦ੍ਰਿਯੋਤਮ।
ਨਾਯਕਾ ਮਮ ਸੈਨਯਸਯ ਸੰਗਿਅਾਰਥ ਤਾਨਬ੍ਰਵੀਮਿ ਤੇ ॥ ੭ ॥

ਅਸਮਾਕੰ ਤੁ ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾ ਯੇ ਤਾਨਿੰਬੋਧ ਦ੍ਰਿਯੋਤਮ।
ਨਾਯਕਾ ਮਮ ਸੈਨਯਸਯ ਸੰਗਿਅਾਰਥ ਤਾਨਬ੍ਰਵੀਮਿ ਤੇ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਸਮਾਕਮ, ਤੁ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾਹ, ਯੇ, ਤਾਨ ਨਿੰਬੋਧ, ਦ੍ਰਿਯੋਤਮ,
ਨਾਯਕਾਹ, ਮਮ, ਸੈਨਯਸਯ, ਸੰਗਿਅਾਰਥ, ਤਾਨ, ਬ੍ਰਵੀਮਿ, ਤੇ ॥ ੭ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਧਾ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜਾਣ ਲਉ। ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਯਕ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ।

भवाभीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च॥ ८॥

ਭਵਾਨਭੀਸ਼ਮਸ਼ੁ ਕਰਣਸ਼ੁ ਕ੍ਰਪਸ਼ੁ ਸਮਿਤਿੰਜਯਃ।
ਅਸ਼ੂਤਥਾਮਾ ਵਿਕਰਣਸ਼ੁ ਸੌਮਦਤਿਸਤਥੈਵ ਚ॥ ੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਭਵਾਨ, ਭੀਸ਼ਮਹ, ਚ, ਕਰਣਹ, ਚ, ਕ੍ਰਪਹ, ਚ, ਸਮਿਤਿੰਜਯਹ,
ਅਸ਼ੂਤਥਾਮਾ, ਵਿਕਰਣਹ, ਚ, ਸੌਮਦਤਿਹ, ਤਥਾ, ਏਵ, ਚ॥ ੮॥

ਅਰਥ - ਆਪ, ਭੀਸ਼ਮ, ਕਰਣ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਵਿਕਰਣ ਤੇ ਸੌਮਦੱਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ।

अन्ये च बहवः शूराः मदर्थं त्यक्तजीविताः।
नानाशास्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः॥ ९॥

ਅਨਯੇ ਚ ਬਹਵਃ ਸ਼ੂਰਾਃ ਮਦਰਥੇ ਤਯਕਤਜੀਵਿਤਾਃ।
ਨਾਨਾਸ਼ਸਤ੍ਰਪ੍ਰਹਰਣਾਃ ਸਰਵੇ ਯੁਧਵਿਸ਼ਾਰਦਾਃ ॥ ੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨਯੇ, ਚ, ਬਹਵਹ, ਸ਼ੂਰਾਹ, ਮਦਰਥੇ, ਤਯਕਤਜੀਵਿਤਾਹ,
ਨਾਨਾਸ਼ਸਤ੍ਰਪ੍ਰਹਰਣਾਹ, ਸਰਵੇ, ਯੁਧਵਿਸ਼ਾਰਦਾਹ॥ ੯॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਸਤ੍ਰਾਂ-ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹਨ।

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम्॥ १०॥

ਅਪਰਯਾਪਤੰ ਤਦਸਮਾਕੰ ਬਲੰ ਭੀਸ਼ਮਾਭਿਰਕਸ਼ਿਤਮ।
ਪਰਯਾਪਤੰ ਤਿਵਦਮੇਤੇਸ਼ਾਂ ਬਲੰ ਭੀਸ਼ਮਾਭਿਰਕਸ਼ਿਤਮ ॥ ੧੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਪਰਯਾਪਤਮ, ਤਤ, ਅਸਮਾਕਮ, ਬਲਮ, ਭੀਸ਼ਮਾਭਿਰਕਸ਼ਿਤਮ,
ਪਰਯਾਪਤੰ, ਤੁ, ਇਦਮ, ਏਤੇਸ਼ਾਮ, ਬਲਮ, ਭੀਸ਼ਮਾਭਿਰਕਸ਼ਿਤਮ॥ ੧੦॥

ਅਰਥ - ਸਾਡਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖਿਆ ਵਾਲਾ ਬਲ ਘਟ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖਿਆ ਵਾਲਾ ਬਲ ਕਾਫੀ ਹੈ।

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि॥ ११॥

ਅਯਨੇਸ਼ੁ ਚ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਯਥਾਭਾਗਮਵਸਿਥਤਾ:।
ਭੀਸ਼ਮਮੇਵਾਭਿਰਸ਼ੰਤੁ ਭਵੰਤ: ਸਰਵ ਏਵ ਹਿ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਯਨੇਸ਼ੁ, ਚ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਯਥਾਭਾਗਮ, ਅਵਸਿਥਤਾਹ,
ਭੀਸ਼ਮਮ, ਏਵ, ਅਭਿਰਸ਼ੰਤੁ, ਭਵੰਤਹ, ਸਰਵੇ, ਏਵ, ਹਿ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦੂਹ ਦੁਆਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ
ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ
ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ।

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ੧੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਸਯ ਸੰਜਨਯਨਹਰਸ਼ੰ ਕੁਰੁਵ੍ਰਧ: ਪਿਤਾਮਹ:
ਸਿੰਹਨਾਦੰ ਵਿਨਯੋਚਚੈ: ਸ਼ੰਖੰ ਦਧਮੋ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ॥ ੧੨ ॥

ਅਰਥ -

ਤਸਯ, ਸੰਜਨਯਨ, ਹਰਸ਼ਮ, ਕੁਰੁਵ੍ਰਧਹ, ਪਿਤਾਮਹਹ,
ਸਿੰਹਨਾਦਮ, ਵਿਨਯ, ਉਚਚੈਹ, ਸ਼ੰਖਮ, ਦਧਮੋ, ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ॥
੧੨ ॥

ਤਦ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ
ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਸਮਾਨ ਉੱਚੀ
ਗਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ੰਖ ਵਜਾਇਆ।

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोसुखाः।
सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਤ: ਸ਼ੰਖਾਸ਼ੁ ਭੇਰਯਸ਼ੁ ਪਣਵਾਨਕਗੋਮੁਖਾ:
ਸਹਸ੍ਰੈਵਾਭਯਹਨਯੰਤ ਸ: ਸ਼ਬਦਸਤੁਮੁਲੋਅਭਵਤ ॥ ੧੩ ॥

ਤਤਹ, ਸ਼ੰਖਾਹ, ਚ, ਭੇਰਯਹ, ਚ, ਪਣਵਾਨਕਗੋਮੁਖਾਹ,
ਸਹਸਾ, ਏਵ, ਅਭਯਹਨਯੰਤ, ਸਹ, ਸ਼ਬਦਹ, ਤੁਮੁਲਹ, ਅਭਵਤ ॥
੧੩ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੰਖ, ਨਗਾੜੇ, ਢੋਲ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਤੇ ਰਣਸਿੰਘੇ ਆਦਿ
ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵੱਜਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਧੁਨ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋਈ।

ततः श्रेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने रिथतौ।
माधवः पाण्डवश्लैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मसुः ॥ ੧੪ ॥

ਤਤ: ਸ਼੍ਰੇਤੈਰਹਯੈਰਯੁਕ੍ਤੇ ਮਹਤਿ ਸਯੰਦਨੇ ਸਿਥਤੋ।
ਮਾਧਵ: ਪਾਂਡਵਸ਼੍ਰੈਵ ਦਿਵਯੋ ਸ਼ੰਖੋ ਪ੍ਰਦਧਮਤੁ: ॥ ੧੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਤਹ, ਸ਼ਵੇਤੈਹ, ਹਯੈਹ, ਯੁਕਤੇ, ਮਹਤਿ ਸਜੰਦਨੇ, ਸਿਥਤੋ, ਮਾਧਵਹ, ਪਾਂਡਵਹ, ਚ, ਏਵ, ਦਿਵਯੋ, ਸੰਖੋ, ਪ੍ਰਦਧਮਤੁਹ ॥ ੧੪ ॥
- ਅਰਥ - ਤਦ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਮਾਧਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਿਵਯ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।
- पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः॥ ੧੫ ॥
 ਪਾਂਚਜਨਯੰ ਹਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ੋ ਦੇਵਦਤੰ ਧਨੰਜਯਃ।
 ਪੌਂਡ੍ਰੰ ਦਧਮੋ ਮਹਾਸੰਖੰ ਭੀਮਕਰਮਾ ਵ੍ਰਕੋਦਰਃ ॥ ੧੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਾਂਚਜਨਯਮ, ਹਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ਹ, ਦੇਵਦਤਮ, ਧਨੰਜਯਹ,
 ਪੌਂਡ੍ਰਮ, ਦਧਮੋ, ਮਹਾਸੰਖਮ, ਭੀਮਕਰਮਾ, ਵ੍ਰਕੋਦਰਹ ॥ ੧੫ ॥
- ਅਰਥ - ਹਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਨੇ 'ਪਾਂਚਜਨਯ' ਤੇ ਧਨੰਜੈ ਨੇ 'ਦੇਵਦੱਤ' ਤੇ ਭਿਅੰਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵ੍ਰਕੋਦਰ ਨੇ 'ਪੌਂਡ੍ਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ।
- अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ॥ ੧੬ ॥
 ਅਨੰਤਵਿਜਯੰ ਰਾਜਾ ਕੁੰਤੀਪੁਤ੍ਰੋ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰਃ।
 ਨਕੁਲਃ ਸਹਦੇਵਸ਼ੁ ਸੁਘੋਸ਼ਮਣਿਪੁਸ਼ਪਕੌ ॥ ੧੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਨੰਤਵਿਜਯਮ, ਰਾਜਾ, ਕੁੰਤੀਪੁਤ੍ਰਹ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰਹ
 ਨਕੁਲਹ, ਸਹਦੇਵਹ, ਚ, ਸੁਘੋਸ਼ਮਣਿਪੁਸ਼ਪਕੌ ॥ ੧੬ ॥
- ਅਰਥ - ਕੁੰਤੀਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੇ 'ਅਨੰਤ ਵਿਜੈ' ਨਕੁਲ ਨੇ 'ਸੁਘੋਸ਼' ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ 'ਮਣਿਪੁਸ਼ਪਕ' ਨਾਮ ਦੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।
- काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः॥ ੧੭ ॥
 ਕਾਸ਼ਯਸ਼ੁ ਪਰਮੇਸ਼ਵਾਸਃ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਚ ਮਹਾਰਥਃ।
 ਧ੍ਰੁਸ਼ਟਯੁਮਨੋ ਵਿਰਾਟਸ਼ੁ ਸਾਤਯਕਿਸ਼ੁਪਰਾਜਿਤਃ ॥ ੧੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਸ਼ਯਹ, ਚ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਾਸਹ, ਸਿਖੰਡੀ, ਚ, ਮਹਾਰਥਹ,
 ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਯੁਮਨਹ, ਵਿਰਾਟਹ, ਚ, ਸਾਤਯਕਿਹ, ਚ, ਅਪਰਾਜਿਤਹ ॥ ੧੭ ॥
- ਅਰਥ - ਮਹਾਧਨੁਰਧਰ ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ, ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ, ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਯੁਮਨ, ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਸਦਾ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਸਾਤਯਕਿ।
- द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक्॥ ੧੮ ॥

ਮੇਰਾ ਰਥ ਸਥਿਤ ਕਰੋ।

ਯਾਹਵੇਤਾਨਿਰੀਕਸ਼ੇਹੰ ਯੋਫੁਕਾਮਾਨਵਰਿਥਿਤਾਨ੍।
ਕੈਰਮਯਾ ਸਹ ਯੋਫੁਕਾਮਾਨਵਰਿਥਿਤਾਨ੍ ॥ ੨੨ ॥

ਯਾਵਦੇਤਾਨਿਰੀਕਸ਼ੇਅਹੰ ਯੋਧੁਕਾਮਾਨਵਰਿਥਿਤਾਨ੍।
ਕੈਰਮਯਾ ਸਹ ਯੋਧਵਯਮਸਿਮਨਰਣਸਮੁਧਮੇ ॥ ੨੨ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਾਵਤ, ਏਤਾਨ, ਨਿਰੀਕਸ਼ੇ, ਅਹਮ, ਯੋਧੁਕਾਮਾਨ, ਅਵਸਿਥਾਤਨ,
ਕੈਰ, ਮਯਾ, ਸਹ, ਯੋਧਵਯਮ, ਅਸਿਮਨ, ਰਣਸਮੁਧਮੇ ॥ ੨੨ ॥
- ਅਰਥ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਆਏ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ-ਕਿਨ੍ਹਾਂ
ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਯੋਲ੍ਯਮਾਨਾਨਕੇਕਸ਼ੇਹੰ ਯ ਏਤੇਨ੍ਰ ਸਮਾਗਤਾਃ।
ਧਾਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਸ੍ਯ ਦੁਰ੍ਭੁਫ੍ਯੁਫ੍ਯੇ ਪ੍ਰਿਯਚਿਕੀਰ੍ਥਵਃ ॥ ੨੩ ॥

ਯੋਤਸ੍ਯਮਾਨਾਨਵੇਕਸ਼ੇਅਹੰ ਯ ਏਤੇਅਤ੍ਰ ਸਮਾਗਤਾਃ।
ਧਾਤ੍ਰਾਸ਼੍ਰਰਸ੍ਯ ਦੁਰ੍ਭੁਧੇਰ੍ਯੁਧੇ ਪ੍ਰਿਯਚਿਕੀਰ੍ਥਵਃ ॥ ੨੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯੋਤਸ੍ਯਮਾਨਾਨ, ਅਵੇਕਸ਼ੇ, ਅਹਮ, ਯੇ, ਏਤੇ, ਅਤ੍ਰ, ਸਮਾਗਤਾਹ,
ਧਾਤ੍ਰਾਸ਼੍ਰਰਸ੍ਯ, ਦੁਰ੍ਭੁਧੇਹ, ਯੁਧੇ, ਪ੍ਰਿਯਚਿਕੀਰ੍ਥਵਹ ॥ ੨੩ ॥
- ਅਰਥ - ਦੁਸ਼ਟ ਮਤਿ ਵਾਲੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ-ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੇਣ
ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਜੋ ਇਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ
ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਵਾਂ।

- ਸੰਜਯ ਤਵਾਚ- ਏਵਮੁਕ੍ਤੋ ਹ੍ਵਥੀਕੇਸ਼ੋ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ੋਨ ਭਾਰਤ।
ਸੇਨਯੋਰੁਭਯੋਰਮਧਯੇ ਰਥਾਪਯਿਤ੍ਵਾ ਰਥੋਤਮਸ੍ਯ ॥ ੨੪ ॥
- ਭੀਸ਼ਮਦ੍ਰੋਣਪ੍ਰਮੁਖਤਃ ਸਰਵੇਸ਼ਾੰ ਚ ਸਹੀਕ੍ਸ਼ਿਤਾਮ੍।
ਤਵਾਚ ਧਾਰ੍ਥ ਧਯੈਤਾਨ੍ਸਮਵੇਤਾਨ੍ਕੁਰੂਨਿਨਿ ॥ ੨੫ ॥

- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ- ਏਵਮੁਕ੍ਤੋ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ੋ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ੋਨ ਭਾਰਤ।
ਸੇਨਯੋਰੁਭਯੋਰਮਧਯੇ ਸਥਾਪਯਿਤਵਾ ਰਥੋਤਮਸ੍ਯ ॥ ੨੪ ॥
- ਭੀਸ਼ਮਦ੍ਰੋਣਪ੍ਰਮੁਖਤਃ ਸਰਵੇਸ਼ਾੰ ਚ ਮਹੀਕ੍ਸ਼ਿਤਾਮ੍।
ਉਵਾਚ ਧਾਰਥ ਪਸ਼੍ਯੈਤਾਨਸਮਵੇਤਾਨਕੁਰੂਨਿਨਿ ॥ ੨੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਉਕਤਹ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ਹ, ਗੁਡਾਕੇਸ਼ੋਨ, ਭਾਰਤ,
ਸੇਨਯੋਹ, ਉਭਯੋਹ, ਮਧਯੇ, ਸਥਾਪਯਿਤਵਾ, ਰਥੋਤਮਸ੍ਯ ॥ ੨੪ ॥
- ਭੀਸ਼ਮਦ੍ਰੋਣਪ੍ਰਮੁਖਤਹ, ਸਰਵੇਸ਼ਾਮ, ਚ, ਮਹੀਕ੍ਸ਼ਿਤਾਮ,
ਉਵਾਚ, ਧਾਰਥ, ਪਸ਼੍ਯ, ਏਤਾਨ, ਸਮਵੇਤਾਨ, ਕੁਰੂਨ, ਇਨਿ ॥ ੨੫ ॥

ਅਰਥ -

ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ- ਹੇ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ! ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣ
ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਉਤਮ ਰਥ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਕਰਕੇ
ਕਿਹਾ - ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਤਤ੍ਰਾਪਞਚਤ੍ਰਿਸ੍ਥਿਤਾਨ੍ਪਾਰਥ: ਪਿਤ੍ਰਨਥ ਪਿਤਾਮਹਾਨ।
ਆਚਾਰ੍ਯਾਨ੍ਮਾਤੁਲਾਨ੍ਮਾਤ੍ਰਨ੍ਪੁਤ੍ਰਾਨ੍ਪੈਤ੍ਰਾਨ੍ਸਖੀਂਸਤਥਾ ॥ ੨੬ ॥
ਖ਼ਯੁਰਾਨ੍ਸੁਹ੍ਰਦਸ਼੍ਰੈਵ ਸੇਨਯੋਰੁਮਯੋਰਪਿ।
ਤਾਨ੍ਸਮੀਕ੍ਸ਼ਯ ਸ ਕ੍ਰੋਠ੍ਯੋ: ਸਰਵਾਨ੍ਬੰਧੂਨ੍ਵਸਿਥਤਾਨ ॥ ੨੭ ॥
ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾਵਿਸ਼੍ਟੋ ਵਿਥੀਦਨਿਦਮਬ੍ਰਵੀਤ।

ਤਤ੍ਰਾਪਸ਼ਯਤਿਸਥਤਾਨਪਾਰਥ: ਪਿਤ੍ਰਨਥ ਪਿਤਾਮਹਾਨ।
ਆਚਾਰਯਾਨਮਾਤੁਲਾਨਮਾਤ੍ਰਨਪੁਤ੍ਰਾਨਪੈਤ੍ਰਾਨਸਖੀਂਸਤਥਾ ॥ ੨੬ ॥
ਸ਼੍ਰੁਸ਼੍ਰਾਨਸੁਹਰਦਸ਼੍ਰੈਵ ਸੇਨਯੋਰੁਭਯੋਰਪਿ।
ਤਾਨਸਮੀਕਸ਼ਯ ਸ: ਕ੍ਰੋਠੇਯ: ਸਰਵਾਨਬੰਧੂਨਵਸਿਥਤਾਨ ॥ ੨੭ ॥
ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾਵਿਸ਼੍ਟੋ ਵਿਸ਼ੀਦਨਿਦਮਬ੍ਰਵੀਤ।

ਪਦਛੇਦ -

ਤਤ੍ਰ, ਅਪਸ਼ਯਤ, ਸਿਥਤਾਨ, ਪਾਰਥ, ਪਿਤ੍ਰਨ, ਅਥ, ਪਿਤਾਮਹਾਨ,
ਆਚਾਰਯਾਨ, ਮਾਤੁਲਾਨ, ਮਾਤ੍ਰਨ, ਪੁਤ੍ਰਾਨ, ਪੈਤ੍ਰਾਨ, ਸਖੀਨ, ਤਥਾ,
ਸ਼੍ਰੁਸ਼੍ਰਾਨ, ਸੁਹਰਦਹ, ਚ, ਏਵ, ਸੇਨਯੋਰ, ਉਭਯੋਰ, ਅਪਿ, ਤਾਨ,
ਸਮੀਕਸ਼ਯ, ਸਹ, ਕ੍ਰੋਠੇਯਹ, ਸਰਵਾਨ, ਬੰਧੂਨ, ਅਵਸਿਥਤਾਨ ॥
੨੬-੨੭ ॥

ਕ੍ਰਪਯਾ, ਪਰਯਾ, ਆਵਿਸ਼੍ਰੁਹ, ਵਿਸ਼ੀਦਨ, ਇਦਮ, ਅਬ੍ਰਵੀਤ।

ਅਰਥ -

ਉਥੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਏ ਚਾਚਿਆਂ,
ਦਾਦਿਆਂ, ਅਚਾਰੀਆਂ, ਮਾਮਿਆਂ, ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ,
ਸਹੁਰਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ
ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ ਸੋਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ
ਬੋਲਿਆ-

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ-

ਦ੍ਰੁਵੇਸੰ ਸ੍ਵਯੰ ਕ੍ਰੁਸ਼੍ਣਾ ਯੁਯੁਤ੍ਸੁੰ ਸਮੁਪ੍ਰਿਥਿਤਮ੍ ॥ ੨੮ ॥
ਸੀਦਨ੍ਤਿ ਸਮ ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ ਮੁਖੰ ਚ ਪ੍ਰਿਯੁ਷੍ਯਤਿ।
ਵੇਪਥੁਸ਼੍ਠ ਸ਼ਰੀਰੇ ਸੇ ਰੋਸਹ੍ਰਬੰਸ਼ ਜਾਯਤੇ ॥ ੨੯ ॥

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ -

ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਵੇਸੰ ਸਵਜਨੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੰ ਯੁਯੁਤਸੁੰ ਸਮੁਪਸਿਥਤਮ ॥ ੨੮ ॥
ਸੀਦੰਤਿ ਮਮ ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ ਮੁਖੰ ਚ ਪ੍ਰਿਯੁਸ਼ਯਤਿ।
ਵੇਪਥੁਸ਼ੁ ਸ਼ਰੀਰੇ ਮੇ ਰੋਮਹਰਸ਼ੁ ਜਾਯਤੇ ॥ ੨੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਦ੍ਰਸ਼ਵਾ, ਇਮ, ਸਵਜਨਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਯੁਯੁਤਸੁਮ, ਸਮੁਪਸਿਬਤਮ॥ ੨੮॥
ਸੀਦੰਤਿ, ਮਮ, ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ, ਮੁਖਮ, ਚ, ਪਰਿਸੁਸ਼੍ਰਜਤਿ।
ਵੇਪਬੁਹ, ਚ, ਸ਼ਰੀਰੇ, ਮੇ, ਰੋਮਹਰਸ਼ਹ, ਚ, ਜਾਯਤੇ ॥ ੨੯ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ - ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਖੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਢਿੱਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਭੀੜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਇਕੱਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਦਾ) ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।”
- ਗਾਣੀਵੰ ਚੰਦ੍ਰਸ੍ਰੇ ਹ੍ਰਸ੍ਰਾਤ੍ਵਕਥੈਵ ਪਰਿਦ੍ਰਿਯਤੇ।
ਨ ਚ ਸ਼ਕਨੋਸ੍ਯਕ੍ਰਥਾਜੁੰ ਖ੍ਰਸ੍ਰੀਵ ਚ ਮੇ ਸਨ:॥ ੩੦॥
ਗਾਂਡੀਵੰ ਸ੍ਰੁਸ੍ਰਤੇ ਹ੍ਰਸ੍ਰਤਾਤਵਕਚੈਵ ਪਰਿਦ੍ਰਿਯਤੇ।
ਨ ਚ ਸ਼ਕਨੋਮਯਵਸਥਾਤੁੰ ਕ੍ਰੁਮਤੀਵ ਚ ਮੇ ਮਨ: ॥ ੩੦॥
- ਪਦਛੇਦ - ਗਾਂਡੀਵਮ, ਸ੍ਰੁਸ੍ਰਤੇ, ਹ੍ਰਸ੍ਰਤਾਤ, ਤਵਕ, ਚ, ਏਵ, ਪਰਿਦ੍ਰਿਯਤੇ,
ਨ, ਚ, ਸ਼ਕਨੋਮਿ, ਅਵਸਥਾਤੁਮ, ਕ੍ਰੁਮਤਿ, ਇਵ, ਚ, ਮੇ, ਮਨਹ॥ ੩੦॥
- ਅਰਥ - ਗਾਂਡੀਵ ਹੱਥ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਭਟਕ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
- ਨਿਸਿੰਜਾਨਿ ਚ ਪਞਯਾਸਿ ਵਿਪਰੀੰਜਾਨਿ ਕੇਸ਼ਵ।
ਨ ਚ ਸ਼੍ਰੇਯੋਨੁਪਞਯਾਸਿ ਹ੍ਰਵਾ ਸ੍ਰਵਜਨਸਾਹਵੇ॥ ੩੧॥
ਨਿਸਿੰਜਾਨਿ ਚ ਪਸ਼੍ਰਜਾਮਿ ਵਿਪਰੀੰਜਾਨਿ ਕੇਸ਼ਵ।
ਨ ਚ ਸ਼੍ਰੇਯੋਅਨੁਪਸ਼੍ਰਜਾਮਿ ਹ੍ਰਤਵਾ ਸਵਜਨਮਾਹਵੇ ॥ ੩੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨਿਸਿੰਜਾਨਿ, ਚ, ਪਸ਼੍ਰਜਾਮਿ, ਵਿਪਰੀੰਜਾਨਿ, ਕੇਸ਼ਵ,
ਨ, ਚ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਅਨੁਪਸ਼੍ਰਜਾਮਿ, ਹ੍ਰਤਵਾ, ਸਵਜਨਮ, ਆਹਵੇ॥ ੩੧॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ! ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਲਿਆਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ।

ਨ ਕਾਭੁਕਸ਼ੇ ਵਿਜਯੰ ਕ੍ਰੁ਷ਾ ਨ ਚ ਰਾਜਯੰ ਸੁਖਾਨਿ ਚ ।
ਕਿੰ ਨੋ ਰਾਜਯੇਨ ਗੋਵਿੰਦ ਕਿੰ ਭੋਗੈਰਜੀਵਿਤੇਨ ਗਾ ॥ ੩੨ ॥

ਨ ਕਾਭੁਕਸ਼ੇ ਵਿਜਯੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨ ਚ ਰਾਜਯੰ ਸੁਖਾਨਿ ਚ ।
ਕਿੰ ਨੋ ਰਾਜਯੇਨ ਗੋਵਿੰਦ ਕਿੰ ਭੋਗੈਰਜੀਵਿਤੇਨ ਵਾ ॥ ੩੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਕਾਭੁਕਸ਼ੇ, ਵਿਜਯਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਨ, ਚ, ਰਾਜਯਮ, ਸੁਖਾਨਿ, ਚ,
ਕਿਮ, ਨਹ, ਰਾਜਯੇਨ, ਗੋਵਿੰਦ, ਕਿਮ, ਭੋਗੈਰ ਜੀਵਿਤੇਨ, ਵਾ ॥ ੩੨ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਮੈਂ ਵਿਜੈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਰਾਜ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ
ਚਾਹੁੰਦਾ, ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ! ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਕੀ ਲੈਣਾ? ਜਾਂ ਭੋਗਾਂ ਨਾਲ
ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀ?

ਯੇਥਾਸਰਥੰ ਕਾਭੁਕਸ਼ਿਤੰ ਨੋ ਰਾਜਯੰ ਭੋਗਾ: ਸੁਖਾਨਿ ਚ ।
ਤ ਙਮੇ਽ਵਸਿਥਿਤਾ ਯੁਫ਼ੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂਸ੍ਵਿਕ੍ਵਾ ਖਨਾਨਿ ਚ ॥ ੩੩ ॥

ਯੇਸ਼ਾਮਰਥੇ ਕਾਭੁਕਸ਼ਿਤੰ ਨੋ ਰਾਜਯੰ ਭੋਗਾ: ਸੁਖਾਨਿ ਚ ।
ਤ ਈਮੇਅਵਸਥਿਤਾ ਯੁਧੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂਸਤਯਕਤਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ ॥ ੩੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੇਸ਼ਾਮ, ਅਰਥੇ, ਕਾਭੁਕਸ਼ਿਤਮ, ਨਹ, ਰਾਜਯਮ, ਭੋਗਾਹ, ਸੁਖਾਨਿ, ਚ,
ਤੇ ਈਮੇ, ਅਵਸਥਿਤਾਹ ਯੁਧੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਨ, ਤਯਕਤਵਾ, ਧਨਾਸਿ, ਚ ॥
੩੩ ॥

ਅਰਥ - ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜ, ਭੋਗ ਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ,
ਉਹ ਸਾਰੇ, ਧਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੜੇ
ਹਨ।

ਆਚਾਰਯਾ: ਪਿਤਰ: ਪੁਤ੍ਰਾਸ੍ਤਥੈਵ ਚ ਪਿਤਾਮਹਾ: ।
ਸਾਤੁਲਾ: ਸ਼ਯੁਰਾ: ਪੌਤ੍ਰਾ: ਯਯਾਲਾ: ਸੰਬੰਧਿਨਸ੍ਤਥਾ ॥ ੩੪ ॥

ਆਚਾਰਯਾ: ਪਿਤਰ: ਪੁਤ੍ਰਾਸਤਥੈਵ ਚ ਪਿਤਾਮਹਾ: ।
ਮਾਤੁਲਾ: ਸ਼ੁਸ਼ੁਰਾ: ਪੌਤ੍ਰਾ: ਸ਼ਯਾਲਾ: ਸੰਬੰਧਿਨਤਥਾ ॥ ੩੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਆਚਾਰਯਾਹ, ਪਿਤਰਹ, ਪੁਤ੍ਰਾਹ, ਤਥਾ, ਏਵ, ਚ, ਪਿਤਾਮਹਾਹ,
ਮਾਤੁਲਾਹ, ਸ਼ੁਸ਼ੁਰਾਹ, ਪੌਤ੍ਰਾਹ, ਸ਼ਯਾਲਾਹ, ਸੰਬੰਧਿਨਹ, ਤਥਾ ॥ ੩੪ ॥

ਅਰਥ - ਗੁਰੂਜਨ, ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ, ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪਿਤਾਮਾ, ਮਾਮਾ,
ਸਹੁਰਾ, ਪੌਤ੍ਰ, ਸਾਲੇ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ।

ਏਤਾਨ੍ਨ ਹਨ੍ਰੁਮਿਛਾਸਿ ਘਨਤੋ਽ਪਿ ਸਧੁਸੂਦਨ ।
ਅਪਿ ਤ੍ਰੈਲੋਕਯਰਾਜਯਸਯ ਹੇਤੋ: ਕਿੰ ਨੁ ਸਹੀਕ੍ਰੁਤੇ ॥ ੩੫ ॥

ਏਤਾਨਨ ਹੰਤੁਮਿਚਛਾਮਿ ਘਨਤੋਅਪਿ ਮਧੁਸੂਦਨ ।
ਅਪਿ ਤ੍ਰੈਲੋਕਯਰਾਜਯਸਯ ਹੇਤੋ: ਕਿੰ ਨੁ ਮਹੀਕ੍ਰੁਤੇ ॥ ੩੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਏਤਾਨ, ਨ, ਹੰਤੁਮ, ਇੱਛਾਮਿ, ਘਨਤਹ, ਅਪਿ, ਮਧੁਸੂਦਨ,
ਅਪਿ, ਤ੍ਰੈਲੋਕਯਰਾਜਯਸਯ, ਹੇਤੋਹ, ਕਿਮ, ਨੁ, ਮਹੀਕ੍ਰਤੇ ॥ ੩੫ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ! ਆਪ ਮਰਨ ਤੇ ਵੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਵੀ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਧਰਤੀ ਵਾਸਤੇ
ਕੀ ਆਖਾਂ।
- निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हेतैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
- ਨਿਹਤਯ ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨਨ: ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਿ: ਸਯਾਜਨਾਰਦਨ।
ਪਾਪਮੇਵਾਸ਼੍ਰਯੇਦਸਮਾਨਹੇਤੈਤਾਨਾਤਤਾਯਿਨ: ॥ ੩੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨਿਹਤਯ, ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ, ਨਹ, ਕਾ, ਪ੍ਰੀਤਿਹ, ਸਯਾਤ, ਜਨਾਰਦਨ,
ਪਾਪਮ, ਏਵ, ਆਸ਼੍ਰਯੇਤ, ਅਸਮਾਨ, ਹਤਵਾ, ਏਤਾਨ, ਆਤਤਾਯਿਨਹ ॥ ੩੬ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ
ਹੋਵੇਗੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਤਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪ ਹੀ
ਲਗੇਗਾ।
- तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान्।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥
- ਤਸਮਾਨਨਾਹੰ ਵਯੰ ਹਨ੍ਤੁੰ ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ੍ਸਵਬਾਂਧਵਾਨ੍।
ਸਵਜਨੰ ਹਿ ਕਥੰ ਹਤਵਾ ਸੁਖਿਨ: ਸਯਾਮ ਮਾਧਵ ॥ ੩੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਨਾ, ਅਰਹਾਹ, ਵਯਮ, ਹੰਤੁਮ, ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ,
ਸਵਬਾਂਧਵਾਨ,
ਸਵਜਨਮ, ਹਿ, ਕਥਮ, ਹਤਵਾ, ਸੁਖਿਨਹ, ਸਯਾਮ, ਮਾਧਵ ॥ ੩੭ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਮਾਧਵ! ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰ
ਮਾਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣਿਆਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ
ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੁਖੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵਾਂਗੇ।
- यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
- ਯਦਯਪਯੇਤੇ ਨ ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਲੋਭੋਪਹਤਚੇਤਸ:।
ਕੁਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰੁਤੰ ਦੋਸ਼ੰ ਮਿਤ੍ਰਦ੍ਰੋਹੇ ਚ ਪਾਤਕਮ ॥ ੩੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਦਯਪਿ, ਏਤੇ, ਨ, ਪਸ਼ਯੰਤਿ, ਲੋਭੋਪਹਤਚੇਤਸਹ,
ਕੁਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰੁਤਮ, ਦੋਸ਼ਮ, ਮਿਤ੍ਰਦ੍ਰੋਹੇ, ਚ, ਪਾਤਕਮ ॥ ੩੮ ॥
- ਅਰਥ - ਜੇਕਰ ਲੋਭ ਨਾਲ ਚਿਤ ਭਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ ਨਾਲ

ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਹ ਕਰਨ ਵਿਚ
ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ।

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तिकुम्।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

ਕਥ ਨ ਗੋਯਮਸਮਾਭਿ: ਪਾਪਾਦਸਮਾਨਿਨਵਰਤਿਤੁਮ।

ਕੁਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਤੰ ਦੋਸ਼ੰ ਪ੍ਰਪਸ਼ਯਦਿਭਰਜਨਾਰਦਨ ॥ ੩੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਥਮ, ਨ, ਗੋਯਮ, ਅਸਮਾਭਿਹ, ਪਾਪਾਤ, ਅਸਮਾਤ, ਨਿਵਰਤਿਤੁਮ,
ਕੁਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਤਮ, ਦੋਸ਼ਮ, ਪ੍ਰਪਸ਼ਯਦਿਭਰ, ਜਨਾਰਦਨ ॥ ੩੯ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ
ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ
ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ?

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ੪੦ ॥

ਕੁਲਕਸ਼ਯੇ ਪ੍ਰਣਸ਼ਯੰਤਿ ਕੁਲਧਰਮਾ: ਸਨਾਤਨਾ:।

ਧਰਮੇ ਨਸ਼੍ਟੇ ਕੁਲੰ ਕ੍ਰਤਸਨਮਧਰਮੇਅਭਿਭਵਤਯੁਤ ॥ ੪੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕੁਲਕਸ਼ਯੇ, ਪ੍ਰਣਸ਼ਯੰਤਿ, ਕੁਲਧਰਮਾਹ, ਸਨਾਤਨਾਹ,
ਧਰਮੇ, ਨਸ਼੍ਟੇ, ਕੁਲਮ, ਕ੍ਰਤਸਨਮ, ਅਧਰਮਹ, ਅਭਿਭਵਤਿ, ਉਤ ॥ ੪੦ ॥

ਅਰਥ - ਕੁਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਤਾਨ
ਪਰੰਪਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੁਲ
ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलत्रयः।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्यं जायते वर्णसंकरः ॥ ੪੧ ॥

ਅਧਰਮਾਭਿਭਵਾਤਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪ੍ਰਦੁਸ਼ਯੰਤਿ ਕੁਲਇਸਤ੍ਰਯ:।

ਇਸਤ੍ਰੀਸ਼ੁ ਦੁਸ਼੍ਰਾਸ਼ੁ ਵਾਸ਼ਰਣੇਜ ਜਾਯਤੇ ਵਰਣਸੰਕਰ: ॥ ੪੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਧਰਮਾਭਿਭਵਾਤ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਦੁਸ਼ਯੰਤਿ, ਕੁਲਇਸਤ੍ਰਯਹ,
ਇਸਤ੍ਰੀਸ਼ੁ, ਦੁਸ਼੍ਰਾਸ਼ੁ, ਵਾਸ਼ਰਣੇਜ, ਜਾਯਤੇ, ਵਰਣਸੰਕਰਹ ॥ ੪੧ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਅਧਰਮ ਵਧਣ ਨਾਲ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੁਸ਼ਿਤ
ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਵਾਸ਼ਰਣੇਜ! ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਵਰਣਸੰਕਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

संकरो नरकायैव कुलघानां कुलस्य च।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ੪੨ ॥

ਸੰਕਰੋ ਨਰਕਾਯੈਵ ਕੁਲਘਨਾਨਾਂ ਕੁਲਸਯ ਚ।
ਪਤੰਤਿ ਪਿਤਰੋ ਹਯੋਸ਼ਾਂ ਲੁਪਤਪਿੰਡੋਦਕਕ੍ਰਿਯਾ:॥ ੪੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸੰਕਰਹ, ਨਰਕਾਯ, ਏਵ, ਕੁਲਘਨਾਨਾਮ, ਕੁਲਸਯ, ਚ,
ਪਤੰਤਿ, ਪਿਤਰਹ, ਹਿ, ਏਸ਼ਾਮ, ਲੁਪਤਪਿੰਡੋਦਕਕ੍ਰਿਯਾਹ ॥ ੪੨ ॥

ਅਰਥ - ਵਰਨਸੰਕਰ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਲ ਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੇ ਤਰਪਣ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋਸੈਰੇਤੈ: ਕੁਲਘਨਾਂ ਕਰਨਸੰਕਰਕਾਰਕੈ:।
ਉਤਸਾਦਯੰਤੇ ਜਾਤਿਧਰਮਾ: ਕੁਲਧਰਮਾਸ਼ੁ ਸ਼ਾਸ਼੍ਰੁਤਾ:॥ ੪੩ ॥

ਦੋਸੈਰਤੈ: ਕੁਲਘਨਾਨਾਂ ਵਰਣਸੰਕਰਕਾਰਕੈ:।
ਉਤਸਾਦਯੰਤੇ ਜਾਤਿਧਰਮਾ: ਕੁਲਧਰਮਾਸ਼ੁ ਸ਼ਾਸ਼੍ਰੁਤਾ:॥ ੪੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੋਸੈਹ, ਏਤੈਹ, ਕੁਲਘਨਾਨਾਮ, ਵਰਣਸੰਕਰਕਾਰਕੈਹ,
ਉਤਸਾਦਯੰਤੇ, ਜਾਤਿਧਰਮਾਹ, ਕੁਲਧਰਮਾਹ, ਚ, ਸ਼ਾਸ਼੍ਰੁਤਾਹ ॥ ੪੩ ॥

ਅਰਥ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਸੰਕਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਕੁਲ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਤਸਨਨਕੁਲਧਰਮਾਣਾਂ ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਂ ਜਨਾਰਦਨ।
ਨਰਕੇਅਨਿਯਤੰ ਵਾਸੋ ਭਵਤੀਤਜਨੁਸ਼ੁਸ਼੍ਰੁਮ ॥ ੪੪ ॥

ਉਤਸਨਨਕੁਲਧਰਮਾਣਾਂ ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਂ ਜਨਾਰਦਨ।
ਨਰਕੇਅਨਿਯਤੰ ਵਾਸੋ ਭਵਤੀਤਜਨੁਸ਼ੁਸ਼੍ਰੁਮ ॥ ੪੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਉਤਸਨਨਕੁਲਧਰਮਾਣਾਮ, ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਮ, ਜਨਾਰਦਨ,
ਨਰਕੇ, ਅਨਿਯਤਮ, ਵਾਸਹ, ਭਵਤਿ, ਇਤਿ, ਅਨੁਸ਼ੁਸ਼੍ਰੁਮ ॥ ੪੪ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ ! ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਰਕ ਵਿਚ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਅਹੋ ਬਠ ਮਹਤਪਾਪੰ ਕਰਤੁੰ ਵਯਵਸਿਤਾ ਵਯਮ।
ਯਦ੍ਰਾਯਸੁਖਲੋਭੇਨ ਹੰਤੁੰ ਸ੍ਵਜਨਸੁਭਯਾ:॥ ੪੫ ॥

ਅਹੋ ਬਠ ਮਹਤਪਾਪੰ ਕਰਤੁੰ ਵਯਵਸਿਤਾ ਵਯਮ।
ਯਦ੍ਰਾਯਸੁਖਲੋਭੇਨ ਹੰਤੁੰ ਸ੍ਵਜਨਸੁਭਯਾ:॥ ੪੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਹੋ, ਬਠ, ਮਹਤਪਾਪਮ, ਕਰਤੁਮ, ਵਯਵਸਿਤਾਹ, ਵਯਮ,
ਯਤ, ਰਾਯਯ ਸੁਖਲੋਭੇਨ, ਹੰਤੁਮ, ਸ੍ਵਜਨਮ, ਉਦਤਾਹ ॥ ੪੫ ॥

ਅਰਥ- ਹਾਇ! ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਪਾਪ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਰਾਜ-ਸੁਖ ਦੇ ਲੋਭ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਹਾਂ।

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

ਜਦਿ ਮਾਮਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮਸ਼ਸਤ੍ਰੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰਪਾਣਯਃ।
ਧਾਰਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾ ਰਣੇ ਹੰਯੁਸਤਨਮੇ ਸ਼ੋਮਤਰੰ ਭਵੇਤ ॥ ੪੬ ॥

ਪਦਛੇਦ- ਜਦਿ, ਮਾਮ, ਅਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮ, ਅਸ਼ਸਤ੍ਰਮ, ਸ਼ਸਤ੍ਰਪਾਣਯਹ,
ਧਾਰਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਹ, ਰਣੇ, ਹੰਯੁਹ, ਤਤ, ਮੇ, ਸ਼ੋਮਤਰਮ, ਭਵੇਤ ॥ ੪੬ ॥

ਅਰਥ - ਜੇਕਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਬਿਨਾ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ।

संजय उवाच- एवमुक्त्वाजुनिः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ- ਏਵਮੁਕਤਵਾਰਜੁਨਃ ਸੰਖਯੇ ਰਥੋਪਸਥ ਉਪਾਵਿਸ਼ਤ।
ਵਿਸ੍ਰਜਯ ਸਸ਼ਰੰ ਚਾਪੰ ਸ਼ੋਕਸੰਵਿਗ੍ਰਮਾਨਸਃ ॥ ੪੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਉਕਤਵਾ, ਅਰਜੁਨਹ, ਸੰਖਯੇ, ਰਥੋਪਸਥ, ਉਪਾਵਿਸ਼ਤ,
ਵਿਸ੍ਰਜਯ ਸਸ਼ਰਮ, ਚਾਪਮ, ਸ਼ੋਕਸੰਵਿਗ੍ਰਮਾਨਸਹ ॥ ੪੭ ॥

ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ- (ਉਥੇ) ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸੋਗ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨਾਲ ਅਰਜੁਨ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਬਾਣ ਸਮੇਤ ਧਨੁਖ ਛੱਡ ਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः।

ੴ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਯਾਯਾ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਅਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਅਰਜੁਨਵਿਸ਼ਾਦਯੋਗੋ ਨਾਮ ਪ੍ਰਥਮੋ਽ਧਯਾਯਃ।

ॐ तत् सत्

ੴ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਅਰਜੁਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।

ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ

- ਸੰਜਯ ਤਗਾਚ - ਤੰ तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः॥ १॥
- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਤੰ ਤਥਾ ਕ੍ਰਪਯਾਵਿਸ਼੍ਰਮਸ਼ੁਪੂਰਣਾਕੁਲੇਕਸ਼ਣਮ।
ਵਿਸ਼ੀਦੰਤਮਿਦੰ ਵਾਕਯਮੁਵਾਚ ਮਧੁਸੂਦਨਃ॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਮ, ਤਥਾ, ਕ੍ਰਪਯਾ, ਆਵਿਸ਼੍ਰਮ, ਅਸ਼ੁਰੂਪੂਰਣਾਕੁਲੇਕਸ਼ਣਮ,
ਵਿਸ਼ੀਦੰਤਮ, ਇਦਮ, ਵਾਕਯਮ, ਉਵਾਚ, ਮਧੁਸੂਦਨਹ ॥ ੧॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ - ਤਦ ਦਇਆ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ
ਪੁਰਨ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੋਗ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਮਧੁਸੂਦਨ ਨੇ
ਇਹ ਬਚਨ ਆਖੇ।
- ਸ਼੍ਰੀਭਗਾਨੁਵਾਚ - कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपরিथतम्।
अनार्यजुष्टमस्वार्थमकीर्तिकरमर्जुन॥ २॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਕੁਤਸਤ੍ਵਾ ਕਸ਼ਮਲਮਿਦੰ ਵਿਸ਼ਮੇ ਸਮੁਪਸਥਿਤਮ।
ਅਨਾਰਯਜੁਸ਼੍ਰਮਸ੍ਵਾਰਯਮਕੀਰਤਿਕਰਮਰਜੁਨ ॥ ੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕੁਤਹ, ਤ੍ਵਾ, ਕਸ਼ਮਲਮ, ਇਦਮ, ਵਿਸ਼ਮੇ, ਸਮੁਪਸਥਿਤਮ,
ਅਨਾਰਯਜੁਸ਼੍ਰਮ, ਅਸ੍ਵਾਰਯਮ, ਅਕੀਰਤਿਕਰਮ, ਅਰਜੁਨ ॥ ੨॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਅਰਜੁਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਕਠਿਨ ਸਥਿਤੀ
ਵਿਚ ਇਹ ਮੋਹ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ
ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਵਰਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ
ਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।
- कलैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परंतप॥ ३॥
- ਕਲੈਬਯੰ ਮਾ ਸਮ ਗਮਃ ਪਾਰਥ ਨੈਤਤ੍ਵਯੁਪਪਦਯਤੇ।
ਸ਼ੁਦ੍ਰੰ ਹ੍ਰਦਯਦੌਰਬਲਯੰ ਤਯਕਤਵੋਤਿਸ਼ਠ ਪਰੰਤਪ ॥ ੩॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਲੈਬਯਮ, ਮਾ, ਸਮ, ਗਮਹ, ਪਾਰਥ, ਨ, ਏਤਤ, ਤ੍ਵਯਿ, ਉਪਪਦਯਤੇ,
ਸ਼ੁਦ੍ਰਮ, ਹ੍ਰਦਯਦੌਰਬਲ ਯਮ, ਤਯਕਤਵਾ, ਉਤਿਸ਼ਠ, ਪਰੰਤਪ ॥ ੩॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਨਾ ਦਿਖਾਉ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ

ਹੈ। ਸਗੋਂ, ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਤੁੱਛ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਖੜੇ ਹੋਵੇ।

- ਅਰਜੁਨ ਚਕਾਚ – ਕਥੰ ਭੀਸ਼ਮਹੰ ਸੰਖਯੇ ਫ਼੍ਰੋਣੰ ਚ ਸਧੂਸੂਦਨ।
ਭ੍ਰੁਥੁਭਿ: ਪ੍ਰਤਿਯੋਤ੍ਸ੍ਯਾਸਿ ਪੂਜਾਹਾਵਰਿਸੂਦਨ ॥ ੪ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ- ਕਥੰ ਭੀਸ਼ਮਮਹੰ ਸੰਖਯੇ ਦ੍ਰੋਣੰ ਚ ਮਧੂਸੂਦਨ।
ਇਸ਼ੁਭਿ: ਪ੍ਰਤਿਯੋਤਸ੍ਯਾਸਿ ਪੂਜਾਰਹਾਵਰਿਸੂਦਨ ॥ ੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ – ਕਥਮ, ਭੀਸ਼ਮਮ, ਅਹਮ, ਸੰਖਯੇ, ਦ੍ਰੋਣਮ, ਚ, ਮਧੂਸੂਦਨ,
ਇਸ਼ੁਭਿਹ, ਪ੍ਰਤਿ, ਯੋਤਸ੍ਯਾਸਿ, ਪੂਜਾਰਹੋ, ਅਰਿਸੂਦਨ ॥ ੪ ॥
- ਅਰਥ – ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ- ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ! ਇਥੇ ਮੈਂ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਦ੍ਰੋਣ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੂਜਨੀਕ ਹਨ।

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीथ भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥
ਗੁਰੂਨਹਤਵਾ ਹਿ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਯੋ ਭੋਕਤੁੰ ਭੈਕਸ਼ਮਪੀਹ ਲੋਕੇ।
ਹਤ੍ਵਾਰਥਕਾਮਾਂਸਤੁ ਗੁਰੂਨਿਹੈਵ ਭੁੰਜੀਯ ਭੋਗਾਨਰੁਧਿਰਪ੍ਰਦਿਗਧਾਨ ॥ ੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ – ਗੁਰੂਨ, ਅਹਤਵਾ, ਹਿ, ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਨ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਭੋਕਤੁਮ,
ਭੈਕਸ਼ਮਮ, ਅਪਿ, ਇਹ, ਲੋਕੇ,
ਹਤਵਾ, ਅਰਥਕਾਮਾਨ, ਤੁ, ਗੁਰੂਨ, ਇਹ, ਏਵ, ਭੁੰਜੀਯ, ਭੋਗਾਨ,
ਰੁਧਿਰਪ੍ਰਦਿਗਧਾਨ ॥ ੫ ॥
- ਅਰਥ – ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭੀਖ ਮੰਗਣਾ ਸਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਥੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਧਨ ਤੇ ਕਾਮ-ਭੋਗ ਹੀ ਭੋਗਾਂਗਾ।

न चैतद्विद्य: कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

ਨਾ ਚੈਤਦ੍ਰਿਦਮ: ਕਤਰਨਨੋ ਗਰੀਯੋ
ਯਦ੍ਵਾ ਜਯੇਮ ਯਦਿ ਵਾ ਨੋ ਜਯੇਯੁ:।
ਯਾਨੇਵ ਹਤਵਾ ਨ ਜਿਜੀਵਿਸ਼ਾਮ
ਸਤੇਅਵਸਥਿਤਾ: ਪ੍ਰਮੁਖੇ ਧਾਰਤਰਾਸ਼੍ਰਾ: ॥ ੬ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਚ, ਏਤਤ, ਵਿਦਮਹ, ਕਤਰਤ, ਨਹ, ਗਰੀਯਹ, ਯਦ੍ਵਾ, ਜਯੇਮ, ਯਦਿ, ਵਾ, ਨਹ, ਜਯੇਯੁਹ, ਯਾਨ, ਏਵ, ਹਤਵਾ, ਨਾ, ਜਿਜੀਵਿਸ਼ਾਮਹ, ਤੇ ਅਵਸਥਿਤਾਹ, ਪ੍ਰਮੁਖੇ, ਧਾਰਤਰਾਸ਼੍ਰਾਹ ॥ ੬ ॥
- ਅਰਥ - ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜਿਤਣਗੇ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਹਨ।
- ਕਾਰਪਯਦੋਭੋਪਹਤਸਵਭਾਵ: ਪ੍ਰਚਛਾਮਿ ਤ੍ਵਾਂ ਧਰਮਸੰਮੂਢਚੇਤਾ:।
 ਯਚ੍ਚ੍ਰੇਯ: ਸ੍ਵਾਯਿਸ਼੍ਰਿਤੰ ਬ੍ਰਹਿ ਤਨ੍ਯੇ
 ਸਿਘ੍ਯਸ੍ਤੇਸ਼੍ਹੰ ਸ਼ਾਥਿ ਸਾਂ ਤ੍ਵਾਂ ਪ੍ਰਪੜ੍ਯਮ੍ ॥ ੭ ॥
- ਕਾਰਪਣਯਦੋਭੋਪਹਤਸਵਭਾਵ: ਪ੍ਰਚਛਾਮਿ ਤਵਾਂ ਧਰਮਸੰਮੂਢਚੇਤਾ:।
 ਯਚਛੇਯ: ਸ੍ਵਾਯਿਸ਼੍ਰਿਤੰ ਬ੍ਰਹਿ ਤੰਯੇ
 ਸਿਘ੍ਯਸ੍ਤੇਸ਼੍ਹੰ ਸ਼ਾਥਿ ਸਾਂ ਤਵਾਂ ਪ੍ਰਪਨਨਮ ॥ ੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਰਪਣਯਦੋਭੋਪਹਤਸਵਭਾਵਹ, ਪ੍ਰਚਛਾਮਿ, ਤਵਾਮ, ਧਰਮਸੰਮੂਢਚੇਤਾਹ, ਯਤ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਸ੍ਵਾਯ, ਨਿਸ਼ਚਿਤਮ, ਬ੍ਰਹਿ, ਤਤ, ਮੇ, ਸਿਘ੍ਯਹ, ਤੇ, ਅਹਮ, ਸ਼ਾਥਿ, ਮਾਧ, ਤਵਾਮ, ਪ੍ਰਪਨਨਮ ॥ ੭ ॥
- ਅਰਥ - ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਇਆ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਘ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਜੋ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖੋ।
- ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਪਞਯਾਸਿ ਸਮਾਪਨੁਘਾਦ੍ਯਚ੍ਚੋਕਸੁਚ੍ਛੋਭਣਿਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਯਾਮ੍।
 ਅਗਾਧ ਭ੍ਰਮਾਕਸਪੜ੍ਯਸ੍ਵੰ ਰਾਜ੍ਯੰ ਸੁਰਾਯਾਸਪਿ ਚਾਥਿਪਤ੍ਯਮ੍ ॥ ੮ ॥
- ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਪੜ੍ਯਾਮਿ
 ਮਮਾਪਨੁਦਾਦਯਚਛੋਕਮੁਚਛੋਸ਼ਣਮਿਨਿਦ੍ਯਾਣਾਮ।
 ਅਵਾਪ੍ਯ ਭ੍ਰਮਾਵਸਪਤ੍ਰਮ੍ਯੰ
 ਰਾਜ੍ਯੰ ਸੁਰਾਣਾਮਪਿ ਚਾਥਿਪਤ੍ਯਮ ॥ ੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਹਿ, ਪ੍ਰਪੜ੍ਯਾਮਿ, ਮਮ, ਅਪਨੁਦਾਯਾਤ, ਯਤ, ਸ਼ੋਕਮ, ਉਚਛੋਸ਼ਣਮ੍, ਇੰਦ੍ਰਾਣਾਮ, ਅਵਾਪ੍ਯ, ਭ੍ਰਮੋ, ਅਸਪਤ੍ਰਮ੍, ਰਿਦਮ, ਰਾਜ੍ਯਮ, ਸੁਰਾਣਾਮ, ਅਪਿ, ਚ, ਆਥਿਪਤ੍ਯਮ ॥ ੮ ॥
- ਅਰਥ - ਨਿਹਕੰਟਕ, ਧਨ-ਧਾਨ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ

ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕੇ।

- ਸੰਜਯ ਤਵਾਚ - ਏਕਸੁਕ੍ਤ੍ਵਾ ਹ੍ਰਥੀਕੇਸ਼ਾਂ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ਾ: ਪਰੰਤਪ।
ਨ ਯੋਤ੍ਸਯ ਙ੍ਰਿਤਿ ਗੋਵਿੰਦਸੁਕ੍ਤ੍ਵਾ ਤ੍ਰੂਥੀਂ ਬਭੂਵ ਹ॥ ੧॥
- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਏਵਮੁਕਤਵਾ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ੰ ਗੁਡਾਕੇਸ਼: ਪਰੰਤਪ।
ਨ ਯੋਤਸਯ ਇਤਿ ਗੋਵਿੰਦਮੁਕਤਵਾ ਤੂਸ਼ਣੀ ਬਭੂਵ ਹ॥ ੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਉਕਤਵਾ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ਮ, ਗੁਡਾਕੇਸ਼ਹ, ਪਰੰਤਪ,
ਨ, ਯੋਤਸਯੇ, ਇਤਿ, ਗੋਵਿੰਦਮ, ਉਕਤਵਾ, ਤੂਸ਼ਣੀਮ, ਬਭੂਵ, ਹ॥ ੯॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਹੇ ਪਰੰਤਪ! ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ
ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ! ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ (ਅਰਜੁਨ) ਚੁਪ ਹੋ
ਗਿਆ।

ਤਸੁਵਾਚ ਹ੍ਰਥੀਕੇਸ਼ਾ: ਪ੍ਰਹਸਨ੍ਰਿਵ ਭਾਰਤ।
ਸੇਨਯੋਰੁਭਯੋਰਮਧਯੇ ਵਿਥੀਦਨ੍ਤਸਿਦੰ ਵਚ:॥ ੧੦॥

ਤਮੁਵਾਚ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼: ਪ੍ਰਹਸਨਿਨਵ ਭਾਰਤ।
ਸੇਨਯੋਰੁਭਯੋਰਮਧਯੇ ਵਿਥੀਦੰਤਮਿਦੰ ਵਚ:॥ ੧੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਮ, ਉਵਾਚ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ਹ, ਪ੍ਰਹਸਨ, ਇਵ, ਭਾਰਤ,
ਸੇਨਯੋਹ, ਉਭਯੋਹ, ਮਧਯੇ, ਵਿਥੀਦੰਤਮ, ਇਦਮ੍, ਵਚਹ॥ ੧੦॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ! ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਸੋਗ ਨਾਲ
ਭਰੇ ਹੋਏ (ਅਰਜੁਨ) ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਬਚਨ ਆਖੇ।

ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਸ਼ੋਚ੍ਯਾਨਨ੍ਵਸ਼ੋਚਸ੍ਤ੍ਵੰ ਪ੍ਰਙਾਵਾਦਾਂਸ਼੍ਰਭਾਸੇ।
ਗਤਾਸ੍ਰੁਜਗਤਾਸ੍ਰੁਸ਼੍ਚ ਨਾਨੁਸ਼ੋਚਨ੍ਤਿ ਪਠਿਭਤਾ:॥ ੧੧॥

ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਸ਼ੋਚ੍ਯਾਨੰਵਸ਼ੋਚਸਤ੍ਵੰ ਪ੍ਰਗਿਆਵਾਦਾਂਸ਼ੁਭਾਸ਼ਸੇ।
ਗਤਾਸ੍ਰੁਨਗਤਾਸ੍ਰੁਸ਼ੁ ਨਾਨੁਸ਼ੋਚੰਤਿ ਪੰਡਿਤਾ:॥ ੧੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਸ਼ੋਚ੍ਯਾਨ, ਅੰਵਸ਼ੋਚਹ, ਤ੍ਵਮ, ਪ੍ਰਗਿਆਵਾਦਾਨ, ਚ, ਭਾਸ਼ਸੇ,
ਗਤਾਸ੍ਰੁਨ, ਅਗਤਾਸ੍ਰੁਨ, ਚ, ਨ, ਅਨੁਸ਼ੋਚੰਤਿ, ਪੰਡਿਤਾਹ ॥ ੧੧॥

ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਸੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਲਾਇਕ ਮਨੁੱਖਾਂ
ਲਈ ਸੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਆਖ ਰਹੇ ਹੋ।
ਜੋ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਤੇ ਜੋ ਲੋਕ
ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਆਖੀਏ ਕਿ ਦੇਹ ਦੇ
ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ
ਪਹਿਚਾਨ ਸਕੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੇ

ਹੋਏ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਸੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੀਆ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਧੀਰਜਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।

न चैव न अविष्यामः सर्वे वयमतः परम्॥ १२॥

ਨ ਤ੍ਵੇਵਾਹੰ ਜਾਤੁ ਨਾਸੰ ਨ ਤਵੰ ਨੇਮੇ ਜਨਾਧਿਪਾਃ।

ਨ ਚੈਵ ਨ ਭਵਿਸ਼ਯਾਮਃ ਸਰਵੇ ਵਯਮਤਃ ਪਰਮ॥ ੧੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਤੁ, ਏਵ, ਅਹਮ, ਜਾਤੁ, ਨ, ਆਸਮ, ਨ, ਤਵਮ, ਨ, ਇਮੇ, ਜਨਾਧਿਪਾਹ,

ਨ, ਚ, ਏਵ, ਨ ਭਵਿਸ਼ਯਾਮਹ, ਸਰਵੇ, ਵਯਮ, ਅਤਹ, ਪਰਮ॥੧੨॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਚੇਤਨਾ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੋਂਦ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਭਾਵ ਦੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ।”

देहिनाऽस्मिन्वथा देहे कौमारं यौवनं जरा।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३॥

ਦੇਹਿਨੋਅਸਿਮਨਯਥਾ ਦੇਹੰ ਕੌਮਾਰੰ ਯੌਵਨੰ ਜਰਾ।

ਤਥਾ ਦੇਹਾਂਤਰਪ੍ਰਾਪਤਿਰਧੀਰਸਤਤ੍ਰ ਨ ਮੁਹਯਤਿ॥ ੧੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੇਹਿਨਹ, ਅਸਿਮਨ, ਯਥਾ, ਦੇਹੇ, ਕੌਮਾਰਮ, ਯੌਵਨਮ, ਜਰਾ, ਤਥਾ, ਦੇਹਾਂਤਰਪ੍ਰਾਪਤਿਹ, ਧੀਰਹ, ਤਤ੍ਰ, ਨ, ਮੁਹਯਤਿ॥ ੧੩॥

ਅਰਥ - ਜਿਵੇਂ ਦੇਹੀ ਦੀ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਧੀਰਜ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਅਪ੍ਰਗਟ ਚੇਤਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ ੧੪ ॥

मात्रासपरश्रासतु कौंतेय शीतोष्णसुखदुਖदाः।

आगमापायिनोअनितजासतांसिततिससव भारत ॥ ੧੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਾਤ੍ਰਾਸਪਰਸ਼ਾਹ, ਤੁ, ਕੌਂਤੇਯ, ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣਸੁਖਦੁਖਦਾਹ, ਆਗਮਾਪਾਯਿਨਹ, ਅਨਿਤਜਾਹ, ਤਾਨ, ਤਿਤਿਸ਼ਸਵ, ਭਾਰਤ ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਤੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹਨ। ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਪੇਕਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਪੇਕਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਪਤ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ੧੫ ॥

यं हि न वजथयंत्येते पुरुषं पुरुषरसभ।

समदुखसुखं धीरं सोअमृततवाज कल्पते ॥ ੧੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਮ, ਹਿ, ਨ, ਵਜਥਯੰਤਿ, ਏਤੇ, ਪੁਰੁਸ਼ਮ, ਪੁਰੁਸ਼ਰਸਭ, ਸਮਦੁਖਸੁਖਮ, ਧੀਰਮ, ਸਹ, ਅਮ੍ਰਿਤਤਵਾਜ, ਕਲਪਤੇ ॥ ੧੫ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪੁਰੁਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ! ਸੁਖ-ਦੁਖ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਪੁਰੁਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ, ਉਹ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੱਤ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੀ ਸਾਪੇਕਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਜੋ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਹੋਂਸਲੇ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਇਕ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਉਸ ਅੱਟਲ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਨਾਸਜੋ ਵਿਘ੍ਰੇ ਆਕੋ ਨਾਆਕੋ ਵਿਘ੍ਰੇ ਸਤ:।

ਰਭਯੋਰਪਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੋऽਨ੍ਤਸ੍ਤ੍ਵਨਯੋਸ੍ਤ੍ਵਦਰ੍ਸ਼ਿਭਿ:॥ ੧੬॥

ਨਾਸਤੋ ਵਿਦਯਤੇ ਭਾਵੋ ਨਾਭਾਵੋ ਵਿਦਯਤੇ ਸਤ:।

ਉਭਯੋਰਪਿ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟੋਅੰਤਸ੍ਤ੍ਵਨਯੋਸ੍ਤਤਤਤ੍ਵਦਰ੍ਸ਼ਿਭਿ:॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਅਸਤਯ, ਵਿਦਯਤੇ, ਭਾਵਹ, ਨ, ਅਭਾਵਹ, ਵਿਦਯਤੇ, ਸਤਯ, ਉਭਯੋਰ, ਅਪਿ, ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਹ, ਅੰਤਹ, ਤੁ, ਅਨਯੋਹ, ਤਤ੍ਵਦਰ੍ਸ਼ਿਭਿਹ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਅਸਤਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੱਤ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੰਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਚੇਤਨ ਮਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਅਸਤਿ ਤੇ ਸਤਿ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਸੌਣ ਕਾਰਨ ਅਸਤਿ ਹੈ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਜਾਗਦੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਸਤਿ ਹੈ। ਖ਼ੁਰਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸੁੱਤੀ ਤੇ ਜਾਗਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਾਪੇਕਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਜਦ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ

ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਬੇਅੰਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਾਰ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੈ ਪਰ ਦੇਹ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ (ਆਤਮਾ) ਸਦਾ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੈ।”

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं सन्धते हतम्।

उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते॥ ੧੯॥

ਯ: ਏਨੰ ਵੇਤਿ ਹੰਤਾਰੰ ਯਸ਼ੈਨੇ ਮਨਯਤੇ ਹਤਮ।

ਉਭੋ ਤੋ ਨ ਵਿਜਾਨੀਤੋ ਨਾਯੰ ਹੰਤਿ ਨ ਹਨਯਤੇ ॥ ੧੯॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਹ, ਏਨਮ, ਵੇਤਿ, ਹੰਤਾਰਮ, ਯਹ, ਚ, ਏਨਮ, ਮਨਯਤੇ, ਹਤਮ, ਉਭੋ, ਤੋ, ਨ, ਵਿਜਾਨੀਤਹ, ਨ, ਅਯਮ, ਹੰਤਿ, ਨ, ਹਨਯਤੇ॥ ੧੯॥

ਅਰਥ -

ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

न जायते भ्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ ੨੦॥

ਨ ਜਾਯਤੇ ਮ੍ਰਿਯਤੇ ਵਾ ਕਦਾਚਿਨ ਨਾਯੰ ਭੂਤ੍ਵਾ ਭਵਿਤਾ ਵਾ ਨ ਭੂਯ:।
ਅਜੋ ਨਿਤਯ: ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤੋਅਯੰ ਪੁਰਾਣੋ ਨ ਹਨਯਤੇ ਹਨਯਮਾਨੇ ਸ਼ਰੀਰੇ॥
੨੦॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਜਾਯਤੇ, ਮ੍ਰਿਯਤੇ, ਵਾ, ਕਦਾਚਿਤ, ਨ, ਅਯਮ, ਭੂਤ੍ਵਾ, ਭਵਿਤਾ,

ਵਾ, ਨ, ਭੂਯਹ,
ਅਜਹ, ਨਿਤਯਹ, ਸ਼ਾਸ਼੍ਰਤਹ, ਅਯਮ, ਪੁਰਾਣਹ, ਨ, ਹਨਯਤੇ,
ਹਨਯਮਾਨੇ, ਸ਼ਰੀਰੇ ॥ ੨੦ ॥

ਅਰਥ - ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਨਿਤ, ਸੱਚਾ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਉਹ ਕਾਲ (ਪਰਮੇਸ਼ਰ) ਦੀ ਸ਼ੈ, ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ (ਆਤਮਾ) ਨਾ ਜੰਮਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਮਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨਿਤ ਹੈ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਇਕ ਸਰੀਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजसव्ययम्।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ ੨੧ ॥

ਵੇਦਾਵਿਨਾਸ਼ਿਨੰ ਨਿਤਯੰ ਯ: ਏਨਮਜਸਵਯਯਮ।

ਕਥੰ ਸ: ਪੁਰੁਸ਼: ਪਾਰਥ ਕੰ ਘਾਤਯਤਿ ਹੰਤਿ ਕਮ ॥ ੨੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਵੇਦ, ਅਵਿਨਾਸ਼ਿਨਮ, ਨਿਤਯਮ, ਯਹ, ਏਨਮ, ਅਜਮ, ਅਵਯਯਮ,
ਕਥਮ, ਸਹ, ਪੁਰੁਸ਼ਹ, ਪਾਰਥ, ਕਮ, ਘਾਤਯਤਿ, ਹੰਤਿ, ਕਮ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ, ਅਮਰ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਕਦੇ ਬਤੀਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪਰਮ ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਮਝ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰੀਰ ਸਧਾਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਭਾਵ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈ ਹੈ, ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ

ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।”

वासंशिसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

ਵਾਸਾਂਸਿ ਜੀਰਣਾਨਿ ਯਥਾ ਵਿਹਾਯ ਨਵਾਨਿ ਗ੍ਰਹਿਣਾਤਿ
ਨਰੋਅਪਰਾਣਿ।

ਤਥਾ ਸ਼ਰੀਰਾਣਿ ਵਿਹਾਯ ਜੀਰਣਾਨਜਨਜਾਨਿ ਸੰਯਾਤਿ ਨਵਾਨਿ
ਦੇਹੀ ॥ ੨੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਵਾਸਾਂਸਿ, ਜੀਰਣਾਨਿ, ਯਥਾ, ਵਿਹਾਯ, ਨਵਾਨਿ, ਗ੍ਰਹਿਣਾਤਿ,
ਨਰਹ, ਅਪਰਾਣਿ,
ਤਥਾ, ਸ਼ਰੀਰਾਣਿ, ਵਿਹਾਯ, ਜੀਰਣਾਨਿ, ਅਨਜਾਨਿ, ਸੰਯਾਤਿ,
ਨਵਾਨਿ, ਦੇਹੀ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥ -

ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ
ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੇਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ
ਨਵੇਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ
ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ
ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ
ਹੈ, ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ
ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੈ ਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਦੀ
ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ
ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ
ਮਾਧਿਅਮ ਲੈ ਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥ ੨੩ ॥

ਨੈਨੰ ਛਿੰਦੰਤਿ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਣਿ ਨੈਨੰ ਦਹਤਿ ਪਾਵਕः।

ਨ ਚੈਨੰ ਕਲੇਦਯੰਤਯਾਪੋ ਨ ਸ਼ੋਸ਼ਯਤਿ ਮਾਰੁਤः॥ ੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਏਨਮ, ਛਿੰਦੰਤਿ, ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਣਿ, ਨ, ਏਨਮ, ਦਹਤਿ, ਪਾਵਕਹ,
ਨ, ਚ, ਏਨਮ, ਕਲੇਦਯੰਤਿ, ਆਪਹ, ਨ, ਸ਼ੋਸ਼ਯਤਿ, ਮਾਰੁਤਹ ॥ ੨੩ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸਾੜ
ਸਕਦੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਹਵਾ ਸੁੱਕਾ
ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਛੂਹ ਨਹੀਂ

ਸਕਦੇ, ਅੱਗ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਾਣੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਹਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਛੂਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।”

ਅਛੇਦੋऽਯਸਦਾਹ੍ਯੋऽਯਸਕਲੇਦ੍ਰੋऽਯੋਃ ਏਵ ਚ।

ਨਿਤ੍ਯ: ਸਰ੍ਵਗਤ: ਸਥਾਨੁਰਚਲੋऽਯੰ ਸਨਾਤਨ:॥ ੨੪॥

ਅਛੇਦੋਅਯਮਦਾਹਯੋਅਯਮ ਕਲੇਦ੍ਰੋਅਸ਼ੋਸ਼ਯ ਏਵ ਚ।

ਨਿਤ੍ਯ: ਸਰ੍ਵਗਤ: ਸਥਾਨੁਰਚਲੋਅਯੰ ਸਨਾਤਨ:॥ ੨੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਛੇਦਹ, ਅਯਮ, ਅਦਾਹਯਹ, ਅਯਮ, ਅਕਲੇਦਯਹ, ਅਸ਼ੋਸ਼ਯਹ, ਏਵ, ਚ,
ਨਿਤ੍ਯਹ, ਸਰ੍ਵਗਤਹ, ਸਥਾਨੁਹ, ਅਚਲਹ, ਅਯਮ, ਸਨਾਤਨਹ॥
੨੪॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਾੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਾੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਹੈ।”

ਅਘ੍ਯਕ੍ਰੋ਽ਯਸਚਿਨ੍ਯੋ਽ਯਸਵਿਕਾਰਯੋ਽ਯਸੁਚ੍ਯਤੇ।

ਤਸਮਾਦੇਵੰ ਵਿਦਿਤ੍ਵੈਨੰ ਜਾਨੁਸ਼ੋਚਿਤੁਸ੍ਹੰਸਿ॥ ੨੫॥

ਅਵ੍ਯਕਤੋਅਯਮਚਿੰਤਯੋਅਯਮਵਿਕਾਰੋਅਯਮੁਚ੍ਯਤੇ।

ਤਸਮਾਦੇਵੰ ਵਿਦਿਤ੍ਵੈਨੰ ਨਾਨੁਸ਼ੋਚਿਤੁਮਰਹਸਿ॥ ੨੫॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਵ੍ਯਕਤਹ, ਅਯਮ, ਅਚਿੰਤਯਹ, ਅਯਮ, ਅਵਿਕਾਰਯਹ, ਅਯਮ, ਉਚ੍ਯਤੇ,
ਤਸਮਾਤ, ਏਵਮ, ਵਿਦਿਤਵਾ, ਏਨਮ, ਨ, ਅਨੁਸ਼ੋਚਿਤੁਮ,
ਅਰਹਸਿ॥ ੨੫॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ

ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸੋਗ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਨਾ ਛੂਹਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਰੀਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸੋਗ-ਅਫਸੋਸ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਰਹੇ ਨਾ ਰਹੇ ਉਹ ਚੇਤਨਾ (ਆਤਮਾ) ਤਾਂ ਸਦਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा सन्यसे मृतम्।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

ਅਥ ਚੈਨੰ ਨਿਤਯਜਾਤੰ ਨਿਤਯੰ ਵਾ ਮਨਯਸੇ ਮ੍ਰਿਤਮ।

ਤਥਾਪਿ ਤਵੰ ਮਹਾਬਾਹੋ ਨੈਵੰ ਸ਼ੋਚਿਤੁਮਰਹਸਿ ॥ ੨੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਥ, ਚ, ਏਨਮ, ਨਿਤਯਜਾਤਮ, ਨਿਤਯਮ, ਵਾ, ਮਨਯਸੇ, ਮ੍ਰਿਤਮ, ਤਥਾਪਿ, ਤਵਮ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਨ, ਏਵਮ, ਸ਼ੋਚਿਤੁਮ, ਅਰਹਸਿ ॥ ੨੬ ॥

ਅਰਥ -

ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਦਾ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨੋ ਤਾਂ ਵੀ ਸੋਗ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਉਪਰ ਹੀ ਰਹੀ, ਅਜਿਹੇ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਉਪਰ ਸੋਗ-ਅਫਸੋਸ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

तस्मादपरिहार्योऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

ਜਾਤਸਯ ਹਿ ਧ੍ਰੁਵੋ ਮ੍ਰਿਤਯੁਰਧ੍ਰੁਵੰ ਜਨਮ ਮ੍ਰਿਤਸਯ ਚ।

ਤਸਮਾਦਪਰਿਹਾਰਯੋਅਰਥੇ ਨ ਤਵੰ ਸ਼ੋਚਿਤੁਮਰਹਸਿ ॥ ੨੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਜਾਤਸਯ, ਹਿ, ਧ੍ਰੁਵਹ, ਮ੍ਰਿਤਯੁਹ, ਧ੍ਰੁਵਮ, ਜਨਮ, ਮ੍ਰਿਤਸਯ, ਚ, ਤਸਮਾਤ, ਅਪਰਿਹਾਰਯੇ, ਅਰਥੇ, ਨ, ਤਵਮ, ਸ਼ੋਚਿਤੁਮ, ਅਰਹਸਿ ॥ ੨੭ ॥

ਅਰਥ - ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਨਮ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੋਗ ਨਾ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਖੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਅਘਕ੍ਰਮਾਦੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਵਯਕ੍ਰਮਘ੍ਰਮਾਨਿ ਭਾਰਤ।
ਅਘਕ੍ਰਮਨਿਖਨਾਨ੍ਯੇਕ ਤਤ੍ਰ ਕਾ ਪਰਿਦੇਵਨਾ॥ ੨੮॥

ਅਵਯਕ੍ਰਮਤਾਦੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਵਯਕ੍ਰਮਘ੍ਰਮਾਨਿ ਭਾਰਤ।
ਅਵਯਕ੍ਰਮਤਨਿਪਨਾਨ੍ਯੇਵ ਤਤ੍ਰ ਕਾ ਪਰਿਦੇਵਨਾ॥ ੨੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਵਯਕ੍ਰਮਤਾਦੀਨਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਵਯਕ੍ਰਮਘ੍ਰਮਾਨਿ, ਭਾਰਤ,
ਅਵਯਕ੍ਰਮਤਨਿਪਨਾਨਿ, ਏਵ, ਤਤ੍ਰ, ਕਾ ਪਰਿਦੇਵਨਾ॥ ੨੯॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ! ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪ੍ਰਤਖ ਤੇ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤਖ ਹਨ। ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੋਗ?

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਅਪ੍ਰਤਖ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪ੍ਰਤਖ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਛੱਡਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤਖ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਖ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਾਪੇਕਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਆਸ਼੍ਰਯੰਗਵ੍ਰਯਯਤਿ ਕਸ਼ਿਦੇਨਸਾਸ਼੍ਰਯੰਗਵ੍ਰਯਦਤਿ ਤਥੈਵ ਚਾਨ੍ਯ:।
ਆਸ਼੍ਰਯੰਗਵ੍ਰਯੈਨਸਨ੍ਯ: ਸ੍ਰਯੋਤਿ ਸ੍ਰੁਤ੍ਵਾਪ੍ਯੇਨੰ ਵੇਦ ਨ ਚੈਵ ਕਸ਼ਿਤ੍॥ ੨੯॥

ਆਸ਼੍ਰਯਯਵ੍ਰਯਤਪਸ਼੍ਯਤਿ ਕਸ਼ਿਦੇਨ ਸਾਸ਼੍ਰਯਯਵ੍ਰਯਦਤਿ ਤਥੈਵ ਚਾਨ੍ਯ:।
ਆਸ਼੍ਰਯਯਵ੍ਰਯੈਨਸਨ੍ਯ: ਸ਼੍ਰੋਤਿ ਸ਼੍ਰੁਤ੍ਵਾਪ੍ਯੇਨੰ ਵੇਦ ਨ ਚੈਵ ਕਸ਼ਿਤ੍॥ ੨੯॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਆਸ਼ੁਰਯਵਤ, ਪਸ਼ੁਯਤਿ, ਕਸ਼ਿਤ, ਏਨਮ, ਆਸ਼ੁਰਯਵਤ, ਵਦਤਿ, ਤਥਾ, ਏਵ, ਚ, ਅਨਯਹ, ਆਸ਼ੁਰਯਵਤ, ਚ, ਏਨਮ, ਅਨਯਹ, ਸ਼ੁਣੋਤਿ ਸ਼ੁਰੁਤ੍ਵਾ, ਅਪਿ, ਏਨਮ, ਵੇਦ, ਨ, ਚ, ਏਵ, ਕਸ਼ਿਤ ॥ ੨੯ ॥
- ਅਰਥ -** ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਜਦ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕੇ ਦੇਹ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਹ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਹ ਦੇ ਪਰੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਭਾਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ।”
- ਦੇਹੀ ਨਿਤ੍ਯਸਵਥ੍ਯੋऽਯੰ ਦੇਹੇ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਖਾਰਤ।
 ਰਸਮਾਤ੍ਸਰ੍ਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ ਨ ਤਵੰ ਸ਼ੋਚਿਤੁਮਰ੍ਹਸਿ ॥ ੩੦ ॥
- ਦੇਹੀ ਨਿਤ੍ਯਮਵਪ੍ਰਯੋਅਯੰ ਦੇਹੇ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਭਾਰਤ।
 ਤਸਮਾਤ੍ਸਰ੍ਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ ਨ ਤਵੰ ਸ਼ੋਚਿਤੁਮਰ੍ਹਸਿ ॥ ੩੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਦੇਹੀ, ਨਿਤ੍ਯਮ, ਅਵਪ੍ਰਯਹ, ਅਯਮ, ਦੇਹੇ, ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ, ਭਾਰਤ, ਤਸਮਾਤ, ਸਰ੍ਵਾਣਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਨ, ਤਵਮ, ਸ਼ੋਚਿਤੁਮ, ਅਰਹਸਿ ॥ ੩੦ ॥
- ਅਰਥ -** ਹੇ ਭਾਰਤ! ਇਹ ਦੇਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸੋਗ ਨਾ ਕਰੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਦੇਹ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਅਪ੍ਰਗਟ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- ਸ੍ਵਧਰ੍ਮਸਪਿ ਚਾਕੇਖ੍ਯ ਨ ਵਿਕਸ੍ਪਿਤੁਮਰ੍ਹਸਿ।
 ਧਰ੍ਮ੍ਯਾਦਿ ਯੁਦ੍ਘਾਚ੍ਛ੍ਰੋਯੋऽਨ੍ਯ੍ਕ੍ਸ਼੍ਤ੍ਰਿਯਸ੍ਯ ਨ ਵਿਘ੍ਨੇ ॥ ੩੧ ॥

ਸ੍ਵਰਮਮਪਿ ਚਾਵੇਕਸ਼ਯ ਨ ਵਿਕਮਪਿਤੁਮਰਹਸਿ।
ਧਰਮਯਾਧਿ ਯੁੱਧਾਚਛੇੜੋਅਨਯਤਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯਸਯ ਨ ਵਿਦਯਤੇ॥ ੩੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ੍ਵਰਮਮ, ਅਪਿ, ਚ, ਅਵੇਕਸ਼ਯ, ਨ, ਵਿਕਮਪਿਤੁਮ, ਅਰਹਸਿ,
ਧਰਮਯਾਤ, ਹਿ, ਯੁੱਧਾਤ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਅਨਯਤ, ਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯਸਯ, ਨ,
ਵਿਦਯਤੇ॥ ੩੧॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਡਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ
ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਮਣਾ ਖੱਤਰੀ ਲਈ
ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਵਿਰਾਟ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ
ਸਮਝਾ ਕੇ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ
ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ।
ਅਰਜੁਨ ਖੱਤਰੀ ਸਨ, ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਸਹਜ-ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਦਾ ਯੁੱਧ
ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹੱਟਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਉਸੇ ਵੱਲ ਉਹ
ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਹ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ
ਤੁਸੀਂ ਖੱਤਰੀ ਹੋ, ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ
ਵੱਧ ਕੇ ਖੱਤਰੀ ਵਾਸਤੇ ਉੱਚਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੈ ਨਾ
ਕਰੋ।”

ਯਦ੍ਰੁਚਛਯਾ ਚੋਪਧਨੰ ਸ੍ਵਰਗਦ੍ਵਾਰਮਪਾਵ੍ਰਿਤਮੁ।
ਸੁਖਿਨ: ਕ੍ਸ਼ਿਤ੍ਰਿਯਾ: ਪਾਰਥ ਲਭਨ੍ਤੇ ਯੁਫ਼ਸੀਦ੍ਰੁਯਮੁ॥ ੩੨॥

ਯਦ੍ਰੁਚਛਯਾ ਚੋਪਧੰਨੰ ਸ੍ਵਰਗਦ੍ਵਾਰਮਪਾਵ੍ਰਿਤਮ।
ਸੁਖਿਨ: ਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯਾ: ਪਾਰਥ ਲਭੰਤੇ ਯੁਧਮੀਦ੍ਰਿਸ਼ਮ॥ ੩੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦ੍ਰੁਚਛਯਾ, ਚ, ਉਪਧੰਨਮ, ਸ੍ਵਰਗਦ੍ਵਾਰਮ, ਅਪਾਵ੍ਰਿਤਮ,
ਸੁਖਿਨਹ, ਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯਾਹ, ਪਾਰਥ, ਲਭੰਤੇ, ਯੁਧਮ, ਈਦ੍ਰਿਸ਼ਮ॥ ੩੨॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ
ਇਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਖੱਤਰੀ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪਾਉਣਾ ਖੱਤਰੀ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ
ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਹ ਆਤਮ-ਸੰਤੋਖ ਰੂਪ ਸਵਰਗ ਦਾ ਦੁਆਰ ਮੰਨਦੇ
ਹਨ।”

ਅਥ ਚੇਤ੍ਰਸਿਮੰ ਖਰ੍ਯੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮੰ ਨ ਕਰਿ਷੍ਯਸਿ।
ਤਤ: ਸ੍ਵਧਰ੍ਮੰ ਕੀਰ੍ਤਿੰ ਚ ਹਿਤ੍ਵਾ ਪਾਪਸ੍ਵਾਯਸਿ॥ ੩੩॥

- ਅਥ ਚੇਤ੍ਵਮਿਮੰ ਧਰਮਜੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮੰ ਨ ਕਰਿਸ਼੍ਯਸਿ।
ਤਤ: ਸ੍ਵਧਰਮੰ ਕੀਰਤਿੰ ਚ ਹਿਤ੍ਵਾ ਪਾਪਮਵਾਪਸ੍ਯਸਿ ॥ ੩੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਥ, ਚੇਤ, ਤ੍ਵਮ, ਇਮਮ, ਧਰਮਜਮ, ਸੰਗ੍ਰਾਮਮ, ਨ, ਕਰਿਸ਼੍ਯਸਿ,
ਤਤਹ, ਸ੍ਵਧਰਮਮ, ਕੀਰਤਿਮ, ਚ, ਹਿਤ੍ਵਾ, ਪਾਪਮ, ਅਵਾਪਸ੍ਯਸਿ ॥
੩੩ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਤੇ
ਵਡਿਆਈ ਗੁਆ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਪ ਹਾਸਲ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੇਕਰ ਖੱਤਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਜੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ
ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਰਜ
ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਰੂਪ ਨਤੀਜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ
ਤੁਹਾਡਾ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਜਸ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ
ਜਾਵੇਗਾ।”
- ਅਕੀਰਿੰ ਚਾਪਿ ਮ੍ਰੁਜਾਨਿ ਕਥਯਿਸ਼੍ਯੰਤਿ ਤੇऽਕ੍ਯਯਾਮ੍।
ਸੰਭਾਵਿਤਸ੍ਯ ਚਾਕੀਰਿੰਸਰਯਾਦਤਿਰਿਚ੍ਯਤੇ ॥ ੩੪ ॥
- ਅਕੀਰਿਤੰ ਚਾਪਿ ਭੂਤਾਨਿ ਕਥਯਿਸ਼੍ਯੰਤਿ ਤੇਅਵ੍ਯਯਾਮ੍।
ਸੰਭਾਵਿਤਸ੍ਯ ਚਾਕੀਰਿਤਿਰਮਰਣਾਦਤਿਰਿਚ੍ਯਤੇ ॥ ੩੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਕੀਰਿਤਮ, ਚ, ਅਪਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਕਥਯਿਸ਼੍ਯੰਤਿ, ਤੇ, ਅਵ੍ਯਯਾਮ,
ਸੰਭਾਵਿਤਸ੍ਯ, ਚ, ਅਕੀਰਿਤਿਹ, ਮਰਣਾਤ, ਅਤਿਰਿਚ੍ਯਤੇ ॥ ੩੪ ॥
- ਅਰਥ - ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤੁਹਾਡੀ ਬਦਨਾਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ,
ਉਹ ਬਦਨਾਮੀ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਣ ਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ
ਚਰਚਾ ਕਰਨਗੇ। ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਵਾਸਤੇ
ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਭੈੜਾ ਹੋਵੇਗਾ।”
- ਮਯਾਰ੍ਧ੍ਰਣਾਦੁਪਰੰ ਸੰਸ੍ਯੰਦੇ ਤ੍ਵਾੰ ਸਹਾਰਥਾ:।
ਯੇਥਾਂ ਚ ਤ੍ਵੰ ਬਹੁਸ੍ਯੋ ਮ੍ਰੁਕ੍ਵਾ ਯਾਸ੍ਯਸਿ ਲਾਭਕ੍ਯਮ੍ ॥ ੩੫ ॥
- ਭਯਾਦ੍ਰਣਾਦੁਪਰੰ ਸੰਸ੍ਯੰਦੇ ਤ੍ਵਾੰ ਮਹਾਰਥਾ:।
ਯੇਸ਼ਾਂ ਚ ਤ੍ਵੰ ਬਹੁਸ੍ਯੋ ਭੂਤਵਾ ਯਾਸ੍ਯਸਿ ਲਾਭਕ੍ਯਮ੍ ॥ ੩੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਭਯਾਤ, ਰਣਾਤ, ਉਪਰਤਮ, ਸੰਸ੍ਯੰਦੇ ਤਵਾਮ, ਮਹਾਰਥਾਹ,
ਯੇਸ਼ਾਮ, ਚ, ਤਵਮ, ਬਹੁਸ੍ਯਹ, ਭੂਤਵਾ, ਯਾਸ੍ਯਸਿ, ਲਾਭਕ੍ਯਮ ॥
੩੫ ॥

ਅਰਥ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਤੁੱਛ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ, ਉਹ ਮਹਾਰਥੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੈਅ ਕਾਰਨ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਮੰਨਣਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਾਬਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਣ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਯੋਧਾ ਤੁਹਾਡਾ ਡਰਨਾ ਹੀ ਮੰਨਣਗੇ।”

ਅਗਾਢਯਾਦਾਂਸ਼ੁ ਬਹੁਨਚਦਿਘ੍ਯੰਤਿ ਜਗਹਿਤਾ:।

ਨਿਨਦਨ੍ਤਸ੍ਤਵ ਸਾਸਥ੍ਯੰ ਜਗੋ ਦੁ:ਖਤਰੰ ਨੁ ਕਿਮ੍ ॥ ੩੬ ॥

ਅਵਾਚਯਵਾਦਾਂਸ਼ੁ ਬਹੂਨਵਦਿਸ਼ਯੰਤਿ ਤਵਾਹਿਤਾ:।

ਨਿੰਦੰਤਸ੍ਵ ਸਾਮਰਥਯੰ ਤਤੋ ਦੁਖਤਰੰ ਨੁ ਕਿਮ ॥ ੩੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਵਾਚਯਵਾਦਾਨ, ਚ, ਬਹੂਨ, ਵਦਿਸ਼ਯੰਤਿ, ਤਵ, ਅਹਿਤਾਹ, ਨਿੰਦੰਤਹ, ਤਵ, ਸਾਮਰਥਯਮ, ਤਤਹ, ਦੁਖਤਰਮ, ਨੁ, ਕਿਮ ॥ ੩੬ ॥

ਅਰਥ - ਤੁਹਾਡੇ ਵੈਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਬਚਨ ਕਹਿਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੁਹਾਡੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਵੈਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਉਪਹਾਸ ਕਰਨਗੇ, ਤੁਹਾਡੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਗੇ। ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

ਹਤੋ ਯਾ ਪ੍ਰਾਘ੍ਯਸਿ ਸ੍ਵਰ੍ਗੰ ਜਿਤ੍ਵਾ ਯਾ ਭੋਕ੍ਯਸੇ ਸਹੀਮ੍।

ਤਸਮਾਦੁਤਿਸ਼ਠ ਕ੍ਐਨ੍ਤੇਯ ਯੁਫ਼ਥਾਯ ਕ੍ਰੁਜਨਿਸ਼੍ਯਯ: ॥ ੩੭ ॥

ਹਤੋ ਵਾ ਪ੍ਰਾਪਸ੍ਯਸਿ ਸ੍ਵਰ੍ਗੰ ਜਿਤ੍ਵਾ ਵਾ ਭੋਕ੍ਯਸੇ ਮਹੀਮ

ਤਸਮਾਦੁਤਿਸ਼ਠ ਕ੍ਐਨ੍ਤੇਯ ਯੁੱਧਾਯ ਕ੍ਰਿਤਨਿਸ਼੍ਯਯ: ॥ ੩੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਹਤਹ, ਵਾ, ਪ੍ਰਾਪਸ੍ਯਸਿ, ਸ੍ਵਰ੍ਗਮ, ਜਿਤ੍ਵਾ, ਵਾ, ਭੋਕ੍ਯਸੇ, ਮਹੀਮ, ਤਸਮਾਤ, ਉਤਿਸ਼ਠ, ਕ੍ਐਨ੍ਤੇਯ, ਯੁੱਧਾਯ, ਕ੍ਰਿਤਨਿਸ਼੍ਯਯਹ ॥ ੩੭ ॥

ਅਰਥ - ਜਾਂ ਮਰ ਕੇ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਓ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗੋ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ! ਯੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਖੜੇ ਹੋਵੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਤਨਾ ਸਮਝਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮਰ

ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਕਰਕੇ
ਆਤਮ-ਸੰਤੋਖ ਰੂਪ ਸਵਰਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇਕਰ
ਤੁਸੀਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਯੁੱਧ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ
ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗੋਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਕੇ
ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਵੋ।”

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३८॥

ਸੁਖਦੁਖੇ ਸਮੇ ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ ਲਾਭਾਲਾਭੋ ਜਯਾਜਯੋ।
ਤਤੋ ਯੁਧਾਯ ਯੁਜਯਸ੍ਵ ਨੈਵੰ ਪਾਪਮਵਾਪਸਯਸਿ ॥ ੩੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਸੁਖਦੁਖੇ, ਸਮੇ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਲਾਭਾਲਾਭੋ, ਜਯਾਜਯੋ,
ਤਤਹ, ਯੁਧਾਯ, ਯੁਜਯਸ੍ਵ, ਨਾ, ਏਵਮ, ਪਾਪਮ, ਅਵਾਪਸਯਸਿ ॥
੩੮ ॥
- ਅਰਥ -** ਜਿੱਤ-ਹਾਰ, ਲਾਭ-ਹਾਨੀ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਸਮਾਨ ਸਮਝਕੇ ਫਿਰ ਯੁੱਧ
ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਜਿੱਤ-ਹਾਰ, ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਲਾਭ-ਹਾਨੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ
ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੋ। ਸਮਤਾ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਰੂਪ ਪਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰੋ।”
- एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्धया युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि॥ ३९॥
ऐसा तेअभिहितता सांख्ये बुधियोगे तिवमां श्रुतु।
बुधया युक्तते यया पारथ करम बंधं प्रहास्यसि ॥ ३९॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਏਸ਼ਾ, ਤੇ, ਅਭਿਹਿਤਾ, ਸਾਂਖਯੇ, ਬੁਧਿਹ, ਯੋਗੇ, ਤੁ, ਇਮਾਮ, ਸ਼੍ਰਿਣੁ,
ਬੁਧਯਾ, ਯੁਕਤਹ, ਯਯਾ, ਪਾਰਥ, ਕਰਮਬੰਧਮ, ਪ੍ਰਹਾਸਯਸਿ ॥ ੩੯ ॥
- ਅਰਥ -** ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਆਖੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ
ਦਾ ਯੋਗ ਸੁਣੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਨੂੰ
ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਉਗੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਲਈ ਉਸ ਯੋਗ
ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ
ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਮਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ

ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ ४०॥

ਨੇਹਾਭਿਕ੍ਰਮਨਾਸ਼ੋ ਅਸਤਿ ਪ੍ਰਤ੍ਯਵਾਯੋ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ।
ਸ੍ਵਲਪਮਪ੍ਯਸ੍ਯ ਧਰਮਸ੍ਯ ਤ੍ਰਾਯਤੇ ਮਹਤੋ ਭਯਾਤ॥ ੪੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਇਹ, ਅਭਿਕ੍ਰਮਨਾਸ਼ਹ, ਅਸਤਿ, ਪ੍ਰਤ੍ਯਵਾਯਹ, ਨ, ਵਿਦ੍ਯਤੇ, ਸ੍ਵਲਪਮ, ਅਪਿ, ਅਸ੍ਯ, ਧਰਮਸ੍ਯ, ਤ੍ਰਾਯਤੇ, ਮਹਤਹ, ਭਯਾਤ॥ ੪੦॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦਾ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭੈੜਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਮਹਾਨ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਭੈੜਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਭੈਅਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਯੋਗੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦੇਹ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਵਿਰਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्॥ ४१॥

ਵ੍ਯਵਸਾਯਾਤ੍ਮਿਕਾ ਬੁਧਿਰੇਕੇਹ ਕੁਰੁਨੰਦਨ।
ਬਹੁਸ਼ਾਖਾ ਹ੍ਯਨੰਤਾਸ਼ੁ ਬੁਧਯੋ ਅਵ੍ਯਵਸਾਯਿਨਾਮ॥ ੪੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਵ੍ਯਵਸਾਯਾਤ੍ਮਿਕਾ, ਬੁਧਿਹ, ਏਕਾ, ਇਹ, ਕੁਰੁਨੰਦਨ, ਬਹੁਸ਼ਾਖਾਹ, ਹਿ, ਅਨੰਤਾਹ, ਚ, ਬੁਧ੍ਯਹ, ਅਵ੍ਯਵਸਾਯਿਨਾਮ॥ ੪੧॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੁਰੁਨੰਦਨ! ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਭਟਕਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੁਧੀ ਬੇਅੰਤ ਭੇਦਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸਾਧਕ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ,

ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਇਤਨੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੇਕ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਯਾਮਿਸਾਂ ਪੁਠਿਤਾਂ ਗਾਚੰ ਪ੍ਰਵਦਨ੍ਯਵਿਪਸ਼੍ਚਿਤ:।
ਵੇਦਗਾਦਰਤਾ: ਪਾਠੰ ਨਾਨ੍ਯਦਸ੍ਤੀਤਿ ਗਾਦਿਨ:॥ ੪੨ ॥

ਕਾਮਾਤਮਾਨ: ਸ੍ਵਰ੍ਗਪਰਾ ਜਨ੍ਮਕਰ੍ਮਫਲਪ੍ਰਦਾਸ੍।
ਕ੍ਰਿਯਾਵਿਸ਼ੇਸ਼ਬਹੁਲਾਂ ਭੋਗੈਸ਼੍ਵਰ੍ਯਗਤਿੰ ਪ੍ਰਤਿ॥ ੪੩ ॥

ਭੋਗੈਸ਼੍ਵਰ੍ਯਪ੍ਰਸਕ੍ਠਾਨਾਂ ਤਯਾਪਹ੍ਰੁਤਚੇਤਸਾਸ੍।
ਵ੍ਯਵਸਾਯਾਤ੍ਮਿਕਾ ਬੁਢਿ: ਸਮਾਧੌ ਨ ਵਿਧੀਯਤੇ॥ ੪੪ ॥

ਯਾਮਿਮਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਤਾਂ ਵਾਚੰ ਪ੍ਰਵਦੰਤਯਵਿਪਸ਼੍ਚਿਤ:।
ਵੇਦਵਾਦਰਤਾ: ਪਾਰਥ ਨਾਨਯਦਸਤੀਤਿ ਵਾਦਿਨ:॥ ੪੨ ॥

ਕਾਮਾਤਮਾਨ: ਸ੍ਵਰ੍ਗਪਰਾ ਜਨਮਕਰਮਫਲਪ੍ਰਦਾਮ।
ਕ੍ਰਿਯਾਵਿਸ਼ੇਸ਼ਬਹੁਲਾਂ ਭੋਗੈਸ਼੍ਵਰਯਗਤਿੰ ਪ੍ਰਤਿ॥ ੪੩ ॥

ਭੋਗੈਸ਼੍ਵਰਯਪ੍ਰਸਕਤਾਨਾਂ ਤਯਾਪਰਹਤਚੇਤਸਾਮ।
ਵ੍ਯਵਸਾਯਾਤਮਿਕਾ ਬੁਧਿ: ਸਮਾਧੌ ਨ ਵਿਧੀਯਤੇ ॥ ੪੪ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਾਮ, ਇਮਾਮ, ਪੁਸ਼ਪਿਤਾਮ, ਵਾਚਮ, ਪ੍ਰਵਦੰਤਿ, ਅਵਿਪਸ਼੍ਚਿਤਹ,
ਵੇਦਵਾਦਰਤਾਹ, ਪਾਰਥ, ਨ, ਅਨਯਤ, ਅਸਤਿ, ਇਤਿ,
ਵਾਦਿਨਹ ॥ ੪੨ ॥

ਕਾਮਾਤਮਾਨਹ, ਸ੍ਵਰ੍ਗਪਰਾਹ, ਜਨਮਕਰਮਫਲਪ੍ਰਦਾਮ,
ਕ੍ਰਿਯਾਵਿਸ਼ੇਸ਼ਬਹੁਲਾਮ, ਭੋਗੈਸ਼੍ਵਰਯਗਤਿਮ, ਪ੍ਰਤਿ॥ ੪੩ ॥

ਭੋਗੈਸ਼੍ਵਰਯਪ੍ਰਸਕਤਾਨਾਮ, ਤਯਾ, ਅਪਰਹਤਚੇਤਸਾਮ,
ਵ੍ਯਵਸਾਯਾਤਮਿਕਾ, ਬੁਧਿਹ, ਸਮਾਧੌ, ਨ, ਵਿਧੀਯਤੇ॥ ੪੪ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ ਤੇ ਕਰਮਫਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ
ਵੇਦ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਵਿਚ
ਸਵਰਗ ਹੀ ਪਰਮ ਫਲ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸਮਝ ਲੋਕ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ
ਸੋਭਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਮੀ ਮਨੁੱਖ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਸਵਰਗ ਨੂੰ
ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਅਤੇ
ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਮਾਵਾਂ
ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਲਿਪਤ
ਚਿਤ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚੇ

ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਅਜਿਹੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਚੈਤਨ ਭਾਵ ਤਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ, ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”

त्रैगुण्यविषया वेदा निरत्रैगुण्यो भगवर्जुन।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ੪੫ ॥

ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਵਿਸ਼ਯਾ ਵੇਦਾ ਨਿਸਤ੍ਰੈਗੁਣਯੋ ਭਵਾਰਜੁਨ।

ਨਿਰਦ੍ਵੰਦ੍ਵੋ ਨਿਤਯਸਤ੍ਵਸਥੋ ਨਿਰਯੋਗਕਸ਼ੇਮ ਆਤਮਵਾਨ ॥ ੪੫ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਵਿਸ਼ਯਾਹ, ਵੇਦਾਹ, ਨਿਸਤ੍ਰੈਗੁਣਾਹ, ਭਵ, ਅਰਜੁਨ,
ਨਿਰਦ੍ਵੰਦ੍ਵਹ, ਨਿਤਯਸਤ੍ਵਸਥਹ, ਨਿਰਯੋਗਕਸ਼ੇਮਹ, ਆਤਮਵਾਨ ॥
੪੫ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਵੇਦ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਓ ਤੇ ਨਿਰਦ੍ਵੰਦ੍ਵ, ਨਿਤ ਸਤਿ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਤਮਵਾਨ ਹੋ ਜਾਓ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜਾਹਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸਭਨਾਂ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ

ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਯਤਨਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।”

ਯਾਗਨਰਥੰ ਤਦਪਾਨੇ ਸਰਵੰਤ: ਸੰਪਲੁਤੋਦਕੇ।

ਤਾਗਾਨ੍ਸਰ੍ਵੇਬੁ ਵੇਦੇਬੁ ਬ੍ਰਾਹ੍ਮਣਸ੍ਯ ਵਿਜਾਨਤ:॥ ੪੬॥

ਯਾਵਾਨਰਥ ਉਦਪਾਨੇ ਸਰਵਤ: ਸੰਪਲੁਤੋਦਕੇ।

ਤਾਵਾਨਸਰਵੇਸ਼ੁ ਵੇਦੇਸ਼ੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣਸ੍ਯ ਵਿਜਾਨਤ:॥ ੪੬॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਾਵਾਨ, ਅਰਥਹ, ਉਦਪਾਨੇ, ਸਰਵਤਹ, ਸੰਪਲੁਤੋਦਕੇ,
ਤਾਵਾਨ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਵੇਦੇਸ਼ੁ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਸ੍ਯ, ਵਿਜਾਨਤਹ॥ ੪੬॥

ਅਰਥ -

ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜਲ ਮਗਨ ਹੋਣ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤਲਾਬਾਂ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਵਰਤੋਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਸਾਧਕ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਲਗਭਗ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਛੋਟੇ ਤਲਾਬਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ।”

ਕਰਮਯੋਗਾਧਿਕਾਰਸ੍ਤੇ ਸਾ ਫਲੇਬੁ ਕਦਾਚਨ।

ਸਾ ਕਰਮਫਲਹੇਚੁਰ੍ਮੁਸੰ ਤੇ ਸੰਗੋਸ੍ਤ੍ਵਕਰਮਣਿ॥ ੪੭॥

ਕਰਮਣਯੇਵਾਧਿਕਾਰਸਤੇ ਮਾ ਫਲੇਸ਼ੁ ਕਦਾਚਨ।

ਮਾ ਕਰਮਫਲਹੇਤੁਭੂਰਮਾ ਤੇ ਸੰਗੋਅਸਤ੍ਰਕਰਮਣਿ॥ ੪੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਰਮਣਿ, ਏਵ, ਅਧਿਕਾਰਹ, ਤੇ, ਮਾ, ਫਲੇਸ਼ੁ, ਕਦਾਚਨ,
ਮਾ ਕਰਮਫਲਹੇਤੁਹ, ਭੂਹ, ਮਾ, ਤੇ, ਸੰਗ, ਅਸਤੁ, ਅਕਰਮਣਿ॥ ੪੭॥

ਅਰਥ -

ਕਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਕਰਮਫਲ ਦੇ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਲਗਾਉ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਇਹ ਯੋਗ ਕਰਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ

ਕਰਮ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਕ ਜਦ ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਉਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।”

ਯੋਗਸਥ: ਕੁਰੁ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਗੰ ਤਯਕਤਵਾ ਧਨੰਜਯ।
ਸਿਧਯਸਿਧਯੋ: ਸਮੋ ਮੂਕ੍ਵਾ ਸਸਕ੍ਵੰ ਯੋਗ ਤਚਯਤੇ ॥ ੪੮ ॥

ਯੋਗਸਥ: ਕੁਰੁ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਗੰ ਤਯਕਤਵਾ ਧਨੰਜਯ।
ਸਿਧਯਸਿਧਯੋ: ਸਮੋ ਮੂਕ੍ਵਾ ਸਸਕ੍ਵੰ ਯੋਗ ਉਚਯਤੇ ॥ ੪੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯੋਗਸਥ, ਕੁਰੁ, ਕਰਮਾਣਿ, ਸੰਗਮ, ਤਯਕਤਵਾ, ਧਨੰਜਯ,
ਸਿਧਯਸਿਧਯੋ, ਸਮ, ਮੂਕ੍ਵਾ, ਸਸਕ੍ਵੰ, ਯੋਗ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੪੯ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਧਨੰਜੈ! ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਸਕਤੀ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਿਧੀ ਤੇ ਅਸਿਧੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰੋ। ਇਹ ਸਮਤਵ ਹੀ ਯੋਗ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਾਪੇਕਸ਼ਤਾ ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਯੋਗ ਸਮਤਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਹਾਨੀ-ਲਾਭ, ਸਿਧੀ-ਅਸਿਧੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਦ੍ਰੇਣ ਘ੍ਰਕਰੰ ਕਰਮੰ ਬੁਢਿਯੋਗਾਢ੍ਠਨੰਜਯ।
ਬੁਢ੍ਠੈ ਸ਼ਾਰਯਸਨ੍ਠਿਛ ਕ੍ਰਪਯਾ: ਫਲਹੇਠਵ: ॥ ੪੯ ॥

ਦੁਰੇਣ ਹਯਾਵਰੰ ਕਰਮ ਬੁਧਿਯੋਗਾਧਨੰਜਯ।
ਬੁਧੋ ਸ਼ਰਣਮਨਿਵਢ ਕ੍ਰਿਪਣਾ: ਫਲਹੇਤਵ: ॥ ੪੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਦੁਰੇਣ, ਹਿ, ਅਵਰਮ, ਕਰਮ, ਬੁਧਿਯੋਗਾਧ, ਧਨੰਜਯ,
ਬੁਧੋ, ਸ਼ਰਣਮ, ਅਨਿਵਢ, ਕ੍ਰਿਪਣਾ, ਫਲਹੇਤਵ ॥ ੪੯ ॥

ਅਰਥ - ਬੁੱਧੀਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮ ਅਤਿਅੰਤ ਤੁੱਛ ਹੈ। ਧਨੰਜਯ, ਤੁਸੀਂ ਬੁਧੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੀਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਪਣ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਭੋਗ ਦੇ ਲੋਭ-ਵਸ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

ਬੁਢਿਯੁਕ੍ਤੋ ਜਹਾਤੀਹ ਤਮੇ ਸੁਕ੍ਰੁਤਦੁ਷੍ਕ੍ਰੁਯੇ।

ਤਸਮਾਘੋਗਾਯ ਯੁਯ੍ਯਸ੍ਵ ਯੋਗ: ਕਰਮਸੁ ਕ੍ਐਸ਼ਲਮ੍ ॥ ੫੦ ॥

ਬੁਧੀਯੁਕਤੋ ਜਗਾਤੀਹ ਉਭੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤੇ।

ਤਸਮਾਦਯੋਗਾਯ ਯੁਜ੍ਯਸ੍ਯ ਯੋਗ: ਕਰਮਸੁ ਕ੍ਐਸ਼ਲਮ੍ ॥ ੫੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਬੁਧੀਯੁਕਤਹ, ਜਗਾਤਿ, ਇਹ, ਉਭੇ, ਸੁਕ੍ਰਿਤਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤੇ, ਤਸਮਾਤ, ਯੋਗਾਯ, ਯੁਜ੍ਯਸ੍ਯ, ਯੋਗਹ, ਕਰਮਸੁ, ਕ੍ਐਸ਼ਲਮ੍ ॥ ੫੦ ॥

ਅਰਥ - ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੋ, ਇਹ ਯੋਗ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਐਸ਼ਲ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ-ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜਸਵੀ ਅਟਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਕਰਮਜੰ ਬੁਢਿਯੁਕ੍ਤਾ ਹਿ ਫਲੰ ਯਕ੍ਤ੍ਵਾ ਸਨੀਥਿਯ:।

ਜਨ੍ਸਬੰਧਵਿਨਿਰ੍ਮੁਕ੍ਤਾ: ਪਦੰ ਗਛਾਤ੍ਯਨਾਸਯਮ੍ ॥ ੫੧ ॥

ਕਰਮਜੰ ਬੁਧੀਯੁਕਤਾ ਹਿ ਫਲੰ ਤਯਕਤ੍ਵਾ ਮਨੀਸ਼ਿਣ:।

ਜਨਮਬੰਧਵਿਨਿਰਮੁਕਤਾ: ਪਦੰ ਗਛੰਤਯਨਾਮਯਮ੍ ॥ ੫੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਰਮਜਮ, ਬੁਧੀਯੁਕਤਾਹ, ਹਿ, ਫਲਮ, ਤਯਕਤ੍ਵਾ, ਮਨੀਸ਼ਿਣਹ, ਜਨਮਬੰਧਵਿਨਿਰਮੁਕਤਾਹ, ਪਦਮ, ਗਛੰਤਿ, ਅਨਾਮਯਮ੍ ॥ ੫੧ ॥

ਅਰਥ - ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਨਮ-ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਪਦ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਪ੍ਰਤਖ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ, ਉਹ ਸਮਝ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਪਤੀਆਂ ਉਸ ਪਰਮ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਮਾਤ੍ਰ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਚੇਤੰਨ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਰਮ ਅਟਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲਿਵ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਯਦਾ ਤੇ ਸੋਹਕਲਿਲੰ ਬੁਢਿਕ੍ਰਿਤਿਰਿ਷ਯਤਿ।

ਤਦਾ ਗਨ੍ਤਾਸਿ ਨਿਰਵੇਦੰ ਸ਼ਰੋਤਵਯਸ੍ਯ ਸ਼੍ਰੁਤਸ੍ਯ ਚ ॥ ੫੨ ॥

ਯਦਾ ਤੇ ਮੋਹਕਲਿਲੰ ਬੁਧਿਰਵਯਤਿਤਰਿਸ਼ਯਤਿ।

ਤਦਾ ਗੰਤਾਸਿ ਨਿਰਵੇਦੰ ਸ਼ਰੋਤਵਯਸ੍ਯ ਸ਼੍ਰੁਤਸ੍ਯ ਚ ॥ ੫੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਤੇ, ਮੋਹਕਲਿਲਮ, ਬੁਧਿਰ, ਵਯਤਿਤਰਿਸ਼ਯਤਿ, ਤਦਾ, ਗੰਤਾਸਿ, ਨਿਰਵੇਦਮ, ਸ਼ਰੋਤਵਯਸ੍ਯ, ਸ਼੍ਰੁਤਸ੍ਯ, ਚ ॥ ੫੨ ॥

ਅਰਥ - ਜਦ ਤੁਹਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਨ ਯੋਗ ਤੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਦ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਮਸਤਕ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਸ਼੍ਰੁਤਿਵਿਪ੍ਰਤਿਪਨ੍ਨਾ ਤੇ ਯਦਾ ਸਥਾਸ੍ਯਤਿ ਨਿਸ਼੍ਚਲਾ।

ਸਮਾਧਾਵਚਲਾ ਬੁਢਿਕ੍ਰਿਸ੍ਤਦਾ ਯੋਗਸਵਾਯਸਿ ॥ ੫੩ ॥

ਸ਼੍ਰੁਤਿਵਿਪ੍ਰਤਿਪੰਨਾ ਤੇ ਯਦਾ ਸਥਾਸ੍ਯਤਿ ਨਿਸ਼੍ਚਲਾ।

ਸਮਾਧਾਵਚਲਾ ਬੁਧਿਸਤਦਾ ਯੋਗਸਵਾਯਸਿ ॥ ੫੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ਰੁਤਿਵਿਪ੍ਰਤਿਪੰਨਾ, ਤੇ, ਯਦਾ, ਸਥਾਸ੍ਰਜਤਿ, ਨਿਸ਼ੁਲਾ,
ਸਮਾਧੈ, ਅਚਲਾ, ਬੁਧਿਹ, ਤਦਾ, ਯੋਗਮ, ਅਵਾਪਸ੍ਰਜਸਿ ॥ ੫੩ ॥
- ਅਰਥ - ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਕਰਕੇ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਜਦ
ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਅਚਲ, ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੋਗ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ
ਨਾਲ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ
ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ
ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਕਰਮ
ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ
ਨੂੰ ਸਮਤਵ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”
- ਅਰਜੁਨ ਤਵਾਚ - ਰਿਖਿਤਪ੍ਰਯੋਗਸ੍ਯ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਧਿਸਥਸ੍ਯ ਕੇਸ਼ਵ।
ਰਿਖਿਤਥੀ: ਕਿੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੇਤ ਕਿਮਾਸੀਤ ਬ੍ਰਜੇਤ ਕਿਮ੍ ॥ ੫੪ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਸਥਿਤਪ੍ਰਗਾਸ੍ਯ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਧਿਸਥਸ੍ਯ ਕੇਸ਼ਵ।
ਸਥਿਤਥੀ: ਕਿੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੇਤ ਕਿਮਾਸੀਤ ਵ੍ਰਜੇਤ ਕਿਮ੍ ॥ ੫੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਥਿਤਪ੍ਰਗਾਸ੍ਯ, ਕਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਧਿਸਥਸ੍ਯ, ਕੇਸ਼ਵ,
ਸਥਿਤਥੀਹ, ਕਿਮ, ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੇਤ, ਕਿਮ, ਆਸੀਤ, ਵ੍ਰਜੇਤ, ਕਿਮ ॥
੫੪ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ! ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ
ਸਥਿਤਪ੍ਰਗ (ਵਿਦਵਾਨ) ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ? ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ
ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ?
- ਸ਼੍ਰੀਮਹਾਗਨੁਵਾਚ - ਪ੍ਰਯੋਗਿਤਿ ਯਦਾ ਕਾਮਾਨ੍ਸਰਵਾਨ੍ਧਿ ਸਨੋਗਤਾਨ੍।
ਆਤਮਨ੍ਯੇਵਾਤਮਨਾ ਰੁਝ: ਰਿਖਿਤਪ੍ਰਯੋਗਸ੍ਯ ਦੋਚ੍ਯਥੇ ॥ ੫੫ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਪ੍ਰਯੋਗਿਤਿ ਯਦਾ ਕਾਮਾਨ੍ਸਰਵਾਨ੍ਧਿ ਸਨੋਗਤਾਨ੍।
ਆਤਮਨ੍ਯੇਵਾਤਮਨਾ ਰੁਝ: ਸਥਿਤਪ੍ਰਗਾਸ੍ਯ ਦੋਚ੍ਯਥੇ ॥ ੫੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਯੋਗਿਤਿ, ਯਦਾ, ਕਾਮਾਨ੍, ਸਰਵਾਨ੍, ਧਿ, ਸਨੋਗਤਾਨ੍,
ਆਤਮਨਿ, ਏਵ, ਆਤਮਨਾ, ਰੁਝਹ ਸਥਿਤਪ੍ਰਗਹ, ਤਦਾ,
ਉਚ੍ਯਥੇ ॥ ੫੫ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਦੀਆਂ
ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਸਥਿਤਪ੍ਰਗ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ “ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ” ਨੂੰ “ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਗ” ਆਖਦੇ ਹਨ। ”

दुःखेषुनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

धीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

ਦੁਖੇਸ਼ੂਨੁਦ੍ਵਿਗ੍ਨਮਨਾ: ਸੁਖੇਸ਼ੂ ਵਿਗਤਸਪ੍ਰਹ:।

ਵੀਤਰਾਗਭਯਕ੍ਰੋਧ: ਸਥਿਤਧੀਰਮੁਨਿਰੁਚਯਤੇ ॥ ੫੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੁਖੇਸ਼ੂ, ਅਨੁਦ੍ਵਿਗ੍ਨਮਨਾਹ, ਸੁਖੇਸ਼ੂਹ, ਵਿਗਤਸਪ੍ਰਹਹ,
ਵੀਤਰਾਗਭਯਕ੍ਰੋਧਹ, ਸਥਿਤਧੀਹ, ਮੁਨਿਹ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੫੬ ॥

ਅਰਥ - ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਗ, ਭੈਅ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮੁਨੀ ਸਥਿਰਪ੍ਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਭੈਅ-ਕ੍ਰੋਧ, ਲਗਾਉ ਆਦਿ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਭਾਵ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਇਕ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਤਪਤੀਆਂ ਹਨ, ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਾਦ-ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੂਲ ਹੋਂਦ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

यः सर्वज्ञानभिस्नेहस्तत्तत्राप्य शुभाशुभम्।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

ਯ: ਸਰਵਜ਼੍ਞਾਨਭਿਸਨੇਹਸਤਤੱਤਪ੍ਰਾਪਯ ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੁਭਮ।

ਨਾਭਿਨੰਦਤਿ ਨ ਦ੍ਵੇਸ਼੍ਟਿ ਤਸਯ ਪ੍ਰਯਾਗਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ॥ ੫੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਸਰਵਜ਼੍ਞ, ਅਨਭਿਸਨੇਹਹ, ਤਤ, ਤਤ, ਪ੍ਰਾਪਯ, ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੁਭਮ,
ਨ, ਅਭਿਨੰਦਤਿ, ਨ, ਦ੍ਵੇਸ਼੍ਟਿ, ਤਸਯ, ਪ੍ਰਯਾਗਾ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ॥ ੫੭ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸਨੇਹ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ, ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉੱਚੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਥਿਤਪੂਰਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੋਹ-ਲਗਾਉ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਵ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬੁਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਛੂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਿਆ ਉੱਚੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्वस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ੫੮ ॥

ਯਦਾ ਸੰਹਰਤੇ ਚਾਯੰ ਕੂਰਮੋਅੰਗਨੀਵ ਸਰਵਸ਼ਃ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣੀ ਇੰਦ੍ਰਯਾਰਥੇਭਯਸਤਸਯ ਪ੍ਰਗਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ॥ ੫੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਸੰਹਰਤੇ, ਚ, ਅਯਮ, ਕੂਰਮਹ, ਅੰਗਾਨਿ, ਇਵ, ਸਰਵਸ਼ਹ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਰਥੇਭਯਹ, ਤਸਯ, ਪ੍ਰਗਿਆ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ॥ ੫੮ ॥

ਅਰਥ - ਜਿਵੇਂ ਕੱਛੂਆ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਿਆ (ਬੁੱਧੀ) ਮੰਨੀ-ਪ੍ਰਮੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ੁੱਠੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਚੈਤਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੁੱਛ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ੫੯ ॥

ਵਿਸ਼ਯਾ: ਵਿਨਿਵਰਤੰਤੇ ਨਿਰਾਹਰਸਯ ਦੇਹਿਨ:।

ਰਸਵਰਜੰ ਰਸੋਅਪਯਸਯ ਪਰੰ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਵਾ ਨਿਵਰਤਤੇ ॥ ੫੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਵਿਸ਼ਯਾਹ, ਵਿਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਨਿਰਾਹਾਰਸਯ, ਦੇਹਿਨਹ,
ਰਸਵਰਜਮ, ਰਸਹ, ਅਪਿ, ਅਸਯ, ਪਰਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਵਾ, ਨਿਵਰਤਤੇ ॥
੫੯ ॥
- ਅਰਥ - ਅੰਨ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਛੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ
ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ
ਰਸ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਈ ਮਾਮੂਲੀ ਸਾਧਕ, ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਸਤਕ ਹੀ ਅਨੁਭਵ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੈਰੀ ਮੰਨ
ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ
ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ
ਮਨੁੱਖ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅੰਨ ਬਿਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਨ
ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਤੇ
ਵੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ
ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਗੈਰ ਇਹ ਸਮਝੇ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ
ਮਸਤਕ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਸਤਕ
ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਲਗ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ
ਨੂੰ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨ
ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਚੈਤਨ
ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ਯਤਨੋ ਹ੍ਯਪਿ ਕ੍ਰੋਧੇਯ ਪੁਰੁਸ਼ਸਯ ਵਿਪਸ਼੍ਚਿਤ:।
ਭ੍ਰਿਯਾਯਿ ਪ੍ਰਸਾਥੀਨਿ ਹ੍ਰਨ੍ਤਿ ਪ੍ਰਸਖੰ ਸਨ:॥ ੬੦ ॥
- ਯਤਨੋ ਹ੍ਯਪਿ ਕ੍ਰੋਧੇਯ ਪੁਰੁਸ਼ਸਯ ਵਿਪਸ਼੍ਚਿਤ:।
ਭ੍ਰਿਯਾਯਿ ਪ੍ਰਸਾਥੀਨਿ ਹ੍ਰਨ੍ਤਿ ਪ੍ਰਸਭੰ ਮਨ:॥ ੬੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਤਤਹ, ਹਿ, ਅਪਿ, ਕ੍ਰੋਧੇਯ, ਪੁਰੁਸ਼ਸਯ, ਵਿਪਸ਼੍ਚਿਤਹ,
ਭ੍ਰਿਯਾਯਿ, ਪ੍ਰਸਾਥੀਨਿ, ਹ੍ਰਨ੍ਤਿ, ਪ੍ਰਸਭਮ, ਮਨਹ ॥ ੬੦ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ
ਪੀੜਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬਲ ਪੂਰਬਕ ਖੋਹ
ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ
ਸਾਧਕ ਦੇ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਕਦੇ ਉਸ ਦਾ

ਲਗਾਉ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਲਗਭਗ ਸਭ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਗਤੀ ਸਮਝਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਮਸਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਕਦੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਦੇ ਮਸਤਕ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚੈ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।

वशे हि यस्चेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ੬੧ ॥

ਤਾਨਿ ਸਰਵਾਣਿ ਸੰਯਮਯ ਯੁਕਤ ਆਸੀਤ ਮਤਪਰः।

ਵਸ਼ੇ ਹਿ ਯਸ੍ਯਚਿੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਤਸ੍ਯ ਪ੍ਰਗਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ॥ ੬੧ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਾਨਿ, ਸਰਵਾਣਿ, ਸੰਯਮਯ, ਯੁਕਤਹ, ਆਸੀਤ, ਮਤਪਰਹ, ਵਸ਼ੇ, ਹਿ, ਯਸ੍ਯ, ਚਿੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ, ਤਸ੍ਯ, ਪ੍ਰਗਿਆ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ॥ ੬੧ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਿਆ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਿੱਚ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਿਆਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ੬੨ ॥

ਕ੍ਰੋਧਾਫ਼ਿਯਤਿ ਸੰਮੋਹਃ ਸੰਮੋਹਾਤ੍ਸ੍ਮ੍ਰਿਤਿਵਿਭ੍ਰਮਃ।

ਸ੍ਮ੍ਰਿਤਿਭ੍ਰੰਸ਼ਾਦ੍ਬੁਫ਼ਿਨਾਸ਼ੋ ਬੁਫ਼ਿਨਾਸ਼ਾਤ੍ਪ੍ਰਯਤਿ ॥ ੬੩ ॥

ਯਯਾਯਤੋ ਵਿਸ਼ਯਾਨਪੁੰਸਃ ਸੰਗਸਤੇਸ਼ੂਪਜਾਯਤੇ।

ਸੰਗਾਤਸੰਜਾਯਤੇ ਕਾਮਃ ਕਾਮਾਤਕ੍ਰੋਧੋਅਭਿਜਾਯਤੇ ॥ ੬੨ ॥

ਕੋਧਾਦਭਵਤਿ ਸੰਮੋਹ: ਸੰਮੋਹਾਤਸਮ੍ਰਿਤੀਵਿਭ੍ਰਮ:।
 ਸਮ੍ਰਿਤੀਭ੍ਰੰਸ਼ਾਦ ਬੁਧੀਨਾਸ਼ੋ ਬੁਧੀਨਾਸ਼ਾਤਪ੍ਰਣਸ਼੍ਰੁਤਿ ॥ ੬੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਧਯਾਯਤਹ, ਵਿਸ਼ਯਾਨ, ਪੁੰਸਹ, ਸੰਗਹ, ਤੇਸ਼ੁ, ਉਪਜਾਯਤੇ,
 ਸੰਗਾਤ, ਸੰਜਾਯਤੇ, ਕਾਮਹ, ਕਾਮਾਤ, ਕ੍ਰੋਧਹ, ਅਭਿਜਾਯਤੇ ॥ ੬੨ ॥

ਕ੍ਰੋਧਾਤ, ਭਵਤਿ, ਸੰਮੋਹਹ, ਸੰਮੋਹਾਤ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਵਿਭ੍ਰਮਹ,
 ਸਮ੍ਰਿਤੀਭ੍ਰੰਸ਼ਾਤ, ਬੁਧੀਨਾਸ਼ਹ, ਬੁਧੀਨਾਸ਼ਾਤ, ਪ੍ਰਣਸ਼੍ਰੁਤਿ ॥ ੬੩ ॥

ਅਰਥ - ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਗਨ
 ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਗਨ ਤੋਂ ਕਾਮਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ
 ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਨਾਸਮਝੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਸਮਝੀ ਤੋਂ ਯਾਦ ਭਟਕ
 ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਯਾਦ ਦੇ ਭਟਕਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ
 ਬੁਧੀ ਨਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਾਧਕ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਚੁਕੇ
 ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ
 ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ
 ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ
 ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਉਸ
 ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਹੀ
 ਕਾਮਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ
 ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਤਮਕ ਕਾਬਲੀਅਤ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ
 ਨਾਲ ਯਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਦੇ ਨਸ਼ਟ
 ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁਧੀ ਦੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਬਚਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ
 ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਰਾਗਛੇਥਵਿਯੁਕੈਰ੍ਜੁ ਵਿਥਯਾਨਿਚਿਦ੍ਰਿਯੈਸ਼੍ਚਰਨ੍।
 ਆਤਮਵਸ਼ਯੈਰਿਥੇਯਾਤਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦਮਥਿਗਛਤਿ ॥ ੬੪ ॥

ਰਾਗਦ੍ਰੇਸ਼ਵਿਯੁਕਤੇਸਤੁ ਵਿਸ਼ਯਾਨਿਚਿਦ੍ਰਿਯੈਸ਼੍ਚਰਨ।
 ਆਤਮਵਸ਼ਯੈਰਿਥੇਯਾਤਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦਮਥਿਗਛਤਿ ॥ ੬੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਰਾਗਦ੍ਰੇਸ਼ਵਿਯੁਕਤੈਹ, ਤੁ, ਵਿਸ਼ਯਾਨ, ਚਿਦ੍ਰਿਯੈਹ, ਚਰਨ,
 ਆਤਮਵਸ਼ਯੈਹ, ਵਿਥੇਯਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਸਾਦਮ, ਅਥਿਗਛਤਿ ॥ ੬੪ ॥

ਅਰਥ - ਪਰ ਲਗਾਉ ਤੇ ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ
 ਹੋਈਆਂ ਚਿਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ
 ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਖਮ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਰ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਲਗਨ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਸਰਵ ਦੁਖਾਨਾਮ ਹਾਨਿਰਸਯੋਪਜਾਯਤੇ ।

ਪ੍ਰਸੰਨ ਚੇਤਸੋ ਹਯਾਸ਼ੁ ਬੁਧਿਃ ਪ੍ਰਯਵਤਿਸ਼ਠਤੇ ॥ ੬੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਸਾਦੇ, ਸਰਵ ਦੁਖਾਨਾਮ, ਹਾਨਿਹ, ਅਸਯ, ਉਪਜਾਯਤੇ, ਪ੍ਰਸੰਨਚੇਤਸਹ, ਹਿ, ਆਸ਼ੁ, ਬੁਧਿਹ, ਪ੍ਰਯਵਤਿਸ਼ਠਤੇ ॥ ੬੫ ॥

ਅਰਥ - ਉਸ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਹਾਨੀ-ਲਾਭ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਹੋਏ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ।”

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

ਨਾਸਿਤ ਬੁਧਿਰਯੁਕਤਸਯ ਨਾ ਚਾਯੁਕਤਸਯ ਭਾਵਨਾ ।

ਨ ਚਾਭਾਵਯਤਃ ਸ਼ਾਂਤਿਰਸ਼ਾਂਤਸਯ ਕੁਤਃ ਸੁਖਮ ॥ ੬੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਅਸਿਤ, ਬੁਧਿਹ, ਅਯੁਕਤਸਯ, ਨ, ਚ, ਅਯੁਕਤਸਯ, ਭਾਵਨਾ, ਨ, ਚ, ਅਭਾਵਯਤਹ, ਸ਼ਾਂਤਿਹ, ਅਸ਼ਾਂਤਸਯ, ਕੁਤਹ, ਸੁਖਮ ॥ ੬੬ ॥

ਅਰਥ - ਨਿਕੰਮੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨਿਕੰਮੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਉਹ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾ ਜਾਹਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਂਦੇ। ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਹਾਨੀ-ਲਾਭ, ਜੀਵਨ-ਮਰਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤਤਾ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਏ ਚਿੰਤਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते।

तदस्य हरति प्रज्ञां गायुर्नावसिवात्मसि ॥ ६७ ॥

ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਾਂ ਹਿ ਚਰਤਾਂ ਯਨਮਨੋਅਨੁਵਿਧੀਯਤੇ।

ਤਦਸਯ ਹਰਤਿ ਪ੍ਰਜਿਆ ਵਾਯੁਰਨਾਵਸਿਵਾਮਭਸਿ ॥ ੬੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਾਮ, ਹਿ, ਚਰਤਾਮ, ਯਤ, ਮਨਹ, ਅਨੁ, ਵਿਧੀਯਤੇ, ਤਤ, ਅਸਯ, ਹਰਤਿ, ਪ੍ਰਜਿਆਮ, ਵਾਯੁਹ, ਨਾਵਮ, ਇਵ, ਅਮਭਸਿ ॥ ੬੭ ॥

ਅਰਥ - ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਜਿਸ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨਿਕੰਮੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਇਹੀ ਗੱਲ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ।”

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थस्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

ਤਸਮਾਦਯਸਯ ਮਹਾਬਾਹੋ ਨਿਗ੍ਰਹੀਤਾਨਿ ਸਰਵਸ਼ਃ।

ਇੰਦ੍ਰੀਆਣੀ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਰਥੇਭਯਸ੍ਯ ਪ੍ਰਜਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ॥ ੬੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਯਸਯ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਨਿਗ੍ਰਹੀਤਾਨਿ, ਸਰਵਸ਼ਹ,
ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਣਿ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਰਥੇਭਯਹ, ਤਸਯ, ਪ੍ਰਗਿਆ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ॥
੬੮ ॥
- ਅਰਥ - ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ
ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ
ਵਾਸਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੁੱਛ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਅਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ
ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਸਲ ਅਜਿਹਾ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
ਜਦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ
ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ,
ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰੀਰ ਤੁੱਛ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ
ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ
ਮੋਹ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਿੱਤਰ ਵਾਂਗ ਹੋ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”
- ਯਾ ਨਿਞਾ ਸਰ੍ਵਭ੍ਰੂਤਾਨਾੰ ਤਸ੍ਯਾੰ ਜਾਗਰਿੰ ਸੰਯਮੀ।
ਯਸ੍ਯਾੰ ਜਾਗ੍ਰਤਿ ਭ੍ਰੂਤਾਨਿ ਸਾ ਨਿਞਾ ਪਞ੍ਯਤੋ ਸੁਨੇ:॥ ੬੯ ॥
ਯਾ ਨਿਸ਼ਾ ਸਰਵਭੂਤਾਨਾੰ ਤਸਯਾੰ ਜਾਗ੍ਰਤਿ ਸੰਯਮੀ।
ਯਸਯਾੰ ਜਾਗ੍ਰਤਿ ਭੂਤਾਨਿ ਸਾ ਨਿਸ਼ਾ ਪਸ਼ਯਤੋ ਮੁਨੇ:॥ ੬੯ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਾ, ਨਿਸ਼ਾ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਤਸਯਾਮ, ਜਾਗ੍ਰਤਿ, ਸੰਯਮੀ,
ਯਸਯਾਮ, ਜਾਗ੍ਰਤਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਸਾ, ਨਿਸ਼ਾ, ਪਸ਼ਯਤਹ, ਮੁਨੇਹ ॥ ੬੯ ॥
- ਅਰਥ - ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਰਾਤ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਯਮੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਜਦ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁਨੀ ਰਾਤ ਦੇ
ਸਮਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਸਾਧਕ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ
ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ
ਸਮਰਥ ਹੋਏ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ਵਿਹਾਯ ਕਾਮਾਨਯ: ਸਰਵਾਨਪੁਮਾਂਸ਼ੁਚਰਤਿ ਨਿ: ਸਪ੍ਰੁਹ:।
ਨਿਰਮਮੋ ਨਿਰਹੰਕਾਰ: ਸ: ਸ਼ਾਂਤਿਮਧਿਗਛਤਿ ॥ ੭੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਵਿਹਾਯ, ਕਾਮਾਨ, ਯਹ, ਸਰਵਾਨ, ਪੁਮਾਨ, ਚਰਤਿ, ਨਿਰਸਪ੍ਰਹ
ਨਿਰਮਮਹ, ਨਿਰਹੰਕਾਰਹ, ਸਹ, ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਅਧਿਗਛਤਿ ॥ ੭੧ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਮਤਾ
ਰਹਿਤ, ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਤੇ ਤਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਵਿਚਰਦਾ
ਹੈ, ਉਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੰਨੋ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਤਿਆਗ
ਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦੇ, ਮਮਤਵ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੋ ਕੇ ਵੀ
ਨਿਰਮਮ ਜਿਹੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਭੋਗ ਭੋਗਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ
ਭੋਗਦੇ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਹੰਕਾਰੀ ਜਿਹੇ ਲਗਦੇ
ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ
ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।”

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यासक्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणसृच्छति ॥ ७२ ॥

ਏਸ਼ਾ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸਥਿਤਿ: ਪਾਰਥ ਨੈਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਯ ਵਿਮੁਹਯਤਿ।
ਸਥਿਤ੍ਵਾਸਯਾਸਕਤਕਾਲੇਅਪਿ ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣਸ੍ਰਛਤਿ ॥ ੭੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਏਸ਼ਾ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਸਥਿਤਿਹ, ਪਾਰਥ, ਨ, ਏਨਾਮ, ਪ੍ਰਾਪਯ, ਵਿਮੁਯਤਿ,
ਸਥਿਤ੍ਵਾ, ਅਸਯਾਮ, ਅੰਤਕਾਲੇ, ਅਪਿ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣਮ, ਰਿਛਤਿ ॥
੭੨ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਤ
ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ
ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ
ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ
ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਫਿਰ
ਕਦੇ ਤੁੱਛ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਰੀਰ
ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ
ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਤਦ

ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਯਾਯਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਸਾਂਖਯਯੋਗੋ ਨਾਮ ਦ੍ਵਿਤਿਯੋਅਧਯਾਯ।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।

ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਇ

- ਅਰਜੁਨ ਚਕਾਚ - ਜ੍ਯਾਯਸੀ ਚੇਤਕਰਮਣਸ੍ਯੇ ਸਤਾ ਬੁਢ੍ਫਿਰ੍ਜਨਾਦਨ।
ਤਤਿਕੰ ਕਰਮਣਿ ਘੋਰੇ ਸਾਂ ਨਿਯੋਜਯਸਿ ਕੇਸ਼ਵ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਜਯਾਯਸੀ ਚੇਤਕਰਮਣਸ੍ਯੇ ਮਤਾ ਬੁਧਿਰਜਨਾਰਦਨ।
ਤਤਿਕੰ ਕਰਮਣਿ ਘੋਰੇ ਮਾਂ ਨਿਯੋਜਯਸਿ ਕੇਸ਼ਵ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਜਯਾਯਸੀ, ਚੇਤ, ਕਰਮਣਹ, ਤੇ, ਮਤਾ, ਬੁਧਿਹ, ਜਨਾਰਦਨ,
ਤਤ, ਕਿਮ, ਕਰਮਣਿ, ਘੋਰੇ, ਮਾਮ, ਨਿਯੋਜਯਸਿ, ਕੇਸ਼ਵ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਜਨਾਰਦਨ ! ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ
ਬੁੱਧੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ, ਤਦ ਕੇਸ਼ਵ, ਮੈਨੂੰ ਕਠਿਨ ਕਰਮ
ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋ।
ਵ੍ਯਾਸਿਸ਼੍ਰੇਣੇਯ ਵਾਕਯੇਨ ਬੁਢ੍ਫਿਰ੍ਜ ਸੋਹਯਸੀਵ ਮੇ।
ਤਦੇਕੰ ਵਦ ਨਿਸ਼੍ਚਿਤ੍ਯ ਯੇਨ ਸ਼੍ਰੇਯੋऽਹਮਾਪ੍ਨੁਯਾਮ੍ ॥ ੨ ॥
ਵਯਾਮਿਸ਼੍ਰੇਣੇਵ ਵਾਕਯੇਨ ਬੁਧਿੰ ਮੋਹਯਸੀਵ ਮੇ।
ਤਦੇਕੰ ਵਦ ਨਿਸ਼੍ਚਿਤ੍ਯ ਯੇਨ ਸ਼੍ਰੇਯੋऽਹਮਾਪ੍ਨੁਯਾਮ੍ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਵਯਾਮਿਸ਼੍ਰੇਣ, ਇਵ, ਵਾਕਯੇਨ, ਬੁਧਿਮ, ਮੋਹਯਸਿ, ਇਵ, ਮੇ,
ਤਤ, ਏਕਮ, ਵਦ, ਨਿਸ਼ਚਿਤਯ, ਯੇਨ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਅਹਮ,
ਆਪਨੁਯਾਮ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ
ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋਵਾਂ।
- ਸ਼੍ਰੀਮਯਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਲੋਕੇऽਸਿਮਿਦ੍ਵਿਵਿਧਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪੁਰਾ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਾ ਸਯਾਨਥ।
ਜ਼ਾਨਯੋਗੇਨ ਸਾਂਖਯਾਨਾਂ ਕਰਮਯੋਗੇਨ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ॥ ੩ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਲੋਕੇ ਅਸਮਿਨਦ੍ਵਿਵਿਧਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪੁਰਾ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਾ ਮਯਾਨਥ।
ਗਿਆਨਯੋਗੇਨ ਸਾਂਖਯਾਨਾਂ ਕਰਮਯੋਗੇਨ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ॥ ੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਲੋਕੇ, ਅਸਮਿਨ, ਦ੍ਵਿਵਿਧਾ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਪੁਰਾ, ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਾ, ਮਯਾ, ਅਨਥ,
ਗਿਆਨਯੋਗੇ, ਸਾਂਖਯਾਨਾਮ, ਕਰਮਯੋਗੇਨ, ਯੋਗਿਨਾਮ ॥ ੩ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਅਨਥ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ

ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਸਾਧਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਬਿਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਅਨੰਤ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

न कर्मणामनारम्भाश्चैकस्य पुरुषोऽश्रुते।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

ਨ ਕਰਮਣਾਮਨਾਰੰਭਾਨਨੈਸ਼ਕਰਮਯੰ ਪੁਰਸ਼ੋਅਸ਼ਨੁਤੇ।

ਨ ਚ ਸੰਨਯਸਨਾਦੇਵ ਸਿਧਿੰ ਸਮਧਿਗਛਤਿ ॥ ੪ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਕਰਮਣਾਮ, ਅਨਾਰੰਭਾਤ, ਨੈਸ਼ਕਰਮਯਮ, ਪੁਰਸ਼ਹ, ਅਸ਼ਨੁਤੇ,
ਨ, ਚ, ਸੰਨਯਸਨਾਤ, ਏਵ, ਸਿਧਿਮ, ਸਮਧਿਗਛਤਿ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥ -

ਪੁਰਖ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਿਸ਼ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਮਰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਯੋਗ ਦਾ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਸਮਝਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਕਰਮਣਤਾ ਹੀ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਕਰਮਣ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਪਾਂਦੇ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦੇਹ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः॥ ५ ॥

ਨ ਹਿ ਕਸ਼ਿਤਸ਼ਣਮਪਿ ਜਾਤੁ ਤਿਸ਼ਠਤਤਕਰਮਕ੍ਰਿਤ।

ਕਾਰਯਤੇ ਹਯਵਸ਼ਃ ਕਰਮ ਸਰਵਃ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਜੈਰਗੁਣੈਃ॥ ੫ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਹਿ, ਕਸ਼ਿਤ, ਸ਼ਣਮ, ਅਪਿ, ਜਾਤੁ, ਤਿਸ਼ਠਤਿ, ਅਕਰਮਕ੍ਰਿਤ, ਕਾਰਯਤੇ, ਹਿ, ਅਵਸ਼ਹ, ਕਰਮ, ਸਰਵਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਜੈਹ, ਗੁਣੈਹ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ -

ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰ ਵਸ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸੀਮਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਹੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਪਾਂਦੇ।”

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥ ६ ॥

ਕਰਮੇਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਸੰਯਮਯ ਯ ਆਸਤੇ ਮਨਸਾ ਸਮਰਨ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਰਥਾਨਵਿਮੂਢਾਤਮਾ ਮਿਥਯਾਚਾਰਃ ਸਃ ਉਚਯਤੇ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਰਮੇਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ, ਸੰਯਮਯ, ਯ, ਆਸਤੇ, ਮਨਸਾ, ਸਮਰਨ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਰਥਾਨ, ਵਿਮੂਢਾਤਮਾ, ਮਿਥਯਾਚਾਰਹ, ਸਹ, ਉਚਯਤੇ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ -

ਜੋ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਿਥਿਆਚਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਿਨਾ ਸਮਝੇ ਸੁਣ ਕੇ, ਕਰਮ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਸਤਕ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਰੋਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾਵਾਂ

ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਤਣਾਵ ਹੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।

कर्मन्द्रियैः कर्मयोगसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

ਯਸਿੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਮਨਸਾ ਨਿਯਮਯਾਰਭਤੇਅਰਜੁਨ।

ਕਰਮਿੰਦ੍ਰਿਯੈਃ ਕਰਮਯੋਗਸਕਤਃ ਸਃ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਹ:, ਤੁ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ, ਮਨਸਾ, ਨਿਯਮਯ, ਆਰਭੇਤ, ਅਰਜੁਨ,
ਕਰਮਿੰਦ੍ਰਿਯੈਹ, ਕਰਮ ਯੋਗਮ, ਅਸਕਤਹ, ਸਹ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ ॥ ੭ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜੇ ਮਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਨੂੰ ਨੇਮਪੂਰਬਕ ਕਰਕੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉੱਚਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਮੋਹ ਕਿਉਂ ਹੈ ਇਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਾਧਕ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਵਿਘਨ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ੮ ॥

ਨਿਯਤੰ ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਤਵੰ ਕਰਮ ਜਯਾਯੋ ਹਯਕਰਮਣਃ।

ਸਰੀਰ ਯਾਤ੍ਰਾਪਿ ਚ ਤੇ ਨ ਪ੍ਰਸਿਧਯੇਦਕਰਮਣਃ ॥ ੮ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨਿਯਤਮ, ਕੁਰੁ, ਕਰਮ, ਤਵਮ, ਕਰਮ, ਜਯਾਯਹ, ਹਿ, ਅਕਰਮਣਹ,
ਸਰੀਰਯਾਤ੍ਰਾ, ਅਪਿ, ਚ, ਤੇ, ਨ, ਪ੍ਰਸਿਧਯੇਤ, ਅਕਰਮਣਹ ॥ ੮ ॥

ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਨਿਯਤ ਕਰਮ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਰਮਣਤਾ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰੀਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵੀ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਧਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਬਲੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਸ੍ਰੋਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਅਪ੍ਰਗਟ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਯਗ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਉਸ ਪਰਮ ਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਮ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਪ੍ਰਗਟ ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

ਯਗਾਰਥਾਤਕਰਮਣੋਅਨਯਤ੍ਰ ਲੋਕੋਅਯੰ ਕਰਮਬੰਧਨਃ।

ਤਦਰਥੰ ਕਰਮ ਕੌਂਤੇਯ ਮੁਕਤਸੰਗਃ ਸਮਾਚਰ ॥ ੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਗਾਰਥਾਤ, ਕਰਮਣਹ, ਅਨਯਤ੍ਰ, ਲੋਕਹ, ਅਯਮ, ਕਰਮਬੰਧਨਹ, ਤਦਰਥਮ, ਕਰਮ, ਕੌਂਤੇਯ ਮੁਕਤਸੰਗਹ, ਸਮਾਚਰ ॥ ੯ ॥

ਅਰਥ - ਯੱਗ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਰਮ ਨਾਲ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਂਤੇਯ, ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਮਿਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰ।

ਵਿਆਖਿਆ- “ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਅਪ੍ਰਗਟ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਸ਼ੁੱਠੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਆਭਾਸ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सिंश्टवा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਹਯਗਾਹ, ਪ੍ਰਜਾਹ, ਸਿੰਸ਼ਟਵਾ, ਪੁਰਾ, ਉਵਾਚ, ਪ੍ਰਜਾਪਤਿਹ,
ਅਨੇਨ, ਪ੍ਰਸਵਿਸ਼ਯਧਵਮੇਸ਼ ਵੋਅਸਤ੍ਵਿਸ਼੍ਰਕਾਮਧੁਕ ॥ ੧੦ ॥

ਅਰਥ - ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਯਗ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ
ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਇਹ
ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਮੰਗੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸਰੀਰ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੀ
ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ
ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਰਾਟ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਜਿਸ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ
ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਨੂੰ
ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ
ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਯੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੱਗ, ਯੱਗ ਕਰਨ
ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਕਰ
ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ
ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ
ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗ
ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਕੇ ਬੰਧਨ ਦਾ
ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

देवाभ्यावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

ਦੇਵਾਨਭਾਵਯਤਾਨੇਨ ਤੇ ਦੇਵਾਃ ਭਾਵਯੰਤੁ ਵਃ।
ਪਰਸਪਰੰ ਭਾਵਯੰਤੁਃ ਸ਼੍ਰੇਯਃ ਪਰਮਵਾਪਸਯਥ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੇਵਾਨ, ਭਾਵਯਤ, ਅਨੇਨ, ਤੇ, ਦੇਵਾਹ, ਭਾਵਯੰਤੁ, ਵਹ,
ਪਰਸਪਰਮ, ਭਾਵਯੰਤਹ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਪਰਮ, ਅਵਾਪਸਯਥ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਉਨਤੀ

ਕਰਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੋਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਖੀਏ ਤਾਂ ਮਸਤਕ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਮਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਤਾਕਤ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਸਤਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਿਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

इष्टान्भोगान्निह वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥ ੧੨॥

ਇਸ਼੍ਰਾਨਭੋਗਾਨਿਹ ਵੋ ਦੇਵਾ: ਦਾਸਯੰਤੇ ਯਗਭਾਵਿਤਾ:।

ਤੈਰਦਤਾਨਪ੍ਰਦਾਯੈਭਯੋ ਯੋ ਭੁਗਤੇ ਸਤੇਨ ਏਵ ਸ:॥ ੧੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਇਸ਼੍ਰਾਨ, ਭੋਗਾਨ, ਹਿ, ਵਹ, ਦੇਵਾਹ, ਦਾਸਯੰਤੇ, ਯਗਭਾਵਿਤਾਹ, ਤੈਹ, ਦਤਾਨ, ਅਪ੍ਰਦਾਯ, ਏਭਯਹ, ਯਹ, ਭੁਗਤੇ, ਸਤੇਨਹ, ਏਵ, ਸਹ॥ ੧੨॥

ਅਰਥ -

ਯਗ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਏ ਹੋਏ ਦੇਵਤੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਭੋਗ ਦੇਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭੋਗ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਚੋਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਮਝੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ, ਮਸਤਕ ਦੀ ਅਗਾਧ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ

ਮਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦਾ ਨਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਚੋਰੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤਕ ਪੂਰੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ ੧੩ ॥

ਯਗਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾਸ਼ਿਨਃ ਸੰਤੋ ਮੁਚਯੰਤੇ ਸਰਵਕਿਲਬਿਸ਼ੈਃ।

ਭੁੰਜਤੇ ਤੇ ਤਵਘੰ ਪਾਪਾ ਯੇ ਪਚੰਤਯਾਤਮਕਾਰਣਾਤ ॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਗਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾਸ਼ਿਨਃ, ਸੰਤਹ, ਮੁਚਯੰਤੇ, ਸਰਵਕਿਲਬਿਸ਼ੈਹ,
ਭੁੰਜਤੇ, ਤੇ, ਤੁ, ਅਘਮ, ਪਾਪਹ, ਯੇ, ਪਚੰਤਿ, ਆਤਮਕਾਰਣਾਤ ॥
੧੩ ॥

ਅਰਥ -

ਯੱਗ ਤੋਂ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਾਪੀ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਪਕਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਪ ਹੀ ਭੱਖਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਹਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਯੱਗ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਧ ਕੇ ਪਾਪ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪਾਪ ਹੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

अग्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ੧੪ ॥

ਕਰਮ ਬ੍ਰਹ੍ਮੋਦ੍ਰਵੰ ਵਿਦ੍ਫਿ ਬ੍ਰਹ੍ਮਾਖਰਸਮੁਦ੍ਰਵਮ੍।

ਤਰਸਮਾਤਸਰਵਗਤੰ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਨਿਤਯੰ ਯਜ਼ੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਟਿਤਮ੍ ॥ ੧੫ ॥

ਅੰਨਾਦਭਵੰਤਿ ਭੂਤਾਨਿ ਪਰਜਨਯਾਦੰਨਸੰਭਵਃ।

ਯਗਾਦਭਵਤਿ ਪਰਜਨਯੋ ਯਗਃ ਕਰਮਸਮੁਦਭਵਃ ॥ ੧੪ ॥

ਕਰਮ ਬ੍ਰਹਮੋਦਭਵੰ ਵਿਧਿ ਬ੍ਰਹਮਾਖਰਸਮੁਦਭਵਮ।
ਤਸਮਾਤਸਰਵਗਤੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਤਯੰ ਯਗੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਮ॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਅੰਨਾਤ, ਭਵੰਤਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਪਰਜਨਯਾਤ, ਅੰਨਸੰਭਵਹ,
ਯਗਾਤ, ਭਵਤਿ, ਪਰਜਨਯਹ, ਯਗਹ, ਕਰਮਸਮੁਦਭਵਹ॥ ੧੪॥
ਕਰਮ, ਬ੍ਰਹਮੋਦਭਵਮ, ਵਿਧਿ, ਬ੍ਰਹਮ, ਅਖਰਸਮੁਦਭਵਮ,
ਤਸਮਾਤ, ਸਰਵਗਤਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਨਿਤਯਮ, ਯਗੇ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਮ॥
੧੫॥

ਅਰਥ - ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਨ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਰਖਾ ਯੱਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਯੱਗ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ। ਕਰਮ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਮਝੋ, ਬ੍ਰਹਮ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ
ਹੈ। ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਤ ਯਗ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ
ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ
ਚੇਤਨਾ, ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਕਦੇ ਨਾ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ
ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ
ਵੀ ਜੋ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਮਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ
ਹੀ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅੰਨ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ
ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਰਖਾ ਰੂਪੀ ਰਿਸਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारागो मोघं पार्थ स जीवति॥ ੧੬॥

ਏਵੰ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਿਤੰ ਚਕ੍ਰੰ ਨਾਨੁਵਰਤਯਤੀਹ ਯः।
ਅਘਾਯੁਰਿੰਦ੍ਰਿਯਾਰਾਮੋ ਮੋਘੰ ਪਾਰਥ ਸ: ਜੀਵਤਿ॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਿਤਮ, ਚਕ੍ਰਮ, ਨ, ਅਨੁਵਰਤਯਤਿ, ਇਹ, ਯਹ,
ਅਘਾਯੁਹ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਾਮਹ, ਮੋਘਮ, ਪਾਰਥ, ਸਹ, ਜੀਵਤਿ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਇਥੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਤ ਚੱਕ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ,
ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ
ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪਰਮ ਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ੈ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦਾ
ਯਤਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ

ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਮਤ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मरूपतश्च मानवः।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ੧੭ ॥

ਯਸਤਵਾਤਮਰਤਿਰੇਵ ਸਯਾਦਾਤਮਰੂਪਤਸ਼ੁ ਮਾਨਵः।

ਆਤਮਨਯੇਵ ਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟਸਤਸਯ ਕਾਰਯੰ ਨ ਵਿਦਯਤੇ ॥ ੧੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਤੁ, ਆਤਮਰਤਿਹ, ਏਵ, ਸਯਾਤ, ਆਤਮਰੂਪਤਹ, ਚ, ਮਾਨਵਹ, ਆਤਮਨਿ, ਏਵ, ਚ, ਸੰਤੁਸ਼ਟਹ, ਤਸਯ, ਕਾਰਯਮ, ਨ, ਵਿਦਯਤੇ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥ - ਪਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ੧੮ ॥

ਨੈਵ ਤਸਯ ਕ੍ਰਿਤੇਨਾਰਥੋ ਨਾਕ੍ਰਿਤੇਨੇਹ ਕਸ਼ੁਨ।

ਨ ਚਾਸਯ ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ ਕਸ਼ਿਦਰਥਵਯਪਾਸ਼੍ਰਯः ॥ ੧੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਏਵ, ਤਸਯ, ਕ੍ਰਿਤੇਨ, ਅਰਥਹ, ਨ, ਅਕ੍ਰਿਤੇਨ, ਇਹ, ਕਸ਼ੁਨ, ਨ, ਚ, ਅਸਯ, ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਕਸ਼ਿਦੁ, ਅਰਥਵਯਪਾਸ਼੍ਰਯਹ ॥ ੧੮ ॥

ਅਰਥ - ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਆਰਥ-ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧਕ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ

ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਹਾਨੀ-ਲਾਭ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਮਤਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।”

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः॥ ੧੯ ॥

ਤਸਮਾਦਸਕਤ: ਸਤਤੰ ਕਾਰਯੰ ਕਰਮ ਸਮਾਚਰ।

ਅਸਕਤੋ ਹਯਾਚਰਨਕਰਮ ਪਰਮਾਪਨੋਤਿ ਪੂਰੁਸ਼:॥ ੧੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਸਮਾਤ, ਅਸਕਤਹ, ਸਤਤਮ, ਕਾਰਯਮ, ਕਰਮ, ਸਮਾਚਰ, ਅਸਕਤਹ, ਹਿ, ਆਚਰਨ, ਕਰਮ, ਪਰਮ, ਆਪਨੋਤਿ, ਪੂਰੁਸ਼ਹ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪੁਰਖ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि॥ ੨੦ ॥

ਕਰਮਣੈਵ ਹਿ ਸੰਸਿਧਿਮਾਸਥਿਤਾ ਜਨਕਾਦਯ:।

ਲੋਕਸੰਗ੍ਰਹਮੇਵਾਪਿ ਸੰਪਸ਼ਯੰਕਰਤੁਮਹਰਸਿ॥ ੨੦ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਰਮਣਾ, ਏਵ, ਹਿ, ਸੰਸਿਧਮ, ਆਸਥਿਤਾਹ, ਜਨਕਾਦਯਹ, ਲੋਕਸੰਗ੍ਰਹਮ, ਏਵ, ਅਪਿ, ਸੰਪਸ਼ਯਨ, ਕਰਤੁਮ, ਅਰਹਸਿ॥ ੨੦ ॥

ਅਰਥ -

ਜਨਕ, ਆਦਿ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਰਮ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੇਖਦਿਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਨਕ ਵਰਗੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤਿਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

ਯਦਯਦਾਚਰਤਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਸਤਤਦੇਵੇਤਰੋ ਜਨਃ।
ਸਃ ਯਤਪ੍ਰਮਾਣੰ ਕੁਰੁਤੇ ਲੋਕਸਤਦਨੁਵਰਤਤੇ ॥ ੨੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਯਤ, ਆਚਰਤਿ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਹ, ਤਤ, ਤਤ, ਏਵ, ਇਤਰਹ, ਜਨਹ,
ਸਹ, ਯਤ, ਪ੍ਰਮਾਣਮ, ਕੁਰੁਤੇ, ਲੋਕਹ, ਤਤ, ਅਨੁਵਰਤਤੇ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ - ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਲੋਕ ਤਿਵੇਂ
ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ
ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ
ਬਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਪੁਰਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਹੈ, ਆਪਣਾ
ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ
ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ
ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਮਹਾਨ ਹੋ ਸਕਣ।”

न मे पार्थारिक्त कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

ਨ ਮੇ ਪਾਰਥਾਸਿਤ ਕਰਤਵਯੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ੁ ਲੋਕੇਸ਼ੁ ਕਿੰਚਨ।
ਨਾਨਵਾਪਤਮਵਾਪਤਵਯੰ ਵਰਤ ਏਵ ਚ ਕਰਮਣਿ ॥ ੨੨ ॥

ਯਦਿ ਹਯਹੰ ਨ ਵਰਤੇਯੰ ਜਾਤੁ ਕਰਮਣਯਤਇੰਦ੍ਰਤਃ।
ਮਮ ਵਤਮਾਰਨੁਵਰਤੰਤੇ ਮਨੁਸ਼ਯਾਃ ਪਾਰਥ ਸਰਵਸ਼ਃ ॥ ੨੩ ॥

ਉਤਸੀਦੇਯੁਰਿਮੇ ਲੋਕਾ ਨ ਕੁਰਯਾ ਕਰਮ ਚੇਦਹਮ।
ਸੰਕਰਸਯ ਚ ਕਰਤਾ ਸਯਾਮੁਪਹਨਯਾਮਿਮਾਃ ਪ੍ਰਜਾਃ ॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਮੇ, ਪਾਰਥ, ਅਸਿਤ, ਕਰਤਵਯਮ, ਤ੍ਰਿਸ਼ੁ, ਲੋਕੇਸ਼ੁ, ਕਿੰਚਨ,
ਨ, ਅਨਵਾਪਤਮ, ਅਵਾਪਤਵਯਮ, ਵਰਤੇ, ਏਵ, ਚ, ਕਰਮਣਿ ॥ ੨੨ ॥

ਯਦਿ, ਹਿ, ਅਹਮ, ਨ, ਵਰਤੇਯਮ, ਜਾਤੁ, ਕਰਮਣਿ, ਅਤਇੰਦ੍ਰਤਹ,
ਮਮ, ਵਰਤਮ, ਅਨੁਵਰਤੰਤੇ, ਮਨੁਸ਼ਯਾਹ, ਪਾਰਥ, ਸਰਵਸ਼ਹ ॥ ੨੩ ॥

ਉਤਸੀਦੇਯੁਹ, ਇਮੇ, ਲੋਕਾਹ, ਨ, ਕੁਰਯਾਮ, ਕਰਮ, ਚੇਤ, ਅਹਮ,
ਸੰਕਰਸਯ, ਚ, ਕਰਤਾ, ਸਯਾਮ, ਉਪਹਨਯਾਮ, ਇਮਾਹ, ਪ੍ਰਜਾਹ॥
੨੪॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਰੱਲਭ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਥ, ਜੇ ਮੈਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਗੇ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਤੇ ਮਲੀਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਚੇਤਨਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਆਪ ਜਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੈਤਨ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਤਪਤੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਲੀਨ ਹੋਵੇਗੀ।”

सक्ताः कर्मण्यविद्धਾਂसो यथा कुर्वन्ति भारत।

कुर्याद्विद्धਾਂस्तथासक्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्॥ ੨੫॥

ਸਕਤਾ: ਕਰਮਣਯਵਿਦ੍ਵਾਂਸੋ ਯਥਾ ਕੁਰਵੰਤਿ ਭਾਰਤ।

ਕੁਰਯਾਦ੍ਵਿਦ੍ਵਾਂਸਤਥਾਸਕਤਾਸ਼ਿਕੀਰ੍ਸ਼ੁਰਲੋਕਸੰਗ੍ਰਹਮ॥ ੨੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਕਤਾਹ, ਕਰਮਣਿ, ਅਵਿਦ੍ਵਾਂਸਹ, ਯਥਾ, ਕੁਰਵੰਤਿ, ਭਾਰਤ,
ਕੁਰਯਾਤ, ਵਿਦਵਾਨ, ਤਥਾ, ਅਸਕਤਹ, ਚਿਕੀਰਸ਼ੁਹ,
ਲੋਕਸੰਗ੍ਰਹਮ॥ ੨੫॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ! ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਅਗਿਆਨੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਿਦਵਾਨ, ਲੋਕ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਜੋ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗ ਦੇ ਨਤੀਜੇ, ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ,

ਬੇਲੋੜ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।”

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

ਨ ਬੁਧਿਭੇਦੰ ਜਨਯੇਦਗਿਆਨਾਂ ਕਰਮਸੰਗਿਨਾਮ।

ਜੋਸ਼ਯੇਤਸਰਵਕਰਮਾਣਿ ਵਿਦਵਾਨਯੁਕਤਃ ਸਮਾਚਰਨ ॥ ੨੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਬੁਧਿਭੇਦਮ, ਜਨਯੇਤ, ਅਗਿਆਨਾਮ, ਕਰਮਸੰਗਿਨਾਮ, ਜੋਸ਼ਯੇਤ, ਸਰਵਕਰਮਾਣਿ, ਵਿਦਵਾਨ, ਯੁਕਤਹ, ਸਮਾਚਰਨ ॥ ੨੬ ॥

ਅਰਥ -

ਵਿਦਵਾਨ, ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਆਪ ਜੁੜ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਰਾਏ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾ ਲੋੜ ਤੇ ਵੀ ਜੇਕਰ ਯੋਗ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਦੇਣਗੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕ ਉਸ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਬੈਠੇ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੇਅਰਥ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਯੋਗ ਕਰਮ ਤਿਆਗਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।”

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਃ ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ ਗੁਣੈਃ ਕਰਮਾਣਿ ਸਰਵਸ਼ਃ।

ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਮੂੜਾਤਮਾ ਕਰਤਾਹਮਿਤਿ ਮਨਯਤੇ ॥ ੨੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਹ, ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ, ਗੁਣੈਹ, ਕਰਮਾਣਿ, ਸਰਵਸ਼ਹ, ਅਹੰਕਾਰਵਿਮੂੜਾਤਮਾ, ਕਰਤਾ, ਅਹਮ, ਇਤਿ, ਮਨਯਤੇ ॥ ੨੭ ॥

ਅਰਥ -

ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਮਨੁੱਖ, ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ

ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤਖ ਵਿਰਾਟ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ।”

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति सत्वा न सज्जते॥ २८॥

ਤਤ੍ਵਵਿਤੁ ਮਹਾਬਾਹੋ ਗੁਣਕਰਮਵਿਭਾਗਯੋ:

ਗੁਣਾ: ਗੁਣੇਸ਼ੁ ਵਰਤੰਤ ਇਤਿ ਮਤ੍ਵਾ ਨ ਸੱਜਤੇ॥ ੨੮॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਤ੍ਵਵਿਤ, ਤੁ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਗੁਣਕਰਮਵਿਭਾਗਯੋ,

ਗੁਣਾਹ, ਗੁਣੇਸ਼ੁ, ਵਰਤੰਤੇ, ਇਤਿ, ਮਤ੍ਵਾ, ਨ, ਸੱਜਤੇ॥ ੨੮॥

ਅਰਥ -

ਮਹਾਬਾਹੋ! ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਪਰ ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤਖ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਸਤਕ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਿਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ, ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੇ।”

प्रकृतेर्गुणसंभूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु।

तानकृत्स्नविदो मन्दाकृत्स्नवित्र विचालयेत्॥ २९॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਗੁਣਸੰਮੂਢਾ: ਸਜੰਤੇ ਗੁਣਕਰਮਸੁ।

ਤਾਨਕ੍ਰਿਤਸੂਵਿਦੋ ਮੰਦਾਨਕ੍ਰਿਤਸੂਵਿਨੰ ਵਿਚਾਲਯੇਤ॥ ੨੯॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਹ, ਗੁਣਸੰਮੂਢਾਹ, ਸਜੰਤੇ, ਗੁਣਕਰਮਸੁ,

ਤਾਨ, ਅਕ੍ਰਿਤਸੂਵਿਦਹ, ਮੰਦਾਨ, ਕ੍ਰਿਤਸੂਵਿਤ, ਨ, ਵਿਚਾਲਯੇਤ॥ ੨੯॥

ਅਰਥ -

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਸ਼ੁੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁੱਠੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਸਧਿ ਸਰਕਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਨ੍ਯਸ੍ਯਾਥ੍ਯਾਤਮਚੇਤਸਾ।

ਨਿਰਾਸ਼ੀਨਿਰਮਮੋ ਭੂਤ੍ਵਾ ਯੁਧ੍ਯਸ੍ਵ ਵਿਗਤਜ਼ਵਰ:॥ ੩੦॥

ਮਯਿ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਨ੍ਯਸ੍ਯਾਥ੍ਯਾਤਮਚੇਤਸਾ।

ਨਿਰਾਸ਼ੀਨਿਰਮਮੋ ਭੂਤ੍ਵਾ ਯੁਧ੍ਯਸ੍ਵ ਵਿਗਤਜ਼ਵਰ:॥ ੩੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਯਿ, ਸਰਵਾਣਿ, ਕਰਮਾਣਿ, ਸੰਨ੍ਯਸ੍ਯ, ਅਧ੍ਯਾਤਮਚੇਤਸਾ, ਨਿਰਾਸ਼ੀਹ, ਨਿਰਮਮਹ, ਭੂਤ੍ਵਾ, ਯੁਧ੍ਯਸ੍ਵ, ਵਿਗਤਜ਼ਵਰਹ॥ ੩੦॥

ਅਰਥ - ਅਧਿਆਤਮ ਚਿਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਕਰ ਆਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖ-ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਗਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਵੀ ਵਿਗਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਗਾਟਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਸਾ ਤੇ ਮਮਤਾ, ਦੁਖ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤਖ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਵਿਗਾਟ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਯੇ ਸੇ ਸਤਸਿਦੰ ਨਿਤ੍ਯਸਨੁਤਿ਷ਿਠੰਤਿ ਸਾਨਯਾ:।

ਸ਼ੁਦ੍ਘਾਕੰਤੋਨਸੂਯੰਤੋ ਸੁਦ੍ਘੰਤੋ ਤੇਸ੍ਯਿ ਕਰਮਭਿ:॥ ੩੧॥

ਯੇ ਸੇ ਸਤਸਿਦੰ ਨਿਤ੍ਯਸਨੁਤਿ਷ਿਠੰਤਿ ਸਾਨਯਾ:।

ਸ਼ੁਦ੍ਘਾਕੰਤੋਨਸੂਯੰਤੋ ਸੁਦ੍ਘੰਤੋ ਤੇਸ੍ਯਿ ਕਰਮਭਿ:॥ ੩੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਮੇ, ਮਤਮ, ਇਦਮ, ਨਿਤਯਮ, ਅਨੁਤਿਸ਼ਠੰਤਿ, ਮਾਨਵਾਹ, ਸ਼ਰਧਾਵੰਤਹ, ਅਨਸੂਯੰਤਹ, ਮੁਚਯੰਤੇ, ਤੇ, ਅਪਿ, ਕਰਮਭਿਹ ॥ ੩੧ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਤ ਮੇਰੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੱਤਵ ਕਰਮ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਜੋ ਵਿਰਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਆਚਰਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਯੇ ਕ੍ਰੇਤਦਘ੍ਯਸੂਯ੍ਯ੍ਯੋ ਨਾਨੁਕਿਠਿਠਿ ਸੇ ਸਤਸ੍।
ਸਰ੍ਵਜ਼ਾਨਕਿਮੂਫਾਂਸ੍ਤਾਨ੍ਠਿਠਿ ਨ੍ਠਾਨਚੇਤਸਃ ॥ ੩੨ ॥

ਯੇ ਤਵੇਤਦਭਯਸੂਯੰਤੋ ਨਾਨੁਤਿਸ਼ਠੰਤਿ ਮੇ ਮਤਮ।
ਸਰਵਗਿਆਨਵਿਮੂਙ੍ਗਾਂਸਤਾਨਿਵਧਿ ਨਸ਼੍ਰਾਨਚੇਤਸਃ ॥ ੩੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਤੁ, ਏਤਤ, ਅਭਯਸੂਯੰਤਹ, ਨ, ਅਨੁਤਿਸ਼ਠੰਤਿ, ਮੇ, ਮਤਮ, ਸਰਵਗਿਆਨਵਿਮੂਙ੍ਗਾਨ, ਤਾਨ, ਵਿਧਿ, ਨਸ਼੍ਰਾਨ, ਅਚੇਤਸਹ ॥ ੩੨ ॥

ਅਰਥ - ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਨਾਸਮਝ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਜਿਹੇ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਸਦ੍ਰੁਸ਼ਾਂ ਚੇਠ੍ਠੇ ਸ੍ਵਸ੍ਯਾਃ ਪ੍ਰਕ੍ਰੁਠੇਜ਼੍ਯਾਨਿਗਾਨਧਿ।
ਪ੍ਰਕ੍ਰੁਠਿੰ ਯਾਨ੍ਠਿ ਮ੍ਰੁਗਾਨਿ ਨਿਗ੍ਰਹਃ ਕਿੰ ਕਰਿਠ੍ਠਿਠਿ ॥ ੩੩ ॥

ਸਦਿਸ਼ੰ ਚੇਸ਼ਟਤੇ ਸਵਸਯਾ: ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਰਗਿਆਨਵਾਨਪਿ।
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੰ ਯਾਂਤਿ ਭੂਤਾਨਿ ਨਿਗ੍ਰਹ: ਕਿੰ ਕਰਿਸ਼ਯਤਿ॥ ੩੩॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਦਿਸ਼ਮ, ਚੇਸ਼ਟਤੇ, ਸਵਸਯਾਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਹ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਅਪਿ,
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ, ਯਾਂਤਿ, ਭੂਤਾਸਿ, ਨਿਗ੍ਰਹਹ, ਕਿਮ, ਕਰਿਸ਼ਯਤਿ॥ ੩੩॥

ਅਰਥ -

ਗਿਆਨਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਠ ਕੀ ਕਰੇਗਾ?

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਸਦਾਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ
ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਮੁਖ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ
ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ
ਵੈਰੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਠ ਪੂਰਵਕ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ
ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਮਸਤਕ ਆਪ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ
ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਹ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੀ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ
ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ
ਸਕੇ ਹਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ
ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यस्थितौ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ॥ ३४॥

ਇੰਦ੍ਰਿਯਸਯੋਇੰਦ੍ਰਿਯਸਯਾਰਥੇ ਰਾਗਦ੍ਵੇਸ਼ੋ ਵਯਵਸਥਿਤੋ।

ਤਯੋਰਨ ਵਸ਼ਮਾਗਛੇਤੋ ਹਯਸਯ ਪਰਿਪੰਥਿਨੋ॥ ੩੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਇੰਦ੍ਰਿਯਸਯ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਸਯ, ਅਰਥੇ, ਰਾਗਦ੍ਵੇਸ਼ੋ, ਵਯਵਸਥਿਤੋ,
ਤਯੋਹ, ਨ, ਵਸ਼ਮ, ਆਗਛੇਤ, ਤੋ, ਹਿ, ਅਸਯ, ਪਰਿਪੰਥਿਨੋ॥ ੩੪॥

ਅਰਥ -

ਹਰੇਕ ਇੰਦ੍ਰੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮੋਹ ਤੇ ਈਰਖਾ ਸਥਿਤ
ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ
ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਹੀ
ਸੀਮਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮੋਹ ਤੇ
ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਉਠਦੇ। ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਮੰਨੋ
ਆਪ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹ
ਤੇ ਈਰਖਾ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋਣ
ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਘਨ ਹਨ।”

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

ਸ਼੍ਰੇਯਾਨਸ੍ਵਧਰਮੋ ਵਿਗੁਣਾ: ਪਰਧਰਮਾਤਸਵਨੁਸ਼ਿਠਤਾਤ ।
ਸਵਧਰਮੇ ਨਿਧਨੰ ਸ਼੍ਰੇਯ: ਪਰਧਰਮੋ ਭਯਾਵਹ: ॥ ੩੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸ਼੍ਰੇਯਾਨ, ਸ੍ਵਧਰਮਹ, ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰਧਰਮਾਤ, ਸਵਨੁਸ਼ਿਠਤਾਤ,
ਸਵਧਰਮੇ, ਨਿਧਨਮ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਪਰਧਰਮਹ, ਭਯਾਵਹਹ ॥ ੩੫ ॥
- ਅਰਥ - ਪਰਾਏ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਸਵੈ
ਧਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਵੈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਧਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰਾਇਆ
ਧਰਮ ਡਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਭੈਅ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ
ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ
ਇਕ ਹੀ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਹੀ
ਭਾਵ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਜੋ ਭਾਵ ਹੈ ਉਸੇ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ
ਇਹ ਭੁੱਲਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਅਸਲ ਵਿਚ
ਇਕ ਹੋਣ ਲਈ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤੀ
ਹੈ, ਮੌਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਕਾਵਿ ਆਤਮਕ ਹੈ ਪਰ ਮੌਤ
ਦੀ ਕਾਵਿ ਆਤਮਕ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੀ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਹੀ
ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੌਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਤਨਾ ਹੈ,
ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਨਾਲ ਮਿਲਨ
ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੌੜਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ
ਮੌਤ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੇ ਪਲ ਸਦਾ ਸੋਹਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਗਿਆਨ
ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਮਝ
ਗਏ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ‘ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ’
ਅਖਵਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ
ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ
ਜਾਂ ਜੋ ਅਪ੍ਰਗਟ ਭਾਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ
ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਤ ਜਾਂ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ
ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਧਾਰਨ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯੋਗੀ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੌਤ ਜਾਂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਹਰ
ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਤ ਹੈ ਤੇ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਵੀ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦੇ ਪਲ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਆਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਜੋ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਭਾਵ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੀ ਫੜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਮੌਤ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦੇ ਪਲ ਵਿਚ ਦੋਹ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਵਿਰਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

- ਅਰਜੁਨ ਤਗਾਚ - ਅਥ ਕੇਨ ਪ੍ਰਯੁਕ੍ਤੋऽਯੰ ਪਾਪੰ ਚਰਤਿ ਪੂਰੁਥ:।
ਅਨਿਚ੍ਚਕ੍ਸ਼ਪਿ ਗਾਰ੍ਣੰਯ ਬਲਾਦਿਕ ਨਿਯੋਜਿਤ:॥ ੩੬॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਅਥ ਕੇਨ ਪ੍ਰਯੁਕਤੋਅਯੰ ਪਾਪੰ ਚਰਤਿ ਪੂਰੁਸ਼:।
ਅਨਿਛਨੰਪਿ ਵਾਰਸ਼ਣੇਯ ਬਲਾਦਿਵ ਨਿਯੋਜਿਤ:॥ ੩੬॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਥ, ਕੇਨ, ਪ੍ਰਯੁਕਤਹ, ਅਯਮ, ਪਾਪਮ, ਚਰਤਿ, ਪੂਰੁਸ਼ਹ,
ਅਨਿਛਨ, ਅਪਿ, ਵਾਰਸ਼ਣੇਯ, ਬਲਾਤ, ਇਵ, ਨਿਯੋਜਿਤਹ॥ ੩੬॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਪ੍ਰਭੂ! ਫਿਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਬਰਨ ਪਾਪ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਬਰਨ ਪਾਪ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

- ਸ਼੍ਰੀਮਾਗਾਨੁਗਾਚ- ਕਾਸ ਈ ਕ੍ਰੋਧ ਈ ਰਜੋਗੁਣਸਮੁਦ੍ਰਵ:।
ਮਹਾਸ਼ਾਨੋ ਮਹਾਪਾਪਮਾ ਵਿਦੁਯੇਨਮਿਹ ਵੈਰਿਣਮ੍ ॥ ੩੭ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਕਾਮ ਏਸ਼ ਕ੍ਰੋਧ ਏਸ਼ ਰਜੋ ਗੁਣਸਮੁਦਭਵ:।
ਮਹਾਸ਼ਨੋ ਮਹਾਪਾਪਮਾ ਵਿਯਯੇਨਮਿਹ ਵੈਰਿਣਮ੍ ॥ ੩੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਮਹ, ਏਸ਼ਹ, ਕ੍ਰੋਧਹ, ਏਸ਼ਹ, ਰਜੋਗੁਣਸਮੁਦਭਵਹ,
ਮਹਾਸ਼ਨਹ, ਮਹਾਪਾਪਮਾ, ਵਿਯਿ, ਏਨਮ, ਇਹ, ਵੈਰਿਣਮ੍ ॥ ੩੭ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ- ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਇਹ ਕਾਮ ਹੈ
ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ, ਇਹ ਯੋਗ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪਾਪੀ ਹੈ,
ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਵੈਰੀ ਸਮਝੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਰਜੋਗੁਣ ਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ।
ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕਾਮਨਾ
ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਿਘਨ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਕ੍ਰੋਧ
ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਵ ਮਸਤਕ
ਦੀ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ
ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਘਨ ਹਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੀਮਤ
ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਪ ਵੀ ਇਹ ਹਨ।”
- ਧੂਮੇਨਾਕ੍ਰਿਯਤੇ ਕ੍ਰਿਯੰਥਾਦਸ਼ਾ ਸਲੇਨ ਚ।
ਯਥੋਲ੍ਭੇਨਾਕ੍ਰਿਯਤੇ ਗਰਭਸਤਥਾ ਤੇਨੇਦਮਾਕ੍ਰਿਯਮ੍ ॥ ੩੮ ॥
- ਆਕ੍ਰਿਯੰਤੋ ਜ਼ਾਨਮੇਤੇਨ ਜ਼ਾਨਿਨੋ ਨਿਤਯਵੈਰਿਣਾ।
ਕਾਮਰੂਪੇਣ ਕ੍ਰੋਧੋਨੇਯ ਦੁਖ੍ਯੁਰੇਣਾਨਲੇਨ ਚ ॥ ੩੯ ॥
- ਭ੍ਰਿਯੰਥਾਯਿ ਸਨੋ ਭੁਕ੍ਰਿਯੰਥਾਧਿਯੰਥਾਨਮੁਕ੍ਰਿਯਤੇ।
ਏਨੈਕਿੰਮੋਹਯਯੇਥ ਜ਼ਾਨਮਾਕ੍ਰਿਯਯੇ ਫੇਹਿਨਮ੍ ॥ ੪੦ ॥
- ਧੂਮੇਨਾਕ੍ਰਿਯਤੇ ਵਹਿਰੁਯਥਾਦਰਸ਼ੋ ਮਲੇਨ ਚ।
ਯਥੋਲ੍ਭੇਨਾਕ੍ਰਿਯਤੇ ਗਰਭਸਤਥਾ ਤੇਨੇਦਮਾਕ੍ਰਿਯਮ੍ ॥ ੩੮ ॥
- ਆਕ੍ਰਿਯੰਤੋ ਗਿਆਨਮੇਤੇਨ ਗਿਆਨਿਨੋ, ਨਿਤਯਵੈਰਿਣਾ।
ਕਾਮਰੂਪੇਣ ਕ੍ਰੋਧੋਨੇਯ ਦੁਖਪੂਰੇਣਾਨਲੇਨ ਚ ॥ ੩੯ ॥
- ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਮਨੋ ਬੁਧਿਰਸਯਾਧਿਯੰਥਾਨਮੁਕ੍ਰਿਯਤੇ।
ਏਤੈਰਿਵਿਮੋਹਯਯੇਥ ਗਿਆਨਮਾਕ੍ਰਿਯਯੇ ਦੇਹਿਨਮ੍ ॥ ੪੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਧੂਮੇਨ, ਆਕ੍ਰਿਯਤੇ, ਵਹਿਰੁ, ਯਥਾ, ਆਦਰਸ਼ਹ, ਮਲੇਨ, ਚ,
ਯਥਾ, ਉਲ੍ਭੇਨ, ਆਕ੍ਰਿਯਤੇ, ਗਰਭਹ, ਤਥਾ, ਤੇਨ, ਇਦਮ,
ਆਕ੍ਰਿਯਮ੍ ॥ ੩੮ ॥

ਆਵ੍ਰਤਮ, ਗਿਆਨਮ, ਏਤੇਨ, ਗਿਆਨਿਨਹ, ਨਿਤਯਵੈਰਿਣਾ,
ਕਾਮਰੂਪੇਣ, ਕੌਤੇਯ, ਦੁਸ਼ਪੂਰੇਣ, ਅਨਲੇਨ,ਚ॥ ੩੯॥

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ, ਮਨਹ, ਬੁਧਿਹ, ਅਸਯ, ਅਧਿਸ਼ਠਾਨਮ, ਉਚ੍ਯਤੇ,
ਏਤੈਹ, ਵਿਮੋਹਯਤਿ, ਏਸ਼ਹ, ਗਿਆਨਮ, ਆਵ੍ਰਤਯ, ਦੇਹਿਨਮ॥
੪੦॥

ਅਰਥ - ਜਿਵੇਂ ਧੁੰਏ ਤੋਂ ਅੱਗ, ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦਰਪਣ, ਤੇ ਜੇਰ ਤੋਂ ਗਰਭ
ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੈ।

ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਤ ਵੈਰੀ ਕਾਮ ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ
ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ
ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਨੁੱਖ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ
ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ
ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ
ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਸਤਕ ਆਪ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ
ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਕਾਮ ਵੀ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਹੀ
ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ
ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ
ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ
ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਇੰਦ੍ਰੀ
ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ ੪੧॥

ਤਸਮਾਤ੍ਰਮਿੰਦ੍ਰਯਾਣ੍ਯਾਦੌ ਨਿਯਮਯ ਭਰਤਰਸ਼ਭ।

ਪਾਪਮਾਨੰ ਪ੍ਰਜਹਿ ਹਯੋਨੰ ਗਿਆਨਵਿਗਿਆਨਨਾਸ਼ਨਮ॥ ੪੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਤਮ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ, ਆਦੌ, ਨਿਯਮਯ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ,
ਪਾਪਮਾਨਮ, ਪ੍ਰਜਹਿ, ਹਿ, ਏਨਮ, ਗਿਆਨਵਿਗਿਆਨਨਾਸ਼ਨਮ॥
੪੧॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਲਈ ਭਰਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ! ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ, ਮਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਅਟੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤਖ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ ४२॥

ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ ਪਰਾਣਯਾਹੁਰਿੰਦ੍ਰਯੇਭਯਃ ਪਰੰ ਮਨਃ।

ਮਨਸਸਤੁ ਪਰਾ ਬੁਧਿਰਯੋ ਬੁਧੇਃ ਪਰਤਸਤੁ ਸਃ॥ ੪੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ, ਪਰਾਣਿ, ਆਹੂਹ, ਇੰਦ੍ਰਯੇਭਯਃ, ਪਰਮ, ਮਨਹ, ਮਨਸਹ, ਤੁ, ਪਰਾ, ਬੁਧਿਹ, ਯਹ, ਬੁਧੇਹ, ਪਰਤਹ, ਤੁ, ਸਹ॥ ੪੨॥

ਅਰਥ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਨ ਹੈ, ਮਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉਹ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਨ ਹੈ, ਜੋ ਮਸਤਕ ਦੀ ਕੁਲ ਤਾਕਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਬੁੱਧੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਮਸਤਕ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਅਟਲ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਪ੍ਰਤਖ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ “ਕਾਲ” ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तरभ्यात्मानमात्मना।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्॥ ४३॥

ਏਵੰ ਬੁਧੇਃ ਪਰੰ ਬੁਦਧਵਾ ਸੰਸਤਭਯਾਤਮਾਨਮਾਤਮਨਾ।

ਜਹਿ ਸ਼ਤ੍ਰੁੰ ਮਹਾਬਾਹੋ ਕਾਮਰੂਪੰ ਦੁਰਾਸਦਮ॥ ੪੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਬੁਧੇਹ, ਪਰਮ, ਬੁਦਧਵਾ, ਸੰਸਤਭਯ, ਆਤਮਾਨਮ, ਆਤਮਨਾ, ਜਹਿ, ਸ਼ਤ੍ਰੁਮ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਕਾਮਰੂਪਮ, ਦੁਰਾਸਦਮ॥ ੪੩॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪ

ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ, ਮਹਾਬਾਹੋ! ਅਜਿਤ ਵੈਰੀ ਕਾਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਉ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਜਦੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਝ ਆਖੇ ਕਿ ਜਦ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ‘ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਗਿਆ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਕਰਮਯੋਗੋ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਤੀਯੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਮਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਝਮੰ ਵਿਕਸਵਤੇ ਯੋਗੰ ਪ੍ਰੋਕਤਵਾਨਹਮਵਿਯਯਮ੍।
ਵਿਕਸਵਾਨਮਨਵੇ ਪ੍ਰਾਹ ਸਨੁਰਿਕ੍ਸ਼ਵਾਕਵੇऽਬ੍ਰਵੀਤੁ ॥ ੧ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਇਮੰ ਵਿਵਸ੍ਰੁਤੇ ਯੋਗੰ ਪ੍ਰੋਕਤਵਾਨਹਮਵਜਯਮ।
ਵਿਵਸ੍ਰਾਨਮਨਵੇ ਪ੍ਰਾਹ ਮਨੁਰਿਸ਼ਵਾਕਵੇਅਬ੍ਰਵੀਤੁ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਇਮਮ, ਵਿਵਸ੍ਰੁਤੇ, ਯੋਗਮ, ਪ੍ਰੋਕਤਵਾਨ, ਅਹਮ, ਅਵਯਯਮ,
ਵਿਵਸ੍ਰਾਨ, ਮਨਵੇ, ਪ੍ਰਾਹ, ਮਨੁਹ, ਇਸ਼ਵਾਕਵੇ, ਅਬ੍ਰਵੀਤੁ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਇਸ ਅਭਿਨਾਸੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਵਿਵਸਵਤ ਕੋਲ ਕਿਹਾ ਸੀ,
ਵਿਵਸਵਤ ਨੇ ਮਨੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮਨੂ ਨੇ ਇਸ਼ਵਾਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕਿਰਿਆ
ਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਦੇ
ਹਨ।”
- एवं परम्पराप्राप्तमिसं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥
- ਏਵੰ ਪਰੰਪਰਾਪ੍ਰਾਪਤਮਿਸੰ ਰਾਜਰਿਸ਼ਯੋ ਵਿਦੁः।
ਸ: ਕਾਲੇਨੇਹ ਮਹਤਾ ਯੋਗੋ ਨਸ਼੍ਟ: ਪਰੰਤਪ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਪਰੰਪਰਾਪ੍ਰਾਪਤਮ, ਇਮਮ, ਰਾਜਰਿਸ਼ਯਹ, ਵਿਦੁਹ,
ਸਹ, ਕਾਲੇਨ, ਇਹ, ਮਹਤਾ, ਯੋਗਹ, ਨਸ਼੍ਟ, ਪਰੰਤਪ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਰਾਜਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ
ਜਾਣਿਆ। ਪਰੰਤਪ, ਉਹ ਯੋਗ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ
ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ।
- स एगयं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम्, ॥ ३ ॥
- ਸ: ਏਵਾਯੰ ਮਯਾ ਤੇਅਦ ਯੋਗ: ਪ੍ਰੋਕਤ: ਪੁਰਾਤਨ:।
ਭਕਤੋਅਸਿ ਮੇ ਸਖਾ ਚੇਤਿ ਰਹਸਯੰ ਹਯੋਤਦੁਤਮਮ ॥ ੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਹ, ਏਵ, ਅਯਮ, ਮਯਾ, ਤੇ, ਅਦ, ਯੋਗਹ, ਪ੍ਰੋਕਤਹ, ਪੁਰਾਤਨਹ, ਭਕਤਹ, ਅਸਿ, ਮੇ, ਸਖਾ, ਚ, ਇਤਿ, ਰਹਸਯਮ, ਹਿ, ਏਤਤ, ਉਤਮਮ॥ ੩॥
- ਅਰਥ - ਉਹੀ ਉਤਮ ਰਹੱਸ, ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ।
- ਅਰਜੁਨ ਭਗਵਾਨ - ਅਪਰੰ ਭਵਤੋ ਜਨਮ ਪਰੰ ਜਨਮ ਵਿਕਸਵਤ:।
ਕਥਮੇਤਦ੍ਵਿਜਾਨੀਯਾਂ ਟ੍ਵਸਾਦੈ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਵਾਨਿਤਿ॥ ੪॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਅਪਰੰ ਭਵਤੋ ਜਨਮ ਪਰੰ ਜਨਮ ਵਿਵਸਵਤ:।
ਕਥਮੇਤਦ੍ਵਿਜਾਨੀਯਾਂ ਤ੍ਵਮਾਦੈ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਵਾਨਿਤਿ॥ ੪॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਪਰਮ, ਭਵਤਹ, ਜਨਮ, ਪਰਮ, ਜਨਮ, ਵਿਵਸਵਤਹ, ਕਥਮ, ਏਤਤ, ਵਿਜਾਨੀਯਮ, ਤ੍ਵਮ, ਆਦੈ, ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਵਾਨ, ਇਤਿ॥ ੪॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਤੁਹਾਡਾ ਜਨਮ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਵਸਵਤ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਂ?
- ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਬਹੂਨਿ ਮੇ ਵ੍ਯਤੀਗਾਨਿ ਜਨ੍ਮਾਨਿ ਟਵ ਚਾਰ੍ਜੁਨ।
ਤਾਨ੍ਯਹੰ ਵੇਦ ਸਰ੍ਵਾਣਿ ਨ ਟਵੰ ਕੇਥ ਪਰੰਤਪ॥ ੫॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਬਹੁਨਿ ਮੇ ਵ੍ਯਤੀਗਾਨਿ ਜਨਮਾਨਿ ਟਵ ਚਾਰ੍ਜੁਨ।
ਤਾਨ੍ਯਹੰ ਵੇਦ ਸਰ੍ਵਾਣਿ ਨ ਟਵੰ ਵੇਤਥ ਪਰੰਤਪ॥ ੫॥
- ਪਦਛੇਦ - ਬਹੁਨਿ, ਮੇ, ਵ੍ਯਤੀਗਾਨਿ, ਜਨਮਾਨਿ, ਟਵ, ਚ, ਅਰਜੁਨ, ਤਾਨਿ, ਅਹਮ, ਵੇਦ, ਸਰ੍ਵਾਣਿ, ਨ, ਟਵਮ, ਵੇਤਥ, ਪਰੰਤਪ॥ ੫॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਅਰਜੁਨ! ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੰਤਪ, ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।
- ਅਯੋ਽ਪਿ ਸਨ੍ਰਯਯਾਤ੍ਮਾ ਮ੍ਰੂਤਾਨਾਮੀਸ਼੍ਵਰੋ਽ਪਿ ਸਨ੍।
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿੰ ਸ੍ਵਾਸਥਿਸ਼ਠਾਯ ਸੰਭਵਾਮ੍ਯਾਤਮਮਾਯਯਾ॥ ੬॥
- ਅਜੋਅਪਿ ਸੰਨਵ੍ਯਯਾਤਮਾ ਭੂਤਾਨਾਮੀਸ਼੍ਵਰੋਅਪਿ ਸਨ।
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੰ ਸਵਾਮਥਿਸ਼ਠਾਯ ਸੰਭਵਾਮਯਾਤਮਮਾਯਯਾ॥ ੬॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਜਹ, ਅਪਿ, ਸਨ, ਅਵ੍ਯਯਾਤਮਾ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਈਸ਼ਵਰਹ, ਅਪਿ, ਸਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ, ਸਵਾਮ, ਅਥਿਸ਼ਠਾਯ, ਸੰਭਵਾਮਿ, ਆਤਮਮਾਯਯਾ॥ ੬॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ, ਅਥਿਨਾਸੀ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

ਯਦਾ ਯਦਾ ਹਿ ਧਰਮਸਯ ਗਲਾਨਿਰਭਵਤਿ ਭਾਰਤ ।
ਅਭਯੁਤਥਾਨਮਧਰਮਸਯ ਤਦਾਤਮਾਨੰ ਸ੍ਰਿਜਾਮਯਹਮ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਯਦਾ, ਹਿ, ਧਰਮਸਯ, ਗਲਾਨਿਹ, ਭਵਤਿ, ਭਾਰਤ,
ਅਭਯੁਤਥਾਨਮ, ਅਧਰਮਸਯ, ਤਦਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਸ੍ਰਿਜਾਮਿ,
ਅਹਮ ॥ ੭ ॥

ਅਰਥ - ਭਾਰਤ! ਜਦ-ਜਦ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਤੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ, ਤਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ,
ਜੋ ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ੈ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੁੱਤੀ
ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਗ-
ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕਾਲ ਸਰੂਪ
ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ
ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਪ੍ਰਤੱਖ
ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ
ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ
ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਤੇਜਾਂ
ਦੇ ਤੇਜ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਲਈ
ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

ਪਰਿਤ੍ਰਾਣਾਯ ਸਾਧੂਨਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤਾਮ ।
ਧਰਮਸੰਸਥਾਪਨਾਰਥਾਯ ਸੰਭਵਾਮਿ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ ॥ ੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪਰਿਤ੍ਰਾਣਾਯ, ਸਾਧੂਨਾਮ, ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ, ਚ, ਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤਾਮ,
ਧਰਮਸੰਸਥਾਪਨਾਰਥਾਯ, ਸੰਭਵਾਮਿ, ਯੁਗੇ, ਯੁਗੇ ॥ ੮ ॥

ਅਰਥ - ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਤੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਸ
ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁਗ-ਯੁਗ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਚੈਤੰਨ ਭਾਵ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਇਸ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਮੌਤ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥ ੧॥

ਜਨਮ ਕਰਮ ਚ ਮੇ ਦਿਵਯਮੇਵੰ ਯੋ ਵੇਤਿ ਤਤ੍ਵਤਃ।

ਤਯਕ੍ਤ੍ਵਾ ਦੇਹੰ ਪੁਨਰਜਨਮ ਨੈਤਿ ਮਾਮੇਤਿ ਸੋਅਰਜੁਨ॥ ੯॥

ਪਦਛੇਦ -

ਜਨਮ, ਕਰਮ, ਚ, ਮੇ, ਦਿਵਯਮ, ਏਵਮ, ਯਹ, ਵੇਤਿ, ਤਤ੍ਵਤਹ,
ਤਯਕਤਵਾ, ਦੇਹਮ, ਪੁਨਹ, ਜਨਮ, ਨ, ਏਤਿ, ਮਾਮ, ਏਤਿ, ਸਹ,
ਅਰਜੁਨ॥ ੯॥

ਅਰਥ -

ਅਰਜੁਨ! ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦਿਵਯ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਸ ਕਾਲਸਰੂਪ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਦਿਵਯ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ੈ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥ ੧੦॥

ਵੀਤਰਾਗਭਯਕ੍ਰੋਧਾ ਮਨਮਯਾ ਮਾਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤਾਃ।

ਬਹਵੋ ਗਿਆਨਤਪਸਾ ਪੂਤਾ ਮਦਭਾਵਮਾਗਤਾਃ॥ ੧੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਵੀਤਰਾਗਭਯਕ੍ਰੋਧਾਹ, ਮਨਮਯਾਹ, ਮਾਮ, ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਾਹ,
ਬਹਵਹ, ਗਿਆਨਤਪਸਾ, ਪ੍ਰਤਾਹ, ਮਦਭਾਵਮ, ਆਗਤਾਹ॥ ੧੦॥
- ਅਰਥ - ਮੋਹ, ਭੈਅ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਏ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ
ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਤਪ ਨਾਲ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੋਹ, ਭੈਅ ਤੇ
ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਗਏ, ਉਹ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ
ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਅਪ੍ਰਤੱਖ
ਚੈਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ।”
- ਏ ਧਥਾ ਸਾਂ ਪ੍ਰਥਯੰਤੇ ਤਾਂਸ੍ਤਥੈਵ ਭਜਾਮਯਹਮ।
ਸਮ ਕ੍ਰਮਾਨੁਕ੍ਰਮੰਤੇ ਸਨੁਥਾ: ਪਾਰਥ ਸਰਵਥ:॥ ੧੧॥
- ਯੇ ਯਥਾ ਮਾਂ ਪ੍ਰਪਦੰਤੇ ਤਾਂਸਤਥੈਵ ਭਜਾਮਯਹਮ।
ਮਮ ਵਰਤਮਾਨੁਵਰਤੰਤੇ ਮਨੁਸ਼ਯਾ: ਪਾਰਥ ਸਰਵਥ:॥ ੧੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਯਥਾ, ਮਾਮ, ਪ੍ਰਪਦੰਤੇ, ਤਾਨ, ਤਥਾ, ਏਵ, ਭਜਾਮਿ, ਅਹਮ,
ਮਮ, ਵਰਤਮ, ਅਨੁਵਰਤੰਤੇ, ਮਨੁਸ਼ਯਾਹ, ਪਾਰਥ, ਸਰਵਥ:॥ ੧੧॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜੋ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ
ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਮਾਰਗ
'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਲ ਦੀ
ਵਿਰਾਟਤਾ ਹੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ,
ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ, ਕਾਲ
ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ
ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਵੀ
ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ
ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ
ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ
ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ
ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ
ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ
ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਜਾਂ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮੌਤ ਤੋਂ

ਭੈਅਭੀਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

ਕਾਗਛੰਤ: ਕਰਮਣਾਂ ਸਿਧਿੰ ਯਜੰਤ ਇਹ ਦੇਵਤਾ:।
ਛਿਪ੍ਰੰ ਹਿ ਮਾਨੁਸ਼ੇ ਲੋਕੇ ਸਿਧਿਰਭਵਤਿ ਕਰਮਜਾ ॥ ੧੨ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਗਛੰਤਹ, ਕਰਮਣਾਮ, ਸਿਧਿਮ, ਯਜੰਤੇ, ਇਹ, ਦੇਵਤਾਹ,
ਛਿਪ੍ਰਮ, ਹਿ, ਮਾਨੁਸ਼ੇ, ਲੋਕੇ, ਸਿਧਿਹ, ਭਵਤਿ, ਕਰਮਜਾ ॥ ੧੨ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸਿਧੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਫਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਰਮ ਤੁੱਛ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੁੱਛ ਫਲਦਾਇਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਰੀਰਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਤੀਜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ ੧੩ ॥

ਚਾਤੁਰਵਰਣਯੰ ਮਯਾ ਸ੍ਰਿਸ਼੍ਟੰ ਗੁਣਕਰਮਵਿਭਾਗਸ਼ਃ।
ਤਸਯ ਕਰਤਾਰਮਪਿ ਮਾਂ ਵਿਧਯਕਰਤਾਰਮਵਯਯਮ ॥ ੧੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਚਾਤੁਰਵਰਣਯਮ, ਮਯਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼੍ਟਮ, ਗੁਣਕਰਮਵਿਭਾਗਸ਼ਹ,
ਤਸਯ, ਕਰਤਾਰਮ, ਅਪਿ, ਮਾਮ, ਵਿਧਿ, ਅਕਰਤਾਰਮ, ਅਵਯਯਮ ॥ ੧੩ ॥

- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅਕਰਤਾ ਹੀ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹੀਏ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਖੋ, ਈਸ਼ਵਰ ਆਖੋ ਜਾਂ ਕਾਲ ਆਖੀਏ, ਜਦ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਸ਼ੈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਗੁਣ, ਕਰਮ, ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵਰਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਸਟੀ ਦੀ ਗਤੀ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਹਨ। ਜਦ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਇੰਝ ਆਖੋ ਕਿ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਮਸਤਕ, ਇਸ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ, ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਚਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾਲਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਭਾਵ) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ, ਗਉ-ਰੱਖਿਆ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਵੈਸ਼ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਤਸਰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਖੱਤਰੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਉਤਸਰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੈ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਮੌਤ ਦਾ ਵਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਦੇਹਾਤੀਤ ਭਾਵ ਤੇ ਸਭ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵੱਲ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਖੀਏ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਚੌਥੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਗੀ ਵਿਰਾਟ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਸੀਮਤ ਤੇ ਤੁੱਛ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਖਦੇ ਹਨ- ਚਾਰ ਵਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹਨ ਜਾਂ ਇੰਝ ਆਖੀਏ ਕਿ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਤੱਤ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਇਹ ਚਾਰ ਮੁਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਵਰਨ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ

ਵਿਰਾਟ ਤੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੀ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਫਲ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਆਪ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਢੋਂਗੀ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਥਾਕਥਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਾਸੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦੇ।

ਅਸੀਂ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਯੁਗ ਵਿਚ ਜੀਉ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਗੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਸਹਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰਫਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਪੂਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਹੀ ਵਰਣ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਣਗੇ। ਕਾਲੇ, ਪੀਲੇ, ਗੋਰੇ ਤੇ ਸਾਂਵਲੇ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੰਜਵਾਂ ਵਰਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਆਖੇ ਗਏ, ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੂਦਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੀਗਰੋ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ, ਆਕਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਖੇਤੀ, ਗਊ-ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵੈਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੰਗੋਲ ਰਕਤ ਦੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵੈਸ਼ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲ ਰਕਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਮਾਹਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਗਊ-ਰੱਖਿਆ ਕਾਰਜ

ਲਗਨ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵੈਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖੱਤਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਤੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਨ, ਤੇਜ, ਧੀਰਜ, ਚਤੁਰਾਈ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹੱਟਣਾ, ਦਾਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀਭਾਵ, ਅਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਆਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿਤਨੇ ਵਿਰਾਟ ਯੁੱਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੜੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ, ਸਮ, ਦਮ, ਸੌਚ, ਤਪ, ਖਿਮਾ ਭਾਵ, ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਆਸਤਿਕਤਾ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਰਚਨਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਤਕ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਨਾਵਟ ਕੌਕੇਸ਼ੀਯਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਜੋ ਗੋਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਮਸੀਹਾ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਏ, ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਰੱਬੀ ਅਵਤਾਰ ਹੋਏ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਆਸਤਿਕਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਹਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਪਾਰਸੀ ਹੋਣ, ਬੌਧ ਹੋਣ, ਯਹੂਦੀ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਹੋ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਆਸਤਿਕਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁਣ ਹੈ।

ਅੱਜ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਤੁੱਛ ਗੁਣ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਰੇ ਧਰਤੀ

ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਚਾਰ ਵਰਨ ਕੁਦਰਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਗੱਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਹੈ।”

न सां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति सां योऽभिजानाति कर्मभिरं स बध्यते ॥ १४ ॥

ਨ ਮਾਂ ਕਰਮਾਣਿ ਲਿਮਪੰਤਿ ਨ ਮੇ ਕਰਮਫਲੇ ਸਪ੍ਰਹਾ।
ਇਤਿ ਮਾਂ ਯੋਅਭਿਜਾਨਾਤਿ ਕਰਮਭਿਨ ਸ: ਬਧਯਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨਾ, ਮਾਮ, ਕਰਮਾਣਿ, ਲਿਮਪੰਤਿ, ਨ, ਮੇ, ਕਰਮਫਲੇ, ਸਪ੍ਰਹਾ, ਇਤਿ, ਮਾਮ, ਯਹ, ਅਭਿਜਾਨਾਤਿ, ਕਰਮਭਿਹ, ਨ, ਸਹ, ਬਧਯਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥ - ਕਰਮਫਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕਰਮ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਪਰਮ ਤੱਤ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

ਏਵੰ ਗਿਆਤ੍ਵਾ ਕ੍ਰਿਤੰ ਕਰਮ ਪੂਰਵੈਰਪਿ ਸੁਮੁਕਸ਼ੁਭਿ:।
ਕੁਰੁ ਕਰਮੈਵ ਤਸਮਾਤਵੰ ਪੂਰਵੈ: ਪੂਰਵਤਰੰ ਕ੍ਰਿਤਮ ॥ ੧੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਕ੍ਰਿਤਮ, ਕਰਮ, ਪੂਰਵੈਹ, ਅਪਿ, ਸੁਮੁਕਸ਼ੁਭਿਹ,। ਕੁਰੁ, ਕਰਮ, ਏਵ, ਤਸਮਾਤ, ਤਵਮ, ਪੂਰਵੈਹ, ਪੂਰਵਤਰਮ, ਕ੍ਰਿਤਮ ॥ ੧੫ ॥

ਅਰਥ - ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਦੇ ਮੋਖੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਅਕਸਰ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿ ਹੈ, ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਹੈ, ਸਭ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆਖੀਆਂ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਉੱਚਾ ਹੋਏ ਬਗੈਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁੱਲਭ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਮਹਾਨ ਧਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਹਲ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਯੋਗੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਤਨੀ ਤਾਕਤ ਪਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਜੋ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੁਰਸ਼, ਮਾਇਆ ਵਰਗੇ, ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ

ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਵਿਚ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਣ।”

ਕਿੰ ਕਰਮ ਕਿਸਕਰਮੇਤਿ ਕਥਯੋऽਪ्यत्र ਸੋਹਿਤਾ:।
 ਤਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਥਯਾਮਿ ਯਜ਼ਾਤ੍ਵਾ ਸੋਕ੍ਸ਼ਯਸੇऽਸ਼ੁਭਾਤ੍ ॥ ੧੬ ॥

ਕਰਮਯੋ ਹ੍ਵਪਿ ਬੋਫ਼ਕ੍ਸ਼ਯੰ ਬੋਫ਼ਕ੍ਸ਼ਯੰ ਚ ਵਿਕਰਮਣ:।
 ਅਕਰਮਣਸ਼ਚ ਬੋਫ਼ਕ੍ਸ਼ਯੰ ਗਹਨਾ ਕਰਮਯੋ ਗਤਿ: ॥ ੧੭ ॥

ਕਿੰ ਕਰਮ ਕਿਮਕਰਮੇਤਿ ਕਵਯੋਅਪਯਤ੍ ਮੋਹਿਤਾ:।
 ਤੱਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ ਯਜਗਿਆਤ੍ਵਾ ਮੋਕਸ਼ਯਸੇਅਸ਼ੁਭਾਤ ॥ ੧੬ ॥

ਕਰਮਣੋ ਹ੍ਵਪਿ ਬੋਧਵਯੰ ਬੋਧਵਯੰ ਚ ਵਿਕਰਮਣ:।
 ਅਕਰਮਣਸ਼ੁ ਬੋਧਵਯੰ ਗਹਨਾ ਕਰਮਣੋ ਗਤਿ: ॥ ੧੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਿਮ, ਕਰਮ, ਕਿਮ, ਅਕਰਮ, ਇਤਿ, ਕਵਯਹ, ਅਪਿ, ਅਤ੍, ਮੋਹਿਤਾਹ,
 ਤਤ, ਤੇ, ਕਰਮ, ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ, ਯਤ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਮੋਕਸ਼ਯਸੇ,
 ਅਸ਼ੁਭਾਤ ॥ ੧੬ ॥

ਕਰਮਣਹ, ਹਿ, ਅਪਿ, ਬੋਧਵਯਮ, ਬੋਧਵਯਮ, ਚ, ਵਿਕਰਮਣਹ,
 ਅਕਰਮਣਹ, ਚ, ਬੋਧਵਯਮ, ਗਹਨਾ, ਕਰਮਣਹ, ਗਤਿਹ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥ -

ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਅਕਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਮੋਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸ਼ੁਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।

ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਤੱਤ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦੈ ਤੇ ਅਕਰਮ ਦਾ ਤੱਤ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅਕਰਮ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੀਮਤਤਾ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਵਾਲੇ ਜਨਮ-ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਰਮ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਕਰਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਜੋ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਮੁਖ ਕਰਨ

ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਡੂੰਘੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ।”

ਕर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।

ਸ ਬੁਢਿਸਾਨ੍ਮਨੁਘੋਬੁ ਸ ਯੁਕਤ: ਕ੍ਰਿਤ੍ਸਨਕਰਮਕ੍ਰਿਤ੍ ॥ ੧੮ ॥

ਕਰਮਣਯਕਰਮ ਯ: ਪਸ਼ਯੇਦਕਰਮਣਿ ਚ ਕਰਮ ਯ:।

ਸ ਬੁਧਿਮਾਨਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ ਸ ਯੁਕਤ: ਕ੍ਰਿਤਸੂਕਰਮਕ੍ਰਿਤ ॥ ੧੮ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਰਮਣਿ, ਅਕਰਮ, ਯਹ, ਪਸ਼ਯੇਤ, ਅਕਰਮਣਿ, ਚ, ਕਰਮ, ਯਹ, ਸਹ, ਬੁਧਿਮਾਨ, ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ, ਸਹ, ਯੁਕਤਹ, ਕ੍ਰਿਤਸੂਕਰਮਕ੍ਰਿਤ ॥ ੧੮ ॥

ਅਰਥ -

ਜੋ ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਕਰਮ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਯੋਗੀ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਕਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕਰਮ ਤੇ ਅਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

यस्य सर्वे समाख्याः कामसंकल्पवर्जिताः।

ਜ਼ਾਨਾਸ਼ਿਦਾਖਕਰਮਾਣੰ ਤਸਾਹੁ: ਪਠਿਭਤੰ ਬੁਧਾ: ॥ ੧੯ ॥

ਯਸਯ ਸਰਵੇ ਸਮਾਰੰਭਾ: ਕਾਮਸੰਕਲਪਵਰਜਿਤਾ:।

ਗਿਆਨਾਗ੍ਰਿਦਗਧਕਰਮਾਣੰ ਤਮਾਹੁ: ਪੰਡਿਤੰ ਬੁਧਾ: ॥ ੧੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਸਯ, ਸਰਵੇ, ਸਮਾਰੰਭਾਹ, ਕਾਮਸੰਕਲਪਵਰਜਿਤਾਹ, ਗਿਆਨਾਗ੍ਰਿਦਗਧਕਰਮਾਣਮ, ਤਮ, ਆਹੁਹ, ਪੰਡਿਤਮ, ਬੁਧਾਹ ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥ -

ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ

ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਯੋਗੀ ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪਾ ਕੇ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਏ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਖਵਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥ २०॥

ਤਜਕਤ੍ਵਾ ਕਰਮਫਲਾਸੰਗ ਨਿਤਤ੍ਰਿਪਤੋ ਨਿਰਾਸ਼੍ਰਯਃ।
ਕਰਮਣਯਭਿਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੋਅਪਿ ਨੈਵ ਕਿੰਚਿਤਕਰੋਤਿ ਸਃ॥ ੨੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਜਕਤ੍ਵਾ, ਕਰਮਫਲਾਸੰਗਮ, ਨਿਤਤ੍ਰਿਪਤਹ, ਨਿਰਾਸ਼੍ਰਯਹ, ਕਰਮਣਿ, ਅਭਿਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਹ, ਅਪਿ, ਨ, ਏਵ, ਕਿੰਚਿਤ, ਕਰੋਤਿ, ਸਹ॥ ੨੦॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਤ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਸੰਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਚੇਤਨਾ ਜਿਸ ਪਰਮ ਅਟੱਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਮਝੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्॥ २१॥

ਨਿਰਾਸ਼ੀਰਯਤਚਿਤਾਤਮਾ ਤਜਕਤਸਰਵਪਰਿਗ੍ਰਹਃ।
ਸ਼ਾਰੀਰੰ ਕੇਵਲੰ ਕਰਮ ਕੁਰਵਨੰਪਨੋਤਿ ਕਿਲਬਿਸ਼ਮ॥ ੨੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਨਿਰਾਸ਼ੀਹ, ਯਤਚਿਤਾਤਮਾ, ਤਜਕਤਸਰਵਪਰਿਗ੍ਰਹਹ, ਸ਼ਾਰੀਰਮ, ਕੇਵਲਮ, ਕਰਮ, ਕੁਰਵਨ, ਨ, ਆਪਨੋਤਿ, ਕਿਲਬਿਸ਼ਮ ॥ ੨੧॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਨਿਰਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੋਹ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤਕ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿਸਣ ਤੇ ਵੀ ਤੁੱਛਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वतीतो विमत्सरः।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

ਯਦ੍ਰਚਲਾਭਸੰਤੁਸ਼ਟੋ ਦ੍ਵੰਦ੍ਵਾਤੀਤੋ ਵਿਮਤਸਰਃ।

ਸਮਃ ਸਿਧਾਵਸਿਧੋ ਚ ਕ੍ਰਿਤਵਾਪਿ ਨ ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੨੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦ੍ਰਚਲਾਭਸੰਤੁਸ਼ਟਹ, ਦ੍ਵੰਦ੍ਵਾਤੀਹ, ਵਿਮਤਸਰਹ,
ਸਮਹ, ਸਿਧੋ, ਅਸਿਧੋ, ਚ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਅਪਿ, ਨ, ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸਿਧੀ ਤੇ ਅਸਿਧੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ, ਈਰਖਾ, ਸਿਧੀ ਤੇ ਅਸਿਧੀ ਵਰਗੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਇਕੋ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।

यज्ञायਾचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

ਗਤਸੰਗਸਯ ਮੁਕਤਸਯ ਗਿਆਨਾਵਸਥਿਤਚੇਤਸਃ।

ਯਗਾਯਾਚਰਤਃ ਕਰਮ ਸਮਗ੍ਰੰ ਪ੍ਰਵਿਲੀਯਤੇ ॥ ੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਗਤਸੰਗਸਯ, ਮੁਕਤਸਯ, ਗਿਆਨਾਵਸਥਿਤਚੇਤਸਹ,
ਯਗਾਯ, ਆਚਰਤਹ, ਕਰਮ, ਸਮਗ੍ਰਮ, ਪ੍ਰਵਿਲੀਯਤੇ ॥ ੨੩ ॥

ਅਰਥ - ਆਸਕਤਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮੁਕਤ ਪੁਰਖ ਦੇ ਯੱਗ ਲਈ ਆਚਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਸਕਤਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਕੇ ਜੋ ਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੁਣ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मानौ ब्रह्मणा हुतम्।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ਬ੍ਰਹਮਾਰਪਣੰ ਬ੍ਰਹਮ ਹਵਿ੍ਰਬ੍ਰਹਮਾਗਨੌ ਬ੍ਰਹਮਣਾ ਹੁਤਮ।

ਬ੍ਰਹਮੈਵ ਤੇਨ ਗੰਤਵਯੰ ਬ੍ਰਹਮਕਰਮਸਮਾਧਿਨਾ ॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਬ੍ਰਹਮ, ਅਰਪਣਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਹਵਿਹ, ਬ੍ਰਹਮਾਗਨੌ, ਬ੍ਰਹਮਣਾ, ਹੁਤਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਏਵ, ਤੇਨ, ਗੰਤਵਯਮ, ਬ੍ਰਹਮਕਰਮਸਮਾਧਿਨਾ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਅਰਪਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਹਵਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਆਹੁਤੀ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਮ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਉਸ ਅਟੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਹਵਿ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਉਸ ਬੇਅੰਤ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜਾਣ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਹੋਈ ਯੋਗ ਅਗਨੀ, ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਜਾਗ੍ਰਤ ਚੇਤਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।”

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।

ब्रह्मानानवपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

ਦੈਵਮੇਵਾਪਰੇ ਯਗੰ ਯੋਗਿਨ: ਪਰਯੁਪਾਸਤੇ।

ਬ੍ਰਹਮਾਗਨਾਵਪਰੇ ਯਗੰ ਯਗੇਨੈਵੋਪਜੁਹ੍ਵਤਿ ॥ ੨੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਦੈਵਮ, ਏਵ, ਅਪਰੇ , ਯਗਮ, ਯੋਗਿਨਹ, ਪਰਯੁਪਾਸਤੇ,
ਬ੍ਰਹਮਾਗਨੋ, ਅਪਰੇ, ਯਗਮ, ਯਗੇਨ, ਏਵ, ਉਪਜੁਹੁਤਿ॥ ੨੫॥
- ਅਰਥ - ਯੋਗੀ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਯੱਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਾਧਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਗਨੀ
ਵਿਚ ਯੱਗ ਤੋਂ ਯੱਗ ਨੂੰ ਹੀ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ
ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦੀਆਂ
ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਸਤਕ ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ
ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਦੇਵ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ
ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਸਮਾਧੀ
ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ
ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰੂਪੀ ਯੱਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ
ਆਹੁਤੀ ਦੇ ਕੇ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰਾਦੀਨੀਚਿਥਯਾਨਯੇ ਸੰਯਮਾਗਿਨਿਬੁ ਜੁਹੁਤਿ।
ਸ਼ਬਦਾਦੀਨਿਚਿਥਯਾਨਯ ਙ੍ਰਿਯਾਗਿਨਿਬੁ ਜੁਹੁਤਿ॥ ੨੬॥
- ਸਰ੍ਵਾਧੀਨਿਯਕਰਮਾਣਿ ਪ੍ਰਾਣਕਰਮਾਣਿ ਚਾਪਰੇ।
ਆਤਮਸੰਯਮਯੋਗਾਗਨੌ ਜੁਹੁਤਿ ਜ਼ਾਨਦੀਪਿਤੇ॥ ੨੭॥
- ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰਾਦੀਨੀਚਿਥਯਾਨਯੇ ਸੰਯਮਾਗਿਨਿਬੁ ਜੁਹੁਤਿ।
ਸ਼ਬਦਾਦੀਨਿਚਿਥਯਾਨਯ ਙ੍ਰਿਯਾਗਿਨਿਬੁ ਜੁਹੁਤਿ॥ ੨੬॥
- ਸਰ੍ਵਾਣੀਚਿਥਯਕਰਮਾਣਿ ਪ੍ਰਾਣਕਰਮਾਣਿ ਚਾਪਰੇ।
ਆਤਮਸੰਯਮਯੋਗਾਗਨੌ ਜੁਹੁਤਿ ਗਿਆਨਦੀਪਿਤੇ॥ ੨੭॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰਾਦੀਨਿ, ਇੰਦ੍ਰਾਣਿ, ਅਨਯੇ, ਸੰਯਮਾਗਿਨਿਬੁ, ਜੁਹੁਤਿ,
ਸ਼ਬਦਾਦੀਨਿ, ਵਿਸ਼ਯਾਨ, ਅਨਯੇ, ਇੰਦ੍ਰਾਗਿਨਿਬੁ, ਜੁਹੁਤਿ॥ ੨੬॥
- ਸਰ੍ਵਾਣਿ, ਇੰਦ੍ਰਕਰਮਾਣਿ, ਪ੍ਰਾਣਕਰਮਾਣਿ, ਚ, ਅਪਰੇ,
ਆਤਮਸੰਯਮਯੋਗਾਗਨੌ, ਜੁਹੁਤਿ, ਗਿਆਨਦੀਪਿਤੇ॥ ੨੭॥
- ਅਰਥ - ਹੋਰ ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ
ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ
ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਉਹੀ ਯੋਗੀ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕਰਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨ
ਨਾਲ ਦੀਪਤ ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਦੇ
ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਮਾਧੀ ਰੂਪੀ ਫਲ ਵਿਚ ਆਸਕਤ ਚਿਤ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਠੋਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ, ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਆਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜਾਹਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਆਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਫ਼ਕ੍ਯਯਯਾਸ਼੍ਤਪੋਯਯਾ ਯੋਗਯਯਾਸ਼੍ਤਥਾਪਰੇ।

ਸ੍ਵਾਧ੍ਯਾਯਯਾਨਯਯਾਸ਼੍ਚ ਯਤਯ: ਸੰਸ਼ਿਤਫ਼ਰਤਾ:॥ ੨੮॥

ਦ੍ਵ੍ਯਯਯਗਾਸਤਪੋਯਗਾ ਯੋਗਯਯਗਾਸਤਥਾਪਰੇ।

ਸਵਾਧਯਾਯਗਿਆਨਯਗਾਸ਼੍ਚ ਯਤਯ: ਸੰਸ਼ਿਤਫ਼੍ਰਤਾ:॥ ੨੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਦ੍ਵ੍ਯਯਯਗਾਹ, ਤਪੋਯਗਾਹ, ਯੋਗਯਯਗਾਹ, ਤਥਾ, ਅਪਰੇ,
ਅਰਥ - ਸਵਾਧਯਾਯਗਿਆਨਯਗਾਹ, ਚ, ਯਤਯਹ, ਸੰਸ਼ਿਤਫ਼੍ਰਤਾਹ॥ ੨੯॥
 ਦੂਸਰੇ ਪਦਾਰਥ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਤਪ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਯੋਗ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ, ਸਵਾਧਯਾਯ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਵੈ ਅਧਿਆਇ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਪ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਯੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਬਾਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਪਦਾਰਥ ਜੋੜਣ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਣ, ਤਪ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਠੋਰ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ

ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਪੱਖ ਹੀ ਜਾਣ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਅਪਾਨੇ ਜੁਛ੍ਰਿਤਿ ਪ੍ਰਾਠੰ ਪ੍ਰਾਠੋਪਾਨੰ ਤਥਾਪਰੇ।

ਪ੍ਰਾਠਾਪਾਨਗਤੀ ਰੁਧ੍ਵਾ ਪ੍ਰਾਠਾਯਾਮਪਰਾਯਣਾ:॥ ੨੯॥

ਅਪਰੇ ਨਿਯਤਾਹਾਰਾ: ਪ੍ਰਾਠਾਨ੍ਰਾਠੇਸ਼ੁ ਜੁਛ੍ਰਿਤਿ।

ਸਰਵੋਪਯੇਤੇ ਯਯਵਿਦੋ ਯਯਕਸ਼ਿਪਿਤਕਲਮਸ਼ਾ:॥ ੩੦॥

ਅਪਾਨੇ ਜੁਹਵਤਿ ਪ੍ਰਾਣੇ ਪ੍ਰਾਣੇਅਪਾਨੇ ਤਥਾਪਰੇ।

ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨਗਤੀ ਰੁਧਵਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮਪਰਾਯਣਾ:॥ ੨੯॥

ਅਪਰੇ ਨਿਯਤਾਹਾਰਾ: ਪ੍ਰਾਣਾਨਪ੍ਰਾਣੇਸ਼ੁ ਜੁਹਵਤਿ।

ਸਰਵੇਅਪਯੇਤੇ ਯਗਵਿਦੋ ਯਗਕਸ਼ਿਪਿਤਕਲਮਸ਼ਾ:॥ ੩੦॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਪਾਨੇ, ਜੁਹਵਤਿ, ਪ੍ਰਾਣਮ, ਪ੍ਰਾਣੇ, ਅਪਾਨਮ, ਤਥਾ, ਅਪਰੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨਗਤੀ, ਰੁਧਵਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮਪਰਾਯਣਾਹ॥ ੨੯॥

ਅਪਰੇ, ਨਿਯਤਾਹਾਰਾਹ, ਪ੍ਰਾਣਾਨ, ਪ੍ਰਾਣੇਸ਼ੁ, ਜੁਹਵਤਿ, ਸਰਵੇ, ਅਪਿ, ਏਤੇ, ਯਗਵਿਦਹ, ਯਗਕਸ਼ਿਪਿਤਕਲਮਸ਼ਹ॥ ੩੦॥

ਅਰਥ -

ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਰੋਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਪਰਾਇਣ ਅਪਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚ ਅਪਾਨ ਦਾ। ਉਹ ਹੀ ਥੋੜਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਯਗਵਿਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਹੁਣ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਗੁਰਮੁਖ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਥੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਯੋਗੀ ਜਿਸ ਯੋਗਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਯੌਗਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਿਹਵਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਖੇਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੀ ਸਹਜ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਅਪਾਨ ਵਿਚ ਆਹੁਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਵਿਚ ਜਦ ਯੋਗੀ ਦੀ ਖੇਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਪਿਛੇ ਪਲਟ ਕੇ ਤਾਲੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭ੍ਰਮੱਧ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ

ਸਮਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਵਿਗਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਿਚ ਖੇਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਲਾ ਕੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅਪਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਨਿਯੋਜਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨਾਲ ਸਿਰ ਤੇ ਗਲੇ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਿਚ ਸਿਰ ਤੇ ਗਲੇ ਦੀ ਖਾਸ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਯੋਗੀ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਸੂਦੇਵ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਯੋਗੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਕਾਲ ਦਾ ਜੋ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਦ੍ਰਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਯੌਗਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੂਲਾਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਨਾਮ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਹੀ ਪਾਤ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਉਹੀ ਯੋਗੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਰਦੇ ਗਤੀ ਸਹਿਜੇ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਲਗੀ ਹੈ। ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਯੋਨੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਯੋਗੀ ਉਸ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਤ ਆਉਣ ਤੇ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਇਸ ਓਅੰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

यज्ञशिष्टासृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।
 नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम् ॥ ३१ ॥
 ਯਗਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾਸ੍ਰਿਤਭੁਜੋ ਯਾਂਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਨਾਤਨਮ।
 ਨਾਯੰ ਲੋਕੋਅਸਤਯਯਗਸਯ ਕੁਤੋਅਨਯਃ ਕੁਰੁਸਤਮ ॥ ੩੧ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਗਸ਼ਿਸ਼੍ਟਾਸ੍ਰਿਤਭੁਜਹ, ਯਾਂਤਿ, ਬ੍ਰਹਮ, ਸਨਾਤਨਮ,
 ਨ, ਅਯਮ, ਲੋਕਹ, ਅਸਤਿ, ਅਯਗਸਯ, ਅਨਯਹ, ਕੁਰੁਸਤਮ ॥
 ੩੧ ॥
- ਅਰਥ - ਕੁਰੁਸ਼ੇਟ! ਯੱਗ ਦੇ ਫਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਸਨਾਤਨ
 ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੱਗ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਨਹੀਂ,
 ਫਿਰ ਪਰਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ?
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ
 ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
 ਜਾਣ ਕੇ, ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਨਾਤਨ ਬ੍ਰਹਮ
 ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ
 ਭਟਕਨਾ ਵਿਚ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ
 ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ
 ਆਉਣ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਭੈਅ ਹੀ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
 कर्मजान्चिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
 ਏਵੰ ਬਹੁਵਿਧਾ ਯਗਾ ਵਿਤਤਾ ਬ੍ਰਹਮਣੋ ਮੁਖੇ।
 ਕਰਮਜਾਨਚਿਧਿ ਤਾਨਸਰਵਾਨੇਵੰ ਗਿਆਤ੍ਰਾ ਵਿਮੋਕਸ਼ਯਸੇ ॥ ੩੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਬਹੁਵਿਧਾਹ, ਯਗਾਹ, ਵਿਤਤਾਹ, ਬ੍ਰਹਮਣਹ, ਮੁਖੇ,
 ਕਰਮਜਾਨ, ਚਿਧਿ, ਤਾਨ, ਸਰਵਾਨ, ਏਵਮ, ਗਿਆਤ੍ਰਾ,
 ਵਿਮੋਕਸ਼ਯਸੇ ॥ ੩੨ ॥
- ਅਰਥ - ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਗ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ,
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਰਮ ਸਮਝੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਸੀਂ
 ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪੁਸ਼ਤੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਮ
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
 ਅਭਿਆਸ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ
 ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ

ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਜਨਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥ ३३॥

ਸ਼੍ਰੇਯਾਨਦ੍ਰਵਯਮਯਾਦਯਗਾਜਗਿਆਨਯਗ: ਪਰੰਤਪ।

ਸਰਵੰ ਕਰਮਾਖਿਲੰ ਪਾਰਥ ਗਿਆਨੇ ਪਰਿਸਮਾਪਯਤੇ॥ ੩੩॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸ਼੍ਰੇਯਾਨ, ਦ੍ਰਵਯਮਯਾਤ, ਯਗਾਤ, ਗਿਆਨਯਗਹ, ਪਰੰਤਪ, ਸਰਵਮ, ਕਰਮ, ਅਖਿਲਮ, ਪਾਰਥ, ਗਿਆਨੇ, ਪਰਿਸਮਾਪਯਤੇ॥ ੩੩॥

ਅਰਥ -

ਪਰੰਤਪ! ਦ੍ਰਵਮਈ ਯੋਗ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਾਰਥ, ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਪੂਰਨਤਾ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਕਰਮ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਤਾ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਕਰਮ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥ ३४॥

ਤਦਵਿਧਿ ਪ੍ਰਣਿਪਾਤੇਨ ਪਰਿਪ੍ਰਸ਼ਨੇਨ ਸੇਵਯਾ।

ਉਪਦੇਕਸ਼ਯੰਤਿ ਤੇ ਗਿਆਨੰ ਗਿਆਨਿਨਸਤਤ੍ਵਦਰਸ਼ਿਨ:॥ ੩੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਤ, ਵਿਧਿ, ਪ੍ਰਣਿਪਾਤੇਨ, ਪਰਿਪ੍ਰਸ਼ਨੇਨ, ਸੇਵਯਾ, ਉਪਦੇਕਸ਼ਯੰਤਿ, ਤੇ, ਗਿਆਨਮ, ਗਿਆਨਿਨਹ, ਤਤ੍ਵਦਰਸ਼ਿਨਹ॥ ੩੪॥

ਅਰਥ -

ਤੁਸੀਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਤੱਤਦਰਸ਼ੀ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ

ਵਾਲੇ ਤੱਤਦਰਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਪਾਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਤੱਤਦਰਸ਼ੀ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਨਮਾਨ ਉਸੇ ਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥ ੩੫॥

ਯਜਗਿਆਤ੍ਵਾ ਨ ਪੁਨ੍ਮੋਹਮੇਵੰ ਯਾਸਯਸਿ ਪਾਂਡਵ।

ਯੇਨ ਭੂਤਾਨਯਸ਼ੇਸ਼ੇਣ ਦ੍ਰਕਸ਼ਯਸਯਾਤਮਨਯਥੋ ਮਯਿ॥ ੩੫॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਤ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਨ, ਪੁਨਹ, ਮੋਹਮ, ਏਵਮ, ਯਾਸਯਸਿ, ਪਾਂਡਵ, ਯੇਨ, ਭੂਤਾਨਿ, ਅਸ਼ੇਸ਼ੇਣ, ਦ੍ਰਕਸ਼ਯਸਿ, ਆਤਮਨਿ, ਅਥੋ, ਮਯਿ॥ ੩੫॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਇਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵੇਖੋਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਸ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਫਿਰ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ੁੱਠੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੱਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।”

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि॥ ੩੬॥

ਅਪਿ ਚੇਦਸਿ ਪਾਪੇਭਯ: ਸਰਵੇਭਯ: ਪਾਪਕ੍ਰਿਤਮ:।

ਸਰਵੰ ਗਿਆਨਪਲਵੇਨੈਵ ਵ੍ਰਿਜਿਨੰ ਸੰਤਰਿਸ਼ਯਸਿ॥ ੩੬॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਪਿ, ਚੇਤ, ਅਸਿ, ਪਾਪੇਭਯਹ, ਸਰਵੇਭਯਹ, ਪਾਪਕ੍ਰਿਤਮਹ, ਸਰਵਮ, ਗਿਆਨਪਲਵੇਨ, ਏਵ, ਵਿਜਿਨਮ, ਸੰਤਰਿਸ਼ਯਸਿ ॥ ੩੬ ॥
- ਅਰਥ - ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਪਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਉਗੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਰਫ ਇੰਦ੍ਰੀ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀਮਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥
 जषैधांसि समिधोअग्निरभासमात्कुरुतेअर्जुन।
 गिआनाग्निः सरवकरमाणि भसमसात्कुरुते उषा ॥ ३७ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਥਾ, ਏਧਾਂਸਿ, ਸਮਿਧਹ, ਅਗਨਿਹ, ਭਸਮਸਾਤ, ਕੁਰੁਤੇ, ਅਰਜੁਨ, ਗਿਆਨਾਗਨਿਹ, ਸਰਵਕਰਮਾਣਿ, ਭਸਮਸਾਤ, ਕੁਰੁਤੇ, ਤਥਾ ॥ ੩੭ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜਿਵੇਂ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਨੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਬਾਲ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

ਨ ਹਿ ਗਿਆਨੇਨ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ੰ ਪਵਿਤ੍ਰਮਿਹ ਵਿਦਯਤੇ।
ਤਤਸ੍ਰਯੰ ਯੋਗਸੰਸਿਧਃ ਕਾਲੇਨਾਤਮਨਿ ਵਿੰਦਤਿ॥ ੩੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਹਿ, ਗਿਆਨੇਨ, ਸਦ੍ਰਿਸ਼ਮ, ਪਵਿਤ੍ਰਮ, ਇਹ, ਵਿਦਯਤੇ,
ਤਤ, ਸ੍ਰਯਮ, ਯੋਗਸੰਸਿਧਃ, ਕਾਲੇਨ, ਆਤਮਨਿ, ਵਿੰਦਤਿ॥ ੩੮॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਸਮਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਹੋਇਆ ਪੁਰਖ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਸਮਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਬਾਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥ ੩੯॥

ਸ਼ਰਧਾਵਾਂਲਭਤੇ ਗਿਆਨੰ ਤਤਪਰਃ ਸੰਯਤੇਇੰਦ੍ਰਿਯਃ।
ਗਿਆਨੰ ਲਬਧ੍ਵਾ ਪਰਾਂ ਸ਼ਾਂਤਿਮਚਿਰੇਣਾਧਿਗਛਤਿ॥ ੩੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ, ਲਭਤੇ, ਗਿਆਨਮ, ਤਤਪਰਹ, ਸੰਯਤੇਇੰਦ੍ਰਿਯਹ,
ਗਿਆਨਮ, ਲਬਧ੍ਵਾ, ਪਰਾਮ, ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਅਚਿਰੇਣ, ਅਧਿਗਛਤਿ॥ ੩੯॥

ਅਰਥ - ਕਾਬੂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਗਿਆਨ ਵਾਸਤੇ ਤਤਪਰ ਪੁਰਖ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਗਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਿਆਂ ਦਾ ਹਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ ੪੦॥

ਅਗਜ਼ਾਸ਼ਾਸ਼੍ਰਦਧਾਨਸ਼ੁ ਸੰਸ਼ਯਾਤਮਾ ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ।
ਨਾਯੰ ਲੋਕੋਅਸਤਿ ਨ ਪਰੋ ਨ ਸੁਖੰ ਸੰਸ਼ਯਾਤਮਨਃ॥ ੪੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਗਰ, ਚ, ਅਸ਼ੁਦਧਾਨਹ, ਚ, ਸੰਸ਼ਯਾਤਮਾ, ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ,
ਨ, ਅਯਮ, ਲੋਕਹ, ਅਸਤਿ, ਨ, ਪਰਹ, ਨ, ਸੁਖਮ ਸੰਸ਼ਯਾਤਮਨਹ ॥
੪੦ ॥
- ਅਰਥ - ਅਗਿਆਨੀ, ਸ਼ਰਧਾਹੀਨ, ਸ਼ੰਕੇ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੰਕੇ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਲੋਕ
ਤੇ ਨਾ ਸੁਖ ਹੀ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਬੁੱਧੀ ਦੇ
ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ
ਮੋਹਿਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ਯੋਗਸੰਨ੍ਯਸ੍ਤਕਰਮਾਣੰ ਜ਼ਾਨਸੰਚਿਕ੍ਸ਼ਸੰਸ਼ਯਸ੍।
ਆਤ੍ਮਵਕ੍ਤੰ ਨ ਕਰਮਾਣਿ ਨਿਬਧਨੰਤਿ ਧਨੰਜਯ ॥ ੪੧ ॥
ਯੋਗਸੰਨ੍ਯਸੂਕਰਮਾਣੰ ਗਿਆਨਸੰਛਿਨਨਸੰਸ਼ਯਮ।
ਆਤਮਵੰਤੰ ਨ ਕਰਮਾਣਿ ਨਿਬਧਨੰਤਿ ਧਨੰਜਯ ॥ ੪੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯੋਗਸੰਨ੍ਯਸੂਕਰਮਾਣਮ, ਗਿਆਨਸੰਛਿਨਨਸੰਸ਼ਯਮ,
ਆਤਮਵੰਤਮ, ਨ, ਕਰਮਾਣਿ, ਨਿਬਧਨੰਤਿ, ਧਨੰਜਯ ॥ ੪੧ ॥
- ਅਰਥ - ਧਨੰਜਯ! ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਛੁਟ ਗਏ ਨੇ ਤੇ
ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਸੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਟਿਕੇ
ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ
ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ, ਅਜਿਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ
ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਨਿਆਸੀ
ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ
ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ।”

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्तथं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्तैर्न संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ आरत ॥ ४२ ॥

ਤਸਮਾਦਗਿਆਨਸੰਭੂਤੰ ਹਰਤਸਥੰ ਗਿਆਨਾਸਿਨਾਤਮਨः।
ਛਿਤਵੈਨੰ ਸੰਸ਼ਯੰ ਯੋਗਮਾਤਿਸ਼ਠੋਤਿਸ਼ਠ ਭਾਰਤ ॥ ੪੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਅਗਿਆਨਸੰਭੂਤਮ, ਹਰਤਸਥਮ, ਗਿਆਨਾਸਿਨਾ,
ਆਤਮਨਹ,
ਛਿਤਵਾ, ਏਨਮ, ਸੰਸ਼ਯਮ, ਯੋਗਮ, ਆਤਿਸ਼ਠ, ਉਤਿਸ਼ਠ, ਭਾਰਤ ॥
੪੨ ॥

ਅਰਥ - ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸੰਸੇ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ
ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟਕੇ, ਭਾਰਤ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਓ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਸੇ ਵਿਚ
ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖ ਰਹੇ ਹਨ-
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਸਮਝੋ। ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ
ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਰਾਹੀਂ
ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਉ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ ਯੋਗ ਦਾ
ਅਭਿਆਸ ਕਰੋ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਗਿਆਨਯੋਗੋ ਨਾਮ ਚਤੁਰਥੋ਽ਧਯਾਯः।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਅਰਜੁਨ ਚਕਾਚ - ਸੰਨ੍ਯਾਸੰ ਕਰਮਣਾਂ ਕ੍ਰੁਸ਼ਣ ਪੁਨਰਯੋਗੰ ਚ ਸੰਸਸਿ।
ਯਚ੍ਚ੍ਰੇਯ ਏਤਯੋਰੇਕੰ ਤਨ੍ਮੇ ਬ੍ਰੂਹਿ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤਮ੍ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਸੰਨ੍ਯਾਸੰ ਕਰਮਣਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪੁਨਰਯੋਗੰ ਚ ਸੰਸਸਿ।
ਯਚ੍ਚ੍ਰੇਯ ਏਤਯੋਰੇਕੰ ਤਨ੍ਮੇ ਬ੍ਰੂਹਿ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤਮ੍ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸੰਨ੍ਯਾਸਮ, ਕਰਮਣਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਪੁਨਹ, ਯੋਗਮ, ਚ, ਸੰਸਸਿ,
ਯਤਹ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਏਤਯੋਹ, ਏਕਮ, ਤਤ, ਮੇ, ਬ੍ਰੂਹਿ, ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤਮ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਯੋਗ ਦੀ
ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਯ
ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੰਨਿਆਸ ਭਾਵ ਮੌਤ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਕੇ ਯੋਗ
ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਸਣ ’ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ
ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਯ ਹੋਵੇ, ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆਖੋ।”
- ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਸੰਨ੍ਯਾਸ: ਕਰਮਯੋਗਸ਼੍ਚ ਨਿ:ਸ਼੍ਰੇਯਸਕਰਾਵੁਭੌ।
ਤਯੋਸ੍ਤੁ ਕਰਮਸੰਨ੍ਯਾਸਾਤਕਰਮਯੋਗੋ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ ॥ ੨ ॥
- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਸੰਨ੍ਯਾਸ: ਕਰਮਯੋਗਸ਼੍ਚ ਨਿ: ਸ਼੍ਰੇਯਸਕਰਾਵੁਭੌ।
ਤਯੋਸ੍ਤੁ ਕਰਮਸੰਨ੍ਯਾਸਾਤਕਰਮਯੋਗੋ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸੰਨ੍ਯਾਸਹ, ਕਰਮਯੋਗਹ, ਚ, ਨਿਹ, ਸ਼੍ਰੇਯਸਕਰੋ, ਉਭੌ,
ਤਯੋਹ, ਤੁ, ਕਰਮਸੰਨ੍ਯਾਸਾਤ, ਕਰਮਯੋਗਹ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ
ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ
ਯੋਗ ਕਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ
ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਯ ਹਨ। ਸਮਾਧੀ ਮੌਤ ਦੇ
ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਕਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰੇਯ
ਹੈ। ਜੇਕਰ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ
ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸਮਾਧੀ

ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪੌੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਯੋਗ ਕਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਜ਼ੇਯ: ਸ ਨਿਵ੍ਯਸੰਨ੍ਯਾਸੀ ਯੋ ਨ ਕ੍ਵੇਖਿ ਨ ਕਾਭ੍ਯੁਕ੍ਤਿ ।

ਨਿਰ੍ਵੰਦ੍ਰੋ ਹਿ ਸਹਾਭਾਹੋ ਸੁਖੰ ਬੰਧਾਤ੍ਰਮੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੩ ॥

ਗੋਯ: ਸ: ਨਿਤ੍ਯਸੰਨ੍ਯਾਸੀ ਯੋ ਨ ਦ੍ਵੈਸ੍ਰਿ ਨ ਕਾਰਾਕਸ਼ਤਿ ।

ਨਿਰਦ੍ਵੈਦ੍ਵੈ ਹਿ ਮਹਾਬਾਹੋ ਸੁਖੰ ਬੰਧਾਤਪ੍ਰਮੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਗੋਯਹ, ਸਹ, ਨਿਤਯਸੰਨਯਾਸੀ, ਯਹ, ਨ, ਦ੍ਵੈਸ੍ਰਿ, ਨ, ਕਾਰਾਕਸ਼ਤਿ, ਨਿਰਦ੍ਵੈਦ੍ਵਹ, ਹਿ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਸੁਖਮ, ਬੰਧਾਤ, ਪ੍ਰਮੁਚਯਤੇ ॥ ੩ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਲਾਲਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਤ ਤਿਆਗੀ ਹੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਨਿਰਦ੍ਵੈਦ੍ਵ ਪੁਰਖ ਸੂਖ ਪੂਰਬਕ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪਰੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਅਟੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਅਨੰਦ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।”

ਸਾਂਕ੍ਯਯੋਗੀ ਪ੍ਰਥਾਭਾਗਾ: ਪ੍ਰਵਦਦਿ ਨ ਪਠਿਫਤਾ: ।

ਏਕਸਯ੍ਯਾਰਿਥਤ: ਸਮ੍ਯਗੁਮਯੋਕਿੰਦ੍ਰਤੇ ਫਲਮ੍ ॥ ੪ ॥

ਸਾਂਖਯਯੋਗੋ ਪ੍ਰਿਥਗਬਾਲਾ: ਪ੍ਰਵਦੰਤਿ ਨ ਪੰਡਿਤਾ: ।

ਏਕਮਪਯਾਸਥਿਤ ਸਮਯਗੁਭਯੋਰਵਿੰਦਤੇ ਫਲਮ੍ ॥ ੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਾਂਖਯਯੋਗੋ, ਪ੍ਰਿਥਕ, ਬਾਲਾਹ, ਪ੍ਰਵਦੰਤਿ, ਨ, ਪੰਡਿਤਾਹ, ਏਕਮ, ਅਪਿ, ਆਸਥਿਤਹ, ਸਮਯਕ, ਉਭਯੋਹ, ਵਿੰਦਤੇ, ਫਲਮ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥ - ਬਾਲਕ ਹੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਲਗ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਯਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਅਲਗ- ਅਲਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ‘ਸਮਾਧੀ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

ਯਤਸਾਂਖਯੈ: ਪ੍ਰਾਪਯਤੇ ਸਥਾਨੰ ਤਦਯੋਗੈਰਪਿ ਗਮਯਤੇ।

ਏਕੰ ਸਾਂਖਯੰ ਚ ਯੋਗੰ ਚ ਯ: ਪਸ਼ਯਤਿ ਸ: ਪਸ਼ਯਤਿ ॥ ੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਸਾਂਖਯੈਹ, ਪ੍ਰਾਪਯਤੇ, ਸਥਾਨਮ, ਤਤ, ਯੋਗੈਹ, ਅਪਿ, ਗਮਯਤੇ, ਏਕਮ, ਸਾਂਖਯਮ, ਚ, ਯੋਗਮ, ਚ, ਯਹ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਸਹ, ਪਸ਼ਯਤਿ ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ - ਗਿਆਨੀ ਜੋ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਯੋਗੀ ਵੀ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਿਆਨ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਯੋਗੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਹ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੇ ਵੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ ਪਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਤਨਾ ਯੋਗ ਬਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਯੋਗੀ ਦੇਹ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखसाप्तमयोगतः।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

ਸੰਨਯਾਸਤੁ ਮਹਾਬਾਹੋ ਦੁਖਸਾਪਤਮਯੋਗਤ:।

ਯੋਗਯੁਕਤੋ ਮੁਨਿਰਬ੍ਰਹਮ ਨਚਿਰੇਣਾਧਿਗਛਤਿ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸੰਨਯਾਸਹ, ਤੁ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਦੁਖਮ, ਆਪਤੁਮ, ਅਯੋਗਤਹ, ਯੋਗਯੁਕਤਹ, ਮੁਨਿਹ, ਬ੍ਰਹਮ, ਨਚਿਰੇਣ, ਅਧਿਗਛਤਿ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਯੋਗ ਬਿਨਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮੁਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਸੰਨਯਾਸਤ ਹੋਣਾ ਭਾਵ ਮੌਤ ਦਾ ਜਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਜੋ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੰਨੋ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਸੁੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁੰਘਦਾ, ਛੂੰਹਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦਾ, ਭੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਥਿਰ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸੁਆਸ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੁਆਸ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ, ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बुजा ॥ १० ॥

ਬ੍ਰਹਮਣਯਾਯਾਯ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਗੰ ਤਯਕਤ੍ਵਾ ਕਰੋਤਿ ਯਃ।
ਲਿਪਯਤੇ ਨ ਸਃ ਪਾਪੇਨ ਪਦਮਪਤ੍ਰਮਿਵਾਮਭੁਜਾ ॥ ੧੦ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਬ੍ਰਹਮਣਿ, ਆਯਾਯ, ਕਰਮਾਣਿ, ਸੰਗਮ, ਤਯਕਤ੍ਵਾ, ਕਰੋਤਿ, ਯਃ,
ਲਿਪਯਤੇ, ਨ, ਸਹ, ਪਾਪੇਨ, ਪਦਮਪਤ੍ਰਮ, ਇਵ, ਅਮਭੁਜਾ ॥ ੧੦ ॥

ਅਰਥ -

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਸਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਲ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਪ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਇੰਦ੍ਰੀ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਟਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੰਨੋ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵੀ ਲਾਲਸਾ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਫਿਰ ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਸੀਮਤਤਾ ਦੇ ਪਾਪ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

ਕਾਯੇਨ ਮਨਸਾ ਬੁਧਯਾ ਕੇਵਲੈਰਿੰਦ੍ਰਿਯੈਰਪਿ।

ਯੋਗਿਨ: ਕਰਮ ਕੁਰਵੰਤਿ ਸੰਗੰ ਤਯਕਤ੍ਵਾਤਮਸ਼ੁਧਯੇ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਾਯੇਨ, ਮਨਸਾ, ਬੁਧਯਾ, ਕੇਵਲੈਹ, ਇੰਦ੍ਰਿਯੈਹ, ਅਪਿ,
ਯੋਗਿਨਹ, ਕਰਮ, ਕੁਰਵੰਤਿ, ਸੰਗਮ, ਤਯਕਤ੍ਵਾ, ਆਤਮਸ਼ੁਧਯੇ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ -

ਯੋਗੀ ਆਸਕਤਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਫ ਆਤਮ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣ ਕੇ ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਕਤਿ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति चैष्टिकीम्।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ੧੨ ॥

ਯੁਕਤ: ਕਰਮਫਲੰ ਤਯਕ੍ਵਾ ਸ਼ਾਂਤਿਮਾਪ੍ਨੋਤਿ ਨੈਸ਼ਿਠਕੀਮ।

ਅਯੁਕਤ: ਕਾਮਕਾਰੇਣ ਫਲੇ ਸਕਤੋ ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੧੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯੁਕਤਹ, ਕਰਮਫਲਮ, ਤਯਕ੍ਵਾ, ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਆਪ੍ਨੋਤਿ, ਨੈਸ਼ਿਠਕੀਮ,
ਅਯੁਕਤਹ, ਕਾਮਕਾਰੇਣ, ਫਲੇ, ਸਕਤਹ, ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੧੨ ॥

ਅਰਥ -

ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਮਫਲ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨੈਸ਼ਿਠਕ (ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲਾ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਯੁਕਤ ਪੁਰਖ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚ ਆਸਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਆਸਕਤਿ ਬਿਨਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਾਲ ਦੇ ਨਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਆਦਤੇ, ਕਸ਼ਯਚਿਤ, ਪਾਪਮ, ਨ, ਚ, ਸੁਕ੍ਰਿਤਮ, ਵਿਭੁਹ,
ਅਗਿਆਨੇਨਾ, ਆਵ੍ਰਿਤਮ, ਗਿਆਨਮ, ਤੇਸ, ਮੁਹਯੰਤਿ, ਜੰਤਵਹ॥
੧੫॥

ਅਰਥ - ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਾਪ ਤੇ ਨਾ ਪੁੰਨ ਨੂੰ
ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਹੋਣ
ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਟੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ
ਕਲਪਿਤ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਫਲ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਹੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਜ਼ਾਨੇਨ ਤੁ ਤਦਜ਼ਾਨੰ ਯੇਥਾਂ ਨਾਸ਼ਿਤਮਾਤਮਨः।

ਲੇਖਾਸਾਦਿਤ੍ਯਕ੍ਰਿਯਾਨੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਤ੍ਵਪਰਮ੍॥ ੧੬॥

ਗਿਆਨੇਨ ਤੁ ਤਦਗਿਆਨੰ ਯੇਸ਼ਾਂ ਨਾਸ਼ਿਤਮਾਤਮਨः।

ਤੇਸ਼ਾਮਾਦਿਤ੍ਯਕ੍ਰਿਯਾਨੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਤਤਪਰਮ॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਗਿਆਨੇਨ, ਤੁ, ਤਤ, ਅਗਿਆਨਮ, ਯੇਸ਼ਾਮ, ਨਾਸ਼ਿਤਮ, ਆਤਮਨਹ,
ਤੇਸ਼ਾਮ, ਆਦਿਤ੍ਯਕ੍ਰਿਯਾਨੰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ, ਤਤਪਰਮ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ
ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ
ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ
ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਜਦ ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
ਸੁੱਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ,
ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸੂਰਜ
ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਉਸ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ, ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ
ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”

ਤਦ੍ਬੁਢ੍ਯਸ੍ਤਦਾਤਮਾਨਸ੍ਤ੍ਰਿਸ਼ਠਾਸ੍ਤ੍ਵਪਰਾਯਥਾः।

ਗਛ੍ਯਨ੍ਯਪੁਨਰਾਵ੍ਰਿਜਿੰ ਜ਼ਾਨਨਿਖ੍ਰ੍ਯੁਕ੍ਰਮਲਥਾः॥ ੧੭॥

ਤਦਬੁਢ੍ਯਸ੍ਤਦਾਤਮਾਨਸ੍ਤ੍ਰਿਸ਼ਠਾਸ੍ਤ੍ਵਪਰਾਯਥਾः।

ਗਛ੍ਯਨ੍ਯਪੁਨਰਾਵ੍ਰਿਜਿੰ ਗਿਆਨਨਿਪੁਤਕਲਮਸ਼ਾः॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਦਬੁਢ੍ਯਸ੍ਤ, ਤਦਾਤਮਾਨਹ, ਤਨਿਸ਼ਠਾਹ, ਤਤਪਰਾਯਥਾਹ,
ਗਛੰਤਿ, ਅਪੁਨਰਾਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਗਿਆਨਨਿਪੁਤਕਲਮਸ਼ਾਹ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਰਾਇਣ, ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜਿਥੋਂ ਫਿਰ ਮੁੜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ, ਕਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋੜਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ।”

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥ १८॥

ਵਿਦਿਆਵਿਨਯਸੰਪੰਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਗਵਿ ਹਸਿਤਨਿ।

ਸ਼ੁਨਿ ਚੈਵ ਸ਼ੁਪਾਕੇ ਚ ਪੰਡਿਤਾ: ਸਮਦਰਸ਼ਿਨ:॥ ੧੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਵਿਦਿਆਵਿਨਯਸੰਪੰਨੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ, ਗਵਿ, ਹਸਿਤਨਿ, ਸ਼ੁਨਿ, ਚ, ਏਵ, ਸ਼ੁਪਾਕੇ, ਚ, ਪੰਡਿਤਾਹ, ਸਮਦਰਸ਼ਿਨਹ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ - ਵਿਦਿਆ ਬਿਨੈ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ, ਗਊ ਨੂੰ, ਹਾਥੀ ਨੂੰ, ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਤੇ ਚੰਡਾਲ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਸਮਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਉਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ, ਗਿਆਨੀ-ਅਗਿਆਨੀ, ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः॥ ੧੯॥

ਇਹੈਵ ਤੈਰਜਿਤ: ਸਰਗੋ ਯੇਸ਼ਾੰ ਸਾਮਯੇ ਸਥਿਤੰ ਮਨ:।

ਨਿਰਦੋਸ਼ੰ ਹਿ ਸਮੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤਸਮਾਦ ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਤੇ ਸਥਿਤਾ:॥ ੧੯॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਇਹ, ਏਵ, ਤੈਹ, ਜਿਤਹ, ਸਰਗਹ, ਯੋਸ਼ਾਮ, ਸਾਮਯੋ, ਸਥਿਤਮ, ਮਨਹ, ਨਿਰਦੋਸ਼ਮ, ਹਿ, ਸਮਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਤਸਮਾਤ, ਬ੍ਰਹਮਾਣਿ, ਤੇ, ਸਥਿਤਾਹ ॥ ੧੯ ॥
- ਅਰਥ -** ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਮਤਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਪ-ਦੋਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਤੇ ਸਮ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ-ਅਗਨੀ ਬਾਲ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਹੁਤੀ ਦੇ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਰਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਨੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਉਸ ਪਰਮ ਚੇਤਨਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਉਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਮੰਨੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्।
 रिथरबुद्धिरसंभूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि रिथतः॥ २०॥
- ਨ ਪ੍ਰਹਰਸ਼ਯੇਤ ਪ੍ਰਿਯੰ ਪ੍ਰਾਪਯ ਨੋਦ੍ਵਿਜੇਤ ਪ੍ਰਾਪਯ ਚਾਪ੍ਰਿਯਮ।
 ਸਥਿਰਬੁਧਿਰਸੰਮੂਢੋ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦ ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਸਥਿਤः॥ ੨੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਨ, ਪ੍ਰਹਰਸ਼ਯੇਤ, ਪ੍ਰਿਯਮ, ਪ੍ਰਾਪਯ, ਨ, ਉਦ੍ਵਿਜੇਤ, ਪ੍ਰਾਪਯ, ਚ, ਅਪ੍ਰਿਯਮ, ਸਥਿਰਬੁਧਿਹ, ਅਸੰਮੂਢਹ, ਬ੍ਰਹਮਵਿਦ, ਬ੍ਰਹਮਣਿ, ਸਥਿਤਹ ॥ ੨੦ ॥
- ਅਰਥ -** ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਾੜਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਥਿਰ ਬੁਧੀ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਟੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਲਿਵਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਭੈਭੀਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਤਮਾ ਆਪਣੇ

ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਅਭਿਨਾਸੀ
ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते॥ २१॥

ਬਾਹਯਸਪਰਸ਼ੇਸ਼੍ਵਸਕਤਾਤਮਾ ਵਿੰਦਤਯਾਤਮਨਿ ਯਤਸੁਖਮ।
ਸ: ਬ੍ਰਹਮਯੋਗਯੁਕਤਾਤਮਾ ਸੁਖਮਕਸ਼ਯਮਸ਼ਨੁਤੇ॥ ੨੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਬਾਹਯਸਪਰਸ਼ੇਸ਼੍ਵ, ਅਸਕਤਾਤਮਾ, ਵਿੰਦਤਿ, ਆਤਮਨਿ, ਯਤ, ਸੁਖਮ,
ਸਹ, ਬ੍ਰਹਮਯੋਗਯੁਕਤਾਤਮਾ, ਸੁਖਮ, ਅਕਸ਼ਯਮ, ਅਸ਼ਨੁਤੇ॥ ੨੧॥
- ਅਰਥ - ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰੀ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਰਹਿਤ,
ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ
ਧਿਆਨ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਖ ਪਰਮ
ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ
ਅਕਸ਼ੈ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ
ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਮਸਤਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ
ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ
ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ
ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਖ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ।”

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः॥ २२॥
ਯੇ ਹਿ ਸੰਸਪਰਸ਼ਜਾ ਭੋਗਾ ਦੁਖਯੋਨਯ ਏਵ ਤੇ।
ਆਦੰਤਵੰਤ: ਕੌਂਤੇਯ ਨ ਤੇਸ਼ੁ ਰਮਤੇ ਬੁਧ:॥ ੨੨॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਹਿ, ਸੰਸਪਰਸ਼ਜਾਹ, ਭੋਗਾਹ, ਦੁਖਯੋਨਯਹ, ਏਵ, ਤੇ,
ਆਦੰਤਵੰਤਹ, ਕੌਂਤੇਯ, ਨ, ਤੇਸ਼ੁ, ਰਮਤੇ, ਬੁਧਹ॥ ੨੨॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਛੂਹਣ ਵਾਲੇ ਭੋਗ ਹਨ, ਉਹ ਦੁਖ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਆਦਿ
ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
ਜੁੜਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੌਤ ਆਉਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੁੱਟਣ ਦੇ ਭੈਅ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੁੜ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ।”

शकनोतीहैव यः सोढुं प्राकशरीरविमोक्षणान्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः॥ २३॥

ਸ਼ਕਨੋਤੀਹੈਵ ਯ: ਸੋਢੁੰ ਪ੍ਰਾਕਸ਼ਰੀਰਵਿਮੋਕਸ਼ਣਾਤ।
ਕਾਮਕ੍ਰੋਧੋਦਭਵੰ ਵੇਗੰ ਸ: ਯੁਕਤ: ਸ: ਸੁਖੀ ਨਰ:॥ ੨੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ਕਨੋਤਿ, ਇਹ, ਏਵ, ਯਹ, ਸੋਢੁਮ, ਪ੍ਰਾਕ, ਸ਼ਰੀਰਵਿਮੋਕਸ਼ਣਾਤ, ਕਾਮਕ੍ਰੋਧੋਦਭਵਮ, ਵੇਗਮ, ਸਹ, ਯੁਕਤਹ, ਸਹ, ਸੁਖੀ, ਨਰਹ॥ ੨੩॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਸਰੀਰ ਛੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਸੁਖੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਛੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੋ ਇਤਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

योऽन्तःसुखोऽन्तरासस्तथान्तर्ज्यੋतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति॥ २४॥

ਯੋਅੰਤ: ਸੁਖੋਅੰਤਰਾਮਸਤਥਾਨਤ੍ਰਜਯੋਤਿਰੇਵ ਯ:
ਸ: ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣੰ ਬ੍ਰਹਮਭੂਤੇਅਧਿਗਛਤਿ॥ ੨੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਅੰਤਹ, ਸੁਖਹ, ਅੰਤਰਾਮਹ, ਤਥਾ, ਅੰਤ੍ਰਜਯੋਤਿਹ, ਏਵ, ਯਹ, ਸਹ, ਯੋਗੀ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣਮ, ਬ੍ਰਹਮਭੂਤਹ, ਅਧਿਗਛਤਿ॥ ੨੪॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਜੋਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ-ਅਗਨੀ ਬਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਬੇਅੰਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜਸਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਹ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਆਪ ਵਿਰਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः॥ २५॥

ਲਭੰਤੇ ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣਮ੍ਰਿਸ਼ਯਃ ਖੀਣਕਲਮਸ਼ਾਃ।

ਛਿਨੰਦ੍ਵੈਧਾ ਯਤਾਤਮਾਨਃ ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ ਰਤਾਃ॥ ੨੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਲਭੰਤੇ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣਮ, ਰਿਸ਼ਯਹ, ਖੀਨਕਲਮਸ਼ਾਹ,
ਛਿਨੰਦ੍ਵੈਧਾਹ, ਯਤਾਤਮਾਨਹ, ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ, ਰਤਾਹ॥ ੨੫॥

ਅਰਥ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਿਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਪਰਮ ਜੋਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਪ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਰਿਸ਼ੀ ਉਸ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्॥ २६॥

ਕਾਮਕ੍ਰੋਧਵਿਯੁਕਤਾਨਾੰ ਯਤੀਨਾੰ ਯਤਚੇਤਸਾਮ।

ਅਭਿਤੋ ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣੰ ਵਰਤਤੇ ਵਿਦਿਤਾਤਮਨਾਮ॥ ੨੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਾਮਕ੍ਰੋਧਵਿਯੁਕਤਾਨਾਮ, ਯਤੀਨਾਮ, ਯਤਚੇਤਸਾਮ,
ਅਭਿਤਹ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਰਵਾਣਮ, ਵਰਤਤੇ, ਵਿਦਿਤਾਤਮਨਾਮ॥ ੨੬॥

ਅਰਥ - ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਯੁਕਤ ਚਿਤ ਵਾਲੇ ਯਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੀਮਤਤਾ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਤੱਤ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤ ਵਿਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ॥ २७॥

यत्तेन्द्रियमनोबुद्धिमुनिर्माक्षपरायणः।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥ २८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥ २९॥

ਸਪਰਸ਼ਾਨਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ ਬਹਿਰ੍ਬਾਹਯਾਂਸ਼ਚਕ੍ਸ਼ੁਚੈਵਾਂਤਰੇ ਬ੍ਰੁਵੋ :।
ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨੌ ਸਮੌ ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ ਨਾਸਾਭਯੰਤਰਚਾਰਿਣੌ॥ ੨੭॥

ਯਤੋਂਦ੍ਰਿਯਮਨੋਬੁਧਿਰਮੁਨਿ ਮੋਕਸ਼ਪਰਾਯਣः।
ਵਿਗਤੇਛਾਭਯਕ੍ਰੋਧੋ ਯ: ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਏਵ ਸ:॥ ੨੮॥

ਭੋਕਤਾਰੰ ਯਗਤਪਸਾਂ ਸਰਵਲੋਕਮਹੇਸ਼੍ਵਰਮ।
ਸੁਹਿਰਦੰ ਸਰਵਭੂਤਾਨਾ ਗਿਆਤ੍ਵਾ ਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ਰਿਛਤਿ॥ ੨੯॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਪਰਸ਼ਾਨ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਬਹਿਰ, ਬਾਹਯਾਨ, ਚਕ੍ਸ਼ੁਹ, ਚ, ਏਵ, ਅੰਤਰੇ,
ਬ੍ਰੁਵੋਹ,
ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨੌ, ਸਮੌ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਨਾਸਾਭਯੰਤਰਚਾਰਿਣੌ॥ ੨੭॥

ਯਤੋਂਦ੍ਰਿਯਮਨੋਬੁਧਿਹ, ਮੁਨਿਹ, ਮੋਕਸ਼ਪਰਾਯਣਹ
ਵਿਗਤੇਛਾਭਯਕ੍ਰੋਧਹ, ਯਹ, ਸਦਾ, ਮੁਕਤਹ, ਏਵ, ਸਹ॥ ੨੮॥

ਭੋਕਤਾਰਮ, ਯਗਤਪਸਾਮ, ਸਰਵਲੋਕਮਹੇਸ਼੍ਵਰਮ,
ਸੁਹਿਰਦਮ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਮਾਮ, ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਰਿਛਤਿ॥
੨੯॥

ਅਰਥ -

ਬਾਹਰੀ ਸਪਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਨੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰਵੱਟੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਕਰਕੇ, ਨਾਸਕਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸੰਯਤ ਇੰਦ੍ਰੀ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਵਾਲ ਮੋਖ ਪਰਾਇਣ ਮੁਨੀ ਇੱਛਾ, ਭੈਅ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਗ ਤੇ ਤਪਾਂ ਦਾ

ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਜਾਣ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਮਹਾਨ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਗੁਪਤ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕ੍ਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੇਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨੇਤਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਭਰਵੱਟੇ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਰਾਟ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ-ਅਗਨੀ ਬਾਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਆਹੁਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਯੋਗ ਯਗ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਸੁਦੇਵ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਕਰਮ ਸੰਨਯਾਸਯੋਗੋ ਨਾਮ ਪੰਚਮੋ ਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਨਾਸ਼੍ਰਿਤ: ਕਰਮਫਲੰ ਕਾਰਯੰ ਕਰਮ ਕਰੋਤਿ ਯ:।
ਸ ਸੰਨ੍ਯਾਸੀ ਚ ਯੋਗੀ ਚ ਨ ਨਿਰਗਨਿਰਨ ਚਾਕ੍ਰਿਯ:॥ ੧॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਨਾਸ਼੍ਰਿਤ: ਕਰਮਫਲੰ ਕਾਰਯੰ ਕਰਮ ਕਰੋਤਿ ਯ:।
ਸ: ਸੰਨ੍ਯਾਸੀ ਚ ਯੋਗੀ ਚ ਨ ਨਿਰਗਨਿਰਨ ਚਾਕ੍ਰਿਯ:॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਨਾਸ਼੍ਰਿਤਹ, ਕਰਮਫਲਮ, ਕਾਰਯਮ, ਕਰਮ, ਕਰੋਤਿ, ਯਹ,
ਸਹ, ਸੰਨ੍ਯਾਸੀ, ਚ, ਯੋਗੀ, ਚ, ਨ, ਨਿਰਗਨਿਹ, ਨ, ਚ, ਅਕ੍ਰਿਯਹ॥ ੧॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਜੋ ਕਰਮਫਲ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ
ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਅਗਨੀ
ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਨਹੀਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ
ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ
ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ
ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ-ਕਰਮ ਛੱਡਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ
ਕਾਰਨ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ
ਨਿਕੰਮੇ ਹਨ, ਉਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ
ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਉਹ
ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਤਿਆਗ ਕੇ
ਗੇਰੁਏ ਵਸਤੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮਕਾਂਡ
ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ-ਜਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ
ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਨਾਮਾਤਰ ਸੰਨਿਆਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ
ਪਰਲੋਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ
ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ
ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ

ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

ਯੰ ਸੰਨਯਾਸਮਿਤਿ ਪ੍ਰਾਹੁਯੋਗੰ ਤੰ ਵਿਧਿ ਪਾਂਡਵ।
ਨ ਹਯਸੰਨਯਸਤ ਸੰਕਲਪੋ ਯੋਗੀ ਭਵਤਿ ਕਸ਼ੁਨ ॥ ੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਮ, ਸੰਨਯਾਸਮ, ਇਤਿ, ਪ੍ਰਾਹੁਹ, ਯੋਗਮ, ਤਮ, ਵਿਧਿ, ਪਾਂਡਵ,
ਨ, ਹਿ, ਅਸੰਨਯਸਤ ਸੰਕਲਪਹ, ਯੋਗੀ, ਭਵਤਿ, ਕਸ਼ੁਨ ॥ ੨ ॥

ਅਰਥ -

ਪਾਂਡਵ! ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਸਮਝੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਜੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗਕਰਮ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪੀ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਅਕਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ।”

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

ਆਰੁਰੁਕਸ਼ੋਮੁਨੇਯੋਗੰ ਕਰਮ ਕਾਰਣਮੁਚਯਤੇ।
ਯੋਗਾਰੂਢਸਯ ਤਸਯੈਵ ਸ਼ਮ: ਕਾਰਣਮੁਚਯਤੇ ॥ ੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਆਰੁਰੁਕਸ਼ੋਹ, ਮੁਨੇਹ, ਯੋਗਮ, ਕਰਮ, ਕਾਰਣਮ, ਉਚਯਤੇ,
ਯੋਗਾਰੂਢਸਯ, ਤਸਯ, ਏਵ, ਸ਼ਮਹ, ਕਾਰਣਮ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੩ ॥

ਅਰਥ -

ਯੋਗ ਵਿਚ ਆਰੂੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀ ਲਈ ਕਰਮ ਹੀ

ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਯੋਗਾਰੂੜ੍ਹ ਲਈ ਸ਼ਮ (ਮੁਕਤੀ) ਹੀ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਮਾਪੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੋਗੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜਦ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਧਦਾ ਹਿ ਨੇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਰਥੋਬੁ ਨ ਕਰ੍ਮਸ੍ਵਨੁਥਯਯਤੇ।
ਸਰ੍ਵਸੰਕਲਪਸੰਨ੍ਯਾਸੀ ਯੋਗਾਰੂਢਸ੍ਤਦੋਚਯਤੇ ॥ ੪ ॥

ਯਦਾ ਹਿ ਨੇਂਦ੍ਰਿਯਾਰਥੇਸ਼ੁ ਨ ਕਰਮਸ੍ਵਨੁਸ਼ਜੱਤੇ।
ਸਰਵਸੰਕਲਪਸੰਨਯਾਸੀ ਯੋਗਾਰੂਢਸੁਦੋਚਯਤੇ ॥ ੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਹਿ, ਨ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਥੇਸ਼ੁ, ਨ, ਕਰਮਸੁ, ਅਨੁਸ਼ਜੱਤੇ,
ਸਰਵਸੰਕਲਪ ਸੰਨਯਾਸੀ, ਯੋਗਾਰੂਢਹ, ਤਦਾ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥ - ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਯੋਗਾਰੂੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗਾਰੂੜ੍ਹ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਖ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੀਮਤ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਉਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ੫ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ੬ ॥

ਉਧਰੇਦਾਤਮਨਾਤਮਾਨੰ ਨਾਤਮਾਨਮਵਸਾਦਯੇਤ।
ਆਤਮੈਵ ਹਯਾਤਮਨੋ ਬੰਧੁਰਾਤਮੈਵ ਰਿਪੁਰਾਤਮਨਃ ॥ ੫ ॥

ਬੰਧੁਰਾਤਮਾਤਮਨਸਤਸ੍ਯ ਯੇਨਾਤਮੈਵਾਤਮਨਾ ਜਿਤ:।
ਅਨਾਤਮਨਸਤੁ ਸ਼ਤ੍ਰੁਤਵੇ ਵਰਤੇਤਾਤਮੈਵ ਸ਼ਤ੍ਰੁਵਤ॥ ੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਉਧਰੇਤ, ਆਤਮਨਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਨ, ਆਤਮਾਨਮ, ਅਵਸਾਦਯੇਤ, ਆਤਮਾ, ਏਵ, ਹਿ, ਆਤਮਨਹ, ਬੰਧੁਰ, ਆਤਮਾ, ਏਵ, ਰਿਪੁਹ, ਆਤਮਨਹ॥ ੫॥

ਬੰਧੁਰ, ਆਤਮਾ, ਆਤਮਨਹ, ਤਸ੍ਯ, ਯੇਨ, ਆਤਮਾ, ਏਵ, ਆਤਮਨਾ, ਜਿਤਹ, ਅਨਾਤਮਨਹ:, ਤੁ, ਸ਼ਤ੍ਰੁਤਵੇ ਵਰਤੇਤ, ਆਤਮਾ, ਏਵ, ਸ਼ਤ੍ਰੁਵਤ॥ ੬॥

ਅਰਥ - ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਉਧਾਰ ਕਰੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਦੇਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵੈਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਝੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵੈਰੀ ਹੈ।”

ਜਿਗਾਤਸਨ: ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ੍ਤਸ੍ਯ ਪਰਸਾਤਸਾ ਸਸਾਹਿਤ:।
ਐਤੀਯੋਯਸੁਖਦੁ:ਖੇਬੁ ਤਥਾ ਸਾਨਾਪਸਾਨਯੋ:॥ ੭॥

ਜਿਤਾਤਮਨ: ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਸ੍ਯ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮਾਹਿਤ:।
ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣਸੁਖਦੁਖੇਸ਼ੁ ਤਥਾ ਮਾਨਾਪਮਾਨਯੋ:॥ ੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਜਿਤਾਤਮਨਹ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਸ੍ਯ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਮਾਹਿਤਹ, ਤਥਾ, ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣਸੁਖਦੁਖੇਸ਼ੁ, ਮਾਨਾਪਮਾਨਯੋ:॥ ੮॥

ਅਰਥ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਚਿਤ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਤੇ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ

ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਵ, ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਵੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ज्ञानविज्ञानरूपतात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टਾश्मकाञ्चनः॥ ८॥

ਗਿਆਨਵਿਗਿਆਨਤ੍ਰਿਪਤਾਤਮਾ ਕੂਟਸਥੋ ਵਿਜਿਤੋਂਦ੍ਰਿਯः।

ਯੁਕਤ ਇਤਯੁਚਯਤੇ ਯੋਗੀ ਸਮਲੋਸ਼੍ਠਾਸ਼ਮਕਾਂਚਨः॥ ੮॥

ਪਦਛੇਦ -

ਗਿਆਨਵਿਗਿਆਨਤ੍ਰਿਪਤਾਤਮਾ, ਕੂਟਸਥਹ, ਵਿਜਿਤੋਂਦ੍ਰਿਯਹ, ਯੁਕਤਹ, ਇਤਿ, ਉਚਯਤੇ, ਯੋਗੀ, ਸਮਲੋਸ਼੍ਠਾਸ਼ਮਕਾਂਚਨਹ॥ ੮॥

ਅਰਥ -

ਜੋ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਯੁਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਵਯ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਹੀ ਉਹ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਹਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਤਮਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेषबन्धुषु।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते॥ ९॥

ਸੁਹਰ੍ਰੂਮਿਤ੍ਰਾਰਯੁਦਾਸੀਨਮਯਜਸਥਦ੍ਰੇਸ਼੍ਯ ਬੰਧੁਸ਼ੁ।

ਸਾਧੁਸ਼ੁਵਪਿ ਚ ਪਾਪੇਸ਼ੁ ਸਮਬੁਧਿਰਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ॥ ੯॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸੁਹਰ੍ਰੂਮਿਤ੍ਰਾਰਯੁਦਾਸੀਨ ਮਯਜਸਥਦ੍ਰੇਸ਼੍ਯ ਬੰਧੁਸ਼ੁ,

ਸਾਧੁਸ਼ੁ, ਅਪਿ, ਚ, ਪਾਪੇਸ਼ੁ, ਸਮਬੁਧਿਹ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ॥ ੯॥

ਅਰਥ - ਹਮਦਰਦ, ਮਿੱਤਰ, ਵੈਰੀ, ਉਦਾਸੀਨ, ਵਿਚੋਲੇ, ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੰਧੂਆਂ ਵਿਚ, ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ, ਪਾਪੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨ ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਜਦ ਯੋਗੀ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਵਾਸੁਦੇਵ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”

ਯੋਗੀ ਯੁਝੀਤ ਸਤਤਮਾਤਮਾਨੰ ਰਹਸਿ ਰਿਖਤ:।

ਏਕਾਕੀ ਯਤਚਿਜਾਤਮਾ ਨਿਰਾਭੀਰਪਰਿਗ੍ਰਹ:॥ ੧੦॥

ਯੋਗੀ ਯੁਣਜੀਤ ਸਤਤਮਾਤਮਾਨੰ ਰਹਸਿ ਸਥਿਤ:।

ਏਕਾਕੀ ਯਤਚਿਤਾਤਮਾ ਨਿਰਾਭੀਰਪਰਿਗ੍ਰਹ:॥ ੧੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੋਗੀ, ਯੁਣਜੀਤ, ਸਤਤਮ, ਆਤਮਾਨਮ, ਰਹਸਿ, ਸਥਿਤਹ,
ਏਕਾਕੀ, ਯਤਚਿਤਾਤਮਾ, ਨਿਰਾਭੀਰ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ॥ ੧੦॥

ਅਰਥ - ਇਕਲਾ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਹਿਤ ਯੋਗੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੁਕਤ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਯੋਗਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਖੀਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਜਦ ਯੋਗੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਮਹਾਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।

नात्युच्छ੍ਰितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ੧੧॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये॥ ੧੨॥

ਸੁਚੈ ਦੇਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਪਯ ਸਥਿਰਮਾਸਨਮਾਤਮਨ:।

ਨਾਤਯੁਛ੍ਰਿਤੰ ਨਾਤਿਨੀਚੰ ਚੈਲਾਜਿਨਕੁਸ਼ੋਤਰਮ॥ ੧੧॥

ਤਤੈਕਾਰ੍ਗੰ ਮਨ: ਕ੍ਰਿਤਵਾ ਯਤਚਿਤੋਦ੍ਰਿਯਕ੍ਰਿਯ:।
ਉਪਵਿਸ਼ਯਾਸਨੇ ਯੁੰਜਯਾਦਯੋਗਮਾਤਮਵਿਸ਼ੁਧਯੇ॥ ੧੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸ਼ੁਚੈ, ਦੇਸ਼ੇ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਪਯ, ਸਥਿਰਮ, ਆਸਨਮ, ਆਤਮਨਹ,
ਨ, ਅਤਯੁਫਿੰਤਮ, ਨ, ਅਤਿਨੀਚਮ, ਚੈਲਾਜਿਨਕੁਸ਼ੋਤਰਮ॥ ੧੧॥

ਤਤ੍ਰ, ਏਕਾਰ੍ਗਮ, ਮਨਹ, ਕ੍ਰਿਤਵਾ, ਯਤਚਿਤੋਦ੍ਰਿਯਕ੍ਰਿਯਹ,
ਉਪਵਿਸ਼ਯ, ਆਸਨੇ, ਯੁੰਜਯਾਤ, ਯੋਗਮ, ਆਤਮਵਿਸ਼ੁਧਯੇ॥ ੧੨॥

ਅਰਥ -

ਨਾ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ ਤੇ, ਨਾ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ, ਸ਼ੁੱਧ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ
ਹੋਏ, ਸਥਿਰ ਆਸਨ ਤੇ ਘਾਹ, ਮ੍ਰਿਗਛਾਲਾ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਪਰ
ਆਪ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰ, ਚਿਤ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ
ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਉਸ ਆਸਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਯੋਗ ਦਾ
ਅਭਿਆਸ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਹਿਰਦੇ ਗੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਯੋਗ ਸਾਧਕ
ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ
ਇਕਾਂਤ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾ ਸਾਗਰ ਦੀ
ਸਤਹ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਧਕ
ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਸ਼ ਆਸਨ ਵਿਛਾਕੇ, ਉਸ ਉਪਰ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਉਸ
ਉਪਰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਸਤੂ ਵਿਛਾਏ ਤੇ ਉਸ ਆਸਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹਿਰਦੇ
ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉਸ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ
ਆਖਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਸ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰੇ।”

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्॥ ੧੩॥

ਸਮੰ ਕਾਯਸ਼ਿਰੋਗ੍ਰੀਵੰ ਧਾਰਯਨੰਚਲੰ ਸਥਿਰ:।

ਸੰਪ੍ਰੇਕਸ਼ਯ ਨਾਸਿਕਾਗ੍ਰੰ ਸ੍ਵੰ ਦਿਸ਼ਸ਼੍ਚਾਨਵਲੋਕਯਨ॥ ੧੩॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਮਮ, ਕਾਯਸ਼ਿਰੋਗ੍ਰੀਵਮ, ਧਾਰਯਨ, ਅਚਲਮ, ਸਥਿਰਹ,
ਸੰਪ੍ਰੇਕਸ਼ਯ, ਨਾਸਿਕਾਗ੍ਰਮ, ਸ੍ਰਮ, ਦਿਸ਼ਹ, ਚ, ਅਨਵਲੋਕਯਨ॥ ੧੩॥

ਅਰਥ -

ਸਰੀਰ, ਸਿਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਤੇ ਅਚਲ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਥਿਰ
ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਨਾਸਿਕਾ ਦੇ
ਅੱਗੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਥਿਤ ਹੋ
ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ

ਗਲੇ ਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੁਆਰਾ ਅਚਲ ਹੋ ਕੇ ਨਾਸਿਕਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਚੇਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੰਨਤਾ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਵੀ ਆਧਾਰ ਹੈ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਕਾਰੀ ਗਈ ਹੈ।”

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिक्रते स्थितः।

मनः संयम्य सच्चित्तो युक्त आसीत सत्परः॥ ੧੪॥

ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਾਤਮਾ ਵਿਗਤਭੀਰਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿਵਰਤੇ ਸਥਿਤः।

ਮਨः ਸੰਯਮਯ ਮਚਿੱਤੋ ਯੁਕਤ ਆਸੀਤ ਮਤਪਰः॥ ੧੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਾਤਮਾ, ਵਿਗਤਭੀਹ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿਵਰਤੇ, ਸਥਿਤਹ, ਮਨਹ, ਸੰਯਮਯ, ਮਚਿੱਤਹ, ਯੁਕਤਹ, ਆਸੀਤਹ, ਮਤਪਰਹ॥ ੧੪॥

ਅਰਥ -

ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਵਰਤ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿਤ ਜੋੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਥਿਤ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਚੇਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਹਜ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਹਜ ਮੋਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਾੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਥਾਕਥਿਤ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਨਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਦੁਆਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕਾਂ ਉਪਰ ਅਸਹਜ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਨ ਥੋਪਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕੁੰਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹੀ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਅਜਿਹਾ

ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬਿਨਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸ ਮੋਹ ਤੋਂ ਪੁਰਖ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੁਰਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀ ਗੱਲ ਲਈਏ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਅਜਿਹੇ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਮੀਬੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਸੀ? ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਜੋਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦੂਸਰੀ ਹੀ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸੀ, ਤਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਸੀ, ਇਕ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਗਰਮੀ ਜਾਂ ਸਰਦੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸੁਆਸ ਤੱਕ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਸੀਂ 'ਇੱਕਲੇ' ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਕ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਮਾਂ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਜਨਮ ਹੋਣ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਪਿਛੋਂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਆਖੀਏ ਤਾਂ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਨਾਰੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਸ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਇਕ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਕੀ ਗੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦੁਆਰ ਸੀ ਨਰਕ ਦਾ ਦੁਆਰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ? ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਣਾ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਜੋ ਵਿਚਾਰਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਹਜ ਮੋਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਥੋੜਾ- ਜਿਹਾ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਮੁਕਤ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ “ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ” ਅਖਵਾਏ।

ਹੁਣ ਪੁਰਖ ਵੱਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਹਜ ਮੋਹ ਦੀ ਗੱਲ ਲਈਏ, ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਉਹ ਸਰੀਰ ਹੈ ਜੋ ਅਦਿਸ਼ਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਬਿਨਾ ਨਾਰੀ “ਮਾਂ” ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਖ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਬਿਨਾ “ਪਿਤਾ” ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਤੇ ਮਾਂ ਬਣੇ ਬਗੈਰ ਨਾਰੀਪੁਣਾ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਖ ਵੱਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਜ ਖਿੱਚਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਕ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ, ਅਜਿਹੇ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਜ ਖਿੱਚਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਕਾਮ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਕਾਮ ਨੂੰ ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਤੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਿਤਤਵ ਤੋਂ ਅਲਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਨੀ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਣੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਾਮ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਮੱਧਯੁਗ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦੀ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਖ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਨੀ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਿਤਤਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿਨੀ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਸਾਧਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਵਿਚਕਾਰ ਖਿੱਚ ਦੇ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ-ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਮ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰਜ ਜਾਂ ਰਜ ਨੂੰ ਸਖਲਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ

ਰੋਕ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਏ।

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ, ਸਿੱਧਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ “ਅਖਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੰ” ਭਾਵ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਸ ਨਹੀਂ, ਉਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਜੋ ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਸਾਧਕਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੁਖ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋਏ, ਉਹ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪ ਅਥਿਨਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸਕੇ।”

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।

शान्तिं निर्गणपरमां सत्संस्थासधिगच्छति ॥ ੧੫ ॥

ਯੁਯਜਨ੍ਨੇਵੰ ਸਦਾਤਮਾਨੰ ਯੋਗੀ ਨਿਯਤਮਾਨਸਃ।

ਸ਼ਾਂਤਿੰ ਨਿਰਵਾਣਪਰਮਾੰ ਮਤਸੰਸਥਾਮਧਿਗਛਤਿ ॥ ੧੫ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯੁਯਜਨ, ਏਵਮ, ਸਦਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਯੋਗੀ, ਨਿਯਤਮਾਨਸਹ,
ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਨਿਰਵਾਣਪਰਮਾਮ, ਮਤਸੰਸਥਾਮ, ਅਧਿਗਛਤਿ ॥ ੧੫ ॥

ਅਰਥ -

ਨਿਯਤ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਸਦਾ ਯੁਕਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਹਿਰਦੇ ਗੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਜਮੀ ਹੋਏ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਸਹਿਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

नात्यश्रस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः।

न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ ੧੬ ॥

ਨਾਤਯਸ਼੍ਰੁਤਸ੍ਤੁ ਯੋਗੋਅਸਤਿ ਨ ਚੈਕਾਂਤਮਨਸ਼੍ਚਤਃ।

ਨ ਚਾਤਿ ਸ੍ਵਪਨਸ਼ੀਲਸਯ ਜਾਗ੍ਰਤੋ ਨੈਵ ਚਾਰਜੁਨ ॥ ੧੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਅਤਿ, ਅਸ਼੍ਰੁਤਹ, ਤੁ, ਯੋਗਹ, ਅਸਤਿ, ਨ, ਚ, ਏਕਾਂਤਮ, ਅਨਸ਼੍ਰੁਤਹ,
ਨ, ਚ, ਅਤਿ, ਸ੍ਵਪਨਸ਼ੀਲਸਯ, ਜਾਗ੍ਰਤਹ, ਨ, ਏਵ, ਚ, ਅਰਜੁਨ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇਹ ਯੋਗ ਨਾ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ

ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਗਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੀ ਯੋਗ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਪਾਤ੍ਰ ਉਹੀ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੀਭ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।”

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥ १७॥

ਯੁਕਤਾਹਾਰਵਿਹਾਰਸਯ ਯੁਕਤਚੇਸ਼੍ਟਸਯ ਕਰਮਸੁ।
ਯੁਕਤਸ੍ਵਪਨਾਵਬੋਧਸਯ ਯੋਗੋ ਭਵਤਿ ਦੁਖਹਾ॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੁਕਤਾਹਾਰ, ਵਿਹਾਰਸਯ, ਯੁਕਤਚੇਸ਼੍ਟਸਯ, ਕਰਮਸੁ,
ਯੁਕਤਸ੍ਵਪਨਾਵਬੋਧਸਯ, ਯੋਗਹ, ਭਵਤਿ, ਦੁਖਹਾ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ - ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਯੋਗ ਤਾਂ ਸਹੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕਰਮ ਵਿਚ ਸਹੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਸਹੀ ਨੀਂਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸਾਧਕ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨੇਮਪੂਰਬਕ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰੇ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੀ ਇਸ ਚੇਤਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।”

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा॥ १८॥

ਯਦਾ ਵਿਨਿਯਤੰ ਚਿਤਮਾਤਮਨਯੇਵਾਵਤਿਸ਼ਠਤੇ।
ਨਿ: ਸਪ੍ਰਹ: ਸਰਵਕਾਮੇਭਯੋ ਯੁਕਤ ਇਤਯੁਚਯਤੇ ਤਦਾ॥ ੧੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਵਿਨਿਯਤਮ, ਚਿਤਮ, ਆਤਮਨਿ, ਏਵ, ਅਵਤਿਸ਼ਠਤੇ,
ਨਿਹ ਸਪ੍ਰਹਹ, ਸਰਵਕਾਮੇਭਯਹ, ਯੁਕਤਹ, ਇਤਿ, ਉਚਯਤੇ,
ਤਦਾ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ - ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਚਿਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਉਹ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹਾ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸਹੀ ਪਾਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਯਥਾ ਦੀਧੋ ਨਿਵਾਤਰਥੋ ਨੇੜ੍ਹਤੇ ਸੋਪਸਾ ਸ੍ਰਮ੍ਰੁਤਾ।
ਯੋਗਿਨੋ ਯਤਚਿੱਤ੍ਰਸਯ ਯੁਝਤੋ ਯੋਗਸਾਤ੍ਮਨਃ॥ ੧੯॥

ਯਤ੍ਰੋਪਰਮਤੇ ਚਿੱਤੰ ਨਿਰੁਢੰ ਯੋਗਸੇਵਯਾ।
ਯਤ੍ਰ ਚੈਵਾਤ੍ਮਨਾਤ੍ਮਾਨੰ ਪੜਯਜ਼ਾਤ੍ਮਨਿ ਰੁਧ੍ਰਿਯਿ ॥ ੨੦॥

ਸੁਖਸਾਤ੍ਮਨ੍ਤਿਕੰ ਯਤ੍ਰਦ੍ਰੁਭੁਫ਼ਿਗ੍ਰਾਹ੍ਯਸਤੀੰਦ੍ਰਿਯਮ੍।
ਵੇਤਿ ਯਤ੍ਰ ਨ ਚੈਵਾਯੰ ਸਿਥਿਤਸ਼ੁਲਤਿ ਤ੍ਵਚਃ॥ ੨੧॥

ਯਥਾ ਦੀਧੋ ਨਿਵਾਤਸਥੋ ਨੋਂਗਤੇ ਸੋਪਮਾ ਸਮ੍ਰਿਤਾ।
ਯੋਗਿਨੋ ਯਤਚਿਤਸ੍ਯ ਯੁਵਜਤੋ ਯੋਗਮਾਤਮਨਃ॥ ੧੯॥

ਯਤ੍ਰੋਪਰਮਤੇ ਚਿਤੰ ਨਿਰੁਧੰ ਯੋਗਸੇਵਯਾ।
ਯਤ੍ਰ ਚੈਵਾਤਮਨਾਤਮਾਨੰ ਪਸ਼੍ਯੰਨਾਤਮਨਿ ਤੁਸ਼੍ਯਤਿ ॥ ੨੦॥

ਸੁਖਮਾਤਮੰਤਿਕੰ ਯਤਦਬੁਧਿਗ੍ਰਾਹਯਮਤੀੰਦ੍ਰਿਯਮ।
ਵੇਤਿ ਯਤ੍ਰ ਨ ਚੈਵਾਯੰ ਸਥਿਤਸ਼ੁਲਤਿ ਤਤ੍ਵੁਤਃ॥ ੨੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਥਾ, ਦੀਧੋ, ਨਿਵਾਤਸਥੋ, ਨ, ਇੰਗਤੇ, ਸਾ, ਉਪਮਾ, ਸਮ੍ਰਿਤਾ, ਯੋਗਿਨੋ, ਯਤਚਿਤਸ੍ਯ, ਯੁਵਜਤੋ, ਯੋਗਮ, ਆਤਮਨਹ ॥ ੧੯ ॥

ਯਤ੍ਰ, ਉਪਰਮਤੇ, ਚਿਤਮ, ਨਿਰੁਧਮ, ਯੋਗਸੇਵਯਾ,
ਯਤ੍ਰ, ਚ, ਏਵ, ਆਤਮਨਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਪਸ਼੍ਯਨ, ਆਤਮਨਿ,
ਤੁਸ਼੍ਯਤਿ ॥ ੨੦ ॥

ਸੁਖਮ, ਆਤਮੰਤਿਕਮ, ਯਤ, ਤਤ, ਬੁਧਿਗ੍ਰਾਹਯਮ, ਅਤੀੰਦ੍ਰਿਯਮ,
ਵੇਤਿ, ਯਤ੍ਰ, ਨ, ਚ, ਏਵ, ਅਯਮ, ਸਥਿਤਹ, ਚਲਤਿ, ਤਤ੍ਵੁਤਹ ॥
੨੧ ॥

ਅਰਥ - ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਦੀਵਾ ਅਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਉਪਮਾ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਯੋਗੀ ਦੇ ਸੰਜਮੀ ਚਿਤ ਦੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਦ ਯੋਗ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਚਿਤ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੋਗੀ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਹਾਨ ਸੁਖ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੁਆਸ-ਪ੍ਰਸੁਆਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਅੱਧੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅੱਧੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉਸ ਪਰਮ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸਪੰਦਨ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਸੁਆਸ-ਪ੍ਰਸੁਆਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸਥਿਰ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦੇ ਸਪੰਦਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਉਠਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਸਾਧਕਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਦਿਸਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।

यस्मिन्निथतो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २१ ॥

ਯੰ ਲਬਧ੍ਵਾ ਚਾਪਰੰ ਲਾਭੰ ਮਨਯਤੇ ਨਾਧਿਕੰ ਤਤਃ।

ਯਸਮਿਨਸਥਿਤੋ ਨ ਦੁਖੇਨ ਗੁਰੁਣਾਪਿ ਵਿਚਾਲਯਤੇ ॥ ੨੧ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਮ, ਲਬਧ੍ਵਾ, ਚ, ਅਪਰਮ, ਲਾਭਮ, ਮਨਯਤੇ, ਨ, ਅਧਿਕਮ, ਤਤਹ, ਯਸਮਿਨ, ਸਥਿਤਹ, ਨ, ਦੁਖੇਨ, ਗੁਰੁਣਾ, ਆਪਿ, ਵਿਚਾਲਯਤੇ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ -

ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਨ ਦੁਖ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ

ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਜੋ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਹਾਪੁਰਖ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਪਰਮ ਦੁਖਦਾਈ ਲਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿਰਥਕ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

ਤੰ ਵਿਦਿਆਦ ਦੁਖਸੰਯੋਗਵਿਯੋਗੰ ਯੋਗਸੰਗਿਤਮ।
ਸ: ਨਿਸ਼੍ਚਯੇਨ ਯੋਕਤਵਯੋ ਯੋਗੋਅਨਿਰਵਿਣਣਚੇਤਸਾ ॥ २३ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਮ, ਵਿਦਿਆਤ, ਦੁਖਸੰਯੋਗਵਿਯੋਗਮ, ਯੋਗਸੰਗਿਤਮ,
ਸਹ, ਨਿਸ਼੍ਚਯੇਨ, ਯੋਕਤਵਯਹ, ਯੋਗਹ, ਅਨਿਰਵਿਣਣ, ਚੇਤਸਾ ॥ २३ ॥

ਅਰਥ - ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਹ ਯੋਗ ਨਾ ਖੱਕੇ ਹੋਏ ਚਿਤ ਨਾਲ, ਨਿਸਚੈ ਕਰ, ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਕਤਾਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਤੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਤੋਂ ਇਸ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वाणशेषतः।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

ਸੰਕਲਪਪ੍ਰਭਵਾਨਕਾਮਾਂਸੂਜਕਤ੍ਵਾ ਸਰਵਾਨਸ਼ੇਸ਼ਤ:।
ਮਨਸੈਵੇਂਦ੍ਰਿਯਗ੍ਰਾਮੰ ਵਿਨਿਯਮਯ ਸਮੰਤਤ: ॥ २४ ॥

ਸ਼ਨੈ: ਸ਼ਨੈਰੁਪਰਮੇਦਬੁਧਯਾ ਧ੍ਰਿਤਿਗ੍ਰਹੀਤਯਾ।
ਆਤਮਸੰਸਥੰ ਮਨ: ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ ਨ ਕਿੰਚਿਦਪਿ ਚਿੰਤਯੇਤ ॥ २५ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸੰਕਲਪਪ੍ਰਭਵਾਨ, ਕਾਮਾਨ, ਤਯਕ੍ਰਵਾ, ਸਰਵਾਨ, ਅਸ਼ੋਸ਼ਤਹ:
ਮਨਸਾ, ਏਵ, ਇੰਦ੍ਰਯਗ੍ਰਾਮਮ, ਵਿਨਿਯਮਯ, ਸਮੰਤਤਹ ॥ ੨੪ ॥
ਸ਼ਨੈਹ, ਸ਼ਨੈਹ, ਉਪਰਮੇਤ, ਬੁਧਯਾ, ਪ੍ਰਿਤਿਗ੍ਰਹੀਤਯਾ,
ਆਤਮਸੰਸਥਮ, ਮਨਹ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਨ, ਕਿੰਚਿਤ, ਅਪਿ, ਚਿੰਤਯੇਤ ॥
੨੫ ॥
- ਅਰਥ - ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹਰ
ਪਾਸਿਓਂ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ
ਧੀਰਜ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰ
ਕੁਝ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵੇਗ ਹੈ ਕਲਪਨਾ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ
ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ
ਕਾਬੂ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ
ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ
ਵਿਰਾਟ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ
ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ
ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਆਪਣੀ ਅਸੀਮ
ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ। ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਮਨ
ਦੇ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ
ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ
ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਸੁੰਨ ਜਾਂ
ਵਿਚਾਰ ਰਹਿਤ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ
ਆਧਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ
ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਹੀ
ਉਸ ਪਰਮ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਯਤੋ ਯਤੋ ਨਿਸ਼੍ਚਰਤਿ ਸਨਥ੍ਰਯਲਸਰਿਥਰਸ੍ਰਮ੍।
ਤਰਜ੍ਜਤੋ ਨਿਯਸ੍ਯੈਤਦਾਤਮਨ੍ਯੇਵ ਕਸ਼ੰ ਨਯੇਤ੍ ॥ ੨੬ ॥
ਯਤੋ ਯਤੋ ਨਿਸ਼੍ਚਰਤਿ ਮਨਸ਼ਚੰਚਲਮਸਥਿਰਮ।
ਤਤਸ੍ਰੁਤੋ ਨਿਯਮਯੈਤਦਾਤਮਨਯੇਵ ਵਸ਼ੰ ਨਯੇਤ ॥ ੨੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਤਹ, ਯਤਹ, ਨਿਸ਼੍ਚਰਤਿ, ਮਨਹ, ਚੰਚਲਮ, ਅਸਥਿਰਮ,
ਤਤਹ, ਤਤਹ, ਨਿਯਮਯ, ਏਤਤ, ਆਤਮਨਿ, ਏਵ, ਵਸ਼ਮ,
ਨਯੇਤ ॥ ੨੬ ॥

ਅਰਥ - ਇਹ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ-ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੀ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਅਸਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸੀਮ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹਵਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵੱਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्॥ २७॥

ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਮਨਸੰ ਹਯੋਨੰ ਯੋਗਿਨੰ ਸੁਖਮੁਤਮਮ।
ਉਪੈਤਿ ਸ਼ਾਂਤਰਜਸੰ ਬ੍ਰਹਮਭੂਤਮਕਲਮਸ਼ਮ॥ ੨੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਮਨਸਮ, ਹਿ, ਏਨਮ, ਯੋਗਿਨਮ, ਸੁਖਮ, ਉਤਮਮ,
ਉਪੈਤਿ, ਸ਼ਾਂਤਰਜਸਮ, ਬ੍ਰਹਮਭੂਤਮ, ਅਕਲਮਸ਼ਮ॥ ੨੭॥

ਅਰਥ - ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਜੋਗੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕ-ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੀਮਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉਸ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਪਰਮ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

युञ्जैवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते॥ २८॥

ਯੁੰਜੈਵੰ ਸਦਾਤਮਾਨੰ ਯੋਗੀ ਵਿਗਤਕਲਮਸ਼ਃ।
ਸੁਖੇਨ ਬ੍ਰਹਮਸੰਸਪਰਸ਼ਮਤਯੰਤੰ ਸੁਖਮਸ਼ਨੁਤੇ॥ ੨੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯੁੰਜਨ, ਏਵਮ, ਸਦਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਯੋਗੀ, ਵਿਗਤਕਲਮਸ਼ਹ, ਸੁਖੇਨ, ਬ੍ਰਹਮਸੰਸਪਰਸ਼ਮ, ਅਤਜੰਤਮ, ਸੁਖਮ, ਅਸ਼ਨੁਤੇ ॥ ੨੮ ॥
- ਅਰਥ - ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਯੋਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਗਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਉਸ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣਦਿਆਂ ਪਰਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥ २९॥
- ਸਰਵਭੂਤਸਥਮਾਤਮਾਨੰ ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਚਾਤਮਨਿ।
ਈਕਸ਼ਤੇ ਯੋਗਯੁਕਤਾਤਮਾ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮਦਰਸ਼ਨਃ ॥ ੨੯ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਭੂਤਸਥਮ, ਆਤਮਾਨਮ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ, ਚ, ਆਤਮਨਿ, ਈਕਸ਼ਤੇ, ਯੋਗਯੁਕਤਾਤਮਾ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਸਮਦਰਸ਼ਨਹ ॥ ੨੯ ॥
- ਅਰਥ - ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਯੋਗੀ ਹਰ ਥਾਂ ਸਮਾਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਲੇ ਮੇਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਗਗਨ ਵਰਗੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”
- यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥ ३०॥
- ਯੋ ਮਾਂ ਪਸ਼ਯਤਿ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਰਵੰ ਚ ਮਯਿ ਪਸ਼ਯਤਿ।
ਤਸਯਾਹੰ ਨ ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਾਮਿ ਸਃ ਚ ਮੇ ਨ ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਤਿ ॥ ੩੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਮਾਮ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਸਰਵਮ, ਚ, ਮਯਿ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਤਸਯ, ਅਹਮ, ਨ, ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਾਮਿ, ਸਹ, ਚ, ਮੇ, ਨ, ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਤਿ ॥ ੩੦ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚੈਤਨ ਸੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਹਰ ਥਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਯੋਗੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

सर्वभूतरिथितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते॥ ३१॥

ਸਰਵਭੂਤਸਥਿਤੰ ਯੋ ਮਾਂ ਭਜਤਯੇਕਤ੍ਵਮਾਸਥਿਤਃ।

ਸਰਵਥਾ ਵਰਤਮਾਨੋਅਪਿ ਸਃ ਯੋਗੀ ਮਯਿ ਵਰਤਤੇ॥ ੩੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਭੂਤਸਥਿਤਮ, ਯਹ, ਮਾਮ, ਭਜਤਿ, ਏਕਤ੍ਵਮ, ਆਸਥਿਤਹ, ਸਰਵਥਾ, ਵਰਤਮਾਨਹ, ਅਪਿ, ਸਹ, ਯੋਗੀ, ਮਯਿ, ਵਰਤਤੇ॥ ੩੧॥

ਅਰਥ - ਇਕ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਚੈਤਨ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥ ३२॥

ਆਤਮੌਪਮਯੇਨ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮੰ ਪਸ਼ਯਤਿ ਯੋਅਰਜੁਨ।

ਸੁਖੰ ਵਾ ਯਦਿ ਵਾ ਦੁਖੰ ਸਃ ਯੋਗੀ ਪਰਮੋ ਮਤਃ॥ ੩੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਆਤਮੌਪਮਯੇਨ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਸਮਮ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਯਹ, ਅਰਜੁਨ, ਸੁਖਮ, ਵਾ ਯਦਿ, ਵਾ, ਦੁਖਮ, ਸਹ, ਯੋਗੀ, ਪਰਮਹ, ਮਤਹ॥ ੩੨॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਤੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ

ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”

- ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ - ਯੋ਽ਯੰ ਯੋਗਸ੍ਵਕ੍ਯਾ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤ: ਸਾਮ੍ਯੇਨ ਸਖੁਸੂਦਨ।
 ਏਤਸ੍ਯਾਹੰ ਨ ਪਞ੍ਯਾਮਿ ਚੱਲ੍ਯਲ੍ਯਾਤ੍ਸਿਥਿਤਿੰ ਰਿਥਿਰਾਸ੍ਮ੍ ॥ ੩੩ ॥
 ਚੱਲ੍ਯਲੰ ਹਿ ਸਨ: ਕ੍ਰੁ਷੍ਣਾ ਪ੍ਰਸਾਥਿ ਬਲਵਦ੍ਰੁਫ੍ਮ੍।
 ਤਸ੍ਯਾਹੰ ਨਿਸ਼੍ਰਹੰ ਸਨ੍ਯੇ ਵਾਯੋਰਿਵ ਸੁਦੁ਷੍ਕਰਸ੍ਮ੍ ॥ ੩੪ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਯੋਅਯੰ ਯੋਗਸੂਵਯਾ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤ: ਸਾਮ੍ਯੇਨ ਮਧੁਸੂਦਨ।
 ਏਤਸ੍ਯਾਹੰ ਨ ਪਸ਼੍ਯਾਮਿ ਚੰਚਲਤ੍ਵਾਤਸਥਿਤਿੰ ਸਥਿਰਾਮ੍ ॥ ੩੩ ॥
 ਚੰਚਲੰ ਹਿ ਮਨ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪ੍ਰਮਾਥਿ ਬਲਵਦਦ੍ਰਿੜ੍ਯਮ੍।
 ਤਸ੍ਯਾਹੰ ਨਿਗ੍ਰਹੰ ਮਨ੍ਯੋ ਵਾਯੋਰਿਵ ਸੁਦੁਸ਼ਕਰਮ੍ ॥ ੩੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਅਯਮ, ਯੋਗਹ, ਤ੍ਵਯਾ, ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਹ, ਸਾਮ੍ਯੇਨ, ਮਧੁਸੂਦਨ,
 ਏਤਸ੍ਯਾਹੰ, ਅਹਮ, ਨ, ਪਸ਼੍ਯਾਮਿ, ਚੰਚਲਤ੍ਵਾਤ, ਸਥਿਤਿਮ, ਸਥਿਰਾਮ੍ ॥
 ੩੩ ॥
 ਚੰਚਲਮ, ਹਿ, ਮਨਹ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਮਾਥਿ, ਬਲਵਤ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਯਮ,
 ਤਸ੍ਯ, ਅਹਮ, ਨਿਗ੍ਰਹਮ, ਮਨ੍ਯੋ, ਵਾਯੋਹ, ਇਵ, ਸੁਦੁਸ਼ਕਰਮ ॥ ੩੪ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਇਹ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਚੰਚਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ।
 ਕਿਉਂਕਿ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਨ ਚੰਚਲ, ਸਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਸ਼ਕਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਕ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਸੰਭਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜੋ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਕਿ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

- ਸ਼੍ਰੀਮਹਾਗਾਨੁਕਾਚ - ਅਸੰਸ਼ਯੰ ਸਹਾਭਾਹੋ ਸਨੋ ਦੁਨਿਗ੍ਰਹੰ ਚਲਮ੍।
ਅਘ੍ਯਾਸੇਨ ਤੁ ਕ੍ਐਨ੍ਯੈ ਚੈਰਾਯੇਣ ਚ ਗ੍ਰਹ੍ਯਤੇ ॥ ੩੫ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਸੰਸ਼ਯੰ ਮਹਾਬਾਹੋ ਮਨੋ ਦੁਨਿਗ੍ਰਹੰ ਚਲਮ੍।
ਅਭ੍ਯਾਸੇਨ ਤੁ ਕ੍ਐਤੋਯ ਵੈਰਾਗਯੇਣ ਚ ਗ੍ਰਹ੍ਯਤੇ ॥ ੩੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਸੰਸ਼ਯਮ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਮਨਹ, ਦੁਨਿਗ੍ਰਹਮ, ਚਲਮ,
ਅਭਯਾਸੇਨ, ਤੁ, ਕੈਂਤੇਯ, ਵੈਰਾਗਯੇਣ, ਚ, ਗ੍ਰਹਯਤੇ ॥ ੩੫ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਮਹਾਬਾਹੋ! ਬੇਸ਼ਕ ਮਨ ਚੰਚਲ ਤੇ ਵੱਸ
ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਪਰ ਹੇ ਕੈਂਤੇਯ! ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ
ਇਹ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇੰਜ
ਆਖੀਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ
ਵਿਚ ਜੋ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ
ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ
ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ
ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ
ਲੜੀ ਵਿਚ ਜੀਭ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ
ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ
ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ।
ਜਿਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ
ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਯੋਗੀ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ
ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਦਾ ਵੈਰਾਗ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ
ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ
ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਉੱਥ
ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਥ ਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ
ਵੈਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”
- ਅਸੰਯਤਾਤਮਨਾ ਯੋਗੋ ਦੁਬ੍ਰਾਧ ਙ੍ਯਿ ਮੈਂ ਸਤਿ:।
ਵਯਾਤਮਨਾ ਤੁ ਯਤਨਾ ਯਕਯੋ਽ਗਾਦ੍ਰੁਮੁਪਾਯਤ: ॥ ੩੬ ॥
- ਅਸੰਯਤਾਤਮਨਾ ਯੋਗੋ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਾਧ ਇਤਿ ਮੈਂ ਸਤਿ:।
ਵਸ੍ਯਾਤਮਨਾ ਤੁ ਯਤਤਾ ਸ਼ਕਯੋਅਵਾਪਤੁਮੁਪਾਯਤ: ॥ ੩੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਸੰਯਤਾਤਮਨਾ, ਯੋਗਹ, ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਾਧ, ਇਤਿ, ਮੈਂ, ਸਤਿਹ,
ਵਸ੍ਯਾਤਮਨਾ, ਤੁ, ਯਤਤਾ, ਸ਼ਕਯਹ, ਅਵਾਪਤੁਮ, ਉਪਾਯਤਹ ॥ ੩੬ ॥

- ਅਰਥ - ਬੇਕਾਬੂ ਮਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਯੋਗ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨੂੰ ਉਪਾਅ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਜੋ ਇਹ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।”
- ਅਰਜੁਨ ਭਗਵਾਨ - ਅਯਤਿ: ਆਫ਼ਯੋਪੇਤੋ ਯੋਗਾਚਕਲਿਤਮਾਨਸ:।
ਅਪ੍ਰਾਪਯ ਯੋਗਸੰਸਿਦ੍ਧਿੰ ਕਾਂ ਗਤਿੰ ਕ੍ਰਿਣੁਯ ਗਚਛਤਿ॥ ੩੭॥
ਕਚਿਕ੍ਚਿਨ੍ਯੋਭਯਵਿਭ੍ਰਿਸ਼ਟਿਛਿਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਿਸਿਯ ਨਿਯਤਿ।
ਅਪ੍ਰਤਿਘ੍ਰਿਸ਼੍ਟੋ ਮਹਾਭਾਹੋ ਵਿਸ੍ਰੁਢੋ ਬ੍ਰਹ੍ਮਣ: ਪਥਿ॥ ੩੮॥
ਏਤਨ੍ਯੇ ਸੰਸ਼ਯੰ ਕ੍ਰਿਣੁਯ ਚੇਤੁਸ੍ਰਿਸ੍ਯਸ਼ੋਥਤ:।
ਤ੍ਵਦਨ੍ਯ: ਸੰਸ਼ਯਸ੍ਯਾਸ੍ਯ ਚੇਤਾ ਨ ਹ੍ਰੁਪਧਯਤੇ॥ ੩੯॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਅਯਤਿ: ਸ਼ਰਧਯੋਪੇਤੋ ਯੋਗਾਚਚਲਿਤਮਾਨਸ:।
ਅਪ੍ਰਾਪਯ ਯੋਗਸੰਸਿਧਿੰ ਕਾਂ ਗਤਿੰ ਕ੍ਰਿਣੁਯ ਗਛਤਿ॥ ੩੭॥
ਕਚਿਨੋਭਯਵਿਭ੍ਰਿਸ਼੍ਟਿਛਿਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਿਸਿਯ ਨਿਯਤਿ।
ਅਪ੍ਰਤਿਘ੍ਰਿਸ਼੍ਟੋ ਮਹਾਭਾਹੋ ਵਿਸ੍ਰੁਢੋ ਬ੍ਰਹ੍ਮਣ: ਪਥਿ॥ ੩੮॥
ਏਤਨ੍ਯੇ ਸੰਸ਼ਯੰ ਕ੍ਰਿਣੁਯ ਚੇਤੁਸ੍ਰਿਸ੍ਯਸ਼ੋਥਤ:।
ਤ੍ਵਦਨ੍ਯ: ਸੰਸ਼ਯਸ੍ਯਾਸ੍ਯ ਚੇਤਾ ਨ ਹ੍ਰੁਪਧਯਤੇ॥ ੩੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਯਤਿਹ, ਸ਼ਰਧਯਾ, ਉਪੇਤਹ, ਯੋਗਾਤ, ਚਲਿਤਮਾਨਸਹ,
ਅਪ੍ਰਾਪਯ, ਯੋਗਸੰਸਿਧਿਮ, ਕਾਮ, ਗਤਿਮ, ਕ੍ਰਿਣੁਯ, ਗਛਤਿ॥ ੩੭॥
ਕਚਿਤ, ਨ, ਉਭਯਵਿਭ੍ਰਿਸ਼੍ਟਹ, ਛਿਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਿਮ, ਇਵ, ਨਿਯਤਿ,
ਅਪ੍ਰਤਿਘ੍ਰਿਸ਼੍ਟਹ, ਮਹਾਭਾਹੋ, ਵਿਸ੍ਰੁਢਹ, ਬ੍ਰਹ੍ਮਣਹ, ਪਥਿ॥ ੩੮॥
ਏਤਤ, ਮੇ, ਸੰਸ਼ਯਮ, ਕ੍ਰਿਣੁਯ, ਚੇਤੁਮ, ਅਰਧਸਿ, ਅਸ਼ੋਥਤਹ,
ਤ੍ਵਦਨ੍ਯਹ, ਸੰਸ਼ਯਸ੍ਯ, ਅਸ੍ਯ, ਚੇਤਾ, ਨ, ਹਿ, ਉਪਧਯਤੇ॥ ੩੯॥

- ਅਰਥ -** ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰ ਯਤਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਪੁਰਖ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਯੋਗ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਿਧੀ ਨਾ ਪਾ ਕੇ ਕਿਸ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਮਨੁੱਖ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਕੱਟ ਕੇ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।
- ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਮੇਰੇ ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਮਰਥ ਹੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਲੜੀਵਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਗਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਯੋਗ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦਾ ਹੈ।”
- ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ -** ਪਾਰਥ ਨੈਵੇਹ ਨਾਮੁਤ੍ਰ ਵਿਨਾਸ਼ਸ੍ਰਿਤਸ੍ਯ ਵਿਘ੍ਰਿਣੇ।
 ਨ ਹਿ ਕਲ੍ਯਾਣਕ੍ਰਿਤਕਸ਼ਿਦ੍ਧੁਗਤਿੰ ਤਾਤ ਗਛਤਿ॥ ੪੦॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ -** ਪਾਰਥ ਨੈਵੇਹ ਨਾਮੁਤ੍ਰ ਵਿਨਾਸ਼ਸ੍ਰਿਤਸ੍ਯ ਵਿਦ੍ਯਤੇ।
 ਨ ਹਿ ਕਲ੍ਯਾਣਕ੍ਰਿਤਕਸ਼ਿਦ੍ਧੁ ਦੁਰਗਤਿੰ ਤਾਤ ਗਛਤਿ॥ ੪੦॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਪਾਰਥ, ਨ, ਏਵ, ਇਹ, ਨ, ਅਮੁਤ੍ਰ, ਵਿਨਾਸ਼ਹ, ਤਸ੍ਯ, ਵਿਦ੍ਯਤੇ, ਨ, ਹਿ ਕਲ੍ਯਾਣਕ੍ਰਿਤ, ਕਸ਼ਿਦ੍ਧੁ, ਦੁਰਗਤਿਮ, ਤਾਤ, ਗਛਤਿ॥ ੪੦॥
- ਅਰਥ -** ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਪਾਰਥ! ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ ਨ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਤ, ਕਿਸੇ ਕਲਿਆਣ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਰਗਤਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਯੋਗੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦੁਰਗਤਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”
- ਪ੍ਰਾਪ੍ਯ ਪੁਣ੍ਯਕ੍ਰੁਤਾਂ ਲੋਕਾਨੁਥਿਤ੍ਵਾ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤੀ: ਸਮਾ:।
 ਸ਼ੁਚੀਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀਸਤਾਂ ਗੇਹੇ ਯੋਗਮੁਘਟੋ਽ਮਿਜਾਯਤੇ॥ ੪੧॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।
 एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्॥ ४२॥
 ਪ੍ਰਾਪ੍ਯ ਪੁੰਨਕ੍ਰਿਤਾਂ ਲੋਕਾਨੁਸ਼ਿਤ੍ਵਾ ਸ਼ਾਸ੍ਰੀਤਾ: ਸਮਾ:।
 ਸੁਚੀਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤਾਂ ਗੇਹੇ ਯੋਗਭ੍ਰਿਸ਼੍ਰੁਅਭਿਜਾਯਤੇ॥ ੪੧॥
 ਅਥਵਾ ਯੋਗਿਨਾਮੇਵ ਕੁਲੇ ਭਵਤਿ ਧੀਮਤਾਮ।
 ਏਤਧਿ ਦੁਲਭਤਰੰ ਲੋਕੇ ਜਨਮ ਯਦੀਦ੍ਰਿਸ਼ਮ॥ ੪੨॥

- ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਾਪ੍ਯ, ਪੁੰਨਕ੍ਰਿਤਾਮ, ਲੋਕਾਨ, ਉਸ਼ਿਤ੍ਵਾ, ਸ਼ਾਸ਼ਵਤੀਹ, ਸਮਾਹ, ਸੁਚੀਨਾਮ, ਸ਼੍ਰੀਮਤਾਮ, ਗੇਹੇ, ਯੋਗਭ੍ਰਿਸ਼੍ਰੁਹ, ਅਭਿਜਾਯਤੇ॥ ੪੧॥
 ਅਥਵਾ, ਯੋਗਿਨਾਮ, ਏਵ, ਕੁਲੇ, ਭਵਤਿ, ਧੀਮਤਾਮ, ਏਤਤ, ਹਿ, ਦੁਲਭਤਰਮ, ਲੋਕੇ, ਜਨਮ, ਯਤ, ਈਦ੍ਰਿਸ਼ਮ॥ ੪੨॥
- ਅਰਥ - ਯੋਗ ਵਿਚ ਤਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਕਰਕੇ ਸੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਥੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਇਹ ਜਨਮ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਲਭ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨਵਸ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਇਸ ਪੁੰਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਪਰਮ ਵਿਰਾਟ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਵੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਜੋ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਨੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਰਲਭ ਆਖੇ ਗਏ ਹਨ।”

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥ ४३॥

ਤਤ੍ਰ ਤੰ ਬੁਧਿਸੰਯੋਗੰ ਲਭਤੇ ਪੌਰਵਦੇਹਿਕਮ।
ਯਤਤੇ ਚ ਤਤੇ ਭੂਯ: ਸੰਸਿਧੌ ਕੁਰੁਨੰਦਨ ॥ ੪੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਤ੍ਰ, ਤਮ, ਬੁਧਿਸੰਯੋਗਮ, ਲਭਤੇ, ਪੌਰਵਦੇਹਿਕਮ,
ਯਤਤੇ, ਚ, ਤਤਹ, ਭੂਯਹ, ਸੰਸਿਧੌ, ਕੁਰੁਨੰਦਨ ॥ ੪੪ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੁਰੁਨੰਦਨ! ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸਿਧੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਪ੍ਰਰ੍ਯਾਸੇਨ ਤੇਨੈਵ ਛਿਯਤੇ ਛਿਯਸ਼ੋऽਪਿ ਸ:।
ਜਿਙ੍ਯਾਸੁਰਪਿ ਯੋਗਸਯ ਷ਬਦਬ੍ਰਹ੍ਮਾਤਿਵਰ੍ਤਤੇ ॥ ੪੪ ॥

ਪੂਰਵਭਯਾਸੇਨ ਤੇਨੈਵ ਹਿਰਯਤੇ ਹਯਵਸ਼ੋਅਪਿ ਸ:।
ਜਿਗਿਆਸੁਰਪਿ ਯੋਗਸਯ ਸ਼ਬਦਬ੍ਰਹਮਾਤਿਵਰਤਤੇ ॥ ੪੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਪੂਰਵਭਯਾਸੇਨ, ਤੇਨ, ਏਵ, ਹਿਰਯਤੇ, ਹਿ, ਅਵਸ਼ਹ, ਅਪਿ, ਸਹ,
ਜਿਗਿਆਸੁਹ, ਅਪਿ, ਯੋਗਸਯ, ਸ਼ਬਦਬ੍ਰਹਮ, ਅਤਿਵਰਤਤੇ ॥ ੪੪ ॥
- ਅਰਥ - ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਯੋਗ ਦਾ ਜਿਗਿਆਸੂ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਦੂਸਰਾ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪਹਿਲੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਰੁਦਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੋ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮੂਲਾਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੇ ਤੀਜੇ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਯਤ੍ਨਾਘ੍ਰਮਾਨਸ੍ਤੁ ਯੋਗੀ ਸੰਸ੍ਰੁਢਕਿਲਿਥ:।
ਅਨੇਕਜਨ੍ਮਸੰਸਿਧ੍ਵਸ੍ਤਤੋ ਯਾਤਿ ਪਰਾਂ ਗਤਿਮ੍ ॥ ੪੫ ॥

ਪ੍ਰਯਤਨਾਦਯਤਮਾਨਸਤੁ ਯੋਗੀ ਸੰਸ੍ਰੁਧਕਿਲਿਥਿਃ:।
ਅਨੇਕਜਨਮਸੰਸਿਧਸਤਤੇ ਯਾਤਿ ਪਰਾਂ ਗਤਿਮ ॥ ੪੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਯਤਨਾਤ, ਯਤਮਾਨਹ, ਤੁ, ਯੋਗੀ, ਸੰਸੁਧਕਿਲਬਿਸ਼ਰ, ਅਨੇਕਜਨਮਸੰਸਿਧਹ, ਤਤਹ, ਯਾਤਿ, ਪਰਾਮ, ਗਤਿਮ ॥ ੪੫ ॥
- ਅਰਥ - ਯਤਨ ਪੂਰਬਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਿਡਰ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि सतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥
- ਤਪਸਵਿਭਯੋਅਧਿਕੋ ਯੋਗੀ ਗਿਆਨਿਭਯੋਅਪਿ ਮਤੋਅਧਿਕः।
ਕਰਮਿਭਯਸ਼੍ਚਾਧਿਕੋ ਯੋਗੀ ਤਸਮਾਦਯੋਗੀ ਭਵਾਰਜੁਨ ॥ ੪੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਪਸਵਿਭਯਹ, ਅਧਿਕਹ, ਯੋਗੀ, ਗਿਆਨਿਭਯਹ, ਅਪਿ, ਮਤਹ, ਅਧਿਕਹ,
ਕਰਮਿਭਯਹ, ਚ, ਅਧਿਕਹ, ਯੋਗੀ, ਤਸਮਾਤ, ਯੋਗੀ, ਭਵ,
ਅਰਜੁਨ ॥ ੪੬ ॥
- ਅਰਥ - ਯੋਗੀ ਤਪਸਵੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ, ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਤੁਸੀਂ ਯੋਗੀ ਹੋਵੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਤੇ ਜੋ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੇਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਰੁਦਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਧਕ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ

ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਯੋਗਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪਾੜ੍ਹਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਯੋਗਿਨਾਸਥਿ ਸਰ੍ਵੇਥਾਂ ਸਦ੍ਗਤੇਨਾਨ੍ਤਰਾਤਮਨਾ।

ਸ਼ਰਧਾਵਾਨਭਜਤੇ ਯੋ ਸਾਂ ਸ ਮੇ ਯੁਕਤਸਮੋ ਸਤ:॥ ੪੭॥

ਯੋਗਿਨਾਮਪਿ ਸਰਵੇਸ਼ਾਂ ਮਦਗਤੇਨਾਂਤਰਾਤਮਨਾ।

ਸ਼ਰਧਾਵਾਨਭਜਤੇ ਯੋ ਮਾਂ ਸ: ਮੇ ਯੁਕਤਤਮੋ ਮਤ:॥ ੪੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯੋਗਿਨਾਮ, ਅਪਿ, ਸਰਵੇਸ਼ਾਮ, ਮਦਗਤੇਨ, ਅੰਤਰਾਤਮਨਾ, ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ, ਭਜਤੇ, ਯਹ, ਮਾਮ, ਸਹ, ਮੇ, ਯੁਕਤਤਮਹ, ਮਤਹ॥ ੪੮॥
- ਅਰਥ - ਸਭ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਅੰਤਰਮਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੁਕਤਤਮ ਯੋਗੀ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ॐ ਜ੍ਯੋਤਿਰਸ਼ਿਵਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਸਦ੍ਭਗਵਦ੍ਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤ੍ਸੁ ਬ੍ਰਹ੍ਮਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸ੍ਤ੍ਰੇ

ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਧਿਆਨਯੋਗੋ ਨਾਮ ਷ਛੋऽਧਿਆਯ:।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਧਯਾਨਯੋਗੋ ਨਾਮ ਸ਼ਠੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ ਜ੍ਯੋ ਸ੍ਯੁ

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ
ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।

ਸਤਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਮਗਵਾਨੁਕਾਥ - ਸਯਾਸਕ੍ਰਮਨਾ: ਪਾਰਥ ਯੋਗੰ ਯੁਕ੍ਤਮਦਾਸ਼੍ਰਯ:।
ਅਸੰਚਯੰ ਸਮਗ੍ਰੰ ਸਾਂ ਯਥਾ ਜ਼ਾਸ੍ਯਸਿ ਤਚ੍ਚ੍ਰੁਣੁ ॥ ੧ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਮਯਾਸਕ੍ਰਮਨਾ: ਪਾਰਥ ਯੋਗੰ ਯੁੰਜਨਮਦਾਸ਼੍ਰਯ:।
ਅਸੰਸ਼ਯੰ ਸਮਗ੍ਰੰ ਮਾਂ ਯਥਾ ਗਿਆਸ੍ਯਸਿ ਤਚ੍ਚ੍ਰੁਣੁ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਯਿ, ਆਸਕ੍ਰਮਨਾਹ, ਪਾਰਥ, ਯੋਗਮ, ਯੁੰਜਨ, ਮਦਾਸ਼੍ਰਯਹ,
ਅਸੰਸ਼ਯਮ, ਸਮਗ੍ਰਮ, ਮਾਮ, ਯਥਾ, ਗਿਆਸ੍ਯਸਿ, ਤਤ, ਸ਼੍ਰੁਣੁ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਪਾਰਥ! ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨ
ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਯੋਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ
ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸੰਕਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਜਾਣੋਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ
ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ
ਆਧਾਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ
ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਜਾਣਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ
ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ
ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ
ਯੋਗ ਦੀ ਅੰਤਮ ਲੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ
ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਰੁਦਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਯੌਗਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੂਲ-
ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।”
- ਜ਼ਾਨੰ ਤੇਸ਼੍ਰੁ ਸਵਿਜ਼ਾਨਸਿਦੰ ਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਸ੍ਯਸ਼ੇਸ਼ਤ:।
ਯਜ਼ਾਤ੍ਵਾ ਨੇਹ ਭ੍ਰੂਯੋਸ੍ਚ੍ਯਜ਼ਾਤਵ੍ਯਸ੍ਯਸ਼ੇਸ਼ਤਯੇ ॥ ੨ ॥
- ਗਿਆਨੰ ਤੇਅਹੰ ਸਵਿਗਿਆਨਸਿਦੰ ਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮ੍ਯਸ਼ੇਸ਼ਤ:।
ਯਜਗਿਆਤ੍ਵਾ ਨੇਹ ਭ੍ਰੂਯੋਅਨ੍ਯਗਿਆਤਵ੍ਯਸ਼ੇਸ਼ਤਯੇ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਗਿਆਨਮ, ਤੇ, ਅਹਮ, ਸਵਿਗਿਆਨਮ, ਇਦਮ, ਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮਿ, ਅਸ਼ੇਸ਼ਤਹ,
ਯਤ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਨ , ਇਹ, ਭ੍ਰੂਯਹ, ਅਨ੍ਯਤ, ਗਿਆਤਵ੍ਯਮ,
ਅਵਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ ॥ ੨ ॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਮਈ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।”

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥ ३॥

ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਂ ਸਹਸ੍ਰੇਸ਼ੁ ਕਸ਼ਿਦਯਤਤਿ ਸਿਧਯੇ।
ਯਤਤਾਮਪਿ ਸਿਧਾਨਾਂ ਕਸ਼ਿਨਮਾਂ ਵੇਤਿ ਤਤ੍ਵਤਃ॥ ੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਮ, ਸਹਸ੍ਰੇਸ਼ੁ, ਕਸ਼ਿਤ, ਯਤਤਿ, ਸਿਧਯੇ,
ਯਤਤਾਮ, ਅਪਿ, ਸਿਧਾਨਾਮ, ਕਸ਼ਿਤ, ਮਾਮ, ਵੇਤਿ, ਤਤ੍ਵਤਹ॥
੩॥

ਅਰਥ - ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸਿਧੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪੀ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ, ਇਕ ਹੀ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।”

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥ ४॥

ਭੂਮਿਰਾਪੋਅਨਲੋ ਵਾਯੁਃ ਖੰ ਮਨੋ ਬੁਧਿਰੇਵ ਚ।
ਅਹੰਕਾਰ ਇਤੀਯੰ ਮੇ ਭਿੰਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਰਸ਼੍ਟਧਾ॥ ੪॥

- ਪਦਛੇਦ - ਭੂਮਿਹ, ਆਪਹ, ਅਨਲਹ, ਵਾਯੁਹ, ਖਮ, ਮਨਹ, ਬੁਧਿਹ, ਏਵ, ਚ, ਅਹੰਕਾਰਹ, ਇਤਿ, ਇਯਮ, ਮੇ, ਭਿੰਨਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਹ, ਅਸ਼੍ਰਧਾ ॥ ੪ ॥
- ਅਰਥ - ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ-ਇਹ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੈਂ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”
- अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
- ਅਪਰੇਯਮਿਤਸਤ੍ਵਨ੍ਯਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿੰ ਵਿਦ੍ਢਿ ਮੇ ਪਰਾਮ।
ਜੀਵਭੂਤਾਂ ਮਹਾਬਾਹੋ ਯਯੇਦੰ ਧਾਰਯਤੇ ਜਗਤ ॥ ੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਪਰਾ, ਇਯਮ, ਇਤਹ, ਤੁ, ਅਨ੍ਯਾਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਵਿਧਿ, ਮੇ, ਪਰਾਮ, ਜੀਵਭੂਤਾਮ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਯਯਾ, ਇਦਮ, ਧਾਰਯਤੇ, ਜਗਤ ॥ ੫ ॥
- ਅਰਥ - ਇਹ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵ ਮੇਰਾ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ, ਉਹ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਜੋ ਇਸ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਸੀ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”
- एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
- ਏਤਦਯੋਨੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਸਰਵਾਣੀਤ੍ਯੁਪਧਾਰਯ।
ਅਹੰ ਕ੍ਰਿਤਸ੍ਰਸ੍ਯ ਜਗਤ: ਪ੍ਰਭਵ: ਪ੍ਰਲਯਸੁਥਾ ॥ ੬ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਏਤਦਯੋਨੀਨਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਸਰਵਾਣਿ, ਇਤਿ, ਉਪਧਾਰਯ,
ਅਹਮ, ਕ੍ਰਿਤਸੂਸ੍ਰਯ, ਜਗਤਹ, ਪ੍ਰਭਵਹ, ਪ੍ਰਲਯਹ, ਤਥਾ ॥ ੬ ॥
- ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸੁਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।”
- ਸ੍ਰੀ ਮਤ: ਪਰਤਰੰ ਨਾਨ੍ਯਕਿੰਚਿਦਸਿਤ ਧਨੰਜਯ।
ਸਥਿ ਸਰ੍ਵਸਿਦੰ ਪ੍ਰੋਤੰ ਸੂਤ੍ਰੇ ਸਯਿਗਣਾ ਭਵ ॥ ੭ ॥
- ਮਤ: ਪਰਤਰੰ ਨਾਨ੍ਯਤ ਕਿੰਚਿਦਸਿਤ ਧਨੰਜਯ।
ਸਥਿ ਸਰ੍ਵਸਿਦੰ ਪ੍ਰੋਤੰ ਸੂਤ੍ਰੇ ਮਣਿਗਣਾ ਭਵ ॥ ੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਤਹ, ਪਰਤਰਮ, ਨ, ਅਨ੍ਯਤ, ਕਿੰਚਿਤ, ਅਸਿਤ, ਧਨੰਜਯ,
ਸਥਿ, ਸਰ੍ਵਮ, ਇਦਮ, ਪ੍ਰੋਤਮ, ਸੂਤ੍ਰੇ, ਮਣਿਗਣਾਹ, ਭਵ ॥ ੭ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੂਤ ਵਿਚ ਪਿਰੋਈ ਗਈਆਂ ਮਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪਿਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਚੈਤੰ ਸੁੰਨਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੋਂ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੈਤੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਣ ਜਾਣ ਸਕਿਆ ਹੈ।”
- ਰਸੋऽਹਮਯਸੁ ਕ੍ਰਿਨ੍ਦੇਯ ਪ੍ਰਮਾਸਿਮ ਯਸ਼ਿਸੂਰ੍ਯਯੋ:।
ਪ੍ਰਯਯ: ਸਰ੍ਵਵੇਦੇਬੁ ਯਫ਼: ਖੇ ਪੌਰੁਖੰ ਨ੍ਰੁਬੁ ॥ ੮ ॥
- ਰਸੋਅਹਮਯਸੁ ਕ੍ਰੋਤੋਯ ਪ੍ਰਭਾਸਿਮ ਸ਼ਿਸ਼੍ਰੁਰਯਯੋ:।
ਪ੍ਰਣਵ: ਸਰ੍ਵਵੇਦੇਬੁ ਸ਼ਬਦ: ਖੇ ਪੌਰੁਖੰ ਨ੍ਰਿਸੁ ॥ ੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਰਸਹ, ਅਹਮ, ਅਪਸੁ, ਕ੍ਰੋਤੋਯ, ਪ੍ਰਭਾ, ਅਸਿਮ, ਸ਼ਿਸ਼੍ਰੁਰਯਯੋਹ,
ਪ੍ਰਣਵਹ, ਸਰ੍ਵਵੇਦੇਬੁ, ਸ਼ਬਦਹ, ਖੇ, ਪੌਰੁਖਮ, ਨ੍ਰਿਸੁ ॥ ੮ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜਲ ਵਿਚ ਰਸ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਭ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹਾਂ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਗੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੱਤ ਜਲ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਜਲ ਵਿਚ ਰਸ ਹੈ। ਆਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪਰੇ ਦਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਹ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਜੋਤ ਜਿਸ ਦਾ ਯੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਆਪ ਹਨ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਹਨ।”

पुण्यो गन्धः पुथिष्यां च तेजश्चासि विभाकसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विषु॥ ੯॥

ਪੁਨਯੋ ਗੰਧਃ ਪ੍ਰਿਥਵ੍ਯਾਂ ਚ ਤੇਜਸ਼੍ਚਾਸਿਮ ਵਿਭਾਵਸੌ।
ਜੀਵਨੰ ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ ਤਪਸ਼੍ਚਾਸਿਮ ਤਪਸਵਿਸ਼ੁ॥ ੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਪੁਨਯਹ, ਗੰਧਹ, ਪ੍ਰਿਥਵ੍ਯਾਮ, ਚ, ਤੇਜਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਵਿਭਾਵਸੌ, ਜੀਵਨਮ, ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਤਪਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਤਪਸਵਿਸ਼ੁ॥ ੯॥

ਅਰਥ - ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤੇਜ ਹਾਂ। ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਤਪਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤਪ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮੁਖ ਗੁਣ ਸੁਗੰਧ ਹਨ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗੀ, ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਦਾ ਤੇਜ ਉਹ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਜੀਵਨ, ਉਹ ਕਾਲ ਆਪ ਹਨ।”

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम्॥ ੧੦॥

ਬੀਜੰ ਮਾਂ ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਂ ਵਿਦ੍ਧਿ ਪਾਰਥ ਸਨਾਤਨਮ।
ਬੁਧਿਰਬੁਧਿਮਤਾਮਸਿਮ ਤੇਜਸਤੇਜਸਵਿਨਾਮਹਮ॥ ੧੦॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਬੀਜਮ, ਮਾਮ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਵਿਧਿ, ਪਾਰਥ, ਸਨਾਤਨਮ, ਬੁਧਿਹ, ਬੁਧਿਮਤਾਮ, ਅਸਿਮ, ਤੇਜਹ, ਤੇਜਸਵਿਨਾਮ, ਅਹਮ ॥ ੧੦ ॥
- ਅਰਥ -** ਹੇ ਪਾਰਥ! ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਨਾਤਨ ਬੀਜ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝੋ। ਮੈਂ ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤੇਜ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਕਾਲ ਹੈ। ਉਹੀ ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁਧੀ ਤੇ ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤੇਜ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਧੀ ਤੇ ਤੇਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਬਲੰ ਬਲਕਤਾਂ ਚਾਹੰ ਕਾਮਰਾਗਕਿਵਰ੍ਜਿਤਸ੍।
 ਖਸਾਂਕਿਰੁਦ੍ਘੋ ਮੂਰੇਥੁ ਕਾਸੋਤ੍ਸਿਸ ਮਰਤਰ੍ਥਮ ॥ ੧੧ ॥
- ਬਲੰ ਬਲਵਤਾਂ ਚਾਹੰ ਕਾਮਰਾਗਵਿਵਰ੍ਜਿਤਮ।
 ਧਰਮਾਵਿਰੁਧੋ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਕਾਮੋਅਸਿਮ ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੧੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਬਲਮ, ਬਲਵਤਾਮ, ਚ, ਅਹਮ, ਕਾਮਰਾਗਵਿਵਰ੍ਜਿਤਮ, ਧਰਮਾਵਿਰੁਧਹ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਕਾਮਹ, ਅਸਿਮ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੧੧ ॥
- ਅਰਥ -** ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ! ਮੈਂ ਬਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਬਲ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਮ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਲੜੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਬਲ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਸਮਾਂ ਹੈ।”
- ਏ ਚੈਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕਾ ਮਾਗ ਰਾਜਸਾਸਤਾਮਸਾਸ਼ ਚੇ।
 ਸਜ ਏਥੇਤਿ ਤਾਨ੍ਵਿਦ੍ਰਿ ਨ ਕ੍ਵਹੰ ਠੇਥੁ ਠੇ ਸਥਿ ॥ ੧੨ ॥
- ਯੇ ਚੈਵ ਸਾਤ੍ਵਿਕਾ ਭਾਵਾ ਰਾਜਸਾਸਤਾਮਸਾਸ਼ੁ ਯੇ।
 ਮਤ ਏਵੇਤਿ ਤਾਨ੍ਵਿਧਿ ਨ ਤ੍ਰੂਹੰ ਤੇਸ਼ੁ ਤੇ ਮਯਿ ॥ ੧੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਯੇ, ਚ, ਏਵ, ਸਾਤ੍ਵਿਕਾਹ, ਭਾਵਾਹ, ਰਾਜਸਾਹ, ਤਾਮਸਾਹ, ਚ, ਯੇ, ਮਤਹ, ਏਵ, ਇਤਿ, ਤਾਨ, ਵਿਧਿ, ਨ, ਤੁ, ਅਹਮ, ਤੇਸ਼ੁ, ਤੇ, ਮਯਿ ॥ ੧੨ ॥
- ਅਰਥ -** ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਸਤੋਗੁਣੀ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਰਜੋਗੁਣੀ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣੀ ਭਾਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਸਮਝੋ।

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸਤੋਗੁਣੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਮੋਗੁਣ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

त्रिभिर्गुणसयैर्भवेरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति सामेभ्यः परमव्ययम् ॥ ੧੩ ॥

ਤ੍ਰਿਭ੍ਰਿਗੁਣਮਯੈਰਭਾਵੈਰੇਭਿ: ਸਰਵਮਿਦੰ ਜਗਤ।

ਮੋਹਿਤੰ ਨਾਭਿਜਾਨਾਤਿ ਮਾਮੇਭਯ: ਪਰਮਵਯਯਮ ॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤ੍ਰਿਭ੍ਰਿਹ, ਗੁਣਮਯੈਹ, ਭਾਵੈਹ, ਏਭਿਹ, ਸਰਵਮ, ਇਦਮ, ਜਗਤ, ਮੋਹਿਤਮ, ਨ, ਅਭਿਜਾਨਾਤਿ, ਮਾਮ, ਏਭਯਹ, ਪਰਮ, ਅਵਯਯਮ ॥ ੧੩ ॥

ਅਰਥ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਮੋਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮੈਨੂੰ ਅਭਿਨਾਸੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੋਹਿਤ ਹਨ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵ, ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ।”

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

सामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ੧੪ ॥

ਦੈਵੀ ਹਯੋਸ਼ਾ ਗੁਣਮਈ ਮਮ ਮਾਯਾ ਦੁਰਤਯਯਾ।

ਮਾਮੇਵ ਯੇ ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ ਮਾਯਾਮੇਤਾਂ ਤਰੰਤਿ ਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੈਵੀ, ਹਿ, ਏਸ਼ਾ, ਗੁਣਮਈ, ਮਮ, ਮਾਯਾ, ਦੁਰਤਯਯਾ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਯੇ, ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ, ਮਾਯਾਮ, ਏਤਾਮ, ਤਰੰਤਿ, ਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥ - ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਮਾਇਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਆਸਰੇ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

न सां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
सायथापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः॥ १५॥

ਨਾ ਮਾਂ ਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤਿਨੋ ਮੂਢਾ: ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ ਨਰਾਧਮਾ:।
ਮਾਯਯਾਪਹ੍ਰਤਗਿਆਨਾ ਆਸੁਰੰ ਭਾਵਮਾਸ਼੍ਰਿਤਾ:॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਮਾਮ, ਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤਿਨਹ, ਮੂਢਾਹ, ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ, ਨਰਾਧਮਾਹ, ਮਾਯਯਾ, ਅਪਹ੍ਰਤਗਿਆਨਾਹ, ਆਸੁਰਮ, ਭਾਵਮ, ਆਸ਼੍ਰਿਤਾਹ॥ ੧੫॥

ਅਰਥ - ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਅਪਹਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਸੁਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਚ, ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਖੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਤੁੱਛ ਖੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ।”

चतुर्विधा भजन्ते सां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥ १६॥

ਚੇਥਾਂ ਜ਼ਾਨੀ ਨਿਤ੍ਯਯੁਕ੍ਤ ਏਕਮਕ੍ਤਿਵਿੰਸ਼ਿਘ੍ਯਤੇ।
ਪ੍ਰਿਯੋ ਹਿ ਜ਼ਾਨਿਨੋऽਤ੍ਯਰ੍ਥਮਹੰ ਸ ਚ ਸਮ ਪ੍ਰਿਯ:॥ ੧੬॥

ਚਤੁਰਵਿਧਾ ਭਜੰਤੇ ਮਾਂ ਜਨਾ: ਸੁਕ੍ਰਿਤਿਨੋਅਰਜੁਨ।
ਆਰਤੋ ਜਿਗਿਆਸੁਰਥਾਰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਚ ਭਰਤਰਸ਼ਭ॥ ੧੬॥

ਤੇਸ਼ਾਂ ਗਿਆਨੀ ਨਿਤਜਯੁਕਤ ਏਕ ਭਗਤਿਰਵਿਸ਼ਿਸ਼ਤਏ।
ਪ੍ਰਿਯੋ ਹਿ ਗਿਆਨਿਨੋਅਤਯਰਥਮਹੰ ਸ: ਚ ਮਮ ਪ੍ਰਿਯ:॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਚਤੁਰਵਿਧਾਹ, ਭਜੰਤੇ, ਮਾਮ, ਜਨਾਹ, ਸੁਕ੍ਰਿਤਨਹ, ਅਰਜੁਨ,
ਆਰਤਹ, ਜਿਗਿਆਸੁਹ, ਅਰਥਾਰਥੀ, ਗਿਆਨੀ, ਚ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ॥
੧੬॥

ਤੇਸ਼ਾਮ, ਗਿਆਨੀ, ਨਿਤਜਯੁਕਤਹ, ਏਕ ਭਗਤਿਹ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਤਏ,
ਪ੍ਰਿਯਹ, ਹਿ, ਗਿਆਨਿਨਹ, ਅਤਯਰਥਮ, ਅਹਮ, ਸਹ, ਚ, ਮਮ,
ਪ੍ਰਿਯਹ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਭਰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਜੁਨ! ਉਤਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਨਵਾਨ,
ਗਰੀਬ, ਜਿਗਿਆਸੂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਰੀ
ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮੀ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ
ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ
ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਨਿਮਾਣੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ
ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੋ ਕੇ ਇਸ
ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ
ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ
ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜੋੜ
ਕੇ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਹੋਏ ਯੋਗੀ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ
ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ
ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਆਪ
ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्॥ ੧੮॥

ਉਦਾਰਾ: ਸਰਵ ਏਵੈਤੇ ਗਿਆਨੀ ਤਵਾਤਮੈਵ ਮੇ ਮਤਮ।

ਆਸਥਿਤ: ਸ: ਹਿ ਯੁਕਤਾਤਮਾ ਮਾਮੇਵਾਨੁਤਮਾਂ ਗਤਿਮ॥ ੧੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਉਦਾਰਾਹ, ਸਰਵੇ, ਏਵ, ਏਤੇ, ਗਿਆਨੀ, ਤੁ, ਆਤਮਾ, ਏਵ, ਮੇ, ਮਤਮ,
ਆਸਥਿਤਹ, ਸਹ, ਹਿ, ਯੁਕਤਾਤਮਾ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਅਨੁਤਮਾਮ,
ਗਤਿਮ॥ ੧੮॥
- ਅਰਥ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯੁਕਤ ਹੋਇਆ, ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਗਤਿ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰ ਗਏ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्नां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥ ੧੯॥
ਬਹੂਨਾਂ ਜਨਮਨਾਮੰਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨਮਾਂ ਪ੍ਰਪਦਯਤੇ।
ਵਾਸੁਦੇਵ: ਸਰਵਮਿਤਿ ਸ: ਮਹਾਤਮਾ ਸੁਦੁਰਲਭ:॥ ੧੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਬਹੂਨਾਮ, ਜਨਮਨਾਮ, ਅੰਤੇ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਮਾਮ, ਪ੍ਰਪਦਯਤੇ,
ਵਾਸੁਦੇਵਹ, ਸਰਵਮ, ਇਤਿ, ਸਹ, ਮਹਾਤਮਾ, ਸੁਦੁਰਲਭਹ॥ ੧੯॥
- ਅਰਥ - ਬਹੁਤ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਲੱਭ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਯੋਗੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਤਾਣੇ-ਪੋਟੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਰਲਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- कामैस्तेस्त्वैर्हृत्तज्जानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।
तं तं नियमसास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया॥ ੨੦॥
ਕਾਮੈਸਤੈਸਤੈਹ੍ਰੁਤਗਿਆਨਾ: ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇਅਨਯਦੇਵਤਾ:।
ਤੰ ਤੰ ਨਿਯਮਸਾਸਥਾਯ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਯਾ ਨਿਯਤਾ: ਸ੍ਵਯਾ॥ ੨੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਮੈਹ, ਤੈਹ, ਤੈਹ, ਕ੍ਰਤਗਿਆਨਾਹ, ਪ੍ਰਪਦਜੰਤੇ, ਅਨਯਦੇਵਤਾਹ, ਤਮ, ਤਮ, ਨਿਯਮਮ, ਆਸਥਾਯ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਯਾ, ਨਿਯਤਾਹ, ਸ੍ਰਯਾ॥ ੨੦॥
- ਅਰਥ - ਅਲਗ-ਅਲਗ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਟਕੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪ ਨਿਯਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਪਾਂਦੇ। ਉਹ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”
- ਯੋ ਯੋ ਯਾਂ ਯਾਂ ਤਨੁੰ ਭਕ੍ਤ: ਸ਼ਰਧਯਾਰਚਿਤੁਮਿਛਤਿ।
 ਤਸ੍ਯ ਤਸ੍ਯਾਚਲਾਂ ਸ਼ਰਫ਼ਾਂ ਤਾਮੇਵ ਵਿਦਖਾਸ੍ਯਹ੍ਸ੍॥ ੨੧॥
- ਯੋ ਯੋ ਯਾਂ ਯਾਂ ਤਨੁੰ ਭਕਤ: ਸ਼ਰਧਯਾਰਚਿਤੁਮਿਛਤਿ।
 ਤਸ੍ਯ ਤਸ੍ਯਾਚਲਾਂ ਸ਼ਰਧਾਂ ਤਾਮੇਵ ਵਿਦਧਾਮ੍ਯਹ੍ਮ॥ ੨੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਯਹ, ਯਮ, ਯਮ, ਤਨੁਮ, ਭਕਤਹ, ਸ਼ਰਧਯਾ, ਅਰਚਿਤੁਮ, ਇਛਤਿ, ਤਸ੍ਯ, ਤਸ੍ਯ, ਅਚਲਾਮ, ਸ਼ਰਧਾਮ, ਤਾਮ, ਏਵ, ਵਿਦਧਾਮਿ, ਅਹ੍ਮ॥ ੨੧॥
- ਅਰਥ - ਜੋ-ਜੋ ਉਪਾਸਕ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ਰਧਾ ਸਥਿਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਲੁਭਾਵਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਿਸ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਸੇ ਦੇਵਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”
- ਸ ਤਯਾ ਸ਼ਰਫ਼ਯਾ ਯੁਕ੍ਤਸ੍ਤਸ੍ਯਾਰਾਧਨਮੀਹਤੇ।
 ਲਭਤੇ ਚ ਤਤ: ਕਾਮਾਨ੍ਮਯੈਵ ਵਿਹਿਤਾਨ੍ਹਿ ਤਾਨ੍॥ ੨੨॥

ਸ: ਤਯਾ ਸ਼ਰਧਯਾ ਯੁਕਤਸਤਸਯਾਰਾਧਨਮੀਹਤੇ।

ਲਭਤੇ ਚ ਤਤ: ਕਾਮਾਨਮਯੈਵ ਵਿਹਿਤਾਂਹਿ ਤਾਨ॥ ੨੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਹ, ਤਯਾ, ਸ਼ਰਧਯਾ, ਯੁਕਤਹ, ਤਸਯ, ਆਰਾਧਨਮ, ਈਹਤੇ,
ਲਭਤੇ, ਚ, ਤਤਹ, ਕਾਮਾਨ, ਮਯਾ, ਏਵ, ਵਿਹਿਤਾਨ, ਹਿ, ਤਾਨ॥
੨੨॥

ਅਰਥ -

ਉਹ, ਉਸ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਮੰਗੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵਸੀਭੂਤ ਉਹ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੋਗ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ ਤੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੇਤੁ ਹਨ।”

अन्तबन्धु फलं तेषां तद्भक्त्यल्पमेधसाम्।

देवान्देवयज्ञो यांति सद्भक्ता यांति मासपि॥ ੨੩॥

ਅੰਤਵਤੁ ਫਲੰ ਤੇਸ਼ਾਂ ਤਦਭਵਤਯਲਪਮੇਧਸਾਮ।

ਦੇਵਾਨਦੇਵਯਜੋ ਯਾਂਤਿ ਮਦਭਕਤਾ ਯਾਂਤਿ ਮਾਸਪਿ॥ ੨੩॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅੰਤਵਤ, ਤੁ, ਫਲਮ, ਤੇਸ਼ਾਮ, ਤਤ, ਭਵਤਿ, ਅਲਪਮੇਧਸਾਮ,
ਦੇਵਾਨ, ਦੇਵਯਜਹ, ਯਾਂਤਿ, ਮਦਭਕਤਾਹ, ਯਾਂਤਿ, ਮਾਸ, ਅਪਿ॥
੨੩॥

ਅਰਥ -

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਫਲ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਵ ਸਰੂਪ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ

ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਯੋਗੀ ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੰਮਦੇ ਹਨ।”

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं सन्त्यन्ते मामबुद्धयः।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

ਅਵਯਕਤੰ ਵਯਕਤਿਮਾਪੰਨੰ ਮਨਜੰਤੇ ਮਾਮਬੁਧਯਃ।

ਪਰੰ ਭਾਵਮਜਾਨੰਤੋ ਮਮਾਵਯਯਮਨੁਤਮਮ ॥ ੨੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਵਯਕਤਮ, ਵਯਕਤਿਮ, ਆਪੰਨਮ, ਮਨਜੰਤੇ, ਮਾਮ, ਅਬੁਧਯਹ, ਪਰਮ, ਭਾਵਮ, ਅਜਾਨੰਤਹ, ਮਮ, ਅਵਯਯਮ, ਅਨੁਤਮਮ ॥ ੨੪ ॥
- ਅਰਥ - ਬੁਧੀਹੀਨ ਮੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ, ਅਭਿਨਾਸੀ ਪਰਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਅਵਿਅਕਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਬੁੱਧੀਹੀਨ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮ ਬੀਤਣ ਤੇ ਵੀ ਆਭਾਸ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ।”
- नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।
 मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥
 ਨਾਹੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਃ ਸਰਵਸਯ ਯੋਗਮਾਯਾਸਮਾਵ੍ਰਿਤਃ।
 ਮੂਢੋਅਯੰ ਨਾਭਿਜਾਨਾਤਿ ਲੋਕੋ ਮਾਮਜਮਵਯਯਮ ॥ ੨੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਅਹਮ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹ, ਸਰਵਸਯ, ਯੋਗਮਾਯਾਸਮਾਵ੍ਰਿਤਹ, ਮੂਢਹ, ਅਯਮ, ਨ, ਅਭਿਜਾਨਾਤਿ, ਲੋਕਹ, ਮਾਮ, ਅਜਮ, ਅਵਯਯਮ ॥ ੨੫ ॥
- ਅਰਥ - ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਤੇ ਅਭਿਨਾਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ

ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਜਨਮ ਰਹਿਤ, ਅਭਿਨਾਸੀ, ਅਦਿਸ਼ਟ, ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।”

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन॥ २६॥

ਵੇਦਾਹੰ ਸਮਤੀਤਾਨਿ ਵਰਤਮਾਨਾਨਿ ਚਾਰਜੁਨ।
ਭਵਿਸ਼ਯਾਣਿ ਚ ਭੂਤਾਨਿ ਮਾਂ ਤੁ ਵੇਦ ਨ ਕਸ਼ੁਨ॥ ੨੬॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਵੇਦ, ਅਹਮ, ਸਮਤੀਤਾਨਿ, ਵਰਤਮਾਨਾਨਿ, ਚ, ਅਰਜੁਨ, ਭਵਿਸ਼ਯਾਣਿ, ਚ, ਭੂਤਾਨਿ, ਮਾਮ, ਤੁ, ਵੇਦ, ਨ, ਕਸ਼ੁਨ॥ ੨੬॥
- ਅਰਥ -** ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਤੀਤ ਹੋਏ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਵਰਤਮਾਨ ਕਦੀ ਭੂਤਕਾਲ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਭੂਤਕਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਂ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗਤੀਮਾਨ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਿਸ ਵੀ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਸੇ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਂ ਗਤੀਮਾਨ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗੀ ਇਹ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- इच्छाक्षेपसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गं यान्ति परंतप॥ २७॥
- ਇੱਛਾਕ੍ਸ਼ੇਪਸਮੁਤਥੇਨ ਦ੍ਵੰਦ੍ਵਮੋਹੇਨ ਭਾਰਤ।
ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਸੰਮੋਹੰ ਸਰਗੇ ਯਾਂਤਿ ਪਰੰਤਪ॥ ੨੭॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਇੱਛਾਕ੍ਸ਼ੇਪਸਮੁਤਥੇਨ, ਦ੍ਵੰਦ੍ਵਮੋਹੇਨ, ਭਾਰਤ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ, ਸੰਮੋਹਮ, ਸਰਗੇ, ਯਾਂਤਿ, ਪਰੰਤਪ॥ ੨੭॥
- ਅਰਥ -** ਹੇ ਭਾਰਤ! ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤਪ!
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ

ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟਤਾ ਤੋਂ ਅਨਜਾਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਖ ਤੇ ਦੁਖ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਯੇਥਾਂ ਕ੍ਵਨ੍ਤਗਤੰ ਪਾਪੰ ਜਨਾਨਾਂ ਪੁੰਠਕਰਮਣਾਮ੍।
 ਤੇ ਕ੍ਵਦ੍ਵਿਸ੍ਰਮੋਹਨਿਸ੍ਰੁਕ੍ਤਾ ਮਯਨ੍ਤੇ ਸਾਂ ਕ੍ਵਫ੍ਰਕ੍ਰਮਾਃ॥ ੨੮॥

ਯੇਸ਼ਾਂ ਤਵੰਤਗਤੰ ਪਾਪੰ ਜਨਾਨਾਂ ਪੁੰਠਕਰਮਣਾਮ੍।
 ਤੇ ਕ੍ਵਦ੍ਵਿਸ੍ਰਮੋਹਨਿਸ੍ਰੁਕ੍ਤਾ ਭਜੰਤੇ ਮਾਂ ਕ੍ਵਿਫ੍ਰਵ੍ਰਤਾਃ॥ ੨੯॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯੇਸ਼ਾਮ, ਤੁ, ਅੰਤਗਤਮ, ਪਾਪਮ, ਜਨਾਨਾਮ, ਪੁੰਠਕਰਮਣਾਮ,
 ਤੇ, ਕ੍ਵਦ੍ਵਿਸ੍ਰਮੋਹਨਿਸ੍ਰੁਕ੍ਤਾਯ, ਭਜੰਤੇ, ਮਾਮ, ਕ੍ਵਿਫ੍ਰਵ੍ਰਤਾਃ॥ ੨੯॥
- ਅਰਥ - ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਪ, ਪੁੰਠ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਕ੍ਵਿਫ੍ਰ ਵਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗੀ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਪੁੰਠ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਕਲਪਿਤ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ, ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ਜਰਾਮਰਣਸੋਕਸ਼ਾਯ ਸਾਸਾਸ਼ਿਤ੍ਯ ਯਤਨ੍ਤਿ ਯੇ।
 ਤੇ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਤਫ੍ਰਿਦੁਃ ਕ੍ਵਿਸ੍ਰਮਥ੍ਯਾਤਮੰ ਕਰਮ ਚਾਖਿਲਮ੍॥ ੨੯॥
- ਜਰਾਮਰਣਸੋਕਸ਼ਾਯ ਮਾਮਾਸ਼ਿਤ੍ਯ ਯਤੰਤਿ ਯੇ।
 ਤੇ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਤਫ੍ਰਿਦੁਃ ਕ੍ਵਿਤਸ੍ਰਮਥ੍ਯਾਤਮੰ ਕਰਮ ਚਾਖਿਲਮ੍॥ ੨੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਜਰਾਮਰਣਸੋਕਸ਼ਾਯ, ਮਾਮ, ਆਸ਼ਿਤ੍ਯ, ਯਤੰਤਿ, ਯੇ,
 ਤੇ, ਬ੍ਰਹ੍ਮ, ਤਤ, ਵਿਦੁਹ, ਕ੍ਵਿਤਸ੍ਰਮ, ਅਥਯਾਤਮਮ, ਕਰਮ, ਚ,
 ਅਖਿਲਮ੍॥ ੨੯॥
- ਅਰਥ - ਬੁਢੇਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਜੋ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਨੂੰ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਤੇ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਨਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ

ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਦ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਉਹ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਇਕੋ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪਰਿਣਾਮ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਤਦ ਤਕ ਲਈ, ਬੁਢੇਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਆਪ ਕਾਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਦੀ ਤੇ ਉਮਰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਾਸਾਇਣਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੁਢੇਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤਕ ਮੁਕਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜੋ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗਕਰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਸਾਧਿਮ੍ਰਗਾਧਿਦੈਵੰ ਸਾਂ ਸਾਧਿਯਯੰ ਚ ਯੇ ਵਿਦੁः।

ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇऽਪਿ ਚ ਸਾਂ ਤੇ ਵਿਦੁਰ੍ਯੁਕ੍ਤਚੇਤਸਃ॥ ੩੦॥

ਸਾਧਿਭੂਤਾਧਿਦੈਵੰ ਮਾਂ ਸਾਧਿਯਗੰ ਚ ਯੇ ਵਿਦੁः।

ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇਅਪਿ ਚ ਮਾਂ ਤੇ ਵਿਦੁਯੁਕਤਚੇਤਸਃ॥ ੩੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਾਧਿਭੂਤਾਧਿਦੈਵਮ, ਮਾਮ, ਸਾਧਿਯਗਮ, ਚ, ਯੇ, ਵਿਦੁਹ, ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ, ਅਪਿ, ਚ, ਮਾਮ, ਤੇ, ਵਿਦੁਹ, ਯੁਕਤਚੇਤਸਹ॥ ੩੦॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਭੂਤ, ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਅਧਿਯਗ ਸਹਿਤ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਪੁਰਖ ਮੌਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਿਸ਼ ਚੇਤਨਾ, ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਹੋਈ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਗਿਆਨਵਿਗਿਆਨਯੋਗੋ ਨਾਮ ਸਪਤਮੋਅਧਯਾਯਃ।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਸਤਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।

ਅਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਕਿੰ ਤਦ੍ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਕਿਸਥ੍ਵਾਤਮੰ ਕਿੰ ਕਰਮ ਪੁਰੁਥੋਤਸਮ।
ਅਥਿਭ੍ਰੂਤੰ ਚ ਕਿੰ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਮਥਿਦੈਵੰ ਕਿਮੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਕਿੰ ਤਦਬ੍ਰਹਮ ਕਿਮਧ੍ਯਾਤਮੰ ਕਿੰ ਕਰਮ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ।
ਅਥਿਭ੍ਰੂਤੰ ਚ ਕਿੰ ਪ੍ਰੋਕਤਮਥਿਦੈਵੰ ਕਿਮੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਿਮ, ਤਤ, ਬ੍ਰਹਮ, ਕਿਮ, ਅਧਿਯਾਤਮਮ, ਕਿਮ, ਕਰਮ, ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ,
ਅਥਿਭ੍ਰੂਤਮ, ਚ, ਕਿਮ, ਪ੍ਰੋਕਤਮ, ਅਥਿਦੈਵਮ, ਕਿਮ, ਉਚ੍ਯਤੇ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ- ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ! ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ?
ਅਧਿਯਾਤਮ ਕੀ ਹੈ? ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਅਥਿਭ੍ਰੂਤ ਕੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ
ਹੈ? ਅਥਿਦੈਵ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- ਅਥਿਯਯ: ਕਥੰ ਕੋ਽ਤ੍ਰ ਦੇਹੇ਽ਸ੍ਮਿਨ੍ਮਥੁਸੂਦਨ।
ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ ਚ ਕਥੰ ਜ਼ੋਯੋ਽ਸਿ ਨਿਯਤਾਤਮਥਿ: ॥ ੨ ॥
- ਅਧਿਯਗ: ਕਥੰ ਕੋਅਤ੍ ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨਮਧੁਸੂਦਨ।
ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ ਚ ਕਥੰ ਗੋਯੋਅਸਿ ਨਿਯਤਾਤਮਥਿ: ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਧਿਯਗਹ, ਕਥਮ, ਕਹ, ਅਤ੍, ਦੇਹੇ, ਅਸਿਮਨ, ਮਧੁਸੂਦਨ,
ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ, ਚ, ਕਥਮ, ਗੋਯਹ, ਅਸਿ, ਨਿਯਤਾਤਮਥਿਹ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ! ਇਥੇ ਅਧਿਯਗ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ
ਹੈ? ਤੇ ਸੰਜਮੀ ਚਿਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੋ।
- ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਖਰੰ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਪਰਮੰ ਸ੍ਵਭਾਵੋ਽ਥ੍ਵਾਤਮੁਚ੍ਯਤੇ।
ਭੂਤਭਾਵੋਦਭਵਕਰੋ ਵਿਸਰਗ: ਕਰਮਸੰਗਿਤ: ॥ ੩ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਅਖਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੰ ਸ੍ਵਭਾਵੋਅਧ੍ਯਾਤਮਮੁਚ੍ਯਤੇ।
ਭੂਤਭਾਵੋਦਭਵਕਰੋ ਵਿਸਰਗ: ਕਰਮਸੰਗਿਤ: ॥ ੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਖਰਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਮ, ਸ੍ਵਭਾਵਹ, ਅਧ੍ਯਾਤਮਮ, ਉਚ੍ਯਤੇ,
ਭੂਤਭਾਵੋਦਭਵਕਰਹ, ਵਿਸਰਗਹ, ਕਰਮਸੰਗਿਤਹ ॥ ੩ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਸੁਭਾਉ
ਅਧਿਯਾਤਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੂਤਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ

ਤਿਆਗ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਥਿਨਾਸੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਜੋ ਕਦੇ ਬਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਤਪਤੀ ਇਹ ਚੈਤਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਸੁਭਾਉ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਤ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੋਗੀ “ਕਿਰਿਆ ਯੋਗ” ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਰਮ ਨਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਅਥਿਮੂਰ੍ਯੰ ਖਰੋ ਭਾਵ: ਪੁਰੁਖਸ਼ਾਥਿਦੈਵਤਮ੍।

ਅਥਿਯਯੋਹਮੇਵਾਤ੍ਰ ਦੇਹੇ ਦੇਹਭ੍ਰੂਤਾੰ ਵਰ॥ ੪॥

ਅਥਿਭ੍ਰੂਤੰ ਖਰੋ ਭਾਵ: ਪੁਰੁਸ਼ਸ੍ਠਾਥਿਦੈਵਤਮ।

ਅਥਿਯਯੋਹਮੇਵਾਤ੍ਰ ਦੇਹੇ ਦੇਹਭ੍ਰੂਤਾੰ ਵਰ॥ ੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਥਿਭ੍ਰੂਤਮ, ਖਰਹ, ਭਾਵਹ, ਪੁਰੁਸ਼ਹ, ਚ, ਅਥਿਦੈਵਤਮ, ਅਥਿਯਯਗਹ, ਅਹਮ, ਏਵ, ਅਤ੍ਰ, ਦੇਹੇ, ਦੇਹਭ੍ਰੂਤਮ, ਵਰ॥ ੪॥

ਅਰਥ - ਖਰਭਾਵ ਹੀ ਅਥਿਭ੍ਰੂਤ ਹੈ, ਪੁਰਖ ਹੀ ਅਥਿਦੈਵ ਹੈ ਤੇ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਇਸ ਦੇਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੀ ਅਥਿਯਗ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸਰੀਰ ਜੋ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ, ਅਥਿਭ੍ਰੂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ “ਮਨ” ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਇੰਦ੍ਰ ਹੈ, ਅਥਿਦੈਵ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਥਿਯਗ ਨਾਮ ਨਾਲ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਅਨ੍ਤਕਾਲੇ ਚ ਸਾਸੇਵ ਸਮਰਨ੍ਸੁਕ੍ਤ੍ਵਾ ਕਲੇਵਰਮ੍।

ਯ: ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਸ ਸ੍ਰਦ੍ਰਾਵੰ ਯਾਤਿ ਨਾਸ੍ਤ੍ਯਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯ:॥ ੫॥

ਅੰਤਕਾਲੇ ਚ ਮਾਮੇਵ ਸਮਰਨਮੁਕਤ੍ਵਾ ਕਲੇਵਰਮ।

ਯ: ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਸ ਮਦਭਾਵੰ ਯਾਤਿ ਨਾਸਤਯਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯ:॥ ੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਅੰਤਕਾਲੇ, ਚ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਸਮਰਨ, ਮੁਕਤੂਾ, ਕਲੇਵਰਮ,
ਯਹ, ਪ੍ਰਯਾਤਿ, ਸਹ, ਮਦਭਾਵਮ, ਯਾਤਿ, ਨ, ਅਸਿਤ, ਅਤ੍ਰ, ਸੰਸ਼ਯਹ ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਜੋ ਅੰਤਕਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ
ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੁਣ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ
ਫਰਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਸਤਕ ਜਿਸ ਸੀਮਤ ਜਾਂ
ਵਿਰਾਟ ਭਾਵ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ
ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਉਮਰ ਭਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ
ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸਰੀਰਕ ਮੋਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਛੇਤੀ
ਹੀ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ
ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸੇ ਪਰਮ
ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਯੰ ਯੰ ਗਾਪਿ ਸਮਰੰਆਵੰ ਤ੍ਵਯਜ੍ਯਨ੍ਤੇ ਕਲੇਵਰਮ੍।
ਤੰ ਜਥੇਵੇਤਿ ਕ੍ਯੈਨ੍ਤੇਯ ਸਦਾ ਜ੍ਯਫ੍ਰਾਥਯਾਕਿਤਃ ॥ ੬ ॥

ਯੰ ਯੰ ਵਾਪਿ ਸਮਰਨਭਾਵੰ ਤ੍ਵਯਜਤ੍ਯੰਤੇ ਕਲੇਵਰਮ।
ਤੰ ਤਮੇਵੈਤਿ ਕੌਂਤੇਯ ਸਦਾ ਤਦਭਾਵਭਾਵਿਤਃ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਮ, ਯਮ, ਵਾ, ਅਪਿ, ਸਮਰਨ, ਭਾਵਮ, ਤ੍ਵਯਜਤਿ, ਅੰਤੇ, ਕਲੇਵਰਮ,
ਤਮ, ਤਮ, ਏਵ, ਏਤਿ, ਕੌਂਤੇਯ, ਸਦਾ, ਤਦਭਾਵਭਾਵਿਤਹ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ! ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਯਾਦ
ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਛੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਉਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਾਵਿਤ ਹੋਣ
ਕਾਰਨ ਉਸ-ਉਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਮੌਤ
ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਉਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ
ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹੀ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਲਪਨਾ
ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਜੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ
ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ
ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
ਮੁੜ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मासनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मासैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

ਤਸਮਾਤਸਰਵੇਸ਼ੁ ਕਾਲੇਸ਼ੁ ਮਾਮਨੁਸਮਰ ਯੁਧਯ ਚ।
ਮਯਰਪਿਤਮਨੋਬੁਧਿਰਮਾਮੇਸ਼੍ਯਸ੍ਯਸੰਸ਼ਯਮ ॥ ੭ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਕਾਲੇਸ਼ੁ, ਮਾਮ, ਅਨੁਸਮਰ, ਯੁਧਯ, ਚ,
ਮਯਿ, ਅਰਪਿਤਮਨੋਬੁਧਿਹ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਏਸ਼੍ਯਸਿ, ਅਸੰਸ਼ਯਮ ॥ ੭ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰੋ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰੋ।
ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ਕ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋਵੇਗੇ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਉਸ ਪਰਮ ਕਾਲ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਪਰਮ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਦਾ
ਹੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ
ਤੇ ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ, ਪ੍ਰਚੰਡ
ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ੮ ॥

ਅਭਯਾਸਯੋਗਯੁਕਤੇਨ ਚੇਤਸਾ ਨਾਨਯਗਾਮਿਨਾ।
ਪਰਮੰ ਪੁਰੁਸ਼ੰ ਦਿਵਯੰ ਯਾਤਿ ਪਾਰਥਾਨੁਚਿੰਤਯਨ ॥ ੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਭਯਾਸਯੋਗਯੁਕਤੇਨ, ਚੇਤਸਾ, ਨਾਨਯਗਾਮਿਨਾ,
ਪਰਮਮ, ਪੁਰੁਸ਼ਮ, ਦਿਵਯਮ, ਯਾਤਿ, ਪਾਰਥ, ਅਨੁਚਿੰਤਯਨ ॥ ੮ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਣ
ਵਾਲੇ ਚਿਤ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮ ਦਿਵ ਪੁਰਖ
ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ
ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ
ਮਹਾਨ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯੋਗ ਬਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ
ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ
ਕੁਝ ਜਾਣਨਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਕਹਿੰ ਪੁਰਾਣਮਨੁਸ਼ਾਸਿਤਾਰਮਧੋਰਣੀਯਾਂਸਮਨੁਸਮਰੇਦਃ।
 ਸਰਵੰਸਯ ਖਾਤਾਰਮਚਿੰਤ੍ਯਰੂਪਮਾਦਿਤ੍ਯਵਰ੍ਣੰ ਤਮਸਃ ਪਰਸਤਾਤ੍ ॥ ੯ ॥
 ਕਵਿੰ ਪੁਰਾਣਮਨੁਸ਼ਾਸਿਤਾਰਮਣੋਰਣੀਯਾਂਸਮਨੁਸਮਰੇਦਃ।
 ਸਰਵੰਸਯ ਧਾਤਾਰਮਚਿੰਤ੍ਯਰੂਪਮਾਦਿਤ੍ਯਵਰ੍ਣੰ ਤਮਸਃ ਪਰਸਤਾਤ ॥ ੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਵਿਮ, ਪੁਰਾਣਮ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤਾਰਮ, ਅਣੋਹ, ਅਣੀਯਾਂਸਮ,
 ਅਨੁਸਮਰੇਤ, ਯਹ,
 ਸਰਵੰਸਯ, ਧਾਤਾਰਮ, ਅਚਿੰਤ੍ਯਰੂਪਮ, ਆਦਿਤ੍ਯ ਵਰਣਮ,
 ਤਮਸਹ, ਪਰਸਤਾਤ ॥ ੯ ॥

ਅਰਥ -

ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨਹਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਖਮ
 ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ, ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਚਿੰਤ ਸਰੂਪ ਸੂਰਜ
 ਸਮਾਨ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਦਾ ਸਿਮਰਨ
 ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਜੋ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਤੇ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਵਰਨ
 ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਖਮ ਤੋਂ
 ਵੀ ਸੂਖਮ, ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਾਥਿਆਤ ਅਨੁਭਵ
 ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਅਜਿਹੇ ਉਸ
 ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।”

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
 भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥
 ੧੦ ॥

ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ ਮਨਸਾਅਚਲੇਨ ਭਕਤਯਾ ਯੁਕਤੋ ਯੋਗਬਲੇਨ ਚੈਵ।
 ਭ੍ਰੁਵੋਮਧਯੇ ਪ੍ਰਾਣਮਾਵੇਸ਼ਯ ਸਮਯਕ ਸਃ ਤੰ ਪਰੰ ਪੁਰੁਸ਼ਮੁਪੈਤਿ
 ਦਿਵਯਮ ॥ ੧੦ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ, ਮਨਸਾ, ਅਚਲੇਨ, ਭਕਤਯਾ, ਯੁਕਤਹ, ਯੋਗ ਬਲੇਨ,
 ਚ, ਏਵ,
 ਭ੍ਰੁਵੋਹ, ਮਧਯੇ, ਪ੍ਰਾਣਮ, ਆਵੇਸ਼ਯ, ਸਮਯਕ, ਸਹ, ਤਮ, ਪਰਮ,
 ਪੁਰੁਸ਼ਮ, ਉਪੈਤਿ, ਦਿਵਯਮ ॥ ੧੦ ॥

ਅਰਥ -

ਉਹ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ
 ਭਰਵੱਟੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਰ ਮਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਸਮਯਕ ਰੂਪ
 ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਿਵਯ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਮ ਤੇਜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਦਾ ਜਦ

ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗਬਲ ਨਾਲ ਸੁਖਮਨਾ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਮਸਤਕ ਤਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੇ ਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਯੋਗ ਬਲ ਰੁਦਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਨੂੰ ਸਾਥਿਆਤ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸੁਆਸ ਵਿਚ 20736 (ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤ ਸੌ ਛੱਤੀ) ਵਾਰੀ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਰੰਦ੍ਰ ਫਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗੀ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

ਯਦਖਰੰ ਵੇਦਵਿਦੋ ਵਦੰਤਿ ਵਿਸ਼ੰਤਿ ਯਦਯਤਯੋ ਵੀਤਰਾਗਾਃ।
ਯਦਿਛੰਤੋ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯੰ ਚਰੰਤਿ ਤਤੇ ਪਦੰ ਸੰਗ੍ਰਹੇਣ ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯੇ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਅਖਰਮ, ਵੇਦਵਿਦਹ, ਵਦੰਤਿ, ਵਿਸ਼ੰਤਿ, ਯਤ, ਯਤਯਹ,
ਵੀਤਰਾਗਾਹ,
ਯਤ, ਇਛੰਤਹ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯਮ, ਚਰੰਤਿ, ਤਤ, ਤੇ, ਪਦਮ,
ਸੰਗ੍ਰਹੇਣ, ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯੇ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ - ਗਿਆਨਵੰਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ (ਅਬਿਨਾਸੀ) ਆਖਦੇ ਹਨ,
ਵੀਤਰਾਗ ਯਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ
ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ
ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਅੱਖਰ
(ਅਬਿਨਾਸੀ) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ
ਕੇ, ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗਕ੍ਰਮ
ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਲੜੀ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ
ਯੋਗ ਬਣਨ ਲਈ ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ
ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਯੋਗ
ਸਾਧਨਾ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूढन्याधायात्मनः प्राणमारिथतो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ਸਰਵਦੁਆਰਾਣਿ ਸੰਯਮਯ ਮਨੋ ਹਿਰਦਿ ਨਿਰੁਪਯ ਚ।

ਮੂਰਧਨਯਾਯਾਯਾਤਮਨਃ ਪ੍ਰਾਣਮਾਸਥਿਤੋ ਯੋਗਧਾਰਣਾਮ ॥ ੧੨ ॥

ਓਮਿਤਯੇਕਾਸ਼ਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵ੍ਯਾਹਰਨਮਾਮਨੁਸਮਰਨ।

ਯਃ ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਤਯਜੰ ਦੇਹੰ ਸ ਯਾਤਿ ਪਰਮਾੰ ਗਤਿਮ ॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਰਵਦੁਆਰਾਣਿ, ਸੰਯਮਯ, ਮਨਹ, ਹਿਰਦਿ, ਨਿਰੁਪਯ, ਚ,
ਮੂਰਧਿਨ, ਆਯਾਯ, ਆਤਮਨਹ, ਪ੍ਰਾਣਮ, ਆਸਥਿਤਹ, ਯੋਗ,
ਧਾਰਣਾਮ ॥ ੧੨ ॥

ਓਮ, ਇਤਿ, ਏਕਾਸ਼ਰਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਵ੍ਯਾਹਰਨ, ਮਾਮ, ਅਨੁਸਮਰਨ
ਯਹ, ਪ੍ਰਯਾਤਿ, ਤਯਜਨ, ਦੇਹਮ, ਸਹ, ਯਾਤਿ, ਪਰਮਾਮ, ਗਤਿਮ ॥
੧੩ ॥

ਅਰਥ -

ਸਭ ਦੁਆਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰੋਕ ਕੇ ਆਪਣੇ
ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਕੇ ਯੋਗ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ
ਜੋ ਓਮ, ਇਸ ਇਕ-ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ
ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਹ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ
ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੌਂ ਦੁਆਰਾਂ ਨੂੰ ਯੋਨੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ (ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ
ਭੇਦ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸਪੰਦਨ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ
ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੁਖਮਨਾ ਹੋ ਗਈ ਅਜਿਹੇ
ਯੋਗੀ) ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਸਹਿਤ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਭਵਾਂ
ਦੇ ਮਧ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ, ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ
ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ 20736 (ਵੀਹ
ਹਜ਼ਾਰ ਸਤ ਸੌ ਛੱਤੀ) ਵਾਰ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਇਕ ਨਿਹਸੁਆਸ
ਵਿਚ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ
ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

ਅਨਨਜਚੇਤਾ: ਸਤਤੰ ਯੋ ਮਾਂ ਸਮਰਤਿ ਨਿਤਯਸ਼:।

ਤਸਯਾਹੰ ਸੁਲਭ: ਪਾਰਥ ਨਿਤਯਯੁਕਤਸਯ ਯੋਗਿਨ:॥ ੧੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨਨਜਚੇਤਾਹ, ਸਤਤਮ, ਯਹ, ਮਾਮ, ਸਮਰਤਿ, ਨਿਤਯਸ਼ਹ,
ਤਸਯ, ਅਹਮ, ਸੁਲਭਹ, ਪਾਰਥ, ਨਿਤਯਯੁਕਤਸਯ, ਯੋਗਿਨਹ॥
੧੪॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਇਕਾਗ੍ਰ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਤ ਯੁਕਤ ਯੋਗ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸਹਿਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ
ਯੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਯੋਗਕ੍ਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ
ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣਾ ਸੁਖੈਨ ਹੈ।”

ਮਾਸੁਪੇਤ੍ਯ ਪੁਨਰ੍ਜਨ੍ਮ ਦੁ:ਖਾਲਯਸਯਾਸ਼੍ਰੁਤਸ੍।

ਨਾਯੁਕ੍ਤਿ ਸਹਾਤ੍ਮਾਨ: ਸੰਸਿਧਿੰ ਪਰਮਾਂ ਗਤਾ:॥ ੧੫॥

ਮਾਮੁਪੇਤ੍ਯ ਪੁਨਰ੍ਜਨਮ ਦੁਖਾਲਯਮਸ਼ਾਸ੍ਰੁਤਮ।

ਨਾਪਨੁਵੰਤਿ ਮਹਾਤਮਾਨ: ਸੰਸਿਧਿੰ ਪਰਮਾਂ ਗਤਾ:॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਾਮ, ਉਪੇਤ੍ਯ, ਪੁਨਰ੍ਜਨਮ, ਦੁਖਾਲਯਮ, ਅਸ਼ਾਸ੍ਰੁਤਮ,
ਨ, ਆਪਨੁਵੰਤਿ, ਮਹਾਤਮਾਨਹ:, ਸੰਸਿਧਿਮ, ਪਰਮਾਮ, ਗਤਾਹ॥
੧੫॥

ਅਰਥ - ਪਰਮ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਹਾਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਅਸਥਿਰ
ਦੁਖ ਦੇ ਘਰ, ਮੁੜ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ,
ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ
ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”

ਆਬ੍ਰਹਮਭੁਵਨਾਲੋਕਾ: ਪੁਨਰਾਵਰ੍ਤਿਨੋऽਰ੍ਜੁਨ।

ਮਾਸੁਪੇਤ੍ਯ ਤੁ ਕ੍ਰੋਠੇਯ ਪੁਨਰ੍ਜਨ੍ਮ ਨ ਵਿਘ੍ਨੇ॥ ੧੬॥

ਆਬ੍ਰਹਮਭੁਵਨਾਲੋਕਾ: ਪੁਨਰਾਵਰ੍ਤਿਨੋਅਰ੍ਜੁਨ।

ਮਾਮੁਪੇਤ੍ਯ ਤੁ ਕ੍ਰੋਠੇਯ ਪੁਨਰ੍ਜਨਮ ਨ ਵਿਦਯਤੇ॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਆਬ੍ਰਹਮਭੁਵਨਾਤ, ਲੋਕਾਹ, ਪੁਨਰਾਵਰ੍ਤਿਨਹ, ਅਰ੍ਜੁਨ,
ਮਾਮ, ਉਪੇਤ੍ਯ, ਤੁ, ਕ੍ਰੋਠੇਯ, ਪੁਨਰ੍ਜਨਮ, ਨ, ਵਿਦਯਤੇ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰ੍ਜੁਨ! ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤਕ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਉਣ ਵਾਲੇ
ਹਨ ਪਰ ਕ੍ਰੋਠੇਯ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਜੀਵ ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਦ ਤਕ ਜਨਮ ਤੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਸਮਝਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕਾਲ ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਮੌਤ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਜੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਨਿਡਰ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜਨਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਸੁਆਸ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਮਰਨ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਲਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਗਤੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਨਸਨਾਹਟ ਵਰਗੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਵਰਗੀ ਜਾਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੇ ਵੱਜਣ ਵਰਗੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੱਕਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਅਨੁਭਵ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬੇਚੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖੇ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੇਜ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇਜ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਜ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰਕ ਆਧਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਮਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਲ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਫਿਰ ਉਸ ਪਰਮ ਤੇਜ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਹ ਤੇਜ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਝਲਮਿਲਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਮਕਤਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਗੋਲ ਆਕਾਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡੂੰਘਾ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਜੋਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਮੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਵੱਜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਧੁਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਗਰਜਣ ਵਰਗੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਰਭਉ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਮੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇਜ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਰਭਉ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੇਜ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਠੋਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਵਰਗ ਜਾਂ ਨਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

सहस्रायुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः॥ १७॥

सहस्रयुगपूज्यं तमहृजदभृगमਣौ विदुः।

रात्रिं युगसहस्रतां ਤੇ ਅਹੋਰਾਤ੍ਰਵਿਦੋ ਜਨਾः॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਹਸਰਯੁਗਪ੍ਰਯੰਤਮ, ਅਹਰ, ਯਤ, ਬ੍ਰਹਮਣਹ, ਵਿਦੁਹ,

ਰਾਤ੍ਰਿਮ, ਯੁਗਸਹਸ੍ਰਾਤਮ, ਤੇ, ਅਹੋਰਾਤ੍ਰਵਿਦਹ, ਜਨਾਹ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗ ਤਕ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਾਲਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗ ਤਕ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਾਲੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੁਣ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਮਾਨੋ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਤੋਂ 4,32,00,00,000 (ਚਾਰ ਅਰਬ ਬੱਤੀ ਕਰੋੜ) ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਤ ਵੀ ਇਤਨੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੌਰ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਯੋਗੀ ਦੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।”

अव्यक्ताद्ब्रह्मण्यः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥ ੧੮ ॥

अव्यक्ततादृश्यकतयः सरवाः पूबवंतजहरागमे।

रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंगके॥ ੧੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਵਯਕਤਾਤ, ਵਯਕਤਯਹ, ਸਰਵਾਹ, ਪ੍ਰਭਵੰਤਿ, ਅਹਰਾਗਮੇ, ਰਾਤ੍ਰਯਾਗਮੇ, ਪ੍ਰਲੀਯੰਤੇ, ਤਤ੍ਰ, ਏਵ, ਅਵਯਕਤਸੰਗਕੇ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ - ਦਿਨ ਆਉਣ ਤੇ ਅਵਿਅਕਤ (ਪਰਮੇਸ਼ਰ) ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਵਿਅਕਤ ਆਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ, ਅਵਿਅਕਤ ਕਾਲ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਇਹ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਉਸੇ ਅਵਿਅਕਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਪਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਖਦੇ ਹਨ।”

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥ ੧੯ ॥

ਭੂਤਗ੍ਰਾਮ: ਸ: ਏਵਾਯੰ ਭੂਤ੍ਵਾ ਭੂਤ੍ਵਾ ਪ੍ਰਲੀਯਤੇ।
ਰਾਤ੍ਰ੍ਯਾਗਮੇਅਵਸ਼: ਪਾਰਥ ਪ੍ਰਭਵਤਯਹਰਾਗਮੇ॥ ੧੯॥

- ਪਦਛੇਦ - ਭੂਤਗ੍ਰਾਮਹ, ਸਹ, ਏਵ, ਅਯਮ, ਭੂਤ੍ਵਾ, ਭੂਤ੍ਵਾ, ਪ੍ਰਲੀਯਤੇ,
ਰਾਤ੍ਰ੍ਯਾਗਮੇ, ਅਵਸ਼ਹ, ਪਾਰਥ, ਪ੍ਰਭਵਤਿ, ਅਹਰਾਗਮੇ॥ ੧੯॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਉਹੀ ਇਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ
ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਰਾਤ ਆਉਣ ਤੇ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ
ਆਉਣ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ
ਵਿਰਾਟ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ
ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਪਲ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ
ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਦਿਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ
ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਲਈ ਇਹ
ਗਿਆਨ ਸਹਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ
ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗਦੇ
ਹਨ। ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਦਿਨ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਤੋਂ ਜਦ ਸੌ
ਵਿਰਾਟ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਚੈਤੰਨ
ਪਦਾਰਥ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਿਸੇ
ਸਮੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਈ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥ २०॥
- ਪਰਸਤਸਮਾਤੁ ਭਾਵੋਅਨਯੋਅਵਯਕਤੋਅਵਯਕਤਾਤਸਨਾਤਨ:।
ਯ: ਸ: ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਨਸ਼ਯਤਸੁ ਨ ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ॥ ੨੦॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਰਹ, ਤਸਮਾਤ, ਤੁ, ਭਾਵਹ, ਅਨਯਹ, ਅਵਯਕਤਹ, ਅਵਯਕਤਾਤ,
ਸਨਾਤਨਹ,
ਯਹ, ਸਹ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਨਸ਼ਯਤਸੁ, ਨ, ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ॥ ੨੦॥
- ਅਰਥ - ਪਰ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਸਨਾਤਨ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਵ ਪਰਮੇਸ਼ਰ
ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ
ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ
ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਲੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ
ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥ २१॥

ਅਵਜਕਤੋਅਖਰ ਇਤਯੁਕਤਸਤਮਾਹੁ: ਪਰਮਾਂ ਗਤਿਮ।
ਯੰ ਪ੍ਰਾਪਯ ਨ ਨਿਵਰਤੰਤੇ ਤਧਾਮ ਪਰਮੰ ਮਮ॥ ੨੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਵਜਕਤਹ, ਅਖਰਹ, ਇਤਿ, ਉਕਤਹ, ਤਮ, ਆਹੁਹ ਪਰਮਾਮ,
ਗਤਿਮ,
ਯਮ, ਪ੍ਰਾਪਯ, ਨ, ਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਤਤ, ਧਾਮ, ਪਰਮਮ, ਮਮ॥ ੨੧॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਗਤੀ ਆਖਦੇ
ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦੇ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਰਮ
ਧਾਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਪਰਮ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਕਰਨ
ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ
ਇਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ
ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।”

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥ २२॥

ਪੁਰੁਸ਼: ਸ: ਪਰ: ਪਾਰਥ ਭਕਤਯਾ ਲਭਯਸ੍ਵਨਨਯਯਾ।
ਯਸਯਾਂਤ: ਸਥਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਯੇਨ ਸਰਵਮਿਦੰ ਤਤਮ॥ ੨੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਪੁਰੁਸ਼ਹ, ਸਹ, ਪਰਹ, ਪਾਰਥ, ਭਕਤਯਾ, ਲਭਯਹ, ਤੁ, ਅਨਨਯਯਾ,
ਯਸਯ, ਅੰਤਹ ਸਥਾਨਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਯੇਨ, ਸਰਵਮ, ਇਦਮ, ਤਤਮ॥
੨੨॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਸ
ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਖ
ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ
ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ
ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ
ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥ २३॥

ਯਤ੍ ਕਾਲੇ ਤ੍ਰੁਨਾਵ੍ਰਿਤਿਮਾਵ੍ਰਿਤੰ ਚੈਵ ਯੋਗਿਨਃ।
ਪ੍ਰਯਾਤਾ ਯਾਂਤਿ ਤੰ ਕਾਲੰ ਵਕਸ਼ਸ਼ਾਮਿ ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੨੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਤ੍, ਕਾਲੇ, ਤ੍ਰੁ, ਅਨਾਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਆਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਚ, ਏਵ, ਯੋਗਿਨਃ,
ਪ੍ਰਯਾਤਾਹ, ਯਾਂਤਿ, ਤਮ, ਕਾਲਮ, ਵਕਸ਼ਸ਼ਾਮਿ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੨੩ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਮੁੜ ਨਹੀਂ
ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗਾ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੁਣ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਜਿਸ
ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਤੇ
ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਛੱਟਣ ਤੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਹੀਂ
ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਅग्निर्ज्यੋतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥ ੨੪ ॥

ਅਗਨਿਜਯੋਤਿਰਹਃ ਸ਼ੁਕਲਃ ਸ਼ਣਮਾਸਾ ਉਤਰਾਯਣਮ।
ਤਤ੍ ਪ੍ਰਯਾਤਾ ਗਛੰਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦੋ ਜਨਾਃ ॥ ੨੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਗਨਿਹ, ਜਯੋਤਿਹ, ਅਹਹ, ਸ਼ੁਕਲਹ, ਸ਼ਣਮਾਸਾਹ, ਉਤਰਾਯਣਮ,
ਤਤ੍, ਪ੍ਰਯਾਤਾ, ਗਛੰਤਿ, ਬ੍ਰਹਮ, ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਹ, ਜਨਾਹ ॥ ੨੪ ॥
- ਅਰਥ - ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਅਗਨੀ, ਜੋਤ, ਦਿਨ, ਸੁਦੀ ਪੱਖ ਤੇ
ਉਤਰਾਇਨ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹਨ, ਉਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਗਏ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ
ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ
ਕਰਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ
ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ
ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ
ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਜਦ ਸਰੀਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ
ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੇ
ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਉਤਰਾਇਣ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ
ਧਰਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਲ
ਨਾਲ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਤੇਜ ਵਿਚ
ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਪਰਤਦੇ।”

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्यੋतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ੨੫ ॥

ਪੂਰੇ ਰਾਤ੍ਰਿਸਤਥਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ: ਸ਼ਣਮਾਸਾ ਦਖਿਣਾਯਨਮ।
ਤਤ੍ਰ ਚਾਂਦ੍ਰਮਸੰ ਜਯੋਤਿਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਪ੍ਯ ਨਿਵਰਤਤੇ ॥ ੨੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪੂਰੇ, ਰਾਤ੍ਰਿਹ, ਤਥਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਹ, ਸ਼ਣਮਾਸਾਹ, ਦਖਿਣਾਯਨਮ,
ਅਰਥ - ਪੂਰੇ, ਚਾਂਦ੍ਰਮਸਮ, ਜਯੋਤਿਹ, ਯੋਗੀ, ਪ੍ਰਾਪ੍ਯ, ਨਿਵਰਤਤੇ ॥ ੨੫ ॥

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਜੋਤ ਰੂਪ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੰਨੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਦ ਧਰਤੀ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੱਖਣਾਇਣ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनारृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ ੨੬ ॥

ਸ਼ੁਕਲਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ ਗਤੀ ਹਯੋਤੇ ਜਗਤ: ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤੇ ਮਤੇ।
ਏਕਯਾ ਯਾਤਯਨਾਰ੍ਵ੍ਰਿਤਿਮਨਯਯਾਵਰਤਤੇ ਪੁਨ: ॥ ੨੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ੁਕਲਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ, ਗਤੀ, ਹਿ, ਏਤੇ, ਜਗਤਹ, ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤੇ, ਮਤੇ,
ਅਰਥ - ਸ਼ੁਕਲਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ, ਗਤਿ, ਅਨਾਰ੍ਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਅਨਯਯਾ, ਆਵਰਤਤੇ, ਪੁਨਹ ॥ ੨੬ ॥

ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਜਲ ਤੇ ਕਾਲੀ ਗਤੀਆਂ ਸਨਾਤਨ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਦੁਆਰਾ ਮੋਇਆ ਮੁੜ ਨਾ ਪਰਤਣ ਵਾਲੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਪਰਤਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਰਮ ਜੋਤ ਰੂਪ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਿਲਾਪ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋਤ ਰੂਪ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਮੁੜਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਕਾਲ

ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਰਗ, ਜਿਸ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਨੈਠੇ ਸ੍ਰੀਤੀ ਪਾਠੰ ਜਾਨਨ੍ਯੋਗੀ ਸੁਫ਼ਿਤਿ ਕਸ਼੍ਚਨ ।
 ਤਸ੍ਮਾਤ੍ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਕਾਲੇਸ਼ੁ ਯੋਗਯੁਕ੍ਤੋ ਭਵਾਜੁੰਜ ॥ ੨੭ ॥

ਨੈਤੇ ਸ੍ਰਿਤੀ ਪਾਰਥ ਜਾਨਨਯੋਗੀ ਮੁਹਯਤਿ ਕਸ਼ੁਨ ।
 ਤਸਮਾਤਸਰਵੇਸ਼ੁ ਕਾਲੇਸ਼ੁ ਯੋਗ ਯੁਕਤੋ ਭਵਾਰਜੁਨ ॥ ੨੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਏਤੇ, ਸ੍ਰਿਤੀ, ਪਾਰਥ, ਜਾਨਨ, ਯੋਗੀ, ਮੁਹਯਤਿ, ਕਸ਼ੁਨ, ਤਸਮਾਤ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਕਾਲੇਸ਼ੁ, ਯੋਗ, ਯੁਕਤਹ, ਭਵ, ਅਰਜੁਨ ॥ ੨੭ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਗੀ ਮੋਹ ਗ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜੁਨ, ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਵੇਦੇਸ਼ੁ ਯਯੇਸ਼ੁ ਤਪ:ਸੁ ਚੈਵ ਦਾਨੇਸ਼ੁ ਯਤ੍ਪੁਣਯਫਲੰ ਪ੍ਰਦਿਸ਼੍ਟਮ ।
 ਅਤ੍ਯੇਤਿ ਤ੍ਵਤ੍ਸਰਵਮਿਦੰ ਭਿਦਿਤ੍ਵਾ ਯੋਗੀ ਪਰੰ ਸਥਾਨਮੁਪੈਤਿ ਚਾਘ੍ਰਮ ॥
 ੨੮ ॥

ਵੇਦੇਸ਼ੁ ਯਗੇਸ਼ੁ ਤਪ: ਸੁ ਚੈਵ ਦਾਨੇਸ਼ੁ ਯਤਪੁਣਯਫਲੰ ਪ੍ਰਦਿਸ਼੍ਟਮ ।
 ਅਤਯੇਤਿ ਤਤਸਰਵਮਿਦੰ ਵਿਦਿਤ੍ਵਾ ਯੋਗੀ ਪਰੰ ਸਥਾਨਮੁਪੈਤਿ ਚਾਦਯਮ ॥ ੨੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਵੇਦੇਸ਼ੁ, ਯਗੇਸ਼ੁ, ਤਪਹ ਸੁ, ਚ, ਏਵ, ਦਾਨੇਸ਼ੁ, ਯਤ, ਪੁਣਯਫਲਮ, ਪ੍ਰਦਿਸ਼੍ਟਮ, ਅਤਯੇਤਿ, ਤਤ, ਸਰਵਮ, ਇਦਮ, ਵਿਦਿਤ੍ਵਾ, ਯੋਗੀ, ਪਰਮ, ਸਥਾਨਮ, ਉਪੈਤਿ, ਚ, ਆਦਯਮ ॥ ੨੮ ॥

ਅਰਥ - ਯੋਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ, ਯਗਾਂ ਵਿਚ, ਤਪਾਂ ਵਿਚ, ਤੇ ਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪੁੰਨਫਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ
ਹੋਏ ਮੌਤ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ
ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨਸੰਵਾਦੇ ਅਖਰਬ੍ਰਹਮਯੋਗੋ ਨਾਮਾਸ਼ਟਮੋਅਧਯਾਯ:

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਅੱਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।

ਨੌਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਮਯਗਨੁਕਾਚ - ਇਦੰ ਤੁ ਤੇ ਗੁਹ੍ਯਤਮੰ ਪ੍ਰਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮ੍ਯਨਸ੍ਰੁਯਵੇ।
ਜ਼ਾਨੰ ਵਿਜ਼ਾਨਸਹਿਤੰ ਯਯ੍ਯਾਤ੍ਵਾ ਸੋਕ੍ਸ਼੍ਯਸੇऽਸ਼ੁਭਾਤ੍ ॥ ੧ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਇਦੰ ਤੁ ਤੇ ਗੁਹ੍ਯਤਮੰ ਪ੍ਰਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮ੍ਯਨਸ੍ਰੁਯਵੇ।
ਗਿਆਨੰ ਵਿਗਿਆਨਸਹਿਤੰ ਯਜਗਿਆਤ੍ਵਾ ਮੋਕ੍ਸ਼ਸੇਅਸ਼ੁਭਾਤ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਇਦਮ, ਤੁ, ਤੇ, ਗੁਹ੍ਯਤਮਮ, ਪ੍ਰਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮਿ, ਅਨਸ੍ਰੁਯਵੇ,
ਗਿਆਨਮ, ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤਮ, ਯਤ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਮੋਕ੍ਸ਼ਸੇ,
ਅਸ਼ੁਭਾਤ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ
ਇਹ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਆਖਾਂਗਾ। ਜਿਸ
ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸ਼ੁਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇਸ ਦੇ
ਸਿਲਸਿਲੇ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਰੀ ਸਿਲਸਿਲਾ, ਸਭ
ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ, ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ
ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਣ ਲਗਾ ਹੈ। ਉਸ
ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਗਏ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ
ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ
ਹਨ।”
- ਰਾਜਵਿਧਾ ਰਾਜਗੁਹ੍ਯੰ ਪਵਿਤ੍ਰਸਿਦਮੁਜ੍ਜਮਸ੍।
ਪ੍ਰਤ੍ਯਕ੍ਸ਼ਾਵਗਮੰ ਧਰ੍ਮੰ ਸੁਸੁਖੰ ਕਰ੍ਤੁਮਵ੍ਯਯਸ੍ ॥ ੨ ॥
- ਰਾਜਵਿਦਿਆ ਰਾਜਗੁਹ੍ਯੰ ਪਵਿਤ੍ਰਮਿਦਮੁਤਮਮ।
ਪ੍ਰਤ੍ਯਕ੍ਸ਼ਾਵਗਮੰ ਧਰਮਯੰ ਸੁਸੁਖੰ ਕਰਤੁਮਵਯਯਮ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਰਾਜਵਿਦਿਆ, ਰਾਜਗੁਹ੍ਯਮ, ਪਵਿਤ੍ਰਮ, ਇਦਮ, ਉਤਮਮ,
ਪ੍ਰਤ੍ਯਕ੍ਸ਼ਾਵਗਮ, ਧਰਮਯਮ, ਸੁਸੁਖਮ, ਕਰਤੁਮ, ਅਵਯਯਮ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਪਤ ਹੈ, ਉਤਮ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ,
ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਧਰਮ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸੁਖ
ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਿਣਾਮ ਸਮਾਧੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗੁਪਤ ਰਹੱਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।”

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥ ३॥

ਅਸ਼ਰਧਾਨਾ: ਪੁਰੁਸ਼ਾ ਧਰਮਸਯਾਸਯ ਪਰੰਤਪ।
ਅਪ੍ਰਾਪਯ ਮਾਂ ਨਿਵਰਤੰਤੇ ਮ੍ਰਿਤਯੁਸੰਸਾਰਵਰਤਮਨਿ॥ ੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਸ਼ਰਧਾਨਾਹ, ਪੁਰੁਸ਼ਾਹ, ਧਰਮਸਯ, ਅਸਯ, ਪਰੰਤਪ,
ਅਪ੍ਰਾਪਯ, ਮਾਮ, ਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਮ੍ਰਿਤਯੁਸੰਸਾਰਵਰਤਮਨਿ॥ ੩॥

ਅਰਥ - ਪਰੰਤਪ! ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਉਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਮਹਾਕਾਲ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ ਨਾਲ ਭੈਭੀਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਤਨੀ ਸਮਰਥਾ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਨਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਮਝ ਸਕਣ।”

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥ ४॥

ਮਯਾ ਤਤਮਿਦੰ ਸਰਵੰ ਜਗਦਵਯਕਤਮੂਰਤਿਨਾ।
ਮਤਸਥਾਨਿ ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਨ ਚਾਹੰ ਤੇਸ਼੍ਵਸਥਿਤ:॥ ੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਯਾ, ਤਤਮ, ਇਦਮ, ਸਰਵਮ, ਜਗਤ, ਅਵਯਕਤਮੂਰਤਿਨਾ,
ਮਤਸਥਾਨਿ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ, ਨ, ਚ, ਅਹਮ, ਤੇਸ਼ੁ, ਅਵਸਥਿਤਹ॥
੪॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਅਦਿਸ਼ਟ ਮੂਰਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ

ਤੱਤ (ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼) ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

न च सत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।
भूतभृन्न च भूतस्थो समात्मा भूतभावनः॥ ५॥

ਨ ਚ ਮਤਸਥਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਪਸ਼੍ਯ ਮੇ ਯੋਗਮੈਸ਼੍ਵਰਮ।
ਭੂਤਭ੍ਰਿਨਨ ਚ ਭੂਤਸਥੋ ਮਮਾਤਮਾ ਭੂਤਭਾਵਨः॥ ੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਚ, ਮਤਸਥਾਨਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਪਸ਼੍ਯ, ਮੇ, ਯੋਗਮ, ਏਸ਼੍ਵਰਮ, ਭੂਤਭ੍ਰਿਤ, ਨ, ਚ, ਭੂਤਸਥਹ, ਮਮ, ਆਤਮਾ, ਭੂਤਭਾਵਨਹ॥ ੫॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਉਹ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਯੋਗ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖੋ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਸਭ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਬਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਮ ਤੱਤ ਕਾਲ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁਖ ਅੰਗ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਪੰਜ ਮਹਾ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਪਰੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि सत्स्थानीत्युपधारय॥ ६॥

ਯਥਾਕਾਸ਼ਸਥਿਤੋ ਨਿਤ੍ਯੰ ਵਾਯੂः ਸਰਵਤ੍ਰਗੋ ਮਹਾਨ।
ਤਥਾ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ ਮਤਸਥਾਨੀਤ੍ਯੁਪਧਾਰਯ॥ ੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਥਾ, ਆਕਾਸ਼ ਸਥਿਤਹ, ਨਿਤ੍ਯਮ, ਵਾਯੂਹ, ਸਰਵਤ੍ਰਗਹ, ਮਹਾਨ, ਤਥਾ, ਸਰਵਾਣਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਮਤਸਥਾਨਿ, ਇਤਿ, ਉਪਧਾਰਯ॥ ੬॥

ਅਰਥ - ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹਾਨ ਹਵਾ ਸਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤ (ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼) ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇੰਜ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵੇਖਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਿਰਫ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਹਵਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਲ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਲਗਭਗ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।”

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਕੌਂਤੇਯ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੰ ਯਾਂਤਿ ਮਾਮਿਕਾਮ।
ਕਲਪਕਸ਼ਯੇ ਪੁਨਸਤਾਨਿ ਕਲਪਾਦੌ ਵਿਸ੍ਰਜਾਮਯਹਮ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ, ਕੌਂਤੇਯ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਯਾਂਤਿ, ਮਾਮਿਕਾਮ,
ਕਲਪਕਸ਼ਯੇ, ਪੁਨਹ, ਤਾਨਿ, ਕਲਪਾਦੌ, ਵਿਸ੍ਰਜਾਮਿ, ਅਹਮ ॥ ੭ ॥

ਅਰਥ - ਕੌਂਤੇਯ! ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ 4,32,00,00,000 (ਚਾਰ ਅਰਬ ਬੱਤੀ ਕਰੋੜ) ਸਾਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਦਿਨ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਦਿਨ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਪ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ”

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੰ ਸਵਾਮਵਸ਼੍ਟਭਯ ਵਿਸ੍ਰਜਾਮਿ ਪੁਨ: ਪੁਨ:
ਭੂਤਗ੍ਰਾਮਮਿਮੰ ਕ੍ਰਿਤਸ੍ਰਮਵਸ਼ੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਰਵਸ਼ਾਤ ॥ ੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਸਵਾਮ, ਅਵਸੁਭਯ, ਵਿਸੁਜਾਮਿ, ਪੁਨਹ, ਪੁਨਹ,
ਭੂਤਗ੍ਰਾਮਮ, ਇਮਮ, ਕ੍ਰਿਤਸੂਮ, ਅਵਸੁਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੇਹ, ਵਸ਼ਾਤ ॥ ੮ ॥
- ਅਰਥ - ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਅਚੇਤਨ ਤੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਵਸ ਨਾਲ ਬਿਨਾ ਵਸ
ਹੋਏ ਇਸ ਸਾਰੇ ਤੱਤ (ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਹਵਾ, ਅਗਨੀ, ਆਕਾਸ਼)
ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮੁੜ- ਮੁੜ ਰਚਦਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨੋ ਉਸ ਕਾਲ
ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇਜ ਕਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੈ। ਇਸ
ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ
ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”
- न च सां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥
- ਨ ਚ ਸਾਂ ਤਾਨਿ ਕਰਮਾਣਿ ਨਿਬਧਨੰਤਿ ਧਨੰਜਯ ।
ਉਦਾਸੀਨਵਦਾਸੀਨਮਸਕਤੰ ਤੇਸੁ ਕਰਮਸੁ ॥ ੯ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਚ, ਮਾਮ, ਤਾਨਿ, ਕਰਮਾਣਿ, ਨਿਬਧਨੰਤਿ, ਧਨੰਜਯ,
ਉਦਾਸੀਨਵਤ, ਆਸੀਨਮ, ਅਸਕਤਮ, ਤੇਸੁ, ਕਰਮਸੁ ॥ ੯ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਦੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ
ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਯੋਗੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ
ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ
ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਰੂਪ ਕਾਲ ਆਪ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ
ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਭਾਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”
- मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्यूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥
- ਮਯਾਧਯਕਸ਼ੇਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ: ਸ੍ਰੂਯਤੇ ਸਚਰਾਚਰਮ ।
ਹੇਤੁਨਾਨੇਨ ਕੌਂਤੇਯ ਜਗਦ੍ਵਿਪਰਿਵਰਤਤੇ ॥ ੧੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਯਾ, ਅਧਯਕਸ਼ੇਣ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਹ, ਸ੍ਰੂਯਤੇ, ਸਚਰਾਚਰਮ,
ਹੇਤੁਨਾ, ਅਨੇਨ, ਕੌਂਤੇਯ, ਜਗਤ, ਵਿਪਰਿਵਰਤਤੇ ॥ ੧੦ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ! ਮੈਂ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਚਰ, ਅਚਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਗਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਦਲ

ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।”

ਅਥਜਾਨਨ੍ਤਿ ਸਾਂ ਸੂਫਾ ਸਾਨੁਖੀਂ ਤਨੁਸਾਸ਼ਿਤਸ੍।
ਪਰੰ ਆਥਮਜਾਨਨ੍ਤੋ ਸਮ ਭੂਤਸਹੇਸ਼ਵਰਸ੍ ॥ ੧੧ ॥

ਅਵਜਾਨੰਤਿ ਮਾਂ ਮੂਢਾ ਮਾਨੁਸ਼ੀਂ ਤਨੁਸਾਸ਼ਿਤਮ।
ਪਰੰ ਭਾਵਮਜਾਨੰਤੋ ਮਮ ਭੂਤਮਹੇਸ਼ਵਰਮ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਵਜਾਨੰਤਿ, ਮਾਮ, ਮੂਢਾਹ, ਮਾਨੁਸ਼ੀਮ, ਤਨੁਮ, ਆਸ਼ਿਤਮ,
ਪਰਮ, ਭਾਵਮ, ਅਜਾਨੰਤਹ, ਮਮ, ਭੂਤਮਹੇਸ਼ਵਰਮ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ - ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਸਰੇ, ਸਭ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਹੇਸ਼ਵਰ, ਮੇਰੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਉਸ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਕਾਲ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ।”

ਸੋਘਾਸ਼ਾ ਸੋਘਕਰਮਾਣੋ ਸੋਘਗਿਆਨਾ ਵਿਚੇਤਸ਼ਃ।
ਰਾਕਸ਼ਸੀਸਾਸੁਰੀਂ ਚੈਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿੰ ਸੋਹਿਨੀਂ ਸ਼੍ਰਿਤਾਃ ॥ ੧੨ ॥

ਮੋਘਾਸ਼ਾ ਮੋਘਕਰਮਾਣੋ ਮੋਘਗਿਆਨਾ ਵਿਚੇਤਸ਼ਃ।
ਰਾਕਸ਼ਸੀਸਾਸੁਰੀਂ ਚੈਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੰ ਮੋਹਿਨੀਂ ਸ਼੍ਰਿਤਾਃ ॥ ੧੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮੋਘਾਸ਼ਾਹ, ਮੋਘਕਰਮਾਣਹ, ਮੋਘਗਿਆਨਾਹ, ਵਿਚੇਤਸਹ,
ਰਾਕਸ਼ਸੀਮ, ਆਸੁਰੀਮ, ਚ, ਏਵ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ, ਮੋਹਿਨੀਮ, ਸ਼੍ਰਿਤਾਹ ॥
੧੨ ॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਆਸ ਵਾਲੇ, ਵਿਅਰਥ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿਤ, ਮੋਹ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ

ਰਾਖਸ਼ੀ ਤੇ ਆਸੂਰੀ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸੂਰੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਰਾਟ ਭਾਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ।”

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥ ੧੩॥

महात्मानसु मां पारथ दैवीं ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮਾਸ਼੍ਰਿਤਾः।

ਭਜਨਤਜਨਨਜਮਨਸੋ ਗਿਆਤ੍ਵਾ ਭੂਤਾਦਿਮਵਯਯਮ॥ ੧੩॥

ਪਦਛੇਦ -

ਮਹਾਤਮਾਨਹ, ਤੁ, ਮਾਮ, ਪਾਰਥ, ਦੈਵੀਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਆਸ਼੍ਰਿਤਾਹ, ਭਜੰਤਿ, ਅਨਨਜਮਨਸਹ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਭੂਤਾਦਿਮ, ਅਵਯਯਮ॥ ੧੩॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਪਾਰਥ! ਪਰ ਦੈਵੀ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਨਾਤਨ ਕਾਰਨ, ਨਾਸ ਰਹਿਤ ਜਾਣ ਕੇ ਇਕਾਗ੍ਰ ਮਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਦਿਵ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਅਵਯਕਤ ਭਾਵ, ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਤਪ੍ਰੇਤ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਅਵਯਕਤ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढग्रताः।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते॥ ੧੪॥

सततं कीर्तयन्तੋ मां ਯਤੰਤਸ਼ਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਗ੍ਰਤਾः।

ਨਮਸਯੰਤਸ਼ਚ ਮਾਂ ਭਕਤਯਾ ਨਿਤਯਯੁਕਤਾ ਉਪਾਸਤੇ॥ ੧੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਤਤਮ, ਕੀਰਤਯੰਤਹ, ਮਾਮ, ਯਤੰਤਹ, ਚ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਗ੍ਰਤਾਹ, ਨਮਸਯੰਤਹ, ਚ, ਮਾਮ, ਭਕਤਯਾ, ਨਿਤਯਯੁਕਤਾਹ, ਉਪਾਸਤੇ॥ ੧੪॥

ਅਰਥ -

ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਗ੍ਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਤਤ ਮੇਰਾ ਜਸ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਨਿਤ ਯੁਕਤ ਹੋਏ

ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਨਿ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਦਾ ਹੀ ਕੀਰਤਨ, ਉਸ ਤੇਜ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਜ਼ਾਨਯਜ਼ੇਨ ਚਾਪ੍ਯਨ੍ਯੇ ਯਜ੍ਯੰਤੀ ਸਾਸੁਪਾਸਤੇ।

ਏਕ੍ਵੇਨ ਪ੍ਰਥਕ੍ਵੇਨ ਬ੍ਰਹੁਥਾ ਵਿਐਵਤੋਮੁਖਮ੍ ॥ ੧੫ ॥

ਗਿਆਨਯਗੋਨ ਚਾਪ੍ਯਨ੍ਯੇ ਯਜੰਤੋ ਮਾਮੁਪਾਸਤੇ।

ਏਕ੍ਵੇਨ ਪ੍ਰਿਥਕ੍ਵੇਨ ਬ੍ਰਹੁਥਾ ਵਿਸ਼ਵਤੋਮੁਖਮ ॥ ੧੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਗਿਆਨਯਗੋਨ, ਚ, ਅਪਿ, ਅਨ੍ਯੇ, ਯਜੰਤਹ, ਮਾਮ, ਉਪਾਸਤੇ, ਏਕ੍ਵੇਨ, ਪ੍ਰਿਥਕ੍ਵੇਨ, ਬ੍ਰਹੁਥਾ, ਵਿਸ਼ਵਤੋਮੁਖਮ ॥ ੧੫ ॥

ਅਰਥ - ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਯਗ ਦੁਆਰਾ ਇਕਾਗ੍ਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੁਖ ਦੀ ਅਲਗ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਹਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਹੋਏ ਸਾਧਕ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਲੀਨ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।”

ਅਹੰ ਕ੍ਰੁਰੁਹੰ ਯਜ਼: ਸ੍ਵਖਾਹਸਹਸ੍ਰੈਸ਼ਮ੍ ॥

ਸੰਤ੍ਰੋਹਸਹਸ੍ਰੇਗਯਸਹਸ੍ਰਿਨ੍ਰਹੰ ਫੁਤਮ੍ ॥ ੧੬ ॥

ਅਹੰ ਕ੍ਰਿਤੁਰਹੰ ਯਗ: ਸ੍ਵਧਾਹਮਹਮੈਸ਼ਧਮ ॥

ਮੰਤ੍ਰੋਅਹਮਹਮੇਵਾਜਯਮਹਮਗਨਿਰਹੰ ਗੁਤਮ ॥ ੧੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਹਮ, ਕ੍ਰਿਤੁਹ, ਅਹਮ, ਯਗਹ, ਸ੍ਵਧਾ, ਅਹਮ, ਅਹਮ, ਐਸ਼ਧਮ, ਮੰਤ੍ਰਹ, ਅਹਮ, ਅਹਮ, ਏਵ, ਆਜਯਮ, ਅਹਮ, ਅਗਨਿਹ, ਅਹਮ, ਗੁਤਮ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਤੁ (ਸੰਕਲਪ) ਹਾਂ, ਯਗ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਸ੍ਵਧਾ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਐਸ਼ਧੀ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮੰਤ੍ਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਘਿਉ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਅਗਨੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਤੇ ਹਵਨ ਕਰਮ ਵੀ ਮੈਂ

ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਕਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨਾ ਰੂਪੀ ਮੰਤ੍ਰ, ਅਗਨੀ, ਘਿਉ, ਆਹੁਤੀ, ਮਰਨ ਵਾਲਾ, ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਉਹ ਕਾਲ ਆਪ ਹੈ।”

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।

वेद्यं पवित्रमौंकार ऋक्साम यजुर्वेद च॥ ੧੭॥

ਪਿਤਾਹਮਸਯ ਜਗਤੋ ਮਾਤਾ ਧਾਤਾ ਪਿਤਾਮਹः।

ਵੇਦਯੰ ਪਵਿਤ੍ਰਮੌਕਾਰ ਰਿਕਸਾਮ ਯਜੁਰੇਵ ਚ॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪਿਤਾ, ਅਹਮ, ਅਸਯ, ਜਗਤਹ, ਮਾਤਾ, ਧਾਤਾ, ਪਿਤਾਮਹ, ਵੇਦਯਮ, ਪਵਿਤ੍ਰਮ, ਓਅੰਕਾਰਹ, ਰਿਕ, ਸਾਮ, ਯਜੁਹ, ਏਵ, ਚ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ -

ਮੈਂ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਪਿਤਾ-ਮਾਤਾ, ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਵਿਤ੍ਰ ਓਅੰਕਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ ਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾਮਾ ਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਜੋ ਵੇਦ ਆਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਓਅੰਕਾਰ ਉਹ ਕਾਲ ਆਪ ਹੈ।”

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्॥ ੧੮॥

ਗਤਿਰਭਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ: ਸਾਕਸ਼ੀ ਨਿਵਾਸ: ਸ਼ਰਣੰ ਸੁਹਿਰਤ।

ਪ੍ਰਭਵ: ਪ੍ਰਲਯ: ਸਥਾਨੰ ਨਿਧਾਨੰ ਬੀਜਮਵਯਯਮ॥ ੧੮॥

ਪਦਛੇਦ -

ਗਤਿਹ, ਭਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਹ, ਸਾਕਸ਼ੀ, ਨਿਵਾਸਹ, ਸ਼ਰਣਮ, ਸੁਹਿਰਤ, ਪ੍ਰਭਵਹ, ਪ੍ਰਲਯਹ, ਸਥਾਨਮ, ਨਿਧਾਨਮ, ਬੀਜਮ, ਅਵਯਯਮ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਹੀ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਭਰਨ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਖੀ, ਸੁਆਮੀ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ, ਸ਼ਰਨ ਯੋਗ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ, ਉਤਪਤੀ, ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਲੋ ਹਾਂ। ਅਥਿਨਾਸੀ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਗਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਗਤੀਮਾਨ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਵੈਰੀ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਹੀ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਧਾਰ ਉਹ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ।”

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।

अमृतं चैव मृत्युञ्ज सदासच्चाहमर्जुन ॥ ੧੯ ॥

ਤਪਾਮਯਹਮਹੰ ਵਰਸ਼ੰ ਨਿਗ੍ਰਹਣਾਮਯੁਤਸ੍ਰਿਜਾਮਿ ਚ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤੰ ਚੈਵ ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁਜ ਸਦਸਚਾਹਮਰਜੁਨ ॥ ੧੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਪਾਮਿ, ਅਹਮ, ਅਹਮ, ਵਰਸ਼ਮ, ਨਿਗ੍ਰਹਣਾਮਿ, ਉਤਸ੍ਰਿਜਾਮਿ, ਚ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਮ, ਚ, ਏਵ, ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁਹ, ਚ, ਸਤ, ਅਸਤ, ਚ, ਅਹਮ, ਅਰਜੁਨ ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਮੈਂ ਤਪਦਾ ਹਾਂ, ਵਰਖਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੌਤ, ਸਤਿ, ਅਸਤਿ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਕਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਕਰਕੇ ਕਾਮ ਅਗਨੀ ਹੋ ਕੇ, ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਪਾ ਕੇ ਵੀਰਜ ਤੇ ਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ, ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ।”

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टवा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥

੨੦ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मत्येलोकं विशन्ति।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ੨੧ ॥

ਤ੍ਰੈਵਿਦਿਆ ਮਾਂ ਸੋਮਪਾ: ਪੂਤਪਾਪਾ

ਯਗ੍ਰੈਰਿਸ਼ਟਵਾ ਸਵਰਗਤਿੰ ਪ੍ਰਾਰਥਯੰਤੇ।

ਤੇ ਪੁਣਯਮਾਸਾਦਯ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਲੋਕਮਸ਼੍ਰੰਤਿ

ਦਿਵਯਾਂਦਿਵਿ ਦੇਵਭੋਗਾਨ ॥ ੨੦ ॥

ਤੇ ਤੰ ਭੁਕਤ੍ਵਾ ਸ੍ਰਗਲੋਕੰ ਵਿਸ਼ਾਲੰ
 ਕਸ਼ੀਣੇ ਪੁਣਯੇ ਮ੍ਰਿਤਯਲੋਕੰ ਵਿਸ਼ੰਤਿ।
 ਏਵੰ ਤ੍ਰਯੀਧਰਮਮਨੁਪ੍ਪੰਨਾ
 ਗਤਾਗਤੰ ਕਾਮਕਾਮਾ ਲਭੰਤੇ ॥ ੨੧ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤ੍ਰੈਵਿਦਿਆਹ, ਮਾਮ, ਸੋਮਪਾਹ, ਪੂਤਪਾਪਾਹ, ਯਗੀਹ, ਇਸ਼੍ਰਵਾ,
 ਸ੍ਰਗਾਤਿਮ, ਪ੍ਰਾਰਥਯੰਤੇ,
 ਤੇ, ਪੁਣਯਮ, ਆਸਾਦਯ, ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਲੋਕਮ, ਅਸ਼ੰਤਿ, ਦਿਵਯਾਨ,
 ਦਿਵਿ, ਦੇਵਭੋਗਾਨ ॥ ੨੦ ॥

ਤੇ, ਤਮ, ਭੁਕਤ੍ਵਾ, ਸ੍ਰਗਲੋਕਮ, ਵਿਸ਼ਾਲਮ, ਕਸ਼ੀਣੇ, ਪੁਣਯੇ
 ਮ੍ਰਿਤਯਲੋਕਮ, ਵਿਸ਼ੰਤਿ,
 ਏਵਮ, ਤ੍ਰਯੀਧਰਮਮ, ਅਨੁਪ੍ਪੰਨਾਹ, ਗਤਾਗਤਮ, ਕਾਮਕਾਮਾਹ,
 ਲਭੰਤੇ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ -

ਤਿੰਨ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ, ਸੋਮਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ
 ਮੈਨੂੰ ਯਗਾਂ ਨਾਲ ਪੂਜ ਕੇ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ
 ਪੁੰਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ
 ਦਿਵਯ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਪੁੰਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ
 ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ
 ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਭੋਗ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਲੀਨ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਵਾਗਮਨ ਨੂੰ
 ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ
 ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਕ੍ਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ
 ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਨਾਲ
 ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ
 ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਲਗਦੇ
 ਹਨ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਯੋਗੀ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਹੀ ਜੇਕਰ ਮਰ
 ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਰਨ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ
 ਤਕ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
 ਤਾਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ।
 ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ
 ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ, ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ
 ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਤਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-
 ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ

ਉਪਰ ਉਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਮਾਤਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਸੂਖਮ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਥੂਲ ਮਾਤਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕ ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਮ ਤੇਜ ਦੀ ਹੀ ਉਤਪਤੀ ਹਨ।

ਸਰੀਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਤੁੱਛ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਾਂਮਾਤ੍ਰ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਭੋਗ ਪ੍ਰਾਪਨ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ੨੨ ॥

ਅਨਨਯਾਸ਼ਿੰਤਯੰਤੋ ਮਾਂ ਯੇ ਜਨਾ: ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ।

ਤੇਸ਼ਾਂ ਨਿਤਯਾਭਿਯੁਕਤਾਨਾਂ ਯੋਗਕਸ਼ੇਮੰ ਵਹਾਮਯਹਮ ॥ ੨੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਨਨਯਾਹ, ਚਿੰਤਯੰਤਹ, ਮਾਮ, ਯੇ, ਜਨਾਹ, ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ, ਤੇਸ਼ਾਮ, ਨਿਤਯਾਭਿਯੁਕਤਾਨਾਮ, ਯੋਗਕਸ਼ੇਮਮ, ਵਹਾਮਿ, ਅਹਮ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥ -

ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਗਾਤਾਰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗਖੇਮ ਮੈਂ ਵਹਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਯੋਗੀ, ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਲੀਲਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫਲ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ੨੩ ॥

ਯੋਅਪਯਨਯਦੇਵਤਾ ਭਕਤਾ ਯਜੰਤੇ ਸ਼ਰਧਯਾਂਵਿਤਾ:।

ਤੇਅਪਿ ਮਾਮੇਵ ਕੌਂਤੇਯ ਯਜੰਤਯਵਿਧਿਪੂਰਵਕਮ ॥ ੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯੇ, ਅਪਿ, ਅਨਯਦੇਵਤਾਹ, ਭਕਤਾਹ, ਯਜੰਤੇ, ਸ਼ਰਧਯਾ, ਅੰਵਿਤਾਹ, ਤੇ, ਆਪਿ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਕੌਂਤੇਯ, ਯਜੰਤਿ, ਅਵਿਧਿਪੂਰਵਕਮ ॥ ੨੩ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ! ਜੇਕਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਜੋ ਭਗਤ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਕਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦਾ ਆਭਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।”

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयवन्ति ते॥ २४॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयवन्ति ते॥ २४॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਹਮ, ਹਿ, ਸਰਵਯਗਾਨਾਮ, ਭੋਕਤਾ, ਚ, ਪ੍ਰਭੂਹ, ਏਵ, ਚ, ਨ ਤੁ, ਮਾਮ, ਅਭਿਜਾਨੰਤਿ, ਤਤ੍ਵੇਨ, ਅਤਹ, ਚਯਵੰਤਿ, ਤੇ॥ ੨੪॥

ਅਰਥ - ਸਭ ਯਗਾਂ ਦਾ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਭ ਯਗ, ਯਗ ਦਾ ਫਲ ਤੇ ਯਗ ਜਿਸ ਦੇ ਨਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਹੈ। ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਮਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”

यान्ति देवव्रता देवाऽपि तृत्यान्ति पितृव्रताः।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति सद्याजिनोऽपि माम्॥ २५॥

ਯਾਂਤਿ ਦੇਵਵ੍ਰਤਾ ਦੇਵਾਨਪਿਤ੍ਰਨਯਾਂਤਿ ਪਿਤ੍ਰਵ੍ਰਤਾः।

ਭੂਤਾਨਿ ਯਾਂਤਿ ਭੂਤੇਜਯਾ ਯਾਂਤਿ ਮਦਯਾਜਿਨੋਅਪਿ ਮਾਮ॥ ੨੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਾਂਤਿ, ਦੇਵਵ੍ਰਤਾਹ, ਦੇਵਾਨ, ਪਿਤ੍ਰਨ, ਯਾਂਤਿ, ਪਿਤ੍ਰਵ੍ਰਤਾਹ, ਭੂਤਾਨਿ, ਯਾਂਤਿ, ਭੂਤੇਜਯਾਹ, ਯਾਂਤਿ, ਮਦਯਾਜਿਨਹ, ਅਪਿ, ਮਾਮ॥ ੨੫॥

ਅਰਥ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਮਸੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਵਾਲੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਫਿਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।”

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयत्नात्मनः॥ २६॥

ਪਤ੍ਰੰ ਪੁਸ਼ਪੰ ਫਲੰ ਤੋਯੰ ਯੋ ਮੇ ਭਕਤਯਾ ਪ੍ਰਯਛਤਿ।

ਤਦਹੰ ਭਕਤਯੁਪਹਰਤਮਸ਼੍ਰਾਮਿ ਪ੍ਰਯਤਾਤਮਨਃ॥ ੨੬॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪਤ੍ਰਮ, ਪੁਸ਼ਪਮ, ਫਲਮ, ਤੋਯਮ, ਯਹ, ਮੇ, ਭਕਤਯਾ, ਪ੍ਰਯਛਤਿ, ਤਤ, ਅਹਮ, ਭਕਤਯੁਪਹਰਤਮ, ਅਸ਼੍ਰਾਮਿ, ਪ੍ਰਯਤਾਤਮਨਹ॥ ੨੬॥

ਅਰਥ -

ਪੱਤੇ, ਫੁੱਲ, ਫਲ, ਜਲ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਜਮ ਚਿਤ ਭਗਤੀ ਪੂਰਬਕ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਉਪਹਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਦਾ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਫਲ, ਫੁੱਲ ਆਦਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਆਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व सदर्पणम्॥ ੨੭॥

ਯਤਕਰੋਸ਼ਿ ਯਦਸ਼੍ਰਾਸਿ ਯਜੁਹੋਸ਼ਿ ਦਦਾਸਿ ਯਤ।
ਯਤਪਸ਼੍ਰਾਸਿ ਕੌਂਤੇਯ ਤਤਕੁਰੁਸ਼੍ਰ ਮਦਰਪਣਮ॥ ੨੭॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਕਰੋਸ਼ਿ, ਯਤ, ਅਸ਼੍ਰਾਸਿ, ਯਤ, ਜੁਹੋਸ਼ਿ, ਦਦਾਸਿ, ਯਤ,
ਯਤ, ਤਪਸ਼੍ਰਾਸਿ, ਕੌਂਤੇਯ, ਤਤ, ਕੁਰੁਸ਼੍ਰ, ਮਦਰਪਣਮ॥ ੨੭॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਖਾਂਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਕੁਝ ਹਵਨ ਕਰਦੇ
ਹੋ, ਜੋ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਤੇ ਜੋ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰੋ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜੋ
ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਦੇ ਤਪ ਵਿਚ ਤਪਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ
ਹੋਰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ,
ਉਹ ਸਭ ਮੰਨੋ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासुष्यसि॥ ੨੮॥

ਸੁਭਾਸੁਭਫਲੈਰੇਵੰ ਮੋਕਸ਼ਯਸੇ ਕਰਮਬੰਧਨੈਃ।
ਸੰਨਯਾਸਯੋਗਯੁਕਤਾਤਮਾ ਵਿਮੁਕਤੋ ਮਾਸੁਸ਼੍ਰਾਸਿ॥ ੨੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸੁਭਾਸੁਭਫਲੈਹ, ਏਵਮ, ਮੋਕਸ਼ਯਸੇ, ਕਰਮਬੰਧਨੈਹ,
ਸੰਨਯਾਸਯੋਗਯੁਕਤਾਤਮਾ, ਵਿਮੁਕਤਹ, ਮਾਮ, ਉਪੈਸ਼੍ਰਾਸਿ॥ ੨੮॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਫਲ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ
ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ ਤੇ ਸੰਨਿਯਾਸ ਯੋਗ (ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿਤ
ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੋਗੇ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਮਾਪੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੌਤ ਨੂੰ
ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਕਾਲ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ
ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥ ੨੯॥

ਸਮੋਅਹੰ ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ ਨ ਮੇ ਦ੍ਵੈਸ਼ਯੋਅਸਤਿ ਨ ਪ੍ਰਿਯਃ।
ਯੇ ਭਜੰਤਿ ਤੁ ਮਾਂ ਭਕਤਯਾ ਮਯਿ ਤੇ ਤੇਸ਼ੁ ਚਾਪਯਹਮ॥ ੨੯॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਮਹ, ਅਹਮ, ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਨ, ਮੇ, ਦ੍ਵੈਸ਼ਯੋਹ, ਅਸਤਿ, ਨ, ਪ੍ਰਿਯਹ,
ਯੇ, ਭਜੰਤਿ, ਤੁ, ਮਾਮ, ਭਕਤਯਾ, ਮਯਿ, ਤੇ, ਤੇਸ਼ੁ, ਚ, ਅਪਿ,
ਅਹਮ॥ ੨੯॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਸਭ ਤੱਤਾਂ (ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼) ਵਿਚ
ਸਮਾਨ ਹਾਂ, ਨਾ ਮੇਰਾ ਵੈਰੀ ਹੈ, ਨਾ ਪਿਆਰਾ ਪਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ

ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਆਪ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਯੋਗੀ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਆਹੁਤ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਤੇਜਵਾਨ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜਮਈ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗੀ ਇਸ ਤੇਜਸਵੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यख्यवसितो हि सः॥ ३०॥

ਅਪਿ ਚੇਤਸੁਦੁਰਾਚਾਰੋ ਭਜਤੇ ਮਾਮਨਨਯਭਾਕ।

ਸਾਧੁਰੇਵ ਸ: ਮੰਤਵਯ: ਸਮਯਗਵਯਵਸਿਤੋ ਹਿ ਸ:॥ ੩੦॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਪਿ, ਚੇਤ, ਸੁਦੁਰਾਚਾਰਹ, ਭਜਤੇ, ਮਾਮ, ਅਨਨਯਭਾਕ,
ਸਾਧੁਹ, ਏਵ, ਸਹ, ਮੰਤਵਯਹ, ਸਮਯਕ, ਵਯਵਸਿਤਹ, ਹਿ, ਸਹ॥
੩੦॥

ਅਰਥ -

ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਵੀ ਮੇਰਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਾਧੂ ਹੀ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਜਦ ਸਭ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬੇਅੰਤ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।”

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥ ३१॥

ਛਿਪ੍ਰੰ ਭਵਤਿ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਸ਼੍ਵਚਛਾਂਤਿੰ ਨਿਗਛਤਿ।

ਕੌਂਤੇਯ ਪ੍ਰਤਿਜਾਨੀਹਿ ਨ ਮੇ ਭਕਤ: ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਤਿ॥ ੩੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਛਿਪ੍ਰਮ, ਭਵਤਿ, ਧਰਮਾਤਮਾ, ਸ਼ਸ੍ਰੁਤ, ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਨਿਗਛਤਿ,
ਕੌਂਤੋਯ, ਪ੍ਰੀਤਿ, ਜਾਨੀਹਿ, ਨ, ਮੇ, ਭਕਤਹ, ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਤਿ॥ ੩੧॥
- ਅਰਥ - ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸੱਚੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਕੌਂਤਯ! ਸੱਚ ਜਾਣੋ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ
ਕਰਕੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ
ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚੀ
ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ
ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”
- मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥ ੩੨॥
- ਮਾਂ ਹਿ ਪਾਰਥ ਵਯਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ ਯੇਅਪਿ ਸਯੁਃ ਪਾਪਯੋਨਯਃ।
ਇਸਤ੍ਰਯੋ ਵੈਸ਼ਯਾਸਤਥਾ ਸ਼ੂਦ੍ਰਾਸਤੇਅਪਿ ਯਾਂਤਿ ਪਰਾਂ ਗਤਿਮ॥ ੩੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਾਮ, ਹਿ, ਪਾਰਥ, ਵਯਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ, ਯੇ, ਅਪਿ, ਸਯੁਹ, ਪਾਪਯੋਨਯਹ,
ਇਸਤ੍ਰਯਹ, ਵੈਸ਼ਯਾਹ, ਤਥਾ, ਸ਼ੂਦ੍ਰਾਹ, ਤੇ, ਅਪਿ, ਯਾਂਤਿ, ਪਰਾਮ,
ਗਤਿਮ॥ ੩੨॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਪਾਪ ਜੂਨਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਹਨ
ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਵਿਅਕਤ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਚਾਰ
ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੂਦਰ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੇ ਮਾਹਰ ਵੈਸ਼ ਤੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪਾਪ
ਜੂਨ ਵਰਨਸੰਕਰ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ
ਉਪਰ ਉਠਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ
ਪਰਮ ਤੇਜਸਵੀ ਰੂਪ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ
ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।”
- किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥ ੩੩॥
- ਕਿੰ ਪੁਨਰਬ੍ਰਾਹਮਣਾਃ ਪੁਣਯਾ ਭਕਤਾ ਰਾਜਰਸ਼ਯਸਤਥਾ।
ਅਨਿਤਯਮਸੁਖੰ ਲੋਕਮਿਮੰ ਪ੍ਰਾਪਯ ਭਜਸ੍ਵ ਮਾਮ॥ ੩੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਿਮ, ਪੁਨਰਹ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਹ, ਪੁਣਯਾਹ, ਭਕਤਾਹ, ਰਾਜਰਸਯਹ, ਤਥਾ, ਅਨਿਤਯਮ, ਅਸੁਖਮ, ਲੋਕਮ, ਇਮਮ, ਪ੍ਰਾਪਯ, ਭਜਸ੍ਰ, ਮਾਮ॥ ੩੩॥

ਅਰਥ - ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਕੀ ਜੋ ਪੁੰਨਸ਼ੀਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਰਾਜਰਿਸ਼ੀ ਭਗਤ ਜਨ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਸੁਖ ਰਹਿਤ ਤੇ ਨਾਸਵੰਤ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰਕ ਤਿਆਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਖੜੀ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਵ ਦਾ ਸਹਜ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਨ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਜਾਣ ਕੇ, ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਜੁੜੀ, ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਸन्मना भव सद्भक्तो सद्याजी मां नमस्कुरु।

मासेवैष्यसि युक्तवैभवात्मनां सत्परायणः॥ ੩੪॥

ਮਨਮਨਾ ਭਵ ਮਦਭਕਤੋ ਮਦਯਾਜੀ ਮਾਂ ਨਮਸਕੁਰੁ।

ਮਾਸੇਵੈਸ਼ਯਸਿ ਯੁਕਤਵੈਵਮਾਤਮਾਨੰ ਸਤਪਰਾਯਣਃ॥ ੩੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਨਮਨਾਹ, ਭਵ, ਮਦਭਕਤਹ, ਮਦਯਾਜੀ, ਮਾਮ, ਨਮਸਕੁਰੁ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਏਸ਼ਯਸਿ, ਯੁਕਤ੍ਵਾ, ਏਵਮ, ਆਤਮਾਨਮ, ਮਤਪਰਾਯਣਹ॥ ੩੮॥

ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨ ਰੱਖੋ। ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਹੋ, ਮੇਰਾ ਹੀ ਪੂਜਨ ਕਰੋ। ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੋਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਯੋਗੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਯੋਨਿ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਪਰਮ ਤੇਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ

ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਰਾਜ ਗੁਹਯਯੋਗੋ ਨਾਮ ਨਵਮੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਰਾਜ ਗੂੜ੍ਹ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਨੌਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਤੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਗਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਯੋ ਸਾਸਯਸਨਾਦਿੰ ਚ ਵੇਤਿ ਲੋਕਸਹੇਸ਼੍ਵਰਮ।
ਅਸੰਸੁਫ਼: ਸ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਸਰ੍ਵਧਾਪੈ: ਪ੍ਰਸੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੩ ॥

ਯੋ ਮਾਮਜਮਨਾਦਿੰ ਚ ਵੇਤਿ ਲੋਕਮਹੇਸ਼੍ਵਰਮ।
ਅਸੰਸੁਫ਼: ਸ: ਮ੍ਰਤਯੇਸ਼ੁ ਸਰਵਧਾਪੈ: ਪ੍ਰਮੁਚਯਤੇ ॥ ੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਮਾਮ, ਅਜਮ, ਅਨਾਦਿਮ, ਚ, ਵੇਤਿ, ਲੋਕਮਹੇਸ਼੍ਵਰਮ, ਅਸੰਸੁਫ਼ਹ, ਸਹ, ਮ੍ਰਤਯੇਸ਼ੁ, ਸਰਵਧਾਪੈਹ, ਪ੍ਰਮੁਚਯਤੇ ॥ ੩ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਜਨਮਾ, ਅਨਾਦਿ ਤੇ ਲੋਕ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਰਣ ਧਰਮਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨਵੰਤ, ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਏ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਜੋੜ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ। ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਸਮਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਸਮਾਪਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ।”
- ਬੁਢਿਯੰਨਿਸਸੰਸੋਹ: ਖਸਾ ਸਰ੍ਵੰ ਫਸ: ਫਸ:।
ਸੁਖੰ ਦੁ:ਖੰ ਭਵੋ਽ਭਾਵੋ ਭਯੰ ਚਾਭਯਸੇਵ ਚ ॥ ੪ ॥
- ਅਹਿੰਸਾ ਸਮਤਾ ਤੁਠਿਸ੍ਰਯੋ ਫਾਨੰ ਯਸ਼ੋ਽ਯਸ਼:।
ਭਵਨ੍ਤਿ ਭਾਵਾ ਭੂਤਾਨਾੰ ਸ੍ਰਯ ਏਵ ਪ੍ਰਥਿਵਿਥਾ: ॥ ੫ ॥
- ਬੁਧਿਰਗਿਆਨਮਸੰਮੋਹ: ਸ਼ਮਾ ਸਤਯੰ ਦਮ: ਸ਼ਮ:।
ਸੁਖੰ ਦੁਖੰ ਭਵੋਅਭਾਵੋ ਭਯੰ ਚਾਭਯਸੇਵ ਚ ॥ ੪ ॥
- ਅਹਿੰਸਾ ਸਮਤਾ ਤੁਸ਼ਿਸ੍ਰੁਪੋ ਦਾਨੰ ਯਸ਼ੋਅਯਸ਼:।
ਭਵੰਤਿ ਭਾਵਾ ਭੂਤਾਨਾੰ ਮਤ ਏਵ ਪ੍ਰਿਥਗਵਿਧਾ: ॥ ੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਬੁਧਿਹ, ਗਿਆਨਮ, ਅਸੰਮੋਹਹ, ਸ਼ਮਾ, ਸਤਯਮ, ਦਮਹ, ਸ਼ਮਹ, ਸੁਖਮ, ਦੁਖਮ, ਭਵਹ, ਅਭਾਵਹ, ਭਯਮ, ਚ, ਅਭਯਮ, ਏਵ, ਚ ॥ ੪ ॥

ਅਹਿੰਸਾ, ਸਮਤਾ, ਤੁਸ਼ਟੀਹ, ਤਪਹ, ਦਾਨਮ, ਯਸ਼ਹ, ਅਜਸ਼ਹ,
ਭਵੰਤਿ, ਭਾਵਾਹ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਮਤਹ, ਏਵ, ਪ੍ਰਿਥਗਵਿਧਾਹ ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ - ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ, ਅਸੰਮੋਹ, ਖਿਮਾ, ਸਤਿ, ਦਮ, ਸ਼ਮ, ਸੁਖ-ਦੁਖ
ਹੋਣਾ ਤੇ ਨਾ ਹੋਣਾ ਭੈ ਤੇ ਅਭੈ ਵੀ।
ਅਹਿੰਸਾ, ਸਮਤਾ, ਤੁਸ਼ਟੀ, ਤਪ, ਦਾਨ, ਜਸ, ਅਪਜਸ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ
ਦੇ ਅਲੱਗ- ਅਲੱਗ ਭਾਵ ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਕਾਲ ਹੀ
ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ, ਖਿਮਾ, ਸਤਿ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ
ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਮਨ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ,
ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਹੋਣਾ ਤੇ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਭੈ-ਅਭੈ, ਹਿੰਸਾ-ਅਹਿੰਸਾ, ਸਮਤਾ,
ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਤਪ, ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੁਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼,
ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਜਸ-ਅਪਜਸ ਆਦਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ
ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਭ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ
ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਸਹਰਬੰਧ: ਸਪ੍ਰ ਪੂਰ੍ਵੋ ਚਕ੍ਰਾਗੇ ਸਨਕ੍ਰਸ੍ਰਥਾ।

ਸਦ੍ਰਾਗਾ ਸਾਨਸਾ ਜਾਗਾ ਯੇਥਾਂ ਲੋਕ ਙਸਾ: ਪ੍ਰਜਾ: ॥ ੬ ॥

ਮਹ੍ਰਸ਼ਯ: ਸਪਤ ਪੂਰਵੇ ਚਤ੍ਰਾਰੋ ਮਨਵਸਤਥਾ।

ਮਦਭਾਵਾ ਮਾਨਸਾ ਜਾਤਾ ਯੇਸ਼ਾਂ ਲੋਕ ਇਮਾ: ਪ੍ਰਜਾ: ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਹ੍ਰਸ਼ਯਹ, ਸਪਤ, ਪੂਰਵੇ, ਚਤ੍ਰਾਰਹ, ਮਨਵਹ, ਤਥਾ,
ਮਦਭਾਵਾਹ, ਮਾਨਸਾਹ, ਜਾਤਾਹ, ਯੇਸ਼ਾਮ, ਲੋਕੇ, ਇਮਾਹ, ਪ੍ਰਜਾਹ ॥
੬ ॥

ਅਰਥ - ਸਤ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ, ਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤੇ ਮੰਨੂ ਇਹ ਮੇਰੇ
ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਮਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਜਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਸਤ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ
ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ, ਮੰਨੂ ਆਪ ਉਸ ਸਭ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਦੇ ਇਕ ਭਾਵ
ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ
ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਜਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।”

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

ਏਤਾਂ ਵਿਭੂਤਿਓਂ ਯੋਗੰ ਚ ਮਮ ਯੋ ਵੇਤਿ ਤਤ੍ਵਤ:।

ਸੋਅਵਿਕੰਪੇਨ ਯੋਗੇਨ ਯੁਜਯਤੇ ਨਾਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯ: ॥ ੭ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਏਤਾਮ, ਵਿਭੂਤਿਮ, ਯੋਗਮ, ਚ, ਮਮ, ਯਹ, ਵੇਤਿ, ਤਤ੍ਵਤਹ,
ਸਹ, ਅਵਿਕੰਪਨੇਨ, ਯੋਗੇਨ, ਯੁਜਯਤੇ, ਨ, ਅਤ੍, ਸੰਸ਼ਯਹ ॥ ੭ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਭੂਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ
ਅਵਿਚਲ ਯੋਗ ਨਾਲ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ
ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ
ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹੋਮ ਕਰ ਸਕੇ
ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ
ਸੰਪੂਰਨ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ
ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਜਾਣਦੇ ਹਨ।”
- अहं सर्वस्य प्रभवो सत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति सत्त्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥
- ਅਹੰ ਸਰਵਸ੍ਯ ਪ੍ਰਭਵੋ ਸਤ੍ਤਃ ਸਰਵੰ ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ।
ਇਤਿ ਮਤ੍ਵਾ ਭਜੰਤੇ ਮਾਂ ਬੁਧਾ ਭਾਵਸਮੰਵਿਤਾਃ ॥ ੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਹਮ, ਸਰਵਸ੍ਯ, ਪ੍ਰਭਵਹ, ਮਤਹ, ਸਰਵਮ, ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ,
ਇਤਿ, ਮਤ੍ਵਾ, ਭਜੰਤੇ, ਮਾਮ, ਬੁਧਾਹ, ਭਾਵਸਮੰਵਿਤਾ ॥ ੮ ॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹਾਂ, ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਸਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗਿਆਨੀ ਮੇਰੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ
ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ
ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ
ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਹ
ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ
ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਇਆ
ਆਪਣੀ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- सच्चिदा सद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥
- ਸਚਿਤਾ ਸਦਤਪ੍ਰਾਣਾ ਬੋਧਯੰਤਃ ਪਰਸਪਰਮ।
ਕਥਯੰਤਸ਼ੁ ਮਾਂ ਨਿਤਯੰ ਤੁਸ਼ਯੰਤਿ ਚ ਰਮੰਤਿ ਚ ॥ ੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਮਚਿਤਾਹ, ਮਦਗਤਪ੍ਰਾਣਹਾ, ਬੋਧਯੰਤਰ, ਪਰਸਪਰਮ, ਕਥਯੰਤਰ, ਚ, ਮਾਮ, ਨਿਤਯਮ, ਤੁਸ਼ਯੰਤਿ, ਚ, ਰਮੰਤਿ, ਚ॥ ੯॥
- ਅਰਥ -** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਜਦ ਇਸ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਮ ਹਿਰਦੇ ਗੰਥੀ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਦ ਉਹ ਯੋਨਿ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਿਆਂ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ १०॥

ਤੇਸ਼ਾਂ ਸਤਤਯੁਕਤਾਨਾਂ ਭਜਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤਿਪੂਰਵਕਮ।
ਦਦਾਮਿ ਬੁਧਿਯੋਗੰ ਤੰ ਯੇਨ ਮਾਮੁਪਯਾਂਤਿ ਤੇ॥ ੧੦॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਤੇਸ਼ਾਮ, ਸਤਤਯੁਕਤਾਨਾਮ, ਭਜਤਾਮ, ਪ੍ਰੀਤਿਪੂਰਵਕਮ, ਦਦਾਮਿ, ਬੁਧਿਯੋਗਮ, ਤਮ, ਯੇਨ, ਮਾਮ, ਉਪਯਾਂਤਿ, ਤੇ॥ ੧੦॥
- ਅਰਥ -** ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਪੂਰਬਕ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁਧੀ ਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ,

ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

ਤੇਸ਼ਾਮੇਵਾਨੁਕੰਪਾਰਥਮਹਮਗਿਆਨਜੰ ਤਮਃ।

ਨਾਸ਼ਯਾਮਯਾਤਮਭਾਵਸਥੋ ਗਿਆਨਦੀਪੇਨ ਭਾਸ਼੍ਵਤਾ ॥ ੧੧ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤੇਸ਼ਾਮ, ਏਵ, ਅਨੁਕੰਪਾਰਥਮ, ਅਹਮ, ਅਗਿਆਨਜਮ, ਤਮਹ, ਨਾਸ਼ਯਾਮਿ, ਆਤਮਭਾਵਸਥਹ, ਗਿਆਨਦੀਪੇਨ, ਭਾਸ਼੍ਵਤਾ ॥ ੧੧ ॥
- ਅਰਥ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਿਰਪਾ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮ ਭਾਵ ਵਿਚ ਮੈਂ, ਆਪ ਅਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹੋਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ 'ਤੇ ਕਾਲ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜਸਵੀ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”
- ਅਰਜੁਨਤੁਕਾਚ - परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ- परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुसुत्वाम्रूषयः सर्वे देवरिषी नारद सतथा।
असितो देवल्लो वयासः सुयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਰਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮ, ਧਾਮ, ਪਵਿਤ੍ਰੰ, ਪਰਮਮ, ਭਵਾਨ, ਪੁਰੁਸ਼ਮ, ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ, ਦਿਵਯਮ, ਅਦਿਦੇਵਮ, ਅਜਮ, ਵਿਭੁਮ ॥ ੧੨ ॥ ਆਹੁਹ, ਤ੍ਵਾਮ, ਰਿਸ਼ਯਹ, ਸਰਵੇ, ਦੇਵਰਿਸ਼ੀਹ, ਨਾਰਦਹ, ਤਥਾ, ਅਸਿਤਹ, ਦੇਵਲਹ, ਵਯਾਸਹ, ਸਵਯਮ, ਚ, ਏਵ, ਬ੍ਰਵੀਸ਼ਿ, ਮੇ ॥ ੧੩ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਤੁਸੀਂ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਧਾਮ, ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਸੱਚੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪੁਰਖ, ਆਦਿ ਦੇਵ,

ਅਜਨਮਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ, ਅਸਿਤ, ਦੇਵਲ, ਮਹਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਤੇ ਆਪ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹੋ।

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।

ਜਿਹੇ ਤੇ ਮਗਕਯਕਿੰ ਕਿਦੁਦੰਗਾ ਨ ਦਾਨਗਾ:॥ ੧੪॥

ਸਰਵਮੇਤਦ੍ਰਿਤੰ ਮਨਯੇ ਯਨਮਾਂ ਵਦਸਿ ਕੇਸ਼ਵ।

ਨਹਿ ਤੇ ਭਗਵਨਵਕਤਿੰ ਵਿਦੁਰਦੇਵਾ ਨ ਦਾਨਵਾ:॥ ੧੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਮ, ਏਤਤ, ਰਿਤਮ, ਮਨਯੇ, ਯਤ, ਮਾਮ, ਵਦਸਿ, ਕੇਸ਼ਵ, ਨ, ਹਿ, ਤੇ, ਭਗਵਨ, ਵਕਤਿਮ, ਵਿਦੁਹ, ਦੇਵਾਹ, ਨ, ਦਾਨਵਾਹ॥ ੧੪॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ! ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਾ ਦਾਨਵ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਦੇਵਤਾ।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते॥ ੧੫॥

ਸਵਯਮੇਵਾਤਮਨਾਤਮਾਨੰ ਵੇਤਥ ਤਵੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ।

ਭੂਤਭਾਵਨ ਭੂਤੇਸ਼ ਦੇਵਦੇਵ ਜਗਤਪਤੇ॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਵਯਮ, ਏਵ, ਆਤਮਨਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਵੇਤਥ, ਤਵਮ, ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ, ਭੂਤਭਾਵਨ, ਭੂਤੇਸ਼, ਦੇਵਦੇਵ, ਜਗਤਪਤੇ॥ ੧੫॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਭੂਤਭਾਵਨ! ਹੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਦੇਵਦੇਵ ਜਗਤ ਪਤਿ, ਪੁਰਖੋਤਮ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।

याभिविभूतिभिलोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि॥ ੧੬॥

ਵਕਤੁਮਹਸਯਸ਼ੇਸ਼ੇਣ ਦਿਵਯਾ ਹਯਾਤਮਵਿਭੂਤਯ:।

ਯਾਭਿਵਿਭੂਤਿਭਿਲੋਕਾਨਿਮਾਂਸਤਵੰ ਵਯਾਪਯ ਤਿਸ਼ਠਸਿ॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਵਕਤੁਮ, ਅਰਹਸਿ, ਅਸ਼ੇਸ਼ੇਣ, ਦਿਵਯਾਹ, ਹਿ, ਆਤਮਵਿਭੂਤਯਹ, ਯਾਭਿਹ, ਵਿਭੂਤਿਭਿਹ, ਲੋਕਾਨ, ਇਮਾਨ, ਤਵਮ, ਵਯਾਪਯ ਤਿਸ਼ਠਸਿ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਆਪਣੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਸਮਰਥ ਹੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਸੰਪੂਰਨ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹੋ।

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

ਕਥੰ ਵਿਦਿਆਮਹੰ ਯੋਗਿੰਸ੍ਵਾੰ ਸਦਾ ਪਰਿਚਿੰਤਯਨ।
ਕੇਸ਼ੁ ਕੇਸ਼ੁ ਚ ਭਾਵੇਸ਼ੁ ਚਿੰਤਯੋਅਪਸਿ ਭਗਵਨਮਯਾ ॥ ੧੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਥਮ, ਵਿਦਿਆਮ, ਅਹਮ, ਯੋਗਿਨ, ਤਵਾਮ, ਸਦਾ, ਪਰਿਚਿੰਤਯਨ,
ਕੇਸ਼ੁ, ਕੇਸ਼ੁ, ਚ, ਭਾਵੇਸ਼ੁ, ਚਿੰਤਯਹ, ਅਸਿ, ਭਗਵਨ, ਮਯਾ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਯੋਗਿਨ! ਤੁਹਾਡਾ ਲਗਾਤਾਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ
ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਂ? ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ
ਦੁਆਰਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

विस्तरैणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ ੧੮ ॥

ਵਿਸਤਰੇਣਾਤਮਨੋ ਯੋਗੰ ਵਿਭੂਤਿੰ ਚ ਜਨਾਰਦਨ।
ਭੂਯ: ਕਥਯ ਤ੍ਰਿਪਤ੍ਰਿਹਿ ਸ਼੍ਰਿਣਵਤੋ ਨਾਸਿਤ ਮੇਅਮ੍ਰਿਤਮ ॥ ੧੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਵਿਸਤਰੇਣ, ਆਤਮਨਹ, ਯੋਗਮ, ਵਿਭੂਤਿਮ, ਚ, ਜਨਾਰਦਨ,
ਭੂਯਹ, ਕਥਯ, ਤ੍ਰਿਪਤਿਹ, ਹਿ, ਸ਼੍ਰਿਣਵਤਹ, ਨ, ਅਸਿਤ, ਮੇ,
ਅਮ੍ਰਿਤਮ ॥ ੧੮ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਸਥਾਰ
ਪੂਰਬਕ ਆਖੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ
ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ
ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਸ ਨੂੰ
ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ, ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ,
ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।”

श्रीभगवानुवाच - हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ ੧੯ ॥

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ- ਹੰਤ ਤੇ ਕਥਯਿਸ਼ਯਾਮਿ ਦਿਵਯਾ: ਹਯਾਤਮਵਿਭੂਤਯ:।
ਪ੍ਰਾਧਾਨਯਤ: ਕੁਰੁਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਾਸਤਯੰਤੋ ਵਿਸਤਰਸਯ ਮੇ ॥ ੧੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਹੰਤ, ਤੇ, ਕਥਯਿਸ਼ਯਾਮਿ, ਦਿਵਯਾਹ, ਹਿ, ਆਤਮਵਿਭੂਤਯਹ, ਪ੍ਰਾਧਾਨਯਤਹ, ਕੁਰੁਸ੍ਰੇਸ਼ਠ, ਨ, ਅਸਿਤ, ਅੰਤਹ, ਵਿਸਤਰਸਯ, ਮੇ॥ ੧੯॥

ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਕੁਰੂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ! ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਧਾਨ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਾਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜੋ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਵੀ ਸੁੰਨਤਾ, ਸਭ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕੇਗਾ? ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।

अहमादिश्च मय्यं च भूतानामस्त एव च॥ ੨੦॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।

अहमादिश्च मय्यं च भूतानामस्त एव च॥ ੨੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਹਮ, ਆਤਮਾ, ਗੁਡਾਕੇਸ਼, ਸਰਵਭੂਤਾਸ਼ਯਸਥਿਤਹ, ਅਹਮ, ਆਦਿਹ, ਚ, ਮਯਯਮ, ਚ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਅੰਤਹ, ਏਵ, ਚ॥ ੨੦॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਗੁਡਾਕੇਸ਼! ਮੈਂ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ, ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹਾਂ। ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ! ਮੈਂ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਰ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਜਾਂ ਭੂਤਕਾਲ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।

सरीचिर्मरुतामसिम् नक्षत्राणामहं शशी॥ ੨੧॥

आदित्यजानामहं विष्णुर्ज्यੋतिषां रविरੰशुमान्।

मरीचिर्मरुतामसिम् नक्षत्राणामहं शशी॥ ੨੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਆਦਿਤਯਾਨਾਮ, ਅਹਮ, ਵਿਸ਼ਨੁਹ, ਜਯੋਤਿਸ਼ਾਮ, ਰਵਿਹ, ਅੰਸ਼ਮਾਨ, ਮਰੀਚਿਹ, ਮਰੁਤਾਮ, ਅਸਿਮ, ਨਛਤ੍ਰਾਣਾਮ, ਅਹਮ, ਸ਼ਸ਼ੀ ॥ ੨੧ ॥
- ਅਰਥ - ਆਦਿਤਯਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹਾਂ। ਜੋਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ਮਾਨ ਸੂਰਜ ਹਾਂ, ਮਰੁਤਾਂ ਵਿਚ ਮਰੀਚਿ ਹਾਂ, ਨੱਛਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮੈਂ ਆਦਿਤਯਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਸੂਰਜ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮਰੁਤਾਂ ਵਿਚ ਮਰੀਚਿ ਤੇ ਨੱਛਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।”
- ਵੇਦਾਨਾਂ ਸਾਮਵੇਦੋऽਸਿਮ ਦੇਵਾਨਾਮਸਿਮ ਵਾਸਵः।
 ਙ੍ਰਿਛਿਯਾਣਾਂ ਸਨਸ਼੍ਰਾਸਿਮ ਮ੍ਰੂਤਾਨਾਮਸਿਮ ਚੇਤਨਾ ॥ ੨੨ ॥
 ਵੇਦਾਨਾਂ ਸਾਮਵੇਦੋऽਸਿਮ ਦੇਵਾਨਾਮਸਿਮ ਵਾਸਵः।
 ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਾਂ ਮਨਸ਼੍ਰਾਸਿਮ ਭੂਤਾਨਾਮਸਿਮ ਚੇਤਨਾ ॥ ੨੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਵੇਦਾਨਾਮ, ਸਾਮਵੇਦਹ, ਅਸਿਮ, ਦੇਵਾਨਾਮ, ਅਸਿਮ, ਵਾਸਵਹ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਾਮ, ਮਨਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਅਸਿਮ, ਚੇਤਨਾ ॥ ੨੨ ॥
- ਅਰਥ - “ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵੇਦ ਹਾਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰ ਹਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਹਾਂ। ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੇਤਨਾ ਹਾਂ।”
- ਵਿਆਖਿਆ - ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵੇਦ ਹਾਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰ ਹਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।
- ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਂ ਸ਼ੰਕਰਸ਼੍ਰਾਸਿਮ ਵਿਤੇਸ਼ੋ ਯਕਸ਼ਰਕਸ਼ਸਾਮ।
 ਵਸੂਨਾਂ ਪਾਵਕਸ਼੍ਰਾਸਿਮ ਮੇਰੁः ਸ਼ਿਖਰਿਯਾਸਹਸ੍ ॥ ੨੩ ॥
 ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਂ ਸ਼ੰਕਰਸ਼੍ਰਾਸਿਮ ਵਿਤੇਸ਼ੋ ਯਕਸ਼ਰਕਸ਼ਸਾਮ।
 ਵਸੂਨਾਂ ਪਾਵਕਸ਼੍ਰਾਸਿਮ ਮੇਰੁः ਸ਼ਿਖਰਿਯਾਮਹਮ ॥ ੨੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਮ, ਸ਼ੰਕਰਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਵਿਤੇਸ਼ਹ, ਯਕਸ਼ਰਕਸ਼ਸਾਮ, ਵਸੂਨਾਮ, ਪਾਵਕਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਮੇਰੁਹ, ਸ਼ਿਖਰਿਯਾਮ, ਅਹਮ ॥ ੨੩ ॥
- ਅਰਥ - ਰੁਦ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਯਕਸ਼-ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸੁਆਮੀ (ਕੁਬੇਰ) ਹਾਂ ਤੇ ਵਸੂਆਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੂ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਰੁਦ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਯਕਸ਼ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੁਬੇਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਵਸੂਆਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੂ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੂ

ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੂ ਬਾਰੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਕ ਰੱਹਸ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ ਵਿਚ ਦਿਸਣ ਵਾਲਾ ਪਰਬਤ ਰੂਪ “ਅਰੋਰਾ ਬੋਰੇਲਿਸ” ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਪ੍ਰਭਾ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਮੇਰੂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਮੇਰੂ ਸ਼ਿਖਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਬਤ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਪਰਬਤ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੇਰੂ ਸ਼ਿਖਰ ਜਿਸ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ ਤੇ ਦਿਸਣ ਵਾਲਾ ਤੇਜਸਵੀ ਤੇਜ “ਅਰੋਰਾ ਬੋਰੇਲਿਸ” ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਮੰਡਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਤੇ ਰਾਤ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ ਦੇ ਉਪਰ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।”

ਪੁਰੋਖਸਾਂ, ਚ ਸੁਖੰ ਸਾਂ ਵਿਧਿ ਪਾਰਥ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਸ੍।
ਸੇਨਾਨੀਨਾਮਹੰ ਸਕੰਦ: ਸਰਸਾਮਸਿਮ ਸਾਗਰ:॥ ੨੪ ॥

ਪੁਰੋਧਸਾਂ ਚ ਮੁਖਜੰ ਮਾਂ ਵਿਧਿ ਪਾਰਥ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਮ।
ਸੇਨਾਨੀਨਾਮਹੰ ਸਕੰਦ: ਸਰਸਾਮਸਿਮ ਸਾਗਰ:॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪੁਰੋਧਸਾਮ, ਚ, ਮੁਖਜਮ, ਮਾਮ, ਵਿਧਿ, ਪਾਰਥ, ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਮ,
ਸੇਨਾਨੀਨਾਮ, ਅਹਮ, ਸਕੰਦਹ, ਸਰਸਾਮ, ਅਸਿਮ, ਸਾਗਰਹ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝੋ। ਪਾਰਥ, ਮੈਂ ਫੌਜੀਆਂ
ਵਿਚ ਸਕੰਧ ਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਕੰਧ ਮੈਂ
ਹਾਂ ਤੇ ਨਦੀ-ਤਲਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਸਹਥੀਯਾਂ ਭ੍ਰਗੁਰਹੰ ਗਿਰਾਸਸ੍ਵੇਕਸਕਸਰਮ੍।
ਯਜ਼ਾਨਾਂ ਜਪਯਯੋਸਿਸ ਸਥਾਵਰਾਣਾਂ ਹਿਮਾਲਯ:॥ ੨੫ ॥

ਮਹਰਸ਼ੀਣਾਂ ਭ੍ਰਿਗੁਰਹੰ ਗਿਰਾਮਸਮਯੋਕਮਕਸ਼ਰਮ।
ਯਗਾਨਾਂ ਜਪਯਗੋਅਸਿਮ ਸਥਾਵਰਾਣਾਂ ਹਿਮਾਲਯ:॥ ੨੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਹਰਸ਼ੀਣਾਮ, ਭ੍ਰਿਗੁਹ, ਅਹਮ, ਗਿਰਾਮ, ਅਸਿਮ, ਏਕਮ, ਅਕਸ਼ਰਮ।
ਯਗਾਨਾਮ, ਜਪਯਗਹ, ਅਸਿਮ, ਸਥਾਵਰਾਣਾਮ, ਹਿਮਾਲਯਹ॥ ੨੫ ॥

ਅਰਥ - ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਗੂ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਹਾਂ,
ਯਗਾਂ ਵਿਚ ਜਪ-ਯਗ ਹਾਂ। ਸਥਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਗੂ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਯਗਾਂ ਵਿਚ ਜਪ-ਯਗ, ਸਥਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।”
 ਅਥਵਾ: ਸਰਵਕ੍ਰਿਣਾਣਾਮ ਦੇਵਰਸ਼ੀਣਾਮ ਚ ਨਾਰਦ:।
 ਗੰਧਰਵਾਣਾਮ ਚਿਤ੍ਰਥ: ਸਿਧਾਨਾਮ ਕਪਿਲੋ ਮੁਨਿ:॥ ੨੬॥
 ਅਸ਼ਵਤਥ: ਸਰਵਵ੍ਰਿਣਾਣਾਮ ਦੇਵਰਸ਼ੀਣਾਮ ਚ ਨਾਰਦ:।
 ਗੰਧਰਵਾਣਾਮ ਚਿਤ੍ਰਥ: ਸਿਧਾਨਾਮ ਕਪਿਲੋ ਮੁਨਿ:॥ ੨੬॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਸ਼ਵਤਥਹ, ਸਰਵਵ੍ਰਿਣਾਣਾਮ, ਦੇਵਰਸ਼ੀਣਾਮ, ਚ, ਨਾਰਦਹ,
 ਗੰਧਰਵਾਣਾਮ, ਚਿਤ੍ਰਥਹ, ਸਿਧਾਨਾਮ, ਕਪਿਲਹ, ਮੁਨਿਹ॥ ੨੬॥
- ਅਰਥ - ਸਭ ਬ੍ਰਿਣਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਤਥ ਤੇ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਰਦ,
 ਗੰਧਰਵਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਥ, ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਕਪਿਲ ਮੈਂ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਿਣਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਤਥ, ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਰਦ, ਗੰਧਰਵਾਂ
 ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਥ, ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।
 ਤਦ੍ਯੈ: ਸ਼ਰਵਸਮਸ਼ਵਾਨਾਮ ਵਿਦ੍ਵਿ ਸਾਮਸ੍ਰੁਤੋਦ੍ਰਵਮ੍।
 ਏਰਾਕਤੰ ਗਯੇਂਦ੍ਰਾਣਾਮ ਨਰਾਣਾਮ ਚ ਨਰਾਧਿਪਮ੍॥ ੨੭॥
 ਉਚੈ: ਸ਼੍ਵਸਮਸ੍ਰੁਣਾਮ ਵਿਧਿ ਮਾਮਸ੍ਰਿਤੋਦ੍ਰਵਮ੍।
 ਏਰਾਵਤੰ ਗਯੇਂਦ੍ਰਾਣਾਮ ਨਰਾਣਾਮ ਚ ਨਰਾਧਿਪਮ੍॥ ੨੭॥
- ਪਦਛੇਦ - ਉਚੈਹ ਸ਼੍ਵਸਮ, ਅਸ੍ਰੁਣਾਮ, ਵਿਧਿ, ਮਾਮ, ਅਸ੍ਰਿਤੋਦ੍ਰਵਮ,
 ਏਰਾਵਤਮ, ਗਯੇਂਦ੍ਰਾਣਾਮ, ਨਰਾਣਾਮ, ਚ, ਨਰਾਧਿਪਮ॥ ੨੭॥
- ਅਰਥ - ਘੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਸ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਉਚੈਸ਼੍ਵਾ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਥੀਆਂ
 ਵਿਚ ਏਰਾਵਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਘੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਸ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਉਚੈਸ਼੍ਵਾ,
 ਹਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਏਰਾਵਤ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ
 ਮਨੁੱਖ ਮੈਂ ਹਾਂ।”
 ਆਯੁਧਾਨਾਸਹੰ ਵਜੰ ਖੇਨੂਨਾਸਸਿ ਕਾਮਧੁਕ੍।
 ਪ੍ਰਜਨਸ਼੍ਚਾਸਿ ਕਨ੍ਦਰਪ: ਸਰਪਾਣਾਸਿ ਵਾਸੁਕਿ:॥ ੨੮॥
 ਆਯੁਧਾਨਾਮਹੰ ਵਜੰ ਖੇਨੂਨਾਸਿ ਕਾਮਧੁਕ੍।
 ਪ੍ਰਜਨਸ਼੍ਚਾਸਿ ਕੰਦਰਪ: ਸਰਪਾਣਾਸਿ ਵਾਸੁਕਿ:॥ ੨੮॥
- ਪਦਛੇਦ - ਆਯੁਧਾਨਾਮ, ਅਹਮ, ਵਜਮ, ਖੇਨੂਨਾਮ, ਅਸਿਮ, ਕਾਮਧੁਕ,
 ਪ੍ਰਜਨਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਕੰਦਰਪਹ, ਸਰਪਾਣਾਮ, ਅਸਿਮ, ਵਾਸੁਕਿਹ॥
 ੨੮॥
- ਅਰਥ - ਅਸਤ੍ਰਾਂ-ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਜਰ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗਊਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਧੇਨੁ ਹਾਂ

ਤੇ ਪ੍ਰਜਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਮਦੇਵ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਜਰ, ਗਊਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਧੇਨੁ, ਪ੍ਰਜਨਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਾਮ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਅਨਨ੍ਤਸ਼੍ਰਾਸਿਸ ਨਾਗਾਨਾਂ ਕਰੁਣੋ ਯਾਦਸਾਮਹਸ੍।
ਪਿਰ੍ਰੁਧਾਸਰ੍ਯਸਾ ਚਾਸਿਸ ਯਸ: ਸੰਯਸਤਾਸਹਸ੍ ॥ ੨੯ ॥

ਅਨੰਤਸੁਸ਼੍ਰਾਸਿਸ ਨਾਗਾਨਾਂ ਵਰੁਣੋ ਯਾਦਸਾਮਹਸ੍।
ਪਿਤ੍ਰਣਾਮ੍ਯਮਾ ਚਾਸਿਸ ਯਸ: ਸੰਯਮਤਾਮਹਸ੍ ॥ ੨੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨੰਤਹ, ਚ, ਅਸਿਸ, ਨਾਗਾਨਾਮ, ਵਰੁਣਹ, ਯਾਦਸਾਮ, ਅਹਸ,
ਪਿਤ੍ਰਣਾਮ, ਅਰਯਮਾ, ਚ, ਅਸਿਸ, ਯਮਹ, ਸੰਯਮਤਾਮ, ਅਹਸ ॥
੨੯ ॥

ਅਰਥ - ਨਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰੁਣ,
ਪਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਯਮਾ ਤੇ ਨਿਯਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਯਮ
ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਨਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਜਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵਰੁਣ ਮੈਂ ਹਾਂ,
ਪਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਯਮਾ, ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ
ਵਾਲਾ ਯਮਰਾਜ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਪ੍ਰਹ੍ਲਾਦਸ਼੍ਰਾਸਿਸ ਦੈਤ੍ਯਾਨਾਂ ਕਾਲ: ਕਲਯਤਾਸਹਸ੍।
ਸ੍ਰਗਾਣਾਂ ਚ ਸ੍ਰ੍ਰੇਨ੍ਦ੍ਰੋਸ੍ਹੰ ਵੈਨਤੇਯਸ਼੍ਠ ਪਥਿਠਾਸ੍ ॥ ੩੦ ॥

ਪ੍ਰਹਲਾਦਸੁਸ਼੍ਰਾਸਿਸ ਦੈਤ੍ਯਾਨਾਂ ਕਾਲ: ਕਲਯਤਾਮਹਸ੍।
ਮ੍ਰਿਗਾਣਾਂ ਚ ਮ੍ਰਿਗੋਦ੍ਰੋਅਹੰ ਵੈਨਤੇਯਸੁ ਪਠਿਠਾਮ ॥ ੩੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਹਲਾਦਹ, ਚ, ਅਸਿਸ, ਦੈਤ੍ਯਾਨਾਮ, ਕਾਲਹ, ਕਲਯਤਾਮ, ਅਹਸ,
ਮ੍ਰਿਗਾਣਾਮ, ਚ, ਮ੍ਰਿਗੋਦ੍ਰਹ, ਅਹਸ, ਵੈਨਤੇਯਹ, ਚ, ਪਠਿਠਾਮ ॥ ੩੦ ॥

ਅਰਥ - ਦੈਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਲਾਦ, ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਮੈਂ
ਹਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਪੱਛੀਆਂ ਵਿਚ ਵੈਨਤੇਯ (ਗਰੁੜ)
ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - ਦੈਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਤੇ ਭੂਤਕਾਲ, ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ
ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ।
ਹਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਗੋਦ੍ਰ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਪੱਛੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰੁੜ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਪਥਨ: ਪਥਤਾਸਿਸ ਰਾਸ: ਸ਼ਸ੍ਰ੍ਰਮ੍ਰੁਤਾਸਹਸ੍।
ਭ੍ਰੁਥਾਣਾਂ ਸਕਰਸ਼੍ਰਾਸਿਸ ਸ੍ਰ੍ਰੋਤਸਾਸਿਸ ਯਾਠ੍ਰੁਥੀ ॥ ੩੧ ॥

ਪਵਨ: ਪਵਤਾਮਸਿਮ ਰਾਮ: ਸ਼ਸਤ੍ਰਭ੍ਰਿਤਾਮਹਮ।
ਝਸ਼ਾਣਾਮ ਮਕਰਸ੍ਰਾਸਿਮ ਸ੍ਰੋਤਸਾਮਸਿਮ ਜਾਹਨਵੀ ॥ ੩੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪਵਨਹ, ਪਵਤਾਮ, ਅਸਿਮ, ਰਾਮਹ, ਸ਼ਸਤ੍ਰਭ੍ਰਿਤਾਮ, ਅਹਮ,
ਝਸ਼ਾਣਾਮ, ਮਕਰਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਸ੍ਰੋਤਸਾਮ, ਅਸਿਮ, ਜਾਹਨਵੀ ॥ ੩੧ ॥

ਅਰਥ - ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਵਨ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀਆਂ
ਵਿਚ ਰਾਮ ਹਾਂ, ਮਤਸਯਾ (ਮੱਛੀਆਂ) ਵਿਚ ਮਗਰ ਹਾਂ ਤੇ ਨਦੀਆਂ
ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਨਾਸਵੰਤ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ
ਹਵਾ, ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਹਾਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਵਿਚ
ਮਗਰ ਹਾਂ ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਸਰਗਾਣਾਮਾਦਿਰਜ੍ਜ੍ਞ ਸਥੰ ਚੈਵਾਹਮਰਜੁਨ।
ਅਧਿਆਤਮਵਿਦਿਆ ਵਿਦਿਆਨਾਂ ਗਦ: ਪ੍ਰਵਦਤਾਮਹਮ ॥ ੩੨ ॥

ਸਰਗਾਣਾਮਾਦਿਰੰਤਸੁ ਮਧਯੰ ਚੈਵਾਹਮਰਜੁਨ।
ਅਧਿਆਤਮਵਿਦਿਆ ਵਿਦਿਆਨਾਂ ਵਾਦ: ਪ੍ਰਵਦਤਾਮਹਮ ॥ ੩੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਗਾਣਾਮ, ਆਦਿਹ, ਅੰਤਹ, ਚ, ਮਧਯਮ, ਚ, ਏਵ, ਅਹਮ, ਅਰਜੁਨ,
ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ, ਵਿਦਿਆਨਾਮ, ਵਾਦਹ, ਪ੍ਰਵਦਤਾਮ,
ਅਹਮ ॥ ੩੨ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਤੇ ਮਧ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ
ਵਿਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ
ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਦ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਅੰਤ ਤੇ ਮਧ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਵਿਦਿਆਂ
ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ
ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਅਖਰਾਣਾਮਕਾਰੋਸਿਸਿ ਫ੍ਰਿਦ੍ਯ: ਸਾਮਾਸਿਕਸਯ ਚ।
ਅਹਮੇਵਾਕਸ਼ਯ: ਕਾਲੋ ਖਾਤਾਹੰ ਵਿਭਵਤੋਸੁਖ: ॥ ੩੩ ॥

ਅਖਰਾਣਾਮਕਾਰੋਸਿਸਿ ਦ੍ਰਿਦ੍ਯੁ: ਸਾਮਾਸਿਕਸਯ ਚ।
ਅਹਮੇਵਾਕਸ਼ਯ: ਕਾਲੋ ਖਾਤਾਹੰ ਵਿਸ਼ਵਤੋਮੁਖ: ॥ ੩੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਖਰਾਣਾਮ, ਅਕਾਰਹ, ਅਸਿਮ, ਦ੍ਰਿਦ੍ਯੁ, ਸਾਮਾਸਿਕਸਯ, ਚ,
ਅਹਮ, ਏਵ, ਅਕਸ਼ਯਹ, ਕਾਲਹ, ਖਾਤਾ, ਅਹਮ, ਵਿਸ਼ਵਤੋਮੁਖਹ ॥
੩੩ ॥

ਅਰਥ - ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਅਕਾਰ ਤੇ ਸਮਾਸਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਦ੍ਯੁ ਹਾਂ। ਅਕਸ਼ ਕਾਲ

ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੁਖ ਵਾਲਾ ਬਿਧਾਤਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ, ਅਕਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੁੰਦੂ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਅਕਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।”

ਸ੍ਰੁਤਿ: ਸਰ੍ਵਹਰਸ਼ਾਹਮੁਦ੍ਰਵਸ਼ ਭਵਿष्यताम्।

ਕੀਰਿ: ਸ਼੍ਰੀਕਾਕਚ ਨਾਰੀਯਾਂ ਸ੍ਰੁਤਿਰਿਮੰਥਾ ਧ੍ਰੁਤਿ: ਖਸਾ ॥ ੩੪ ॥

ਮ੍ਰਿਤ੍ਰੁ: ਸਰਵਹਰਸ਼ਾਹਮੁਦ੍ਰਵਸ਼ੁ ਭਵਿਸ਼੍ਯਤਾਮ।

ਕੀਰਿਤਿ: ਸ਼੍ਰੀਵਾਕਚ ਨਾਰੀਣਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਮੇਧਾ ਧ੍ਰਿਤਿ: ਛਮਾ ॥ ੩੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮ੍ਰਿਤ੍ਰੁਹ, ਸਰਵਹਰਹ, ਚ, ਅਹਮ, ਉਦਭਵਹ, ਚ, ਭਵਿਸ਼੍ਯਤਾਮ, ਕੀਰਿਤਿਹ, ਸ਼੍ਰੀਹ, ਵਾਕ, ਚ, ਨਾਰੀਣਾਮ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਹ, ਮੇਧਾ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ ਛਮਾ ॥ ੩੪ ॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਸਭ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਾਂ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤੀ, ਸ਼੍ਰੀ, ਵਾਕ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਮੇਧਾ, ਧ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਖਿਮਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤੀ, ਸ਼੍ਰੀ, ਵਾਕ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਮੇਧਾ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਖਿਮਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਬ੍ਰਹ੍ਮਸਾਮ ਜਥਾ ਸਾਘ੍ਨਾਂ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਚਨ੍ਦਸਾਮਹਮ੍।

ਸਾਸਾਨਾਂ ਸਾਰ੍ਗਸ਼ੀਰ੍ਸ਼ੋਹਮ੍ਰੁਨਾਂ ਕੁਸੁਮਾਕਰ: ॥ ੩੫ ॥

ਬ੍ਰਿਹਤਸਾਮ ਤਥਾ ਸਾਮ੍ਹਾਂ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਛੰਦਸਾਮਹਮ।

ਮਾਸਾਨਾਂ ਮਾਰਗਸ਼ੀਰਸ਼ੋਅਹਮ੍ਰਿਤੂਨਾਂ ਕੁਸੁਮਾਕਰ: ॥ ੩੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਬ੍ਰਿਹਤਸਾਮ, ਤਥਾ, ਸਾਮ੍ਹਾਮ, ਗਾਯਤ੍ਰੀ, ਛੰਦਸਾਮ, ਅਹਮ, ਮਾਸਾਨਾਮ, ਮਾਰਗਸ਼ੀਰਸ਼ਹ, ਅਹਮ, ਰਿਤੂਨਾਮ, ਕੁਸੁਮਾਕਰਹ ॥ ੩੫ ॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਸਾਮਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਤਸਾਮ, ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਹਾਂ। ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਘਰ ਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗਾਇਣ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਘਰ ਮਹੀਨਾ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਫ੍ਰੂਤੰ ਚਲਯਤਾਸ੍ਰਿਸਿ ਤੇਜਸ੍ਰੇਜਸ੍ਰਿਵਿਨਾਸਹਮ੍।

ਜਯੋਸ੍ਰਿਸਿ ਵਯਸਾਯੋਸ੍ਰਿਸਿ ਸ੍ਰੁਤ੍ਵੰ ਸ੍ਰੁਤ੍ਵਯਤਾਸਹਮ੍ ॥ ੩੬ ॥

ਦੁਜੁਤੰ ਫਲਯਤਾਮਸਿਮ ਤੇਜਸਤੇਜਸਵਿਨਾਮਹਮ।
ਜੋਅਸਿਮ ਵਜਵਸਾਯੋਅਸਿਮ ਸਤ੍ਰੰ ਸਤ੍ਰਵਤਾਮਹਮ॥ ੩੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੁਜੁਤਮ, ਫਲਯਤਾਮ, ਅਸਿਮ, ਤੇਜਹ, ਤੇਜਸਵਿਨਾਮ, ਅਹਮ,
ਜਯਹ, ਅਸਿਮ, ਵਜਵਸਾਯਹ, ਅਸਿਮ, ਸਤ੍ਰਮ, ਸਤ੍ਰਵਤਾਮ,
ਅਹਮ॥ ੩੬॥

ਅਰਥ - ਛਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁਆ, ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤੇਜ ਮੈਂ ਹਾਂ।
ਜੇਤੂਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ
ਸਤੋਗੁਣੀਆਂ ਦਾ ਸਤੋ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਛਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁਆ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਦਾ
ਤੇਜ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਕਾਰੋਬਾਰ-
ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਤੋਗੁਣੀ
ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਤੋ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਰੁਥੀਨਾਂ ਵਾਸੁਦੇਵੋਸਿਮ ਪਾਠਵਾਨਾਂ ਧਨੰਜਯਃ।
ਮੁਨੀਨਾਮਘਹੰ ਵ੍ਯਾਸਃ ਕਵੀਨਾਮੁਸ਼ਨਾ ਕਵਿਃ॥ ੩੭॥

ਵ੍ਰਿਸ਼ਣੀਨਾਂ ਵਾਸੁਦੇਵੋਅਸਿਮ ਪਾਂਡਵਾਨਾਂ ਧਨੰਜਯਃ।
ਮੁਨੀਨਾਮਪ੍ਰਯਹੰ ਵ੍ਯਾਸਃ ਕਵੀਨਾਮੁਸ਼ਨਾ ਕਵਿਃ॥ ੩੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਵ੍ਰਿਸ਼ਣੀਨਾਮ, ਵਾਸੁਦੇਵਹ, ਅਸਿਮ, ਪਾਂਡਵਾਨਾਮ, ਧਨੰਜਯਹ,
ਮੁਨੀਨਾਮ, ਅਪਿ, ਅਹਮ, ਵ੍ਯਾਸਹ, ਕਵੀਨਾਮ, ਉਸ਼ਨਾ, ਕਵਿਹ॥
੩੭॥

ਅਰਥ - ਵ੍ਰਿਸ਼ਣਿ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਧਨੰਜਯ,
ਮੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਸ, ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਕਰਾਚਾਰੀਆ ਕਵੀ ਮੈਂ
ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਵ੍ਰਿਸ਼ਣਿ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ
ਧਨੰਜਯ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਸ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ
ਸੁਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਕਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਦਠਠੋ ਦਮਯਤਾਮਸਿਮ ਨੀਤਿਰਸਿਮ ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ।
ਮੈਨੰ ਚੈਵਾਸਿਮ ਗੁਹ੍ਯਾਨਾਂ ਜ਼ਾਨੰ ਜ਼ਾਨਵਤਾਮਹਮ॥ ੩੮॥

ਦੰਡੋ ਦਮਯਤਾਮਸਿਮ ਨੀਤਿਰਸਿਮ ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ।
ਮੈਨੰ ਚੈਵਾਸਿਮ ਗੁਹ੍ਯਾਨਾਂ ਗਿਆਨੰ ਗਿਆਨਵਤਾਮਹਮ॥ ੩੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੰਡਹ, ਦਮਯਤਾਮ, ਅਸਿਮ, ਨੀਤਿਹ, ਅਸਿਮ, ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ,
ਮੈਨਮ, ਚ, ਏਵ, ਅਸਿਮ, ਗੁਹ੍ਯਾਨਾਮ, ਗਿਆਨਮ,
ਗਿਆਨਵਤਾਮ, ਅਹਮ॥ ੩੮॥

ਅਰਥ - ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੰਡ ਹਾਂ। ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹਾਂ। ਗੁਪਤ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਨ ਹਾਂ। ਗਿਆਨਵੰਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੰਡ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗੁਪਤ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਨ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।”

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ੩੯ ॥

ਯਚਾਪਿ ਸਰਵਭੂਤਾਨਾੰ ਬੀਜੰ ਤਦਹਮਰਜੁਨ।

ਨ ਤਦਸਿਤ ਵਿਨਾ ਯਤਸਯਾਨਮਯਾ ਭੂਤੰ ਚਰਾਚਰਮ ॥ ੩੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਚ, ਅਪਿ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਬੀਜਮ, ਤਤ, ਅਹਮ, ਅਰਜੁਨ, ਨ, ਤਤ, ਅਸਿਤ, ਵਿਨਾ, ਯਤ, ਸਯਾਤ, ਮਯਾ, ਭੂਤਮ, ਚਰਾਚਰਮ ॥ ੩੯ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤਿ ਦਾ ਬੀਜ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਚਰ ਤੇ ਅਚਰ ਕੋਈ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਗੈਰ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਚਰ-ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।”

नाक्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरौ मया ॥ ੪੦ ॥

ਨਾਂਤੋਅਸਿਤ ਮਮ ਦਿਵਯਾਨਾੰ ਵਿਭੂਤੀਨਾੰ ਪਰੰਤਪ।

ਏਸ਼ ਤੂਦੇਸ਼ਤ: ਪ੍ਰੋਕਤੋ ਵਿਭੂਤੇਵਿਸਤਰੋ ਮਯਾ ॥ ੪੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਅੰਤਹ, ਅਸਿਤ, ਮਮ, ਦਿਵਯਾਨਾਮ, ਵਿਭੂਤੀਨਾਮ, ਪਰੰਤਪ, ਏਸ਼, ਤੁ, ਉਦੇਸ਼ਤਹ, ਪ੍ਰੋਕਤਹ, ਵਿਭੂਤੇਹ, ਵਿਸਤਰਹ, ਮਯਾ ॥ ੪੦ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਰੰਤਪ! ਮੇਰੀ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮੈਂ ਅਨੰਤ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਦਿਬ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਆਖੀਆਂ ਹਨ।”

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ੪੧ ॥

ਯਦਯਦ੍ਵਿਭੂਤਿਮਤਸਤ੍ਵੰ ਸ਼੍ਰੀਮਦੂਰਜਿਤਮੇਵ ਵਾ।
ਤਤਦੇਵਾਵਗਛ ਤੁੰ ਮਮ ਤੇਜੋਅਸ਼ਸੰਭਵਮ॥ ੪੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਯਤ, ਵਿਭੂਤਿਮਤ, ਸਤਮ, ਸ਼੍ਰੀਮਤ, ਉਰਜਿਤਮ, ਏਵ, ਵਾ, ਤਤ, ਤਤ, ਏਵ, ਅਵਗਛ, ਤੁੰ, ਮਮ, ਤੇਜੋਅਸ਼ਸੰਭਵਮ॥ ੪੧॥
- ਅਰਥ - ਜੋ-ਜੋ ਵੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਰਜਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਤੋਗੁਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇਜ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਮਝੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਉਰਜਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- ਅਥਗਾ ਬਹੁਨੈਤੇਨ ਕਿੰ ਜ਼ਾਤੇਨ ਤਵਾਜੁੰਨ।
ਵਿਛਮ੍ਯਾਹਮਿਦੰ ਕ੍ਰੁਤਨਸੇਕਾਂਸ਼ੇਨ ਰਿਥਤੋ ਜਗਤ੍॥ ੪੨॥
- ਅਥਵਾ ਬਹੁਨੈਤੇਨ ਕਿੰ ਗਿਆਤੇਨ ਤਵਾਰਜੁਨ।
ਵਿਸ਼ਟਭਯਾਹਮਿਦੰ ਕ੍ਰਿਤਸਨਮੇਕਾਂਸ਼ੇਨ ਸਥਿਤੋ ਜਗਤ੍॥ ੪੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਥਵਾ, ਬਹੁਨਾ, ਏਤੇਨ, ਕਿਮ, ਗਿਆਤੇਨ, ਤਵ, ਅਰਜੁਨ, ਵਿਸ਼ਟਭਯ, ਅਹਮ, ਇਦਮ, ਕ੍ਰਿਤਸਨਮ, ਏਕਾਂਸ਼ੇਨ, ਸਥਿਤਹ, ਜਗਤ॥ ੪੨॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜਾਂ ਇਸ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਕਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਲੀਨ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਉਤਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਕੀਰਤੀ ਤੇ ਉਰਜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ।”

੐ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦ੍ਭਗਵਦ੍ਗੀਤਾਸੂਪਨਿਥਤ੍ਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦ੍ਯਾਯਾਂ ਯੋਗਸ਼ਾਸ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਣਾਕੁੰਜਸੰਗਾਦੇ ਵਿਭੂਤਿਯੋਗੋ ਨਾਮ ਦਸਮੋऽਧ੍ਯਾਯः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਜਾਂ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਵਿਭੂਤਿ ਯੋਗੋ ਨਾਮ ਦਸ਼ਮੋ ਅਧਯਾਯ”।

ॐ ਜ੍ਯੰ ਸ੍ਯੰ

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵਿਭੂਤਿ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਅਧਿਆਇ
ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ।
ਗਿਆਰੂਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਅਰਜੁਨ ਤਗਾਚ - ਮਦਨੁਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮੰ ਗੁਹ੍ਯਮਧਿਆਤ੍ਸਸੰਭਿਤਸ੍।
ਯਤ੍ਯਯੋਕ੍ਤੰ ਵਚਸ੍ਤੇਨ ਸੋਹੋऽਯੰ ਵਿਗਤੋ ਸਮ॥ ੧॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਮਦਨੁਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮੰ ਗੁਹ੍ਯਮਧਯਾਤਮਸੰਗਿਤਮ।
ਯਤ੍ਯੁਕ੍ਤੰ ਵਚਸਤੇਨ ਮੋਹੋਅਯੰ ਵਿਗਤੋ ਮਮ॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਦਨੁਗ੍ਰਹਾਯ, ਪਰਮਮ, ਗੁਹ੍ਯਮ, ਅਧਯਾਤਮ, ਸੰਗਿਤਮ,
ਯਤ, ਤਵਯਾ, ਉਕਤਮ, ਵਚਹ, ਤੇਨ, ਮੋਹਹ, ਅਯਮ, ਵਿਗਤਹ,
ਮਮ॥ ੧॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ!
ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਗੁਪਤ ਅਧਿਆਤਮ ਆਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਚਨ ਆਖੇ,
ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇਹ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
ਭਗਵਤਯੈ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾੰ ਸ਼੍ਰੁਤੋ ਵਿਸਤਰਸ਼ੋ ਮਯਾ।
ਕਮਲਪਤ੍ਰਾਕਸ਼ ਸਾਹਾਤਮਯਮਪਿ ਚਾਵਯਯਮ੍॥ ੨॥
ਭਵਾਪਯਯੋ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾੰ ਸ਼੍ਰੁਤੋ ਵਿਸਤਰਸ਼ੋ ਮਯਾ।
ਕਮਲਪਤ੍ਰਾਕਸ਼ ਸਾਹਾਤਮਯਮਪਿ ਚਾਵਯਯਮ੍॥ ੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਭਵਾਪਯਯੋ, ਹਿ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਸ਼੍ਰੁਤੋ, ਵਿਸਤਰਸ਼ਹ, ਮਯਾ,
ਕਮਲਪਤ੍ਰਾਕਸ਼, ਸਾਹਾਤਮਯਮ, ਅਪਿ, ਚ, ਅਵਯਯਮ॥ ੨॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੰਵਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ
ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤਿ ਤੇ ਪਰਲੋ, ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਸੁਣੇ ਤੇ
ਅਭਿਨਾਸੀ ਮਹਾਤਮ ਵੀ।
ਏਵਮੇਤਦਯਥਾਥ੍ਯ ਤ੍ਵਸਾਤ੍ਸਾਨੰ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ।
ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਿਮਿਛਾਸਿ ਤੇ ਰੂਪਸੈਸ਼੍ਵਰੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤ੍ਤਮ॥ ੩॥
ਏਵਮੇਤਦਯਥਾਤਥ ਤ੍ਵਮਾਤਮਾਨੰ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ।
ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਿਮਿਛਾਸਿ ਤੇ ਰੂਪਸੈਸ਼੍ਵਰੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ॥ ੩॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਏਤਤ, ਯਥਾ, ਆਤਥ, ਤ੍ਵਮ, ਆਤਮਾਨਮ, ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ,
ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਮ, ਇਛਾਸਿ, ਤੇ, ਰੂਪਮ, ਏਸ਼੍ਵਰਮ, ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ॥ ੩॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਆਖਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਉਹੋ

ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ! ਤੁਹਾਡੇ ਰੱਬੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਖਣਾ
ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

मन्त्रसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

ਮਨਜਸੇ ਯਦਿ ਤਛਕਯੰ ਮਯਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਿਤਿ ਪ੍ਰਭੋ।

ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਤਤੋ ਮੈ ਤ੍ਵੰ ਦਰਸ਼ਯਾਤਮਾਨਮਵਯਯਮ ॥ ੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਮਨਜਸੇ, ਯਦਿ, ਤਤ, ਸ਼ਕਯਮ, ਮਯਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮ, ਇਤਿ, ਪ੍ਰਭੋ,
ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ, ਤਤਹ, ਮੇ, ਤ੍ਵਮ, ਦਰਸ਼ਯ, ਆਤਮਾਨਮ, ਅਵਯਯਮ ॥ ੪ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ
ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੇ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ! ਤੁਸੀਂ ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਓ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ
ਤੇਜ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ
ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ, ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ
ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ, ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਲ
ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ
ਪਰਮ ਤੇਜਸਵੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
ਕਰਦੇ ਹਨ।”
- श्रीभगवानुवाच - पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्राणि।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਪਸ਼ਯ ਮੇ ਪਾਰਥ ਰੂਪਾਣਿ ਸ਼ਤਸ਼ੋਅਥ ਸਹਸ੍ਰਾਣਿ।
ਨਾਨਾਵਿਧਾਨਿ ਦਿਵਯਾਨਿ ਨਾਨਾਵਰਣਾਕ੍ਰਿਤੀਨਿ ਚ ॥ ੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਸ਼ਯ, ਮੇ, ਪਾਰਥ, ਰੂਪਾਣਿ, ਸ਼ਤਸ਼ਹ, ਅਥ, ਸਹਸ੍ਰਾਣਹ,
ਨਾਨਾਵਿਧਾਨਿ, ਦਿਵਯਾਨਿ, ਨਾਨਾਵਰਣਾਕ੍ਰਿਤੀਨਿ, ਚ ॥ ੫ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਪਾਰਥ! ਮੇਰੇ ਸੈਕੜਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ,
ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਰਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਦਿਬ ਰੂਪ ਵੇਖ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਗ-ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਕੇ
ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ
ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਆਪ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸੈਕੜਾਂ- ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਅਨੇਕ ਵਰਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਬ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ।”

पश्यादित्यान्वसून्लद्धान्शिनौ सरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

ਪਸ਼ਯਾਦਿਤਯਾਨਵਸੂਨਰੁਦ੍ਹਾਨਸ਼ਿਨੌ ਮਰੁਤਸਤਥਾ।
ਬਹੂਨਯਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪੂਰਵਾਣਿ ਪਸ਼ਯਾਸ਼ੁਰਯਾਣਿ ਭਾਰਤ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪਸ਼ਯ, ਆਦਿਤਯਾਨ, ਵਸੂਨ, ਰੁਦ੍ਹਾਨ, ਅਸ਼ਿਵਨੌ, ਮਰੁਤਹ, ਤਥਾ, ਬਹੂਨਿ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪੂਰਵਾਣਿ, ਪਸ਼ਯ, ਆਸ਼ੁਰਯਾਣਿ, ਭਾਰਤ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਭਾਰਤ! ਆਦਿਤਯਾਂ ਨੂੰ, ਵਸੂਆਂ ਨੂੰ, ਰੁਦ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਮਰੁਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਵੇਖੋ ਹੋਏ ਹੈਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਨੂੰ, ਵਸੂਆਂ ਨੂੰ, ਰੁਦ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਮਰੁਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਖੋ ਹੋਏ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।”

इहैकस्त्वं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

ਇਹੈਕਸਥੰ ਜਗਤਕ੍ਰਿਤਸ੍ਰੰ ਪਸ਼ਯਾਦਯ ਸਚਰਾਚਰਮ।
ਮਮ ਦੇਹੇ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਯਚਾਨਯਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਿਛਸਿ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਇਹ, ਏਕਸਥਮ, ਜਗਤ, ਕ੍ਰਿਤਸ੍ਰਮ, ਪਸ਼ਯ, ਅਦਯ, ਸਚਰਾਚਰਮ, ਮਮ, ਦੇਹੇ, ਗੁਡਾਕੇਸ਼, ਯਤ, ਚ, ਅਨਯਤ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮ, ਇਛਸਿ ॥ ੭ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਗੁਡਾਕੇਸ਼! ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਚਰਾਚਰ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਵੇਖ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਵੇਖ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨੂੰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਕਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤੇ ਜੋ ਤੂੰ ਵੇਖਣਾ ਹੈਂ ਵੇਖ।”

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददासि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

ਨ ਤੁ ਮਾਂ ਸ਼ਕਯਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਨੇਨੈਵ ਸਵਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਾ।
ਦਿਵਯੰ ਦਦਾਮਿ ਤੇ ਚਕ੍ਸ਼ੁ: ਪਸ਼ਯ ਮੇ ਯੋਗਮੈਸ਼ਵਰਮ ॥ ੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਤੁ, ਮਾਮ, ਸ਼ਕਤਸੇ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮ, ਅਨੇਨ, ਏਵ, ਸਵਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ, ਦਿਵਯਮ, ਦਦਾਮਿ, ਤੇ, ਚਕਸ਼ੁਹ, ਪਸ਼ਯ, ਮੇ, ਯੋਗਮ, ਏਸ਼ੂਰਮ॥ ੮॥
- ਅਰਥ - ਪਰ, ਆਪਣੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੇਗਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਬ ਨੇਤ੍ਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਯੋਗ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਉਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦਿਬ ਨੇਤ੍ਰ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਤੇਜਸਵੀ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨੂੰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।”
- ਸੰਜਯ ਤਗਾਚ - ਏਕਸੁਕ੍ਤਾ ਤਤੋ ਰਾਜਨ੍ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼੍ਵਰੋ ਹਰਿ:।
ਦਰ੍ਸ਼ਯਾਸਾਸ ਪਾਰਥਾਯ ਪਰਮੰ ਰੂਪਮੈਸ਼੍ਵਰਮ॥ ੯॥
- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਏਵਮੁਕਤਵਾ ਤਤੋ ਰਾਜਨਮਹਾਯੋਗੇਸ਼੍ਵਰੋ ਹਰਿ:।
ਦਰ੍ਸ਼ਯਾਮਾਸ ਪਾਰਥਾਯ ਪਰਮੰ ਰੂਪਮੈਸ਼੍ਵਰਮ॥ ੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਉਕਤਵਾ, ਤਤਹ, ਰਾਜਨ, ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼ਵਰਹ, ਹਰਿਹ, ਦਰਸ਼ਯਾਮਾਸ, ਪਾਰਥਾਯ, ਪਰਮਮ, ਰੂਪਮ, ਏਸ਼ੂਰਮ॥ ੯॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼੍ਵਰ ਹਰੀ ਨੇ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਾਲ ਜੋਤ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ, ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦਿਬ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵਾਲੇ ਦਿਬ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”
- ਅਨੇਕਵਕਤ੍ਰਨਯਨਸਨੇਕਾਦ੍ਰੁਤਦਰ੍ਸ਼ਨਮ।
ਅਨੇਕਦਿਵਯਾਭਰਣੰ ਦਿਵਯਾਨੇਕੋਬ੍ਰਹਮਾਯੁਧਮ॥ ੧੦॥
- ਦਿਵਯਮਾਲਯਾਮ੍ਬਰਧਰੰ ਦਿਵਯਗੰਧਾਨੁਲੇਪਨਮ।
ਸਰਵਾਸ਼੍ਰਯਸਯੰ ਦੇਵਸਨਨ੍ਤੰ ਵਿਸ਼੍ਵਤੋਮੁਖਮ॥ ੧੧॥
- ਅਨੇਕਵਕਤ੍ਰਨਯਨਮਨੇਕਾਦ੍ਰੁਤਦਰ੍ਸ਼ਨਮ।
ਅਨੇਕਦਿਵਯਾਭਰਣੰ ਦਿਵਯਾਨੇਕੋਬ੍ਰਹਮਾਯੁਧਮ॥ ੧੦॥
- ਦਿਵਯਮਾਲਯਾਮ੍ਬਰਧਰੰ ਦਿਵਯਗੰਧਾਨੁਲੇਪਨਮ।
ਸਰਵਾਸ਼੍ਰਯਸਯੰ ਦੇਵਸਨਨ੍ਤੰ ਵਿਸ਼੍ਵਤੋਮੁਖਮ॥ ੧੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਨੇਕਵਕਤ੍ਰਨਯਨਮ, ਅਨੇਕਾਦ੍ਰੁਤਦਰਸ਼ਨਮ,
ਅਨੇਕਦਿਵਯਾਭਰਣਮ, ਦਿਵਯਾਨੇਕੋਬ੍ਰਹਮਾਯੁਧਮ॥ ੧੦॥
- ਦਿਵਯਮਾਲਯਾਮ੍ਬਰਧਰਮ, ਦਿਵਯਗੰਧਾਨੁਲੇਪਨਮ,
ਸਰਵਾਸ਼੍ਰਯਸਯਮ, ਦੇਵਮ, ਅਨੰਤਮ, ਵਿਸ਼੍ਵਤੋਮੁਖਮ॥ ੧੧॥

ਅਰਥ - ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਅਨੇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ।
ਅਲੌਕਿਕ ਮਾਲਾ ਤੇ ਵਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਅਲੌਕਿਕ ਸੁਗੰਧ ਦਾ ਲੇਪਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਸਭ ਅਸਚਰਜਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ, ਅਨੰਤ ਸਭ ਪਾਸੇ ਮੁਖ ਵਾਲੇ ਦੇਵ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਵੇਖਿਆ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਦਾ ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਿਸਦੇ ਦਿਬ ਆਭੂਸ਼ਨ ਹਨ, ਉਹ ਅਨੇਕ ਦਿਬ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਲਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਿਹ-ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਉਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਸੁਗੰਧ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅਚੰਭੇ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਚੰਭਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਅਚੰਭਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਅਨੰਤ ਅਪਾਰ ਕਾਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।”

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः॥ १२॥

ਦਿਵਿ ਸੂਰਯਸਹਸ੍ਰਸ੍ਯ ਭਵੇਦਯੁਗਪਦੁਤਥਿਤਾ।

ਯਦਿ ਭਾ: ਸਦ੍ਰਿਸ਼ੀ ਸਾ ਸ੍ਯਾਦ੍ਭਾਸਸਤਸ੍ਯ ਮਹਾਤਮਨ:॥ ੧੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਦਿਵਿ, ਸੂਰਯਸਹਸ੍ਰਸ੍ਯ, ਭਵੇਤ, ਯੁਗਪਤ, ਉਤਥਿਤਾ,
ਯਦਿ, ਭਾਹ, ਸਦ੍ਰਿਸ਼ੀ, ਸਾ, ਸ੍ਯਾਤ, ਭਾਸਹ, ਤਸ੍ਯ, ਮਹਾਤਮਨਹ॥
੧੨॥

ਅਰਥ - ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਚੜ੍ਹਣ ਨਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਮਾਨ ਕਦੇ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਅਪਾਰ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਵਿਰਾਟ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਤੇਜ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਚੜ੍ਹਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

तत्रैकरथं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा॥ ੧੩॥

ਤਤ੍ਰੈਕਸਥੰ ਜਗਤਕ੍ਰਿਤਸੰਨ ਪ੍ਰਵਿਭਕਤਮਨੇਕਥਾ।

ਅਪਸ਼੍ਯਦੇਵਦੇਵਸ੍ਯ ਸ਼ਰੀਰੇ ਪਾਂਡਵਸਤਦਾ॥ ੧੩॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਤੁ, ਏਕਸਥਮ, ਜਗਤ, ਕ੍ਰਿਤਸੂਮ, ਪ੍ਰਵਿਭਕਤਮ, ਅਨੇਕਧਾ, ਅਪਸ਼ਯਤ, ਦੇਵਦੇਵਸਯ, ਸ਼ਰੀਰੇ, ਪਾਂਡਵਹ, ਤਦਾ ॥ ੧੩ ॥
- ਅਰਥ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵ ਨੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਵਾਧਿਦੇਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਵੇਖਿਆ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਜੋਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਲੋਕ, ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।”
- ਤਤ: ਸ ਕਿਸਮਯਾਵਿਛੋ ਫ਼ਏਰੋਸਾ ਧਨੰਜਯ:।
 ਪ੍ਰਯਮਯ ਖ਼ਿਰਸਾ ਦੇਵੰ ਕ੍ਰਿਤਾਯਲਿਰਭਾਥ ॥ ੧੪ ॥
- ਤਤ: ਸ: ਵਿਸਮਯਾਵਿਸ਼੍ਰੋ ਹਿਰਸ਼੍ਰੋਮਾ ਧਨੰਜਯ:।
 ਪ੍ਰਣਮਯ ਸ਼ਿਰਸਾ ਦੇਵੰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਜਲਿਰਭਾਸ਼ਤ ॥ ੧੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਤਹ, ਸਹ, ਵਿਸਮਯਾਵਿਸ਼੍ਰਹ, ਹਿਰਸ਼੍ਰੋਮਾ, ਧਨੰਜਯਹ, ਪ੍ਰਣਮਯ, ਸ਼ਿਰਸਾ, ਦੇਵਮ, ਕ੍ਰਿਤਾਂਜਲਿਹ, ਅਭਾਸ਼ਤ ॥ ੧੪ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਧਨੰਜਯ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ- ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਹੈਰਾਨ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ।
- ਅਰਜੁਨ ਤਵਾਚ - ਪਯਯਾਸਿ ਦੇਵਾਂਸ੍ਤਵ ਦੇਵ ਦੇਹੇ ਸਰਵਾਂਸ੍ਤਥਾ ਮ੍ਰੁਤਵਿਸ਼ੇਸ਼ਸਙ੍ਗਾਨ੍।
 ਬ੍ਰਹ੍ਮਾਯਸੀਸ਼ਾਂ ਕਮਲਾਸਨਰਥਸ੍ਰੀਸ਼੍ਚ ਸਰਵਾਂਨੁਰਗਾਂਸ਼੍ਚ ਦਿਵ੍ਯਾਨ੍ ॥ ੧੫ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਦੇਵਾਂਸ੍ਰੁਤ ਦੇਹ ਦੇਹੇ ਸਰਵਾਂਸਤਥਾ ਭੂਤਵਿਸ਼ੇਸ਼ਸੰਘਾਨ।
 ਬ੍ਰਹਮਾਣਮੀਸ਼ੰ ਕਮਲਾਸਨਸਥਮ੍ਰਿਸ਼ੀਸ਼ਚ ਸਰਵਾਨੁਰਗਾਂਸ਼ਚ ਦਿਵ੍ਯਾਨ ॥ ੧੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਸ਼ਯਾਮਿ, ਦੇਵਾਨ, ਤਵ, ਦੇਵ, ਦੇਹੇ, ਸਰਵਾਨ, ਤਥਾ, ਭੂਤਵਿਸ਼ੇਸ਼ਸੰਘਾਨ,
 ਬ੍ਰਹਮਾਣਮ, ਈਸ਼ਮ, ਕਮਲਾਸਨਸਥਮ, ਰਿਸ਼ੀਨ, ਚ, ਸਰਵਾਨ, ਉਰਗਾਨ, ਚ, ਦਿਵ੍ਯਾਨ ॥ ੧੫ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਦੇਵ! ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ, ਅਨੇਕ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਾਂ ਨੂੰ, ਕਮਲ ਆਸਨ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਈਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਸਭ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦਿਬ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ- ਤੁਹਾਡੇ ਅਵਿਅਕਤ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ, ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ, ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਸਭ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਦਿਬ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
 नात्तं न मध्यं न पुनस्तथादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

ਅਨੇਕਬਾਹੂਦਰਵਕਤ੍ਰਨੇਤ੍ਰੰ ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤਵਾਂ ਸਰਵਤੋਅਨੰਤਰੂਪਮ।
 ਨਾਂਤੰ ਨਾ ਮਧਯੰ ਨ ਪੁਨਸਤਵਾਦਿੰ ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਵਿਸ਼੍ਵੇਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼੍ਵਰੂਪਮ ॥ ੧੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨੇਕ, ਬਾਹੂਦਰਵਕਤ੍ਰਨੇਤ੍ਰਮ, ਪਸ਼ਯਾਮਿ, ਤਵਾਮ, ਸਰਵਤਹ,
 ਅਨੰਤਰੂਪਮ,
 ਨ, ਅੰਤਮ, ਨ, ਮਧਯਮ, ਨ, ਪੁਨਹ, ਤਵ, ਆਦਿਮ, ਪਸ਼ਯਾਮਿ,
 ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼੍ਵਰ, ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਅਨੇਕ ਭੁਜਾਵਾਂ, ਪੇਟ, ਮੁਖ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਸਹਿਤ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾ ਅੰਤ ਨੂੰ , ਨਾ ਮੱਧ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭੁਜਾਵਾਂ, ਪੇਟ, ਮੁਖ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਕਿਤੇ ਅੰਤ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਮੱਧ ਤੇ ਨਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
 पश्यामि त्वां दुर्निरীक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥
 ੧੭ ॥

ਕਿਰੀਟਿਨੰ ਗਦਿਨੰ ਚਕ੍ਰਿਣੰ ਚ ਤੇਜੋਰਾਸ਼ਿੰ ਸਰਵਤੋ ਦੀਪਤਿਮੰਤਮ।
 ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤਵਾਂ ਦੁਨਿਰੀਕਸ਼ਯੰ
 ਸਮੰਤਾਦੀਪਤਾਨਲਾਰਕਦ੍ਯੁਤਿਮਪ੍ਰਮੇਯਮ ॥ ੧੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਿਰੀਟਿਨਮ, ਗਦਿਨਮ, ਚਕ੍ਰਿਣਮ, ਚ, ਤੇਜੋਰਾਸ਼ਿਮ, ਸਰਵਤਹ,
 ਦੀਪਤਿਮੰਤਮ,
 ਪਸ਼ਯਾਮਿ, ਤਵਾਮ, ਦੁਨਿਰੀਕਸ਼ਯਮ, ਸਮੰਤਾਤ,
 ਦੀਪਤਾਨਲਾਰਕਦ੍ਯੁਤਿਮ, ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਰੀਟ (ਮੁਕਟ), ਗਦਾ ਤੇ ਚਕ੍ਰ ਸਹਿਤ ਪੂਰਨਤਯਾ ਚਮਕਦੇ ਤੇਜ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਸੂਰਜ ਤੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਹਿਤ, ਬਹੁਤ ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਬੇਅੰਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਨੋ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਕਟ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਜ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅਵਿਅਕਤ ਸਰੀਰ ਦੀ ਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਤੇਜ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਖ ਹੈ ਜੋ ਚੱਕ੍ਰ ਜਿਹਾ ਗੋਲ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਬੇਅੰਤ ਚਮਕਦੇ ਤੇਜ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ, ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਅਗਨੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਰਾਲ ਕਾਲ ਜੋਤ ਦਾ ਪੁੰਜ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਖ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

त्वसक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥
ਤ੍ਵਮਖਰੰ ਪਰਮੰ ਵੇਦਿਤਵਯੰ ਤ੍ਵਮਸਯ ਵਿਸ਼ਵਸਯ ਪਰੰ ਨਿਧਾਨਮ।
ਤ੍ਵਮਵਯਯ: ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਧਰਮਗੋਪਤਾ ਸਨਾਤਨਸਤ੍ਵੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋ ਮਤੋ ਮੇ ॥ ੧੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਵਮ, ਅਖਰਮ, ਪਰਮਮ, ਵੇਦਿਤਵਯਮ, ਤ੍ਵਮ, ਅਸਯ, ਵਿਸ਼ਵਸਯ, ਪਰਮ, ਨਿਧਾਨਮ,
ਤਵਮ, ਅਵਯਯਯ, ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਧਰਮਗੋਪਤਾ, ਸਨਾਤਨਹ, ਤ੍ਵਮ,
ਪੁਰੁਸ਼ਹ, ਮਤਹ, ਮੇ ॥ ੧੮ ॥

ਅਰਥ - ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਹੋ, ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ ਆਸਰੇ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਅਭਿਨਾਸੀ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹੋ, ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਪਰਮ ਅੱਖਰ (ਅਭਿਨਾਸੀ) ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨਾਤਨ, ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਤਾ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਹਨ।”

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशक्वत्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥
ਅਨਾਦਿਮਧਯਾਂਤਮਨੰਤਵੀਰਯਮਨੰਤਬਾਹੁੰ ਸ਼ਸ਼ਿਸੂਰਜਨੇਤ੍ਰਮ।
ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤਵਾਂ ਦੀਪਤਹੁਤਾਸ਼ਕਵਤ੍ਰ ਸ਼ਵਤੇਜਸਾ ਵਿਸ਼ਵਮਿਦੰ
ਤਪੰਤਮ ॥ ੧੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਨਾਦਿਮਧਜਾਂਤਮ, ਅਨੰਤਵੀਰਯਮ, ਅਨੰਤਬਾਹੁਮ,
ਸ਼ਿਸ਼ੂਰਜਨੇਤ੍ਰਮ,
ਪਸ਼੍ਯਾਮਿ, ਤਵਾਮ, ਦੀਪਤਹੁਤਾਸ਼ਵਕਤ੍ਰਮ, ਸਵਤੇਜਸਾ, ਵਿਸ਼ਵਮ,
ਇਦਮ, ਤਪੰਤਮ॥ ੧੯॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਮਧ ਬਿਨਾਂ, ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ
ਅਨੰਤ ਭੁਜਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ ਤੁਹਾਡੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ,
ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਅਗਨੀ ਸਮਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਖ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ
ਤੇਜ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਤਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾ ਭੂਤ ਹੈ, ਨਾ
ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਨਾ ਭਵਿੱਖ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ
ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸਮਰਥਾ
ਵਾਲੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ ਤੇ
ਵਿਕਰਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਮੁਖ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤੇਜ
ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਤਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”
- ਘਾਗਪ੍ਰਥਿਯੋਰਿਦਮਨ੍ਤਰੰ ਹਿ ਵ੍ਯਾਪੰ ਟ੍ਵਯੈਕੇਨ ਦਿਸ਼ਸ਼ਚ ਸਰ੍ਵਾ:।
ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਣਸ੍ਰੁਤੰ ਰੂਪਸੁਗ੍ਰੰ ਤਵੇਦੰ ਲੋਕਤ੍ਰਯੰ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤੰ ਸਹਾਤ੍ਸਨ੍॥ ੨੦॥
ਦਾਵਾਪ੍ਰਿਥਿਵ੍ਯੋਰਿਦਮੰਤਰੰ ਹਿ ਵਿਆਪਤੰ ਤਵਯੈਕੰਨ ਦਿਸ਼ਸ਼ਚ
ਸਰ੍ਵਾ:।
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾਦਭੁਤੰ ਰੂਪਮੁਗ੍ਰੰ ਤਵੇਦੰ ਲੋਕਤ੍ਰਯੰ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤੰ ਮਹਾਤਮਨ॥
੨੦॥
- ਪਦਛੇਦ - ਦਾਵਾਪ੍ਰਿਥਿਵ੍ਯੋਹ, ਇਦਮ, ਅੰਤਰਮ, ਹਿ, ਵਿਆਪਤਮ, ਤਵਯ,
ਏਕੇਨ, ਦਿਸ਼ਹ, ਚ, ਸਰਵਾਹ,
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਅਦਭੁਤਮ, ਰੂਪਮ, ਉਗ੍ਰਮ, ਤਵ, ਇਦਮ, ਲੋਕਤ੍ਰਯਮ,
ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ, ਮਹਾਤਮਨ॥ ੨੦॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਮਹਾਤਮਨ ! ਸਵਰਗ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ
ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ
ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ- “ਸਵਰਗ, ਧਰਤੀ, ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਨਛੱਡ, ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ, ਸਾਰੀਆਂ
ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਕਾਲ ਤੋਂ
ਵਿਆਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਾਲ ਦੀ
ਅਦਭੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਭਿਆਨਕ ਸੰਹਾਰਕ ਰੂਪ ਨੂੰ

ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਪਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਅਸੀਂ ਹਿੰ ਤ੍ਵਾਂ ਸੁਰਸੰਘਾ ਵਿਸ਼ਨ੍ਤਿ ਕੇਚਿਦ੍ਰੀਤਾ: ਪ੍ਰਾਯੁਲਯੋ ਗ੍ਰਯਨ੍ਤਿ।
 ਸ੍ਵਸ੍ਰੀਤ੍ਯੁਕ੍ਤਯਾ ਮਹਾਭਿਸਿਦ੍ਫ੍ਰਸੰਘਾ: ਸ੍ਰੁਤੁਵਨ੍ਤਿ ਤ੍ਵਾਂ ਸ੍ਰੁਤੁਭਿ:।
 ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿ:॥ ੨੧॥

ਅਸੀਂ ਹਿ ਤਵਾਂ ਸੁਰਸੰਘਾ ਵਿਸ਼ੰਤਿ ਕੇਚਿਦਭੀਤਾ: ਪ੍ਰਾਜਲਯੋ ਗ੍ਰਣੰਤਿ।

ਸਵਸਤਿ ਤਯੁਕਤਵਾ ਮਹਰਿਸ਼ਸਿਧਸੰਘਾ: ਸਤੁਵੰਤਿ ਤਵਾਂ
 ਸਤੁਤਿਭਿ: ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿ:॥ ੨੧॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਸੀਂ, ਹਿ, ਤਵਾਮ, ਸੁਰਸੰਘਾਹ, ਵਿਸ਼ੰਤਿ, ਕੇਚਿਤ, ਭੀਤਾਹ,
 ਪ੍ਰਾਜਲਯਹ, ਗ੍ਰਣੰਤਿ,
 ਸਵਸਤਿ, ਇਤਿ, ਉਕਤਵਾ, ਮਹਰਿਸ਼ਸਿਧਸੰਘਾਹ, ਸਤੁਵੰਤਿ,
 ਤਵਾਮ, ਸਤੁਤਿਭਿਹ, ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿਹ॥ ੨੧॥

ਅਰਥ -

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਉਹ ਸਮੂਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।
 ਕਈ ਭੈਭੀਤ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਣ ਗਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।
 ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਸਵਸਤਿ ਬਚਨ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋਏ
 ਅਨੇਕਾਂ ਸਤੋਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ
 ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕੁਝ-ਕੁਝ
 ਜਾਣਨ ਲਗੇ ਹਨ, ਕਾਲ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਤੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ
 ਤੇ ਸਿਧ ਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲ ਦੀ
 ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਰੂਦ੍ਰਾਦਿਤ੍ਯਾ ਕਸਕੋ ਯੇ ਚ ਸਾਧ੍ਯਾ ਵਿਸ਼ੇ਽ਸ਼ਿਨੋ ਸਰੁਤਸ਼੍ਰੋਸ਼ਯਾਸ਼੍ਚ।
 ਗਯਰ੍ਯਕ੍ਸ਼ਾਸੁਰਸਿਦ੍ਫ੍ਰਸੰਘਾ ਵੀਕ੍ਸ਼ਨ੍ਤੇ ਤ੍ਵਾਂ ਕਿਸਿਮ੍ਤਾਸ਼੍ਚੈਵ ਸਰਵੇ॥ ੨੨॥

ਰੁਦ੍ਰਾਦਿਤਯਾ ਵਸਵੋ ਯੇ ਚ ਸਾਧਯਾ ਵਿਸ਼ਵੇਅਸ਼ਿਵਨੋ
 ਮਰੂਤਸ਼ਚੋਸ਼ਮਪਾਸ਼ਚ।

ਗੰਧਰਵਯਕਸ਼ਾਸੁਰਸਿਧਸੰਘਾ ਵੀਕਸ਼ੰਤੇ ਤਵਾਂ ਵਿਸਮਿਤਾਸ਼ਚੈਵ
 ਸਰਵੇ॥ ੨੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਰੁਦ੍ਰਾਦਿਤਯਾਹ, ਵਸਵਹ, ਯੇ, ਚ, ਸਾਧਯਾਹ, ਵਿਸ਼ਵੇ, ਅਸ਼ਿਵਨੋ,
 ਮਰੂਤਹ, ਚ, ਉਸ਼ਮਪਾਹ, ਚ,
 ਗੰਧਰਵਯਕਸ਼ਾਸੁਰਸਿਧਸੰਘਾਹ, ਵੀਕਸ਼ੰਤੇ, ਤਵਾਮ, ਵਿਸਮਿਤਾਹ,
 ਚ, ਏਵ, ਸਰਵੇ॥ ੨੨॥

ਅਰਥ - ਰੁਦ੍ਰ, ਆਦਿਤ, ਵਸੂ, ਸਾਧਗਨ, ਵਿਸ਼ਵਦੇਵ, ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਮਰੂਤਗਨ ਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਗੰਧਰਵ, ਯਕਸ਼, ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਜੋ ਸਮੂਹ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਲ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਨ, ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੇਜ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਕਾਲ ਹੀ ਸਭ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਤਾ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਿਤਾਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਮਾ, ਇੰਦ੍ਰ, ਵਰੁਨ, ਯਮ, ਭੂਤਕਾਲ, ਭਵਿੱਖਕਾਲ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਰੂਪੰ ਸਹਜੇ ਬਹੁਕਕ੍ਰਨੇਤ੍ਰੰ ਸਹਾਭਾਹੋ ਬਹੁਭਾਹੂਰੁਪਾਦਮ੍।

ਬਹੂਦਰੰ ਬਹੁਦੰਸ਼ਟਾਕਰਾਲੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ ਲੋਕਾ: ਪ੍ਰਕ੍ਯਥਿਤਾਸਤਥਾਹਮ੍॥ ੨੩ ॥

ਰੂਪੰ ਮਹਤੋ ਬਹੁਵਕ੍ਤਨੇਤ੍ਰੰ ਮਹਾਬਾਹੋ ਬਹੁਬਾਹੂਰੁਪਾਦਮ੍।
ਬਹੁਦਰੰ ਬਹੁਦੰਸ਼ਟਾਕਰਾਲੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ ਲੋਕਾ: ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਾਸਤਥਾਹਮ੍॥
੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਰੂਪਮ, ਮਹਤ, ਤੇ ਬਹੁਵਕ੍ਤਨੇਤ੍ਰਮ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਬਹੁਬਾਹੂਰੁਪਾਦਮ,
ਬਹੁਦਰਮ, ਬਹੁਦੰਸ਼ਟਾਕਰਾਲਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਲੋਕਾਹ, ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਾਹ,
ਤਥਾ, ਅਹਮ॥ ੨੩ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਖਾਂ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕ ਭੁਜਾਵਾਂ, ਪੈਂਟਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪੇਟਾਂ ਵਾਲੇ, ਭਿਆਨਕ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਘਬਰਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਾਲ ਜੋ ਤੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਯੋਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਕਰਾਲ, ਭਿਆਨਕ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੱਥ ਤੇ ਪੈਰ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇਕੱਠੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਬਿਕਰਾਲ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ

ਵੇਖਕੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्याताननं दीप्तविशालनेत्रम्।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च
विष्णो ॥ २४ ॥

ਨਭ: ਸਪਰਸ਼ੰ ਦੀਪਤਮਨੇਕਵਰਣੰ ਵਿਯਾਤਾਨਨੰ ਦੀਪਤਵਿਸ਼ਾਲਨੇਤ੍ਰਮ।
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ ਹਿ ਤਵਾੰ ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਾਂਤਰਾਤਮਾ ਧ੍ਰਿਤਿੰ ਨ ਵਿੰਦਾਮਿ ਸ਼ਮੰ
ਚ ਵਿਸ਼ਣੋ ॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨਭਹ ਸਪਰਸ਼ਮ, ਦੀਪਤਮ, ਅਨੇਕਵਰਣਮ, ਵਿਯਾਤਾਨਨਮ,
ਦੀਪਤਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ,
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਹਿ, ਤਵਾਮ, ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਾਂਤਰਾਮਤਾ, ਧ੍ਰਿਤਿਮ, ਨ,
ਵਿੰਦਾਮਿ, ਸ਼ਮਮ, ਚ, ਵਿਸ਼ਣੋ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ! ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਹੋਏ ਚਮਕਦੇ ਅਨੇਕ ਵਰਨਾਂ ਵਾਲੇ,
ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਮੁਖ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
ਭੈਭੀਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਵਾਲਾ ਮੈਂ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ
ਕਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਭਿਆਨਕ ਤੇਜ ਵਾਲੇ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ
ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪੁੰਜ ਜਿਹੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ,
ਕਾਲ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦਾ ਧੀਰਜ
ਛੁੱਟਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।”

दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥
ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾਕਰਾਲਾਨਿ ਚ ਤੇ ਸੁਖਾਨਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੈਵ ਕਾਲਾਨਲਸਨਿਨਭਾਨਿ।
ਦਿਸ਼ੋ ਨ ਜਾਨੇ ਨ ਲਭੇ ਚ ਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵੇਸ਼ ਜਗਨਿਨਵਾਸ ॥ ੨੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾਕਰਾਲਾਨਿ, ਚ, ਤੇ, ਮੁਖਾਨਿ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਏਵ,
ਕਾਲਾਨਲਸਨਿਨਭਾਨਿ,
ਦਿਸ਼ਹ, ਨ, ਜਾਨੇ, ਨ, ਲਭੇ, ਚ, ਸ਼ਰਮ, ਪ੍ਰਸੀਦ, ਦੇਵੇਸ਼,
ਜਗਨਿਨਵਾਸ ॥ ੨੫ ॥

ਅਰਥ - ਤੁਹਾਡੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਪਰਲੋ ਅਗਨੀ ਸਮਾਨ ਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ
ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ
ਹਾਂ। ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼! ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਵਿਕਰਾਲ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਦੀ ਅਗਨੀ ਸਮਾਨ

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਤੇਜ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤੇਜ ਨਾਲ ਭਖਦੇ
ਭਿਆਨਕ ਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਸ
ਮਹਾਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਅਸੀ ਚ ਤ੍ਵਾਂ ਧ੍ਰੁਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰਾ: ਸਰ੍ਵੇ ਸਹੈਵਾਭਨਿਪਾਲਸੰਘੈ:।
ਭੀਸ਼ਮੋ ਦ੍ਰੋਘ: ਸੂਤਪੁਤ੍ਰਸ੍ਤਥਾਸੌ ਸਹਾਸਮਦੀਯੈਰਪਿ ਯੋਧਸੁਖਯੈ:॥ ੨੬॥
ਕਕ੍ਰਾਣਿ ਤੇ ਟ੍ਵਰਸਾਯਾ ਵਿਭ੍ਰਾਨ੍ਤਿ ਦੰਦ੍ਰਾਕਰਾਲਾਨਿ ਭਯਾਨਕਾਨਿ।
ਕੇਚਿਦ੍ਵਿਲਗ੍ਨਾ ਦਯਾਨਾਨ੍ਤਰੇਥੁ ਸੰਦ੍ਰੁਯੰਤੇ ਚ੍ਰੂਣਿਤੈਰੁਤਮਾਰ੍ਗੈ:॥ ੨੭॥

ਅਸੀ ਚ ਤਵਾਂ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰਾ: ਸਰਵੇ ਸਹੈਵਾਭਨਿਪਾਲਸੰਘੈ:।
ਭੀਸ਼ਮੋ ਦ੍ਰੋਣ: ਸੂਤਪੁਤ੍ਰਸ੍ਥਾਸੌ ਸਹਾਸਮਦੀਯੈਰਪਿ ਯੋਧਮੁਖਯੈ:॥ ੨੬॥
ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਤੇ ਤ੍ਵਰਮਾਣਾ ਵਿਸ਼ੰਤਿ ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾਕਰਾਲਾਨਿ ਭਯਾਨਕਾਨਿ।
ਕੇਚਿਦਵਲਗਨਾ ਦਸ਼ਨਾਂਤਰੇਸ਼ੁ ਸੰਦ੍ਰਸ਼ਯੰਤੇ ਚੂਰਣਿਤੈਰੁਤਮਾਰ੍ਗੈ:॥
੨੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਸੀ, ਚ, ਤਵਾਮ, ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ, ਪੁਤ੍ਰਾਹ, ਸਰਵੇ, ਸਹ, ਏਵ,
ਅਭਨਿਪਾਲਸੰਘੈਹ,
ਭੀਸ਼ਮਹ, ਦ੍ਰੋਣਹ, ਸੂਤਪੁਤ੍ਰਹ, ਤਥਾ, ਅਸੌ, ਸਹ, ਅਸਮਦੀਯੈਹ,
ਅਪਿ, ਯੋਧਮੁਖਯੈਹ॥ ੨੬॥

ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ, ਤੇ, ਤਵਰਮਾਣਾਹ, ਵਿਸ਼ੰਤਿ, ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾਕਰਾਲਾਨਿ,
ਭਯਾਨਕਾਨਿ,
ਕੇਚਿਤ, ਵਿਲਗਨਾਹ, ਦਸ਼ਨਾਂਤਰੇਸ਼ੁ, ਸੰਦ੍ਰਸ਼ਯੰਤੇ, ਚੂਰਣਿਤੈਹ,
ਉਤਮਾਰ੍ਗੈਹ॥ ੨੭॥

ਅਰਥ -

ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ
ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣ ਤੇ ਇਹ ਸੂਤਪੁੱਤਰ ਕਰਨ
ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ
ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਕਰਾਲ ਦਾੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਭਿਅੰਕਰ ਮੁਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ
ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ-ਕੋਈ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਹੋਏ ਮਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ
ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਕਾਲ
ਚੈਤੰਨ ਹੋਇਆ ਸਪਸ਼ਟ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ
ਜੰਮਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਮੌਤ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜਣ
ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ,
ਜੋ ਉਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ
ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਭਿਆਨਕ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ

ਭੀਸ਼ਣ ਮੁਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੂਲ ਸਰੀਰ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਦੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਬਾਏ ਹੋਏ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਚਿਤਾ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੱਢੇ ਹੋਏ ਰਾਖ ਹੋ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਲ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।”

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिसुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥

ਯਥਾ ਨਦੀਨਾਂ ਬਹਵੋਅਮਬੁਵੇਗਾ: ਸਮੁਦ੍ਰਮੇਵਾਭਿਸੁਖਾ ਦ੍ਰਵੰਤਿ ।
ਤਥੈਵ ਨਾਸ਼ਾਯ ਵਿਸੰਤਿ ਲੋਕਾਸਤਵਾਪਿ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਵਿਜ੍ਵਲੰਤਿ ॥
੨੮ ॥

ਯਥਾ ਪ੍ਰਦੀਪਤੰ ਜ੍ਵਲਨੰ ਪਤੰਗਾ ਵਿਸੰਤਿ ਨਾਸ਼ਾਯ ਸਮ੍ਰਿਧਵੇਗਾ:
ਤਥੈਵ ਨਾਸ਼ਾਯ ਵਿਸੰਤਿ ਲੋਕਾਸਤਵਾਪਿ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ
ਸਮ੍ਰਿਧਵੇਗਾ: ॥ ੨੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਥਾ, ਨਦੀਨਾਮ, ਬਹਵਹ, ਅਮਬੁਵੇਗਾਹ, ਸਮੁਦ੍ਰਮ, ਏਵ,
ਅਭਿਮੁਖਾਹ, ਦ੍ਰਵੰਤਿ,
ਤਥਾ, ਤਵ, ਅਮੀ, ਨਰਲੋਕਵੀਰਾਹ, ਵਿਸੰਤਿ, ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ,
ਅਭਿਵਿਜ੍ਵਲੰਤਿ ॥ ੨੮ ॥

ਯਥਾ, ਪ੍ਰਦੀਪਤਮ, ਜ੍ਵਲਨਮ, ਪਤੰਗਾਹ, ਵਿਸੰਤਿ, ਨਾਸ਼ਾਯ,
ਸਮ੍ਰਿਧਵੇਗਾਹ,
ਤਥਾ, ਏਵ, ਨਾਸ਼ਾਯ, ਵਿਸੰਤਿ, ਲੋਕਾਹ, ਤਵ, ਅਪਿ, ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ,
ਸਮ੍ਰਿਧਵੇਗਾਹ ॥ ੨੯ ॥

ਅਰਥ-

ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮੁਦ੍ਰ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਨਰ ਲੋਕ ਦੇ ਬੀਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ, ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ

ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਵੱਲ ਵਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੂਰਬੀਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਾਇਰ, ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ ਹਨ, ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਹੀ ਮੁਖ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਲੇਲਿਹੁਸੇ ਗ੍ਰਸਮਾਨ: ਸਮਨ੍ਤਾਲੋਕਾਨ੍ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ਵਦਨੈਰ੍ਜ੍ਵਲ੍ਫ਼ਿ:।
 ਤੇਜੋਭਿਰਾਪੂਰ੍ਯੰ ਜਗ੍ਰ੍ਵਸਮਗ੍ਰੰ ਭਾਸ੍ਵਤਥੋਗ੍ਰਾ: ਪ੍ਰਤਪਨ੍ਤਿ ਵਿਞ੍ਠੋ॥ ੩੦॥

ਲੇਲਿਹੁਸੇ ਗ੍ਰਸਮਾਨ: ਸਮੰਤਾਲੋਕਾਨਸਮਗ੍ਰਾਨਵਦਨੈਰਜ੍ਵਲਦਿਭ:।
 ਤੇਜੋਭਿਰਾਪੂਰਯ ਜਗਤਸਮਗ੍ਰੰ ਭਾਸਤਥੋਗ੍ਰਾ: ਪ੍ਰਤਪੰਤਿ ਵਿਸ਼ਣੋ॥
 ੩੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਲੇਲਿਹੁਸੇ, ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ, ਸਮੰਤਾਤ, ਲੋਕਾਨ, ਸਮਗ੍ਰਾਨ, ਵਦਨੈਹ, ਜਵਲਦਿਭਹ,
 ਤੇਜੋਭਿਹ, ਆਪੂਰਯ, ਜਗਤ, ਸਮਗ੍ਰਮ, ਭਾਸਹ, ਤਵਹ, ਉਗ੍ਰਾਹ,
 ਪ੍ਰਤਪੰਤਿ, ਵਿਸ਼ਣੋ॥ ੩੦॥
- ਅਰਥ - ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਚੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ! ਤੁਹਾਡਾ ਉਗ੍ਰ ਤੇਜ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਤੇਜ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਤਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਲ ਵਲੋਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਖਾਧੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਤਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”
- ਆਖ੍ਯਾਹਿ ਸੇ ਕੋ ਭਵਾਨੁਗ੍ਰੁਪੋ ਨਮੋऽਸ੍ਤੁ ਤੇ ਦੇਵਕ੍ਰ ਪ੍ਰਸੀਦ।
 ਵਿਜ਼ਾਤੁਸਿਛਾਮਿ ਭਵਨ੍ਤਮਾਥੰ ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਜਾਨਾਮਿ ਤਵ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਸ੍॥ ੩੧॥
- ਆਖਯਾਹਿ ਮੇ ਕੋ ਭਵਾਨੁਗ੍ਰੁਪੋ ਨਮੋਅਸਤੁ ਤੇ ਦੇਵਕ੍ਰ ਪ੍ਰਸੀਦ।
 ਵਿਗਿਆਤੁਮਿਛਾਮਿ ਭਵੰਤਮਾਦ੍ਯੰ ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਜਾਨਾਮਿ ਤਵ
 ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਮ॥ ੩੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਆਖਯਾਹਿ, ਮੇ, ਕਹ, ਭਵਾਨ, ਉਗ੍ਰੁਪਹ, ਨਮਹ, ਅਸਤੁ, ਤੇ,
 ਦੇਵਕ੍ਰ, ਪ੍ਰਸੀਦ,
 ਵਿਗਿਆਤੁਮ, ਇਛਾਮਿ, ਭਵੰਤਮ, ਆਦਯਮ, ਨ, ਹਿ, ਪ੍ਰਜਾਨਾਮਿ,
 ਤਵ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਮ॥ ੩੧॥

- ਅਰਥ - ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ? ਹੇ ਦੇਵਵਰ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ। ਅਨਾਦਿ ਸਰੂਪ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਵਿਰਾਟ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋਇਆ ਮਹਾਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਆਦਿ ਸਰੂਪ! ਸਭ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਦੇਵ, ਵਿਰਾਟ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰਾਟ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੈ? ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਭਾਉ ਕੀ ਹੈ?”
- ਸ਼੍ਰੀਮਥਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਕਾਲੋऽਰਿਸਿ ਲੋਕਕਸ਼ਯਕ੍ਰੁਤ੍ਰਵ੍ਰੁਢੋ ਲੋਕਾਨ੍ਯਸਮਾਹਰਤੁਮਿਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰੁਜ਼ਤ:।
 ਋ਤੇऽਪਿ ਤ੍ਵਾਂ ਨ ਭਵਿਸ਼ਯੰਤਿ ਸਰ੍ਵੇ ਯੇऽਵਰਿਥਿਯਾ: ਪ੍ਰਤ੍ਯਨੀਕੇਥੁ
 ਯੋਥਾ:॥ ੩੨॥
- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਕਾਲੋਅਸਿਮ ਲੋਕਕਸ਼ਯਕ੍ਰਿਤਪ੍ਰਵ੍ਰਿਯੋ ਲੋਕਾਨਸਮਾਹਰਤੁਮਿਹ
 ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤ:।
 ਰਿਤੇਅਪਿ ਤਵਾਂ ਨ ਭਵਿਸ਼ਯੰਤਿ ਸਰਵੇ ਯੇਅਵਸਥਿਤਾ:
 ਪ੍ਰਤਯਨੀਕੇਸ਼ੁ ਯੋਥਾ:॥ ੩੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਲਹ, ਅਸਿਮ, ਲੋਕਕਸ਼ਯਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਯਹ, ਲੋਕਾਨ,
 ਸਮਾਹਰਤੁਮ, ਇਹ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਹ,
 ਰਿਤੇ, ਅਪਿ, ਤਵਾਮ, ਨਾ ਭਵਿਸ਼ਯੰਤਿ, ਸਰਵੇ, ਯੇ, ਅਵਸਥਿਤਾਹ,
 ਪ੍ਰਤਯਨੀਕੇਸ਼ੁ, ਯੋਥਾਹ॥ ੩੨॥
- ਅਰਥ - ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਮੈਂ ਕਾਲ ਹਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੀਨ ਹਾਂ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜੋ ਯੋਥਾ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਗੈਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪ ਕਾਲ, ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਸਾਧਕ 'ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ- ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ।”
- तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्।
 मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्॥ ३३॥

ਤਸਮਾਤਵਮੁਤਿਸ਼ਠ ਯਸ਼ੋ ਲਭਸਵ ਜਿਤਵਾ ਸ਼ਤ੍ਰੂਨਭਙਸ਼ਵ ਰਾਜਯੰ
ਸਮ੍ਰਿਧਮ।

ਮਯੈਵੈਤੇ ਨਿਹਤਾ: ਪੂਰਵਮੇਵ ਨਿਮਿਤਮਾਤ੍ ਭਵ ਸਵਯਸਾਚਿਨ ॥
੩੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਤਵਮ, ਉਤਿਸ਼ਠ, ਯਸ਼ਹ, ਲਭਸਵ, ਜਿਤਵਾ, ਸ਼ਤ੍ਰੂਨ,
ਭੁਙਸ਼ੂ, ਰਾਜਯਮ, ਸਮ੍ਰਿਧਮ,
ਮਯਾ, ਏਵ, ਏਤੇ, ਨਿਹਤਾਹ, ਪੂਰਵਮ, ਏਵ, ਨਿਮਿਤਮਾਤ੍ਮ, ਭਵ,
ਸਵਯਸਾਚਿਨ ॥ ੩੩ ॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਉਠੋ। ਜਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ
ਰਾਜ ਭੋਗੋ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।
ਹੇ ਸਵਯਸਾਚਿਨ! ਤੂੰ ਨਿਮਿਤ ਮਾਤ੍ ਹੋ ਜਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਲ
ਵਲੋਂ ਨਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਹਾਲਾਤ
ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਲੋਂ ਮਾਰੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਮਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਜੀਵਨ ਸਫਰ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਰਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ
ਕਾਲ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतसि रणे
सपत्नान् ॥ ३४ ॥

ਦ੍ਰੋਣੰ ਚ ਭੀਸ਼ਮੰ ਚ ਜਯਦ੍ਰਥੰ ਚ ਕਰਣੰ ਤਥਾਨਯਾਨਪਿ ਯੋਧਵੀਰਾਨ।
ਮਯਾ ਹਤਾਂਸਤਵੰ ਜਹਿ ਮਾ ਵਯਥਿਸ਼ਠਾ ਯੁਧਯਸਵ ਜੇਤਾਸਿ ਰਣੇ
ਸਪਤਨਾਨ ॥ ੩੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦ੍ਰੋਣਮ, ਚ, ਭੀਸ਼ਮਮ, ਚ, ਜਯਦ੍ਰਥਮ, ਚ, ਕਰਣਮ, ਤਥਾ,
ਅਨਯਾਨ, ਅਪਿ, ਯੋਧਵੀਰਾਨ,
ਮਯਾ, ਹਤਾਨ, ਤ੍ਵਮ, ਜਹਿ, ਮਾ, ਵਯਥਿਸ਼ਠਾਹ, ਯੁਧਯਸੂ, ਜੇਤਾਸਿ,
ਰਣੇ, ਸਪਤਨਾਨ ॥ ੩੪ ॥

ਅਰਥ - ਦ੍ਰੋਣ, ਭੀਸ਼ਮ, ਜੈਦ੍ਰਥ, ਕਰਨ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਮਾਰੇ
ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ, ਡਰ ਨਾ, ਤੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ
ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਤੋਂਗਾ, ਯੁੱਧ ਕਰ।

- ਸੰਜਯ ਤਗਾਚ - ਏਤਛਕ੍ਰੁਤ੍ਵਾ ਵਚਨੰ ਕੇਸ਼ਾਕਸ੍ਯ ਕ੍ਰੁਤਾਞਲਿਰੋਪਸਾਨਃ ਕਿਰੀਟੀ।
ਨਮਸਕ੍ਰੁਤ੍ਵਾ ਭੂਯ ਏਵਾਹ ਕ੍ਰੁ਷ਾਨੰ ਸਗਫ਼ਦੰ ਭੀਤਭੀਤਃ ਪ੍ਰਠਮਯ ॥ ੩੫ ॥
- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਏਤਛਕ੍ਰੁਤ੍ਵਾ ਵਚਨੰ ਕੇਸ਼ਵਸ੍ਯ ਕ੍ਰਿਤਾਂਜਲਿਵੇਪਮਾਨਃ ਕਿਰੀਟੀ।
ਨਮਸਕ੍ਰਿਤਵਾ ਭੂਯ ਏਵਾਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੰ ਸਗਦਦੰ ਭੀਤਭੀਤਃ ਪ੍ਰਣਮਯ ॥
੩੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਤਤ, ਸੂਤਵਾ, ਵਚਨਮ, ਕੇਸ਼ਵਸ੍ਯ, ਕ੍ਰਿਤਾਂਜਲਿਹ, ਵੇਪਮਾਨਹ,
ਕਿਰੀਟੀ,
ਨਮਸਕ੍ਰਿਤਵਾ, ਭੂਯਹ, ਏਵ, ਆਹ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਮ, ਸਗਦਦਮ,
ਭੀਤਭੀਤਹ, ਪ੍ਰਣਮਯ ॥ ੩੫ ॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਕੇਸ਼ਵ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਗਦਗਦ
ਕਿਰੀਟੀ (ਅਰਜੁਨ) ਨੇ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ,
ਭੈਭੀਤ ਹੋਏ ਮੁੜ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ
ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਲ
ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਭੈਭੀਤ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- ਅਰਜੁਨ ਤਗਾਚ - ਸਥਾਨੇ ਹ੍ਵਥੀਕੇਸ਼ਾ ਤਥ ਪ੍ਰਕੀਰ੍ਯਾ ਜਗਤ੍ਪ੍ਰਫੁਲ੍ਲਿਯਨੁਰਜਯਤੇ ਚ।
ਰਕਸ਼ਾਂਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਸ਼ੋ ਫ਼ਰ੍ਵਨ੍ਤਿ ਸਰ੍ਵੇ ਨਮਸ੍ਯਨ੍ਤਿ ਚ ਸਿਫੁਸ਼ਾਂਘਾਃ ॥
੩੬ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਸਥਾਨੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਤਵ ਪ੍ਰਕੀਰ੍ਯਾ ਜਗਤਪ੍ਰਹਰਸ਼੍ਯਤਨੁਰਜਯਤੇ ਚ।
ਰਕਸ਼ਾਂਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਸ਼ੋ ਫ਼ਰ੍ਵੰਤਿ ਸਰਵੇ ਨਮਸ੍ਯੰਤਿ ਚ ਸਿਧਸੰਘਾਃ ॥
੩੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਥਾਨੇ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਤਵ, ਪ੍ਰਕੀਰ੍ਯਾ, ਜਗਤ, ਪ੍ਰਹਰਸ਼੍ਯਤਿ,
ਅਨੁਰਜਯਤੇ, ਚ,
ਰਕਸ਼ਾਂਸਿ, ਭੀਤਾਨਿ, ਦਿਸ਼ਹ, ਫ਼ਰ੍ਵੰਤਿ, ਸਰਵੇ, ਨਮਸ੍ਯੰਤਿ, ਚ,
ਸਿਧਸੰਘਾਹ ॥ ੩੬ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਖਿਆ- ਹੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼! ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ
ਤੁਹਾਡੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਕੇ ਜਗਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼
ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੈਭੀਤ ਹੋਏ ਰਾਖਸ਼ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ
ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ! ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਗਤ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਰੰਗ

ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਰੰਗਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਤੁਹਾਥੋਂ ਡਰ ਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਭੱਜਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬਚ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਕस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

ਕਸਮਾਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨਮਹਾਤਮਨ ਗਰੀਯਸੇ ਬ੍ਰਹਮਣੋਅਪਯਾਦਿਕਤ੍ਰੇ
ਅਨੰਤ ਦੇਵੇਸ਼ ਜਗਨਨਿਵਾਸ ਤ੍ਵਮਖਰੰ ਸਦਸਤਤਪਰੰ ਯਤ ॥ ੩੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਸਮਾਤ, ਚ, ਤੇ, ਨ, ਨਮੇਰਨ, ਮਹਾਤਮਨ, ਗਰੀਯਸੇ, ਬ੍ਰਹਮਣਹ,
ਆਪਿ, ਆਦਿਕ੍ਰੇ,
ਅਨੰਤ, ਦੇਵੇਸ਼, ਜਗਨਨਿਵਾਸ, ਤਵਮ, ਅਖਰਮ, ਸਤ, ਅਸਤ,
ਤਤਪਰਮ, ਯਤ ॥ ੩੭ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਮਹਾਤਮਾ! ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵੀ ਆਦਿ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਮਸਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਅਨੰਤ! ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼! ਹੇ ਜਗ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ! ਜੋ ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਹਨ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਹੇ ਮਹਾਕਾਲ! ਤੁਸੀਂ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਹੋ। ਅਜਿਹਾ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਤੁਸੀਂ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਹੋ। ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ। ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਕੌਤੁਕ ਹੈ। ਕਦੇ ਬਤੀਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਅਥਿਨਾਸੀ ਆਪ ਹੋ।”

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

ਤਵਮਾਦਿਦੇਵ: ਪੁਰੁਸ਼: ਪੁਰਾਣਸਤਵਮਸਯ ਵਿਸ਼ਵਸਯ ਪਰੰ ਨਿਧਾਨਮ।
ਵੇਤਾਸਿ ਵੇਦੰ ਚ ਪਰੰ ਚ ਧਾਮ ਤ੍ਵਯਾ ਤਤੰ ਵਿਸ਼ਵਮਨੰਤਰੂਪ ॥ ੩੮ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਵਮ, ਆਦਿਦੇਵਹ, ਪੁਰੁਸ਼ਹ, ਪੁਰਾਣਹ, ਤਵਮ, ਅਸਯ,
ਵਿਸ਼ਵਸਯ, ਪਰਮ, ਨਿਧਾਨਮ,
ਵੇਤਾ, ਅਸਿ, ਵੇਦਮ, ਚ, ਪਰਮ, ਚ, ਧਾਮ, ਤਵਯਾ, ਤਤਮ,
ਵਿਸ਼ਵਮ, ਅਨੰਤਰੂਪ ॥ ੩੮ ॥

ਅਰਥ -

ਆਪ ਆਦਿ ਦੇਵ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹੋ, ਆਪ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰਮ ਆਧਾਰ, ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ, ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਤੇ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੋ। ਹੇ

ਅਨੰਤ ਰੂਪ! ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋ, ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਰਖ ਹੋ, ਆਪ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ, ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜੋ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਆਪ ਹੀ ਹੋ।”

ਗਯੁਰ੍ਯਸੋऽग्ਨਿਰ੍ਵਰੁਣः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ੩੯ ॥
ਵਾਯੁਯਮੋਅਗਨਿਵਰੁਣਃ ਸ਼ਸ਼ਾਂਕਃ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿਸਤਵੰ ਪ੍ਰਪਿਤਾਮਹਸ਼ਚ ।
ਨਮੋ ਨਮਸਤੇਅਸਤੁ ਸਹਸ੍ਰਕ੍ਰਿਤਵਃ ਪੁਨਸ਼ੁ ਭੂਯੋਅਪਿ ਨਮੋ ਨਮਸਤੇ ॥
੩੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਵਾਯੁਹ, ਯਮਹ, ਅਗਨਿਹ, ਵਰੁਣਹ, ਸ਼ਸ਼ਾਂਕਹ, ਪ੍ਰਜਾਪਤਿਹ,
ਤਵਮ, ਪ੍ਰਪਿਤਾਮਹਹ, ਚ,
ਨਮਹ, ਨਮਹ, ਤੇ, ਅਸਤੁ, ਸਹਸ੍ਰਕ੍ਰਿਭਵਹ, ਪੁਨਹ, ਚ, ਭੂਯਹ,
ਅਪਿ, ਨਮਹ, ਨਮਹ, ਤੇ ॥ ੩੯ ॥

ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਵਾਯੂ, ਯਮ, ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ, ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁੜ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਮੁੜ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਮੁੜ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਕਾਲ! ਤੁਸੀਂ ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੌਤ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਯਮਰਾਜ ਹੋ, ਅਗਨੀ ਹੋ, ਵਰੁਣ ਹੋ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹੋ, ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੋ। ਪਿਤਾਮਾ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ੪੦ ॥
ਨਮਃ ਪੁਰਸਤਾਦਥ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਤਸਤੇ ਨਮੋਅਸਤੁ ਤੇ ਸਰਵਤ ਏਵ ਸਰਵ ।
ਅਨੰਤ ਵੀਰਯਾਮਿਤਵਿਕ੍ਰਮਸਤੂੰ ਸਰਵੰ ਸਮਾਪਨੋਸ਼ਿ ਤਤੋਅਸਿ
ਸਰਵਃ ॥ ੪੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨਮਹ, ਪੁਰਸਤਾਤ, ਅਥ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਤਹ, ਤੇ, ਨਮਹ, ਅਸਤੁ, ਤੇ,
ਸਰਵਤਹ, ਏਵ, ਸਰਵ,
ਅਨੰਤ, ਵੀਰਯ, ਅਮਿਤਵਿਕ੍ਰਮਹ, ਤੂਮ, ਸਰਵਮ, ਸਮਾਪਨੋਸ਼ਿ,
ਤਤਹ, ਅਸਿ, ਸਰਵਹ ॥ ੪੦ ॥

ਅਰਥ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਣਾਮ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਪ੍ਰਣਾਮ!
ਤੁਸੀਂ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਬੇਅੰਤ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ
ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਅਨੰਤ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਕਾਲ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਾਮ,
ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ
ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡਾ ਬਲ
ਅਨੰਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟਿਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਹੋ।”

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि॥ ४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु।
एकोऽथगाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्॥ ४२॥
सਖੇਤਿ ਮਤਵਾ ਪ੍ਰਸਭੰ ਯਦੁਕਤੰ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੇ ਯਾਦਵ ਹੇ ਸਖੇਤਿ।
ਅਜਾਨਤਾ ਮਹਿਮਾਨੰ ਤਵੇਦੰ ਮਯਾ ਪ੍ਰਮਾਦਾਤ ਪ੍ਰਣਯੇਨ ਵਾਪਿ॥ ੪੧॥
ਯਚਾਵਹਾਸਾਰਥਮਸਤਕ੍ਰਿਤੋਅਸਿ ਵਿਹਾਰਸ਼ਯਾਸਨਭੋਜਨੇਸ਼ੁ।
ਏਕੋਅਥਵਾਪਯਚਯੁਤ ਤਤਸਮਕਸ਼ੰ ਤਤਕਸ਼ਾਮਯੇ
ਤਵਾਮਹਮਪ੍ਰਮੇਯਮ॥ ੪੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਖਾ, ਇਤਿ, ਮਤ੍ਰਾ, ਪ੍ਰਸਭਮ, ਯਤ, ਉਕਤਮ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਹੇ
ਯਾਦਵ, ਹੇ ਸਖੇ, ਇਤਿ,
ਅਜਾਨਤਾ, ਮਹਿਮਾਨਮ, ਤਵ, ਇਦਮ, ਮਯਾ, ਪ੍ਰਮਾਦਾਤ,
ਪ੍ਰਣਯੇਨ, ਵਾ, ਅਪਿ॥ ੪੧॥

ਯਤ, ਚ, ਅਵਹਾਸਾਰਥਮ, ਅਸਤਕ੍ਰਿਤਹ, ਅਸਿ,
ਵਿਹਾਰਸ਼ਯਾਸਨਭੋਜਨੇਸ਼ੁ,
ਏਕਹ, ਅਥਵਾ, ਅਪਿ, ਅਚਯੁਤ, ਤਤਸਮਕਸ਼ਮ, ਤਤ, ਕਸ਼ਾਮਯੇ,
ਤਵਾਮ, ਅਹਮ, ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ॥ ੪੨॥

ਅਰਥ - ਤੁਹਾਡੀ ਵਡਿਆਈ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਰਮ ਵਸ ਜਾਂ
ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਹੇ ਯਾਦਵ, ਹੇ
ਸੰਜਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹਠ ਪੂਰਬਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ
ਆਪ ਨਾਲ ਜੋ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਆਸਨ, ਵਿਹਾਰ, ਸੇਜ ਆਦਿ ਵਿਚ
ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਸਤਿ ਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ
ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਖਿਮਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ੂਰ! ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਗਲਤੀ ਨਾਲ

ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕਦੇ ਬਤੀਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ, ਇਕੱਲੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੁਆਫ ਕਰੋ।

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥
੪੩ ॥

ਪਿਤਾਸਿ ਲੋਕਸਯ ਚਰਾਚਰਸਯ ਤ੍ਵਮਸਯ ਪੂਜਯਸ਼ੁ ਗੁਰੁਗਰੀਯਾਨ।
ਨ ਤਵਤਸਮੋਅਸਤਯਭਯਯਿਕ: ਕੁਤੋਅਨਯੋ
ਲੋਕਤ੍ਰਯੋਅਪਯਪ੍ਰਤਿਮਪ੍ਰਭਾਵ ॥ ੪੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਪਿਤਾ, ਅਸਿ, ਲੋਕਸਯ, ਚਰਾਚਰਸਯ, ਤਵਮ, ਅਸਯ, ਪੂਜਯ, ਚ, ਗੁਰੁਹ, ਗਰੀਯਾਨ,
ਨ, ਤਵਤਸਮਹ, ਅਸਿਤ, ਅਭਯਯਿਕਹ, ਕੁਤਹ, ਅਨਯਹ,
ਲੋਕਤ੍ਰਯੋ, ਅਪਿ, ਅਪ੍ਰਤਿਮਪ੍ਰਭਾਵ ॥ ੪੩ ॥
- ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੂਜਨੀਕ ਹੋ। ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਮਾਨ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ, ਪੂਜਨੀਕ ਹੋ। ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਤਾ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਸਮਾਨ ਮਹਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।”
- तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायंप्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायाहंसि देव सोढुम् ॥ ੪੪ ॥
ਤਸਮਾਤਪ੍ਰਣਮਯ ਪ੍ਰਣਿਧਾਯ ਕਾਯੰਪ੍ਰਸਾਦਯੇ ਤਵਾਮਹਮੀਸ਼ਮੀਡਯਮ।
ਪਿਤੇਵ ਪੁਤ੍ਰਸਯ ਸਖੇਵ ਸਖਯੁ: ਪ੍ਰਿਯ: ਪ੍ਰਿਯਾਯਾਹੰਸਿ ਦੇਵ ਸੋਢੁਮ ॥
੪੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਪ੍ਰਣਮਯ, ਪ੍ਰਣਿਧਾਯ, ਕਾਯਮ, ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ, ਤ੍ਵਾਮ, ਅਹਮ, ਈਸ਼ਮ, ਈਡਯਮ,
ਪਿਤਾ, ਇਵ, ਪੁਤ੍ਰਸਯ, ਸਖਾ, ਇਵ, ਸਖਯੁਹ, ਪ੍ਰਿਯਹ, ਪ੍ਰਿਯਾਯਾਹ,
ਅਰਹਸਿ, ਦੇਵ, ਸੋਢੁਮ ॥ ੪੪ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਯੋਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਦੇਵ! ਪਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਮਿੱਤਰ

ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ, ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰੀ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਮਹਾਕਾਲ, ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ! ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਖਸ਼ੋ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਮਿੱਤਰ-ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੋ।”

ਅਦ੍ਰੁਸ਼ਟਪੂਰ੍ਵ ਫ਼ਥਿਤੋऽਸਿਮ ਦ੍ਰੁਸ਼ਟ੍ਵਾ ਅਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰਬ੍ਯਥਿਤੰ ਸਜੋ ਸੇ।
ਤਦੇਵ ਸੇ ਦਰ੍ਸ਼ਯ ਦੇਵ ਰੂਪੰ ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵੇਸ਼ ਜਗਨ੍ਨਿਵਾਸ॥ ੪੫॥

ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪੂਰਵੰ ਹਰਸ਼ਿਤੋਅਸਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ ਭਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤੰ ਮਨੋ ਮੇ।
ਤਦੇਵ ਮੇ ਦਰਸ਼ਯ ਦੇਵ ਰੂਪੰ ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵੇਸ਼ ਜਗਨਨਿਵਾਸ॥ ੪੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪੂਰਵਮ, ਹਰਸ਼ਿਤਹ, ਅਸਿਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਭਯੇਨ, ਚ, ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ, ਮਨਹ, ਮੇ, ਤਤ, ਏਵ, ਮੇ, ਦਰਸ਼ਯ, ਦੇਵ, ਰੂਪਮ, ਪ੍ਰਸੀਦ, ਦੇਵੇਸ਼, ਜਗਨਨਿਵਾਸ॥ ੪੫॥

ਅਰਥ - ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਵੇਖੇ ਗਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਭੈ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਖਾਓ। ਹੇ ਦੇਵੇਸ਼! ਹੇ ਜਗ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ! ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਜੋਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭੈਭੀਤ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਦੇਵ! ਤੁਸੀਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਬਖਸ਼ੋ, ਜੋ ਪਿਆਰਾ ਲਗੇ। ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਆਧਾਰ! ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਖਸ਼ੋ।”

ਕਿਰੀਟਿਨੰ ਗਦਿਨੰ ਚਕ੍ਰਹਸਤਮਿਛਾਸਿ ਤ੍ਵਾਂ ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਟੁਸ੍ਹੰ ਤਥੈਵ।
ਤੇਨੈਵ ਰੂਪੇਣ ਚਤੁਰਭੁਜੇਨ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੋ ਭਵ ਵਿਸ਼੍ਵਮੂਰਤੇ॥ ੪੬॥

ਕਿਰੀਟਿਨੰ ਗਦਿਨੰ ਚਕ੍ਰਹਸਤਮਿਛਾਮਿ ਤਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਮਹੰ ਤਥੈਵ।
ਤੇਨੈਵ ਰੂਪੇਣ ਚਤੁਰਭੁਜੇਨ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੋ ਭਵ ਵਿਸ਼੍ਵਮੂਰਤੇ॥ ੪੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਿਰੀਟਿਨਮ, ਗਦਿਨਮ, ਚਕ੍ਰਹਸਤਮ, ਇਛਾਮਿ, ਤਵਾਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਮ, ਅਹਮ, ਤਥਾ, ਏਵ, ਤੇਨ, ਏਵ, ਰੂਪੇਣ, ਚਤੁਰਭੁਜੇਨ, ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੋ, ਭਵ, ਵਿਸ਼ਵਮੂਰਤੇ॥ ੪੬॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮੁਕੁਟ ਸਮੇਤ ਗਦਾ ਤੇ ਚਕ੍ਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੋ! ਹੇ ਵਿਸ਼ਵਮੂਰਤਿ! ਤੁਸੀਂ ਉਹੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿਖਾਓ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮੈਂ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਮੁਕੁਟ ਪਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗਦਾ ਤੇ ਚੱਕ੍ਰ ਫੜਿਆ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੂਰਤਿਮਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਉਹੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵਿਖਾਓ, ਜੋ ਮੈਂ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਕੇ ਪਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਸ਼੍ਰੀਮਯਗਨੁਗਾਚ - ਸਯਾ ਪ੍ਰਸੰਨੇਨ ਤਗਾਜੁਨੇਦੰ ਰੂਪੰ ਪਰੰ ਦਰਿੰਤਮਾਤਮਯੋਗਾਤੁ।
ਤੇਜੋਮਯੰ ਵਿਸ਼੍ਵਮਨੰਤਮਾਦਯੰ ਯਨ੍ਮੇ ਤ੍ਵਦਨ੍ਯੇਨ ਨ ਦ੍ਰੁਸ਼ਟਪੂਰ੍ਵਮੁ॥ ੪੭॥

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਮਯਾ ਪ੍ਰਸੰਨੇਨ ਤਵਾਰਜੁਨੇਦੰ ਰੂਪੰ ਪਰੰ ਦਰਸ਼ਿਤਮਾਤਮਯੋਗਾਤ।
ਤੇਜੋਮਯੰ ਵਿਸ਼੍ਵਮਨੰਤਮਾਦਯੰ ਯਨਮੇ ਤ੍ਵਦਨ੍ਯੇਨ ਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪੂਰਵਮ॥ ੪੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਯਾ, ਪ੍ਰਸੰਨੇਨ, ਤਵ, ਅਰਜੁਨ, ਇਦਮ, ਰੂਪਮ, ਪਰਮ, ਦਰਸ਼ਿਤਮ,
ਆਤਮਯੋਗਾਤ,
ਤੇਜੋਮਯਮ, ਵਿਸ਼੍ਵਮ, ਅਨੰਤਮ, ਆਦਯਮ, ਯਤ, ਮੇ, ਤਵਦਨ੍ਯੇਨ,
ਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪੂਰਵਮ॥ ੪੭॥

ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਇਹ ਪਰਮ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਾਣਨ ਪਿਛੋਂ, ਜੋ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਇਹ ਸਰੂਪ, ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਇਸ ਆਖਰੀ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਵਿਖਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰੂਪ ਜੋ ਚੇਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਯੋਗੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਰੂਪ ਫਿਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਨ ਵੇਦਯਯਾਧਯਯੈਨੰ ਦਾਨੈਨੰ ਚ ਕ੍ਰਿਯਾਮਿਨੰ ਤਪੋਮਿਰੁਸ਼ੈः।
ਏਵੰਰੂਪਃ ਸ਼ਾਕਯ ਅਹੰ ਨ੍ਰਲੋਕੇ ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਟੁੰ ਤ੍ਵਦਨ੍ਯੇਨ ਕੁਰੁਪ੍ਰਵੀਰ॥ ੪੮॥
ਨ ਵੇਦਯਗਾਧਯਯਨੈਰਨ ਦਾਨੈਰਨ ਚ ਕ੍ਰਿਯਾਭਿੰਨ ਤਪੋਭਿਰੁਸ਼ੈः।
ਏਵੰਰੂਪਃ ਸ਼ਕਯ ਅਹੰ ਨਿਲੋਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੁੰ ਤਵਦਨ੍ਯੇਨ ਕੁਰੁਪ੍ਰਵੀਰ॥ ੪੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਵੇਦਯਗਾਧਯਜਨੈਹ, ਨ, ਦਾਨੈਹ, ਨ, ਚ, ਕ੍ਰਿਯਾਭ੍ਰਿਹ, ਨ, ਤਪੋਭਿਹ, ਉਗ੍ਰੈਹ, ਏਵੰਰੂਪਹ, ਸ਼ਕਯਹ, ਅਹਮ, ਨਿਲੋਕੇ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮ, ਤਵਦਨਯੇਨ, ਕੁਰੁਪ੍ਰਵੀਰ॥ ੪੮॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਯਗਾਂ ਨਾਲ, ਨਾ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਕਰਮ-ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਕਠੋਰ ਤਪਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵੈਦਿਕ ਯਗਾਂ ਨਾਲ, ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਦਾਨ ਨਾਲ, ਵੈਦਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਠੋਰ ਤਪਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸਾਧਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਸਾ ਤੇ ਕਥਾ ਸਾ ਚ ਵਿਸੂਫਭਾਗੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ੍ਵਾ ਰੂਪੰ ਘੋਰਸੀਦ੍ਰੁਸ਼ਮੇਦਮ੍।
ਕ੍ਰਿਪੇਤਭੀ: ਪ੍ਰੀਤਸਨਾ: ਪੁਨਸ੍ਤ੍ਵੰਤਦੇਵ ਸੇ ਰੂਪਮਿਦੰ ਪ੍ਰਧਯਯ॥ ੪੯॥
- ਮਾ ਤੇ ਵਯਥਾ ਮਾ ਚ ਵਿਸੂਫਭਾਵੋ ਦਿਸ੍ਰਵਾ ਰੂਪੰ ਘੋਰਸੀਦ੍ਰੁਸ਼ਮਮੇਦਮ।
ਵਯਪੇਤਭੀ: ਪ੍ਰੀਤਮਨਾ: ਪੁਨਸਤ੍ਵੰਤਦੇਵ ਮੇ ਰੂਪਮਿਦੰ ਪ੍ਰਧਯਯ॥ ੪੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਾ, ਤੇ, ਵਯਥਾ, ਮਾ, ਚ, ਵਿਸੂਫਭਾਵਹ, ਦਿਸ੍ਰਵਾ, ਰੂਪਮ, ਘੋਰਮ, ਈਦ੍ਰਕ, ਮਮ, ਇਦਮ, ਵਯਪੇਤਭੀਹ, ਪ੍ਰੀਤਮਨਾਹ, ਪੁਨਹ, ਤਵਮ, ਤਤ, ਏਵ, ਮੇ, ਰੂਪਮ, ਇਦਮ, ਪ੍ਰਧਯਯ॥ ੪੯॥
- ਅਰਥ - ਮੇਰੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਹੈਰਾਨ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਵੋ, ਸਗੋਂ ਨਿਡਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਖੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਜੋਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜੋ ਯੋਗੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ- ਜਿਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੈਅ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਕਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਮੁੜ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”
- ਸੰਯਯ ਤਗਾਚ - ਇਤ੍ਯਰ੍ਜੁਨੰ ਗਾਸੁਦੇਵਸ੍ਤਥੋਕ੍ਤ੍ਵਾ ਸ੍ਵਕੰ ਰੂਪੰ ਦਰ੍ਸ਼ਯਾਸਾਸ ਭ੍ਰੂਯ:।
ਆਯਵਾਸਯਾਸਾਸ ਚ ਭੀਤਸੇਨੰ ਮ੍ਰੁਕ੍ਵਾ ਪੁਨ: ਸੌਮ੍ਯਵਪੁਰ੍ਸ੍ਹਿਹਾਤ੍ਸਾ॥ ੫੦॥

- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਇਤਯਰਜੁਨੰ ਵਾਸੁਦੇਵਸਤਥੋਕਤਵਾ ਸਵਕੰ ਰੂਪੰ ਦਰਸ਼ਯਾਮਾਸ ਭੂਯ:।
ਆਸ਼ਵਾਸਯਾਮਾਸ ਚ ਭੀਤਮੇਨੰ ਭੂਤਵਾ ਪੁਨ: ਸੌਮਯਵਪੁਮਹਾਤਮਾ॥
੫੦॥
- ਪਦਛੇਦ - ਇਤਿ, ਅਰਜੁਨਮ, ਵਾਸੁਦੇਵਹ, ਤਥਾ, ਉਕਤਵਾ, ਸਵਕਮ, ਰੂਪਮ,
ਦਰਸ਼ਯਾਮਾਸ, ਭੂਯਹ,
ਆਸ਼ਵਾਸਯਾਮਾਸ, ਚ, ਭੀਤਮ, ਏਨਮ, ਭੂਤ੍ਵਾ, ਪੁਨਹ, ਸੌਮਯਵਪੁਹ,
ਮਹਾਤਮਾ॥ ੫੦॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ- ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਆਖ ਕੇ
ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਉਹੋ ਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮੂਰਤ
ਹੋ ਕੇ ਭੈਭੀਤ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਣ ਕਰਕੇ ਵਾਸੁਦੇਵ
ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਹਣੇ ਤੇਜਸਵੀ
ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇਜ
ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰਿਆ ਸਾਧਕ ਹੁਣ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਅਰਜੁਨ ਭਗਵਾਚ - दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः॥ ੫੧॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵੇਦੰ ਮਾਨੁਸ਼ੰ ਰੂਪੰ ਤਵ ਸੌਮਯ ਜਨਾਰਦਨ।
ਇਦਾਨੀਮਸਿਮ ਸੰਵ੍ਰਿਤ: ਸਚੇਤਾ: ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿੰ ਗਤ:॥ ੫੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ, ਇਦਮ, ਮਾਨੁਸ਼ਮ, ਰੂਪਮ, ਤਵ, ਸੌਮਯਮ, ਜਨਾਰਦਨ,
ਇਦਾਨੀਮ, ਅਸਿਮ, ਸੰਵ੍ਰਿਤਹ, ਸਚੇਤਾਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਗਤਹ॥ ੫੧॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਸੋਹਣੇ ਮਨੁੱਖੀ
ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਵਿਕਰਾਲ ਕਾਲ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ
ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੋਗ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ
ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਸ੍ਰੀਮਯਗਨੁਗਾਚ - सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः॥ ੫੨॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਸੁਦੁਦਰਸ਼ਮਿਦੰ ਰੂਪੰ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਵਾਨਸਿ, ਯਨਮਮ।
ਦੇਵਾ ਅਪਯਸਯ ਰੂਪਸਯ ਨਿਤਯੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾਂਸ਼ਿਣ:॥ ੫੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸੁਦੁਦਰਸ਼ਮ, ਇਦਮ, ਰੂਪਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾਨ, ਅਸਿ, ਯਤ, ਮਮ,
ਦੇਵਾਹ, ਅਪਿ, ਅਸਯ, ਰੂਪਸਯ, ਨਿਤਯਮ, ਦਰਸ਼ਨਕਾਂਸ਼ਿਣ:॥ ੫੨॥

- ਅਰਥ -** ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਮੇਰਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵੇਖਣਾ ਦੁਰਲਭ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਸਦਾ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਨਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰੱਲਭ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਰੂਪ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਦੁਰੱਲਭ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਤੇਜਸਵੀ ਸੋਹਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।”
- ਜਾਹੰ ਕੇਦੈਨੰ ਤਪਸਾ ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚੇਯਯਯਾ।
 ਸ਼ਕਯ ਏਕੰਕਿਖੋ ਫ੍ਰਯੁੰ ਫ੍ਰਯਗਨਸਿ ਸਾਂ ਯਥਾ॥ ੫੩ ॥
- ਨਾਹੰ ਵੇਦੈਰਨ ਤਪਸਾ ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚੇਜਯਯਾ।
 ਸ਼ਕਯ ਏਵੰਵਿਧੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੰਵਾਨਸਿ ਮਾਂ ਯਥਾ॥ ੫੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਨ, ਅਹਮ, ਵੇਦੈਹ, ਨ, ਤਪਸਾ, ਨ, ਦਾਨੇਨ, ਨ, ਚ, ਇਜਯਯਾ, ਸ਼ਕਯਹ, ਏਵੰਵਿਧਹ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾਨ, ਅਸਿ, ਮਾਮ, ਯਥਾ॥ ੫੩ ॥
- ਅਰਥ -** ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ, ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ, ਨਾ ਤਪ ਨਾਲ, ਨਾ ਦਾਨ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਯਗ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ, ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਹਣਾ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ, ਨਾ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਵੈਦਿਕ ਯਗਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਨਾ ਦਾਨ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲ ਪੂਰਬਕ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਬ ਰੂਪ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਨੇਮ ਪੂਰਬਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਯੋਗੀ, ਜੋ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਮ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਚੈਤੰਨ ਸੰਨਤਾ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

ਭਕਤਯਾ ਤ੍ਵਨਨਯਯਾ ਸ਼ਕਯ ਅਹਮੇਵੰਵਿਧੋਅਰਜੁਨ।
ਗਿਆਤੁੰ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟੁੰ ਚ ਤਤਵੇਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ਟੁੰ ਚ ਪਰੰਤਪ ॥ ੫੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਭਕਤਯਾ, ਤੁ, ਅਨਨਯਯਾ, ਸ਼ਕਯਹ, ਅਹਮ, ਏਵੰਵਿਧਹ, ਅਰਜੁਨ,
ਗਿਆਤੁਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਮ, ਚ, ਤਤ੍ਵੇਨ, ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ਟਮ, ਚ, ਪਰੰਤਪ ॥ ੫੪ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਅਨਿੰਨ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

सत्कर्मकृन्मत्परमो सद्भक्तः सङ्गवर्जितः।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

ਮਤਕਰਮਕ੍ਰਿਨਮਤਪਰਮੋ ਮਦਭਕਤ: ਸੰਗਵਰਜਿਤ:।

ਨਿਰਵੈਰ: ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ ਯ: ਸ: ਮਾਮੇਤਿ ਪਾਂਡਵ ॥ ੫੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਤਕਰਮਕ੍ਰਿਤ, ਮਤਪਰਮਹ, ਮਦਭਕਤਹ, ਸੰਗਵਰਜਿਤਹ,
ਨਿਰਵੈਰਹ, ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਯਹ, ਸਹ, ਮਾਮ, ਏਤਿ, ਪਾਂਡਵ ॥ ੫੫ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕਰਮ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਹੈ, ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਲ ਦਾ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਨਮਿਤ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪਰਮ ਤੇਜ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਕਾਲੀ ਆਦਿ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਸਾਖਿਆਤ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ, ਉਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਤਾਕਿ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਤੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਵਿਅਰਥ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਰੂਪ ਸਥਾਪਤ ਰੂਪ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦਇਆ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਯੋਗੋ ਨਾਮੈਕਾਦਸ਼ੋ਽ਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

**ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਬਾਰੂਵਾਂ ਅਧਿਆਇ**

- ਅਰਜੁਨ ਚਕਾਚ - ਏਵੰ ਸਤਤਯੁਕਤਾ ਯੇ ਭਕਤਾਸ੍ਵਾਂ ਪਰ੍ਯੁਪਾਸਤੇ।
ਯੇ ਚਾਘਕਸ਼ਰਮਕ੍ਯਕ੍ਰੰ ਤੇਥਾਂ ਕੇ ਯੋਗਕਿਜ਼ਮਾ:॥ ੧॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਏਵੰ ਸਤਤਯੁਕਤਾ ਯੇ ਭਕਤਾਸਤਵਾਂ ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ।
ਯੇ ਚਾਪਯਕਸ਼ਰਮਵਯਕਤੰ ਤੇਸ਼ਾਂ ਕੇ ਯੋਗਵਿਤਮਾ:॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਏਵਮ, ਸਤਤਯੁਕਤਾਹ, ਯੇ, ਭਕਤਾਹ, ਤਵਾਮ, ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ,
ਯੇ, ਚ, ਅਧਿ, ਅਕਸ਼ਰਮ, ਅਵਯਕਤਮ, ਤਸ਼ਾਮ, ਕੇ,
ਯੋਗਵਿਤਮਾਹ॥ ੧॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਜੋ ਭਗਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਪਾਸਨਾ
ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ
ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਯੋਗ-ਵੇਤਾ ਕੌਣ ਹੈ?
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ, ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ
ਕਰਕੇ, ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਪਿਛੋਂ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ
ਹੋ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ
ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋ ਗਏ
ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ
ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ
ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਸਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ
ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਕੌਣ
ਉਤਮ ਹਨ।”
- ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਸਯਾਵੇਸ਼ਯ ਸਨੋ ਯੇ ਸਾਂ ਨਿਤ੍ਯਯੁਕਤਾ ਤਪਾਸਤੇ।
ਸ਼੍ਰਦ੍ਧਯਾ ਪਰਯੋਪੇਤਾਸਤੇ ਸੇ ਯੁਕਤਮਾ ਸਤਾ:॥ ੨॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਮਯਾਵੇਸ਼੍ਯ ਮਨੋ ਯੇ ਮਾਂ ਨਿਤਯਜੁਕਤਾ ਉਪਾਸਤੇ।
ਸ਼ਰਧਯਾ ਪਰਯੋਪੇਤਾਸਤੇ ਮੇ ਯੁਕਤਤਮਾ ਮਤਾ:॥ ੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਯਿ, ਆਵੇਸ਼੍ਯ, ਮਨਹ, ਯੇ, ਮਾਮ, ਨਿਤਯਜੁਕਤਾਹ, ਉਪਾਸਤੇ,
ਸ਼ਰਧਯਾ, ਪਰਯਾ, ਉਪੇਤਾਹ, ਤੇ, ਮੇ, ਯੁਕਤਤਮਾਹ, ਮਤਾਹ॥ ੨॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ-ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਜੋੜ ਕੇ ਨਿਤ ਪਰਮ

ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਜੋ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਯੋਗੀ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਜੋਤ ਰੂਪ, ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੰਦਰ, ਨਰ ਆਕਾਰ ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਤਮ ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਏ ਤ੍ਵਕ੍ਸ਼ਰਮਨਿਦੇਂਦ੍ਰਯਸਕ੍ਯਕ੍ਤੰ ਪਰ੍ਧੁਪਾਸਤੇ।
ਸਰ੍ਵਤ੍ਰਗਸਚਿਨ੍ਤ੍ਯੰ ਚ ਕ੍ਰੂਟਸਥਮਚਲੰ ਖੁਵਸ੍ ॥ ੩ ॥

ਸੰਨਿਯਮ੍ਯੇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਗ੍ਰਾਮੰ ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ ਸਸਭੁਦ੍ਰਯਃ।
ਤੇ ਪ੍ਰਾਜ੍ਨੁਰਨ੍ਤਿ ਸਾਮੇਵ ਸਰ੍ਵਭ੍ਰੂਹਿਤੇ ਰਤਾਃ ॥ ੪ ॥

ਯੇ ਤਵਖਰਮਨਿਰਦੇਸ਼ਜਮ ਵਯਕਤੰ ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ।
ਸਰਵਤ੍ਰਗਮਚਿੰਤਯੰ ਚ ਕ੍ਰੂਟਸਥਮਚਲੰ ਪ੍ਰਵਮ ॥ ੩ ॥

ਸੰਨਿਯਮਯੋਂਦਿਯਗ੍ਰਾਮੰ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮਬੁਧਯਃ।
ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਨੁਵੰਤਿ ਮਾਮੇਵ ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ ਰਤਾਃ ॥ ੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਤੁ, ਅਖਰਮ, ਅਨਿਰਦੇਸ਼ਜਮ, ਅਵਯਕਤਮ, ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ, ਸਰਵਤ੍ਰਗਮ, ਅਚਿੰਤਯਮ, ਚ, ਕ੍ਰੂਟਸਥਮ, ਅਚਲਮ, ਪ੍ਰਵਮ ॥ ੩ ॥

ਸੰਨਿਯਮਯ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਗ੍ਰਾਮਮ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਸਮਬੁਧਯਹ,
ਤੇ, ਪਾਪਨੁਵੰਤਿ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ, ਰਤਾਹ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਅਚਿੰਤ, ਸਰਵਵਿਆਪੀ, ਅਟਲ, ਨਿਤ, ਅਚਲ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਥਿਨਾਸੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਰ ਥਾਂ ਸਮਾਨ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ

ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਆਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਅਟਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।”

ਕਲੇਸ਼ੋऽਥਿਕਰਸ੍ਰੇਥਾਸਵਯਕ੍ਰਾਸਕ੍ਰਚੇਤਸਾਮ੍ |
ਅਯਕ੍ਰਾ ਹਿ ਗਤਿਰ੍ਯੁ: ਖੰ ਦੇਹਵਫਿਰਕਾਪਯਤੇ ॥ ੫ ॥

ਕਲੇਸ਼ੋਅਧਿਕਤਰਸਤੇਸ਼ਾਮਵਯਕਤਾਸਕਤਚੇਤਸਾਮ |
ਅਵਯਕਤਾ ਹਿ ਗਤਿਰਦੁਖੰ ਦੇਹਵਦਿਭਰਵਾਪਯਤੇ ॥ ੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਕਲੇਸ਼ਹ, ਅਧਿਕਤਰਹ, ਤੇਸ਼ਾਮ, ਅਵਯਕਤਾਸਕਤਚੇਤਸਾਮ, ਅਵਯਕਤਾ, ਹਿ, ਗਤਿਹ, ਦੁਖਮ, ਦੇਹਵਦਿਭਹ, ਅਵਾਪਯਤੇ ॥ ੫ ॥
- ਅਰਥ - ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਚਿਤ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨੂੰ ਅਵਿਅਕਤ ਗਤੀ ਦੁਖ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ, ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਯੇ ਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ ਸਥਿ ਸੰਨ੍ਯਸ੍ਯ ਸ੍ਰਧਰਾ: |
ਅਨਨ੍ਯੈਨੈਵ ਯੋਗੇਨ ਸਾਂ ਧ੍ਯਾਯੰਤ ਝਪਾਸਤੇ ॥ ੬ ॥

ਯੇ ਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ ਸਥਿ ਸੰਨ੍ਯਸ੍ਯ ਸ੍ਰਧਰਾ: |
ਅਨਨ੍ਯੈਨੈਵ ਯੋਗੇਨ ਸਾਂ ਧ੍ਯਾਯੰਤ ਉਪਾਸਤੇ ॥ ੬ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਤੁ, ਸਰਵਾਣਿ, ਕਰਮਾਣਿ, ਸਥਿ, ਸੰਨ੍ਯਸ੍ਯ, ਸ੍ਰਧਰਾਹ, ਅਨਨਯੇਨ, ਏਵ, ਯੋਗੇਨ, ਸਮ, ਧਯਾਯੰਤਹ, ਉਪਾਸਤੇ ॥ ੬ ॥
- ਅਰਥ - ਪਰ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ, ਸਿਰਫ ਯੋਗ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਸੁੰਨ ਵਾਂਗ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਨਰ ਅਕਾਰ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ, ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भगामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्॥ ७॥

ਤੇਸ਼ਾਮਹੰ ਸਮੁਧਰਤਾ ਮ੍ਰਿਤਯੁਸੰਸਾਰਸਾਗਰਾਤ।
ਭਵਾਮਿ ਨਚਿਰਾਤਪਾਰਥ ਮਯਾਵੇਸ਼ਿਤਚੇਤਸਾਮ॥ ੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਤੇਸ਼ਾਮ, ਅਹਮ, ਸਮੁਧਰਤਾ, ਮ੍ਰਿਤਯੁਸੰਸਾਰਸਾਗਰਾਤ,
ਭਵਾਮਿ, ਨਚਿਰਾਤ, ਪਾਰਥ, ਮਯਿ, ਆਵੇਸ਼ਿਤਚੇਤਸਾਮ॥ ੭॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿਤ ਜੋੜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੌਤ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌਤਕ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः॥ ८॥

ਮਯੇਵ ਮਨ ਆਧਤਸ੍ਵ ਮਯਿ ਬੁਧਿੰ ਨਿਵੇਸ਼ਯ।
ਨਿਵਸਿਸ਼ਯਸਿ ਮਯੇਵ ਅਤ ਉਰਧਵੰ ਨ ਸੰਸ਼ਯਃ॥ ੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਯਿ, ਏਵ, ਮਨਹ, ਆਧਤਸ੍ਵ, ਮਯਿ, ਬੁਧਿਮ, ਨਿਵੇਸ਼ਯ,
ਨਿਵਸਿਸ਼ਯਸਿ, ਮਯਿ, ਏਵ, ਅਤਹ, ਉਰਧਵਮ, ਨ, ਸੰਸ਼ਯਹ॥ ੮॥

ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਜੋੜੋ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਕਰੋ, ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰੋਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ, ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦਿਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਕਾਲ

ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਆਉਣ ਤੇ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ੯ ॥

ਅਥ ਚਿਤੰ ਸਮਾਧਾਤੁੰ ਨ ਸ਼ਕਨੋਸ਼ਿ ਮਯਿ ਸਥਿਰਮ।
ਅਭਯਾਸਯੋਗੇਨ ਤਤੋ ਮਾਮਿਛਾਪ੍ਤੁੰ ਧਨੰਜਯ ॥ ੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਥ, ਚਿਤਮ, ਸਮਾਧਾਤੁਮ, ਨ, ਸ਼ਕਨੋਸ਼ਿ, ਮਯਿ, ਸਥਿਰਮ,
ਅਭਯਾਸ ਯੋਗੇਨ, ਤਤਹ, ਮਾਮ, ਇਛ, ਆਪਤੁਮ, ਧਨੰਜਯ ॥ ੯ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਚਿਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਚਲ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਯੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਉਸ ਪਰਮ ਅਭਿਨਾਸੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਪਿਛੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਨ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ੧੦ ॥

ਅਭਯਾਸੇਅਪਯਸਮਰਥੋਅਸਿ ਮਤਕਰਮ ਪਰਮੋ ਭਵ।
ਮਦਰਥਮਪਿ ਕਰਮਾਣਿ ਕੁਰਵਨਸਿਧਿਮਵਾਪਸਯਸਿ ॥ ੧੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਭਯਾਸੇ, ਅਪਿ, ਅਸਮਰਥਹ, ਅਸਿ, ਮਤਕਰਮ ਪਰਮਹ, ਭਵ,
ਮਦਰਥਮ, ਅਪਿ, ਕਰਮਾਣਿ, ਕੁਰਵਨ, ਸਿਧਿਮ, ਅਵਾਪਸਯਸਿ ॥
੧੦ ॥

ਅਰਥ - ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਹਾਂ ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁੜੋ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੋਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यत्तात्पर्यम्॥ ੧੧॥

ਅਥੈਤਦਪਯਸ਼ਕਤੋਅਸਿ ਕਰਤੁੰ ਮਦਯੋਗਮਾਸ਼੍ਰਿਤਃ।

ਸਰਵਕਰਮਫਲਤਯਾਗੰ ਤਤਃ ਕੁਰੁ ਯਤਾਤਮਵਾਨ॥ ੧੧॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਥ, ਏਤਤ, ਆਪ, ਅਸ਼ਕਤਹ, ਅਸਿ, ਕਰਤੁਮ, ਮਯੋਗਮ,
ਆਸ਼੍ਰਿਤਹ,

ਸਰਵਕਰਮਫਲਤਯਾਗਮ, ਤਤਹ, ਕੁਰੁ, ਯਤਾਤਮਵਾਨ॥ ੧੧॥

ਅਰਥ -

ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੇਰੇ
ਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਜਮ ਆਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ
ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੇਕਰ ਯੋਗੀ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ
ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ
ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ
ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ
ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ
ਉਠ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्॥ ੧੨॥

ਸ਼੍ਰੇਯੋ ਹਿ ਗਿਆਨਮਭਯਾਸਾਜਗਿਆਨਾਧਯਾਨੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ।

ਧਯਾਨਾਤਕਰਮ ਫਲ ਤਯਾਗਸਤਯਾਗਾਛਾਂਤਿਰਨੰਤਰਮ॥ ੧੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਹਿ, ਗਿਆਨਮ, ਅਭਯਾਸਾਤ, ਗਿਆਨਾਤ, ਧਯਾਨਮ,
ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਯਤੇ,

ਧਯਾਨਾਤ, ਕਰਮਫਲ ਤਯਾਗਹ, ਤਯਾਗਾਤ, ਸ਼ਾਂਤਿਹ, ਅਨੰਤਰਮ॥
੧੨॥

ਅਰਥ -

ਕਿਉਂਕਿ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਧਿਆਨ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਕਰਮਫਲ ਤਿਆਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ,
ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਹੋਣ
ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਤੱਤ ਦਾ

ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਧਿਆਨ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜੁੜਣ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਅਛੇਸ਼ਟਾ ਸਰ੍ਵਭੂਤਾਨਾਮੈਤ੍ਰ: ਕਰੁਣ ਆ ਚ।
ਨਿਰਸੰਸੋ ਨਿਰਹੰਕਾਰ: ਸਮਦੁ: ਖਸੁਖ: ਖਸੀ ॥ ੧੩ ॥

ਅਦ੍ਰੇਸ਼੍ਠਾ ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮੈਤ੍ਰ: ਕਰੁਣ ਏਵ ਚ।
ਨਿਰਮਮੋ ਨਿਰਹੰਕਾਰ: ਸਮਦੁਖ ਸੁਖ ਛਮੀ ॥ ੧੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਦਵੇਸ਼ਟਾ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਮੈਤ੍ਰ, ਕਰੁਣਹ, ਏਵ, ਚ, ਨਿਰਮਮ, ਨਿਰਹੰਕਾਰ, ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖ, ਛਮੀ ॥ ੧੩ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਰਹਿਤ, ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਦਇਆ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਿਰਮੋਹੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿਚ ਜੋ ਖਿਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਦਇਆ ਨਾਲ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਸੁਖ- ਦੁਖ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- ਸੰਤੁਸ਼ਟ: ਸਤਤੰ ਯੋਗੀ ਯਤਾਤਮਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਨਿਸ਼ਚਯ:।
ਸਯਧਿੰਤਸਨੋਬੁਢਿਰਯੋ ਸਦ੍ਰੁਕ੍ਤ: ਸ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ: ॥ ੧੪ ॥
- ਸੰਤੁਸ਼ਟ: ਸਤਤੰ ਯੋਗੀ ਯਤਾਤਮਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਨਿਸ਼ਚਯ:।
ਮਯਰਪਿਤਮਨੋਬੁਧਿਰਯੋ ਮਦਭਕਤ: ਸ: ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ: ॥ ੧੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸੰਤੁਸ਼ਟਹ, ਸਤਤਮ, ਯੋਗੀ, ਯਤਾਤਮਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਨਿਸ਼ਚਯਹ, ਮਯਿ, ਅਰਪਿਤ ਮਨੋਬੁਧਿਹ, ਯਹ, ਮਦਭਕਤਹ, ਸਹ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਹ ॥ ੧੪ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਯੋਗੀ ਸਦਾ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖੀ, ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਲਗਾਤਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ

ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाञ्चोद्विजते च यः।
हर्षमर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥ १५॥

ਯਸਮਾਨ੍ਨੋਦ੍ਵਿਜਤੇ ਲੋਕੋ ਲੋਕਾਨ੍ਨੋਦ੍ਵਿਜਤੇ ਚ ਯः।
ਹਰਸ਼ਮਰਸ਼ਭਯੋਦਵੇਗੈਰ੍ਮੁਕਤੋ ਯः ਸ ਚ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯः॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਸਮਾਤ, ਨ, ਉਦ੍ਵਿਜਤੇ, ਲੋਕਹ, ਲੋਕਾਤ, ਨ, ਉਦ੍ਵਿਜਤੇ, ਚ, ਯਹ, ਹਰਸ਼ਮਰ ਸ਼ਭਯੋਦਵੇਗੈਹ, ਮੁਕਤਹ, ਯਹ, ਸਹ, ਚ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਹ॥ ੧੫॥

ਅਰਥ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ-ਫਿਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ-ਫਿਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ, ਈਰਖਾ, ਡਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਭੈ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

ਅਨਪੇਕਸ਼: ਸ਼ੁਚਿਦਕਸ਼ ਉਦਾਸੀਨੋ ਗਤਵਯਥ:।
ਸਰਵਾਰੰਭਪਰਿਤਯਾਗੀ ਯੋ ਮਦਭਕਤ: ਸ: ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ:॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨਪੇਕਸ਼ਹ, ਸ਼ੁਚਿਹ, ਦਕਸ਼ਹ, ਉਦਾਸੀਨਹ, ਗਤਵਯਥਹ, ਸਰਵਾਰੰਭਪਰਿਤਯਾਗੀ, ਯਹ, ਮਦਭਕਤਹ, ਸਹ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਹ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ, ਉਦਾਸੀਨ ਤੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਟੱਲ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ-ਫਿਕਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਤਮਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਨੇ ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਯੋ ਨ ਹ੍ਵਯਤਿ ਨ ਫ਼ੇਠਿ ਨ ਚੋਚਤਿ ਨ ਕਾਙ੍ਕ੍ਸ਼ਤਿ।

ਸ਼ੁਮਾਸ਼ੁਮਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ ਭਕ੍ਤਿਮਾਨ੍ਯ: ਸ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ:॥ ੧੭॥

ਯੋ ਨ ਹਰਸ਼ਯਤਿ ਨ ਦਵੇਸ਼ਤਿ ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਨ ਕਾਙ੍ਕ੍ਸ਼ਤਿ।

ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੁਭਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ ਭਕ੍ਤਿਮਾਨ੍ਯ: ਸ: ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ:॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਨ, ਹਰਸ਼ਯਤਿ, ਨ, ਦ੍ਵੇਸ਼ਤਿ, ਨ, ਸ਼ੋਚਤਿ, ਨ, ਕਾਙ੍ਕ੍ਸ਼ਤਿ, ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੁਭਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ, ਭਕ੍ਤਿਮਾਨ, ਯਹ, ਸਹ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਹ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਨਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਭ ਤੇ ਅਸੁਭ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ, ਈਰਖਾ, ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਵਰਗੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਸਮ: ਸ਼ਤ੍ਰੋ ਚ ਸਿਤ੍ਰੇ ਚ ਤਥਾ ਸਾਨਾਪਸਾਨਯੋ:।

ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣਸੁਖਦੁ:ਖੇਬੁ ਸਮ: ਸਙ੍ਗਵਿਵਰ੍ਜਿਤ:॥ ੧੮॥

ਸਮ: ਸ਼ਤ੍ਰੋ ਚ ਸਿਤ੍ਰੇ ਚ ਤਥਾ ਸਾਨਾਪਸਾਨਯੋ:।

ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣਸੁਖਦੁਖੇਸ਼ੁ ਸਮ: ਸੰਗਵਿਵਰ੍ਜਿਤ:॥ ੧੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਮਹ, ਸ਼ਤ੍ਰੋ, ਚ, ਸਿਤ੍ਰੇ, ਚ, ਤਥਾ, ਸਾਨਾਪਸਾਨਯੋਹ, ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣ ਸੁਖਦੁਖੇਸ਼ੁ, ਸਮਹ, ਸੰਗਵਿਵਰ੍ਜਿਤਹ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ - ਵੈਰੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਵਿਚ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਵਿਚ ਜੋ ਸਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਲਗਾਉ ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਆਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਵੈਰ-ਮਿੱਤਰਤਾ, ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਮੰਨੇ ਸਾਰੇ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

तुल्यनिन्दारस्तुतिर्षोनी संतुष्टो येन केनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिसान्ने प्रियो नरः॥ १९॥

ਤੁਲਯਨਿੰਦਾਸਤੁਤਿ ਮੋਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੋ ਯੇਨ ਕੇਨਚਿਤ।
ਅਨਿਕੇਤ: ਸਥਿਰਮਤਿਭਕਤਿਮਾਨਮੇ ਪ੍ਰਿਯੋ ਨਰ:॥ ੧੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਤੁਲਯਨਿੰਦਾਸਤੁਤਿਹ, ਮੋਨੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟਹ, ਯੇਨ, ਕੇਨਚਿਤ,
ਅਨਿਕੇਤਹ, ਸਥਿਰਮਤਿਹ, ਭਕਤਿਮਾਨ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਹ, ਨਰਹ॥
੧੯॥

ਅਰਥ - ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜਿਸ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਮੋਨੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਮਤਿ ਵਾਲਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਨਿੰਦਾ-ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਉਸ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ये तु धर्म्यसूतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥ २०॥

ਯੇ ਤੁ ਧਰਮਯਾਮ੍ਰਿਤਮਿਦੰ ਯਥੋਕਤੰ ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ।
ਸ਼ਰਧਾਨਾ ਮਤਪਰਮਾ ਭਕਤਾਸਤੇਅਤੀਵ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਾ:॥ ੨੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਤੁ, ਧਰਮਯਾਮ੍ਰਿਤਮ, ਇਦਮ, ਯਥਾ, ਉਕਤਮ, ਪ੍ਰਯੁਪਾਸਤੇ,
ਸ਼ਰਧਾਨਾਹ, ਮਤਪਰਮਾਹ, ਭਕਤਾਹ, ਤੇ, ਅਤੀਵ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਾਹ॥ ੨੦॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਭਕਤਿਯੋਗੋ ਨਾਮ ਦਵਾਦਸ਼ੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਤੇਰੁਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਮਗਵਾਨੁਕਾਥ - ਇੰਦ੍ਰੰ ਸ਼ਰੀਰੰ ਕ੍ਰੋਧੇਯ ਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰਮਿਤ੍ਯਮਿਧੀਯਤੇ।
ਏਤਥੋ ਵੇਤਿ ਤੰ ਪ੍ਰਾਹੁ: ਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰਯੰ ਇਤਿ ਤਦ੍ਵਿਦ:॥ ੧॥
- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਥ - ਇਦੰ ਸ਼ਰੀਰੰ ਕ੍ਰੋਧੇਯ ਖੇਤ੍ਰਮਿਤ੍ਯਮਿਧੀਯਤੇ।
ਏਤਦਯੋ ਵੇਤਿ ਤੰ ਪ੍ਰਾਹੁ: ਖੇਤ੍ਰੰ ਇਤਿ ਤਦ੍ਵਿਦ:॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਇਦਮ, ਸ਼ਰੀਰਮ, ਕ੍ਰੋਧੇਯ, ਖੇਤ੍ਰਮ, ਇਤਿ, ਅਭਿਧੀਯਤੇ,
ਏਤਤ, ਯਹ, ਵੇਤਿ, ਤਮ, ਪ੍ਰਾਹੁਹ, ਖੇਤ੍ਰੰ, ਇਤਿ, ਤਦਿਵਦਹ॥
੧॥
- ਅਰਥ - ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇਹ ਸਰੀਰ ਖੇਤ੍ਰ
ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ
ਵਾਲੇ ਖੇਤ੍ਰੰ ਆਖਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸਰੀਰ ਖੇਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਅਭਿਨਾਸੀ
ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ
ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤ੍ਰੰ ਹੈ। ਜੋ
ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ
ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ
ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਖੇਤ੍ਰ ਤੇ ਖੇਤ੍ਰੰ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸਕੇ।”
- ਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੰ ਚਾਪਿ ਸਾਂ ਵਿਦ੍ਵਿ ਸਰ੍ਵਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੇਬੁ ਭਾਰਤ।
ਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰਯੋਯੋਯੰਨੰ ਯਤ੍ਯਜ੍ਯਾਨੰ ਸਤੰ ਸਮ॥ ੨॥
- ਤਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੰ ਯਚ ਯਾਦ੍ਰਕ ਯਦ੍ਵਿਕਾਰਿ ਯਤ੍ਸ਼ ਯਤ੍।
ਸ ਚ ਯੋ ਯਤ੍ਰਭਾਵਸ਼ ਯਤ੍ਸਮਾਸੇਨ ਸੇ ਸ੍ਰਣੁ॥ ੩॥
- ਖੇਤ੍ਰੰ ਚਾਪਿ ਮਾਂ ਵਿਧਿ ਸਰਵਖੇਤ੍ਰੇਸੁ ਭਾਰਤ।
ਖੇਤ੍ਰਖੇਤ੍ਰਯੋਰਗਿਆਨੰ ਯਤਜਗਿਆਨੰ ਮਤੰ ਮਮ॥ ੨॥
- ਤਤਖੇਤ੍ਰੰ ਯਚ ਯਾਦ੍ਰਕ ਯਦਿਵਕਾਰਿ ਯਤਸ਼ ਯਤ।
ਸ ਚ ਯੋ ਯਤਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ ਯਤਸਮਾਨੇਨ ਸੇ ਸ੍ਰਿਣੁ॥ ੩॥

- ਪਦਛੇਦ - ਖੇਤ੍ਰਗਮ, ਚ, ਅਪਿ, ਮਾਮ, ਵਿਧਿ, ਸਰਵਖੇਤ੍ਰੇਸ਼ੁ, ਭਾਰਤ, ਖੇਤ੍ਰਖੇਤ੍ਰਗਯੋਹ, ਗਿਆਨਮ, ਯਤ, ਤਤ, ਗਿਆਨ, ਮਤਮ, ਮਮ॥ ੨॥
- ਤਤ, ਖੇਤ੍ਰਮ, ਯਤ, ਚ, ਯਾਦ੍ਰਕ, ਚ, ਯਦਿਵਕਾਰਿ, ਯਤਹ, ਚ, ਯਤ, ਸਹ, ਚ, ਯਹ, ਯਤਪ੍ਰਭਾਵਹ, ਚ, ਤਤ, ਸਮਾਸੇਨ ਮੇ, ਸ਼ਿਣੁ॥ ੩॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ! ਸਾਰੇ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤ੍ਰਗ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝੋ। ਖੇਤ੍ਰ ਖੇਤ੍ਰਗ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਖੇਤ੍ਰ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੋ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਸੁਣੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਮਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਜਨਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਵਰਗਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।”
- ऋषਿभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विधिभिः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्लेष हेतुमद्भिर्विनिश्चयैः॥ ४॥
- ਰਿਸ਼ਿਭ੍ਰਿਬਹੁਧਾ ਗੀਤੰ ਛੰਦੋਭ੍ਰਿਵਿਧਿਐ: ਪ੍ਰਿਥਕ।
ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰਪਦੈਸ਼ੈਚ ਵੇਤੁਮਦਿਭਵਿਨਿਸ਼ਚਯੈ:॥ ੪॥
- ਪਦਛੇਦ - ਰਿਸ਼ਿਭਿਹ, ਬਹੁਧਾ, ਗੀਤਮ, ਛੰਦੋਭਿਹ, ਵਿਵਿਧੈਹ, ਪ੍ਰਿਥਕ, ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰਪਦੈਹ, ਚ, ਏਵ, ਹੇਤੁਮਦਿਭਹ, ਵਿਨਿਸ਼ਚਯੈਹ॥ ੪॥
- ਅਰਥ - ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੁਕਤਿ- ਯੁਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਪਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਕਾਲ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਵਿਰਾਟ ਹੈ। ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਹਾ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਅਸੀਂ ਵੇਦ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ।”

ਸਹਾਮੂਤਾਨ੍ਯਹੰਕਾਰੋ ਬੁਢ੍ਹਿਰਵ੍ਯਕ੍ਤਸੇਵ ਚ।

ਝਿੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਦਸ਼ੈਕੰ ਚ ਪਞ ਚੇੰਦ੍ਰਿਯਗੋਚਰਾ:॥ ੫॥

ਮਹਾਭੂਤਾਨ੍ਯਹੰਕਾਰੋ ਬੁਧਿਰਵ੍ਯਕ੍ਤਸੇਵ ਚ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਦਸ਼ੈਕੰ ਚ ਪੰਚ ਚੇੰਦ੍ਰਿਯਗੋਚਰਾ:॥ ੫॥

ਪਦਛੇਦ -

ਮਹਾਭੂਤਾਨਿ, ਅਹੰਕਾਰਹ, ਬੁਧਿਹ, ਅਵ੍ਯਕ੍ਤਮੇਵ, ਏਵ, ਚ, ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ, ਦਸ਼, ਏਕਮ, ਚ, ਪੰਚ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਗੋਚਰਾਹ॥ ੫॥

ਅਰਥ -

ਪੰਜ ਤੱਤ, ਅਹੰਕਾਰ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਵੀ ਤੇ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਮਨ ਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ, ਜੋ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤ-ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਤੇਜ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹਨ, ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮੁਖ ਮਾਧਿਅਮ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਦਸ ਕਰਮ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜ ਮੁਖ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਮਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਤੇ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਅਹੰਕਾਰ, ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਵਿਰਾਟ ਅਹੰਕਾਰ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਝੁਛਲਾ ਫ਼ੇਥ: ਸੁਖੰ ਦੁ:ਖੰ ਸੰਘਾਤਸ਼੍ਰੇਤਨਾ ਖ੍ਰੁਤਿ:।

ਏਤਲ੍ਕ੍ਸ਼ਿਤ੍ਰੰ ਸਮਾਸੇਨ ਸਵਿਕਾਰਸੁਦਾਹ੍ਰੁਤਸ੍। ੬॥

ਇੰਛਾ ਦਵੇਸ਼: ਸੁਖੰ ਦੁਖੰ ਸੰਘਾਤਸ਼੍ਰੇਤਨਾ ਧ੍ਰਿਤਿ:।

ਏਤਤਖੇਤ੍ਰੰ ਸਮਾਸੇਨ ਸਵਿਕਾਰਮੁਦਾਹ੍ਰੁਤਮ॥ ੬॥

- ਪਦਛੇਦ - ਇੱਛਾ, ਦਵੇਸ਼ਹ, ਸੁਖਮ, ਦੁਖਮ, ਸੰਘਾਤਹ, ਚੇਤਨਾ, ਪ੍ਰਿਤਿਹ, ਏਤਤ, ਖੇਤ੍ਰਮ, ਸਮਾਸੇਨ, ਸਵਿਕਾਰਮ, ਉਦਾਹ੍ਰਤਮ॥ ੬॥
- ਅਰਥ - ਇੱਛਾ, ਈਰਖਾ, ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਦੇਹ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਇਹ ਖੇਤ੍ਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੀ ਈਰਖਾ, ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੁੱਛ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਵਿਕਾਰ ਹਨ।”
- ਅਸਾਨਿਤ੍ਵਸਦਸ਼ਿਕਸਹਿੰਸਾ ਖ਼ਾਨ੍ਤਿਰਾਜੰਕਸ੍।
ਆਚਾਰਯੋਪਾਸਨੰ ਸ਼ੌਚੰ ਸਥੈਰਯਸਾਤ੍ਸਵਿਨਿਗ੍ਰਹਃ॥ ੭॥
- ਅਮਾਨਿਤਵਮ ਦੰਭਿਤਵਮਹਿੰਸਾ ਕਸ਼ਾਂਤਿਹਾਰਜਵਮ।
ਆਚਾਰਯੋਪਾਸਨੰ ਸ਼ੌਚੰ ਸਥੈਰਯਮਾਤਮਵਿਨਿਗ੍ਰਹਃ॥ ੭॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਮਾਨਿਤਵਮ, ਅਦੰਭਿਤਵਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ, ਆਰਜਵਮ, ਆਚਾਰਯੋਪਾਸਨਮ, ਸ਼ੌਚਮ, ਸਥੈਰਯਮ, ਆਤਮਵਿਨਿਗ੍ਰਹਮ॥ ੭॥
- ਅਰਥ - ਮਾਨ ਰਹਿਤਤਾ, ਪਖੰਡ ਰਹਿਤ, ਅਹਿੰਸਾ, ਖਿਮਾ ਭਾਵ, ਸਾਦਗੀ, ਆਚਾਰੀਆ- ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸੁੱਚਮਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ, ਆਤਮ ਸੰਜਮ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਾਨ ਤੇ ਪਖੰਡ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਲ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ

ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਦਰ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਮਹਾਨ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਿਆ।”

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਥੇਸ਼ੁ ਵੈਰਾਗਯਮਨਹੰਕਾਰ ਏਵ ਚ।

ਜਨਮ ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁ ਜਰਾ ਵਯਾਧਿ ਦੁਖ ਦੋਸ਼ਾਨੁ ਦਰਸ਼ਨਮ ॥ ੮ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਥੇਸ਼ੁ, ਵੈਰਾਗਯਮ, ਅਨਹੰਕਾਰਹ, ਏਵ, ਚ,

ਜਨਮ, ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁ, ਜਰਾ, ਵਯਾਧਿ, ਦੁਖ, ਦੋਸ਼ਾਨੁ, ਦਰਸ਼ਨਮ ॥ ੮ ॥

ਅਰਥ -

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਤੇ ਜਨਮ- ਮੌਤ, ਬੁਢੇਪਾ, ਰੋਗ, ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਵੇਖਣਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੀ ਸੀਮਤਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਨਮ-ਮੌਤ, ਬਿਧ ਅਵਸਥਾ, ਬਿਆਧਿ ਆਦਿ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

असक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ੯ ॥

ਅਸਕਤਿਰਨਭਿਸ਼ਵੰਗਸ਼ੁ: ਪੁਤ੍ਰਦਾਰਗ੍ਰਹਾਦਿਸ਼ੁ।

ਨਿਤਯੰ ਚ ਸਮਚਿਤ ਤਵਮਿਸ਼ਟਾਨਿਸ਼ਟੋਪਪਤਿਸ਼ੁ ॥ ੯ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਸਕਤਿਹ, ਅਨਭਿਸ਼ਵੰਗਹ, ਪੁਤ੍ਰਦਾਰਗ੍ਰਹਾਦਿਸ਼ੁ,

ਨਿਤਯਮ, ਚ, ਸਮਚਿਤਤਵਮ, ਇਸ਼ਟਾਨਿਸ਼ਟੋਪਪਤਿਸ਼ੁ ॥ ੯ ॥

ਅਰਥ -

ਮੋਹ ਲਗਾਉ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਪੁੱਤਰ, ਪਤਨੀ, ਘਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਚਿਤ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ, ਨੇੜਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਲਈ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਸਧਿ ਚਾਨਨ੍ਯਯੋਗੇਨ ਭਕ੍ਤਿਰਕ੍ਯਭਿਚਾਰਿਣੀ।
 ਵਿਕਿਕ੍ਤਦੇਸ਼ਸੇਵਿਕ੍ਵਸਰਤਿਰ੍ਜਨਸੰਸਦਿ ॥ ੧੦ ॥

ਮਯਿ ਚਾਨਨ੍ਯਯੋਗੇਨ ਭਕਤਿਵ੍ਯਭਿਚਾਰਿਣੀ।
 ਵਿਵਿਕਤਦੇਸ਼ਸੇਵਿਤ੍ਰਮਰਤਿਰਜਨਸੰਸਦਿ ॥ ੧੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਯਿ, ਚ, ਅਨਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ, ਭਕਤਿਹ, ਅਵਯਭਿਚਾਰਿਣੀ, ਵਿਵਿਕਤ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿਤ੍ਰਮ, ਅਰਤਿਹ, ਜਨ ਸੰਸਦਿ ॥ ੧੦ ॥

ਅਰਥ - ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਯੋਗ ਨਾਲ ਸੁੱਚੀ-ਪਵਿਤ੍ਰ ਭਗਤੀ, ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਪਿਛੋਂ ਵਿਰਾਟ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਦਿਬ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਕਾਲ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰ ਉਠਣ ਬਾਅਦ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਅਧ੍ਯਾਤ੍ਸ੍ਯਾਨਨਿਤ੍ਯ੍ਵ੍ਰੰ ਤ੍ਵਯਾਨਾਨ੍ਥਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍।
 ਏਤ੍ਯਾਨਮਿਤਿ ਪ੍ਰੋਕ੍ਤਮਯਾਨੰ ਯਦਤੋऽਨ੍ਯਥਾ ॥ ੧੧ ॥

ਅਧਯਾਤਮ ਗਿਆਨ ਨਿਤਯਤਵੰ ਤਤਵਗਿਆਨਾਰਥ ਦਰਸ਼ਨਮ।
 ਏਤਗਿਆਨਮਿਤਿ ਪ੍ਰੋਕਤਮਗਿਆਨੰ ਯਦਤੋਅਨਯਥਾ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਧਯਾਤਮ, ਗਿਆਨ ਨਿਤਯਤਵਮ, ਤਤਵਗਿਆਨਾਰਥ ਦਰਸ਼ਨਮ, ਏਤਤ, ਗਿਆਨਮ, ਇਤਿ, ਪ੍ਰੋਕਤਮ, ਅਗਿਆਨਮ, ਯਤ, ਅਤਹ, ਅਨਯਥਾ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ - ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿਤ ਸਥਿਤ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਸਭ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ ਉਹ

ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਗਿਆਨ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਤਕ ਤੁੱਛ ਕਰਮ ਅਗਿਆਨ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वात्मृतमश्नुते।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ ੧੨॥

ਗੇਯੰ ਯਤਤਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ ਯਜ੍ਯਗਿਆਤਵਾਮ੍ਰਿਤਮਸ਼ਨੁਤੇ।

ਅਨਾਦਿਮਤਪਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਸਤਨਨਾਸਦੁਚਯਤੇ॥ ੧੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਗੇਯਮ, ਯਤ, ਤਤ, ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ, ਯਤ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਮ, ਅਸ਼ਨੁਤੇ, ਅਨਾਦਿਮਤ, ਪਰਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਨ, ਸਤ, ਤਤ, ਨ, ਅਸਤ, ਉਚਯਤੇ॥ ੧੨॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤਿ ਆਖਾਂਗਾ। ਉਹ ਅਨਾਦਿ, ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਸਤਿ ਨ ਅਸਤਿ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਤੱਤ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੈ, ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।”

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ ੧੩॥

ਸਰਵਤ: ਪਾਣਿਪਾਦੰ ਤਤਸਰਵਤੋਅਕਸ਼ਿਸ਼ਿਰੋਮੁਖਮ।

ਸਰਵਤ: ਸ਼੍ਰੁਤਿਮਲੋਕੇ ਸਰਵਮਾਵ੍ਰਤਯ ਤਿਸ਼ਠਤਿ॥ ੧੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਤਹ, ਪਾਣਿਪਾਦਮ, ਤਤ, ਸਰਵਤੋਅਕਸ਼ਿਸ਼ਿਰੋਮੁਖਮ, ਸਰਵਤਹ, ਸ਼੍ਰੁਤਿਮਤ, ਲੋਕੇ, ਸਰਵਮ, ਆਵ੍ਰਤਯ, ਤਿਸ਼ਠਤਿ॥ ੧੩॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਵਾਲਾ, ਹਰ ਥਾਂ ਨੇਤ੍ਰ, ਸਿਰ ਤੇ ਮੁਖ ਵਾਲਾ,

ਹਰ ਥਾਂ ਕੰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਅਨਾਦਿ, ਅਵਿਅਕਤ ਤੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦਾ ਤੇਜ ਹੈ, ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਲ ਚੈਤਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਮੰਨੋ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਖ ਵਾਲੀ, ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਵਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸਖੂਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविकर्जितम्।

असक्तं सर्वभृच्छैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ १४॥

ਸਰਵੇਂਦ੍ਰਿਯਗੁਣਾਭਾਸੰ ਸਰਵੇਂਦ੍ਰਿਯਵਿਵਰਜਿਤਮ।

ਅਸਕਤੰ ਸਰਵਭ੍ਰੁਚੈਵ ਨਿਰਗੁਣੰ ਗੁਣਭੋਕਤ੍ਰ ਚ॥ ੧੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਰਵੇਂਦ੍ਰਿਯਗੁਣਾਭਾਸਮ, ਸਰਵੇਂਦ੍ਰਿਯ ਵਿਵਰਜਿਤਮ,

ਅਸਕਤਮ, ਸਰਵਭ੍ਰੁਤ, ਚ, ਏਵ, ਨਿਰਗੁਣਮ, ਗੁਣਭੋਕਤ੍ਰ, ਚ॥ ੧੪॥

ਅਰਥ -

ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਗੁਣ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਆਧਾਰ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਯੋਗੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਵੀ ਮੰਨੋ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਲਈ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰੀ ਅਨੰਦ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।”

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञੇयं दूरस्थं चान्तिके च तत्॥ ੧੫॥

ਬਹਿਰੰਤਸ਼ੁ ਭੂਤਾਨਾਮਚਰੰ ਚਰਮੇਵ ਚ।

ਸੂਖਮਤਵਾਤਦਵਿਗੇਯੰ ਦੂਰਸਥੰ ਚਾਂਤਿਕੇ ਚ ਤਤ॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ -

ਬਹਿਰ, ਅੰਤਹ, ਚ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਅਚਰਮ, ਚਰਮ, ਏਵ, ਚ,

ਸੂਖਮਤਵਾਤ, ਤਤ, ਅਵਿਗੇਯਮ, ਦੂਰਸਥਮ, ਚ, ਅੰਤਿਕੇ, ਚ

ਤਤ॥ ੧੫॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਚਰ-ਅਚਰ ਉਹੀ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇੜੇ ਤੇ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਗਾਟ ਸੁਭਾਉ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਹ ਸਬੂਲ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੂਖਮ ਵੀ ਹੈ। ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਅਵਿਯਕਤ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਿਆਂ ਵੀ ਪਰਮ ਸਤਿ ਹੈ।”

ਅਵਿਖਲੰ ਚ ਮ੍ਰੁਤੇਬੁ ਵਿਖਲਸਿਖ ਚ ਰਿਥਿਤਸ੍ਰ।

ਮ੍ਰੁਤਮਰ੍ਵੰ ਚ ਤਯਜ਼ੇਯੰ ਗ੍ਰਸਿ਷੍ਣੁ ਪ੍ਰਮਵਿ਷੍ਣੁ ਚ॥ ੧੬॥

ਅਵਿਭਕਤੰ ਚ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਵਿਭਕਤਮਿਵ ਚ ਸਥਿਤਮ।

ਭੂਤਭਰਤ੍ਰ ਚ ਤਜਗੇਯੰ ਗ੍ਰਸਿਸ਼੍ਣੁ ਪ੍ਰਭਵਿਸ਼੍ਣੁ ਚ॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਵਿਭਕਤਮ, ਚ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਵਿਭਕਤਮ, ਇਵ, ਚ ਸਥਿਤਮ, ਚ, ਭੂਤਭਰਤ੍ਰ, ਤਤ, ਗੇਯਮ, ਗ੍ਰਸਿਸ਼੍ਣੁ, ਪ੍ਰਭਵਿਸ਼੍ਣੁ, ਚ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਜਿਹਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਏ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਤੱਤ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਗਤੀਮਾਨ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ।”

ਯਯੋਤਿਥਾਮਪਿ ਤਯਯੋਤਿਸ੍ਤਮਸਃ ਪਰਮੁਚ੍ਯਤੇ।

ਜ਼ਾਨੰ ਜ਼ੇਯੰ ਜ਼ਾਨਗਮ੍ਯੰ ਫ੍ਰੁਦਿ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਵਿਚਿਤਸ੍ਰ॥ ੧੭॥

ਜਯੋਤਸ਼ਾਮਪਿ ਤਜਯੋਤਿਸ਼ਤਮਸਃ ਪਰਮੁਚ੍ਯਤੇ।

ਗਿਆਨ ਗੇਯੰ ਗਿਆਨਗਮਯੰ ਹਰਦਿ ਸਰਵਸ੍ਯ ਵਿਸ਼ਿਠਤਮ॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਜਯੋਤਿਸ਼ਾਮ, ਅਪਿ, ਤਤ, ਜਯੋਤਿਹ, ਤਮਸਹ, ਪਰਮ, ਉਚ੍ਯਤੇ, ਗਿਆਨਮ, ਗੇਯਮ, ਗਿਆਨਗਮਯਮ, ਹਰਦਿ, ਸਰਵਸ੍ਯ, ਵਿਸ਼ਿਠਤਮ॥ ੧੭॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਹੈ। ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਗੇਯ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਗਮਯ ਉਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਸਮਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੈ।”

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः।

सद्भक्त एतद्विज्ञाय सद्भावाद्योपपद्यते॥ १८॥

ਇਤਿ ਖੇਤ੍ਰੰ ਤਥਾ ਗਿਆਨੰ ਗੇਯੰ ਚੋਕਤੰ ਸਮਾਸਤਃ।

ਮਦਭਕਤ ਏਤਦਿਵਗਾਯ ਮਦਭਾਵਾਯੋਪਪਦਯਤੇ॥ ੧੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਇਤਿ, ਖੇਤ੍ਰਮ, ਤਥਾ, ਗਿਆਨਮ, ਗੇਯਮ, ਚ, ਉਕਤਮ, ਸਮਾਸਤਹ, ਮਦਭਕਤਹ, ਏਤਤ, ਵਿਗਾਯ, ਮਦਭਾਵਾਯ, ਉਪਪਦਯਤੇ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗੇਯ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਆਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਲਿਵਲੀਨ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਖੇਤ੍ਰਗ ਮਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਹੀ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨਾਦਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਹੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਹੀ ਉਤਪਤੀ ਹਨ।”

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्वचनादी उभावपि।

विकारंश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्॥ ੧੯॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੰ ਪੁਰੁਸ਼ੰ ਚੈਵ ਵਿਧਯਨਾਦੀ ਉਭਾਵਪਿ।

ਵਿਕਾਰਾਂਸ਼ਚ ਗੁਣਾਂਸ਼ੈਚ ਵ ਵਿਧਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸੰਭਵਾਨ॥ ੧੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਪੁਰਸ਼ਮ, ਚ, ਏਵ, ਵਿਧਿ, ਅਨਾਦੀ, ਉਭੋ, ਅਪਿ, ਵਿਕਾਰਾਨ, ਚ, ਗੁਣਾਨ, ਚ, ਏਵ, ਵਿਧਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸੰਭਵਾਨ ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥ - ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਅਨਾਦਿ ਜਾਣੋ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਆਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤ੍ਰ ਮਸਤਕ ‘ਪੁਰਖ’ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

पुरुषः प्रकृतिसथो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

कारणकਰਣਕਰਤ੍ਰਿਤਵੇ ਹੇਤੁः ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਰੁਚਯਤੇ।

ਪੁਰਸ਼: ਸੁਖ ਦੁਖਾਨਾਂ ਭੋਕਤ੍ਰਿਤਵੇ ਹੇਤੁਰੁਚਯਤੇ ॥ ੨੦ ॥

ਪੁਰਸ਼: ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸਥੋ ਹਿ ਭੁਕਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਜਾਨਗੁਣਾਨ।

ਕਾਰਣੰ ਗੁਣਸੰਗੋਅਸਯ ਸਦਸਦਯੋਨਿਜਨਮਸੁ ॥ ੨੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਾਰਯਕਰਣਕਰਤ੍ਰਿਤਵੇ, ਹੇਤੁਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਹ, ਉਚਯਤੇ, ਪੁਰਸ਼ਹ, ਸੁਖਦੁਖਾਨਾਮ, ਭੋਕਤ੍ਰਿਤਵੇ, ਹੇਤੁਹ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੨੦ ॥

ਪੁਰਸ਼ਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸਥਹ, ਹਿ, ਭੁਕਤੇ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਜਾਨ, ਗੁਣਾਨ, ਕਾਰਣਮ, ਗੁਣਸੰਗਹ, ਅਸਯ, ਸਦਸਦਯੋਨਿਜਨਮਸੁ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ - ਕਾਰਜ ਤੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਉ ਸਬੱਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਖ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਸਬੱਬ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਪੁਰਖ ਹੀ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜਣ ਕਰਕੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਨਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਫਸਣ ਦਾ ਕਾਰਨ

ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

उपद्रष्टानुसन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः॥ २२॥

ਉਪਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨੁਮੰਤਾ ਚ ਭਰਤਾ ਭੋਕਤਾ ਮਹੇਸ਼ਵਰः।

ਪਰਮਾਤਮੇਤਿ ਚਾਪਯੁਕਤੋ ਦੇਹੇਅਸਿਮਨਪੁਰੁਸ਼: ਪਰ:॥ ੨੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਉਪਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਅਨੁਮੰਤਾ, ਚ, ਭਰਤਾ, ਭੋਕਤਾ, ਮਹੇਸ਼ਵਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਇਤਿ, ਚ, ਅਪਿ, ਉਕਤਹ, ਦੇਹੇ, ਅਸਿਮਨ, ਪੁਰੁਸ਼, ਪਰਹ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਦੇਹ ਵਿਚ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਾਖੀ, ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਵਾਲਾ, ਭਰਤਾ, ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ, ਮਹੇਸ਼ੂਰ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਕਾਲ ਆਪ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੀਮਤਤਾ ਤੇ ਅਸੀਮਤਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤਤਾ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਮ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ।”

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥ २३॥

ਯ ਏਵੰ ਵੇਤਿ ਪੁਰੁਸ਼ੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿੰ ਚ ਗੁਣੈ: ਸਹ।

ਸਰਵਥਾ ਵਰਤਮਾਨੋਅਪਿ ਨ ਸ ਭੂਯੋਅਭਿਜਾਯਤੇ॥ ੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯ, ਏਵਮ, ਵੇਤਿ, ਪੁਰੁਸ਼ਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ, ਚ, ਗੁਣੈਹ, ਸਹ, ਸਰਵਥਾਹ, ਵਰਤਮਾਨਹ, ਅਪਿ, ਨ, ਸਹ, ਭੂਯਹ, ਅਭਿਜਾਯਤੇ॥ ੨੩ ॥

ਅਰਥ -

ਜੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਨੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਕਰਕੇ

ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਜਨਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ।”

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ਧਿਆਨੇਨਾਤਮਨਿ ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਕੇਚਿਦਾਤਮਾਨਮਾਤਮਨਾ।
ਅਨਯੇ ਸਾਂਖਯੇਨ ਯੋਗੇਨ ਕਰਮਯੋਗੇਨ ਚਾਪਰੇ ॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਧਿਆਨੇਨ, ਆਤਮਨਿ, ਪਸ਼ਯੰਤਿ, ਕੇਚਿਤ, ਆਤਮਾਨਮ, ਆਤਮਨਾ, ਅਨਯੇ, ਸਾਂਖਯੇਨ, ਯੋਗੇਨ, ਕਰਮ ਯੋਗੇਨ, ਚ, ਅਪਰੇ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਈ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਯੋਗ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਯੋਗੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੇਦ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

ਅਨਯੇ ਤਵੇਵਮਜਾਨੰਤ: ਸ਼ਰੁਤਵਾਨਯੇਭਯ ਉਪਾਸਤੇ।
ਤੇਅਪਿ ਚਾਤਿਤਰਨਤਯੇਵ ਮ੍ਰਿਤਯੁੰ ਸ਼ਰੁਤਿ ਪਰਾਯਣਾ: ॥ ੨੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨਯੇ, ਤੁ, ਏਵਮ, ਅਜਾਨੰਤਹ, ਸ਼ਰੁਤ੍ਵਾ, ਅਨਯੇਭਯਹ, ਉਪਾਸਤੇ, ਤੇ, ਅਪਿ, ਚ, ਅਤਿਤਰੰਤਿ, ਏਵ, ਮ੍ਰਿਤਯੁਮ, ਸ਼ਰੁਤਿ, ਪਰਾਯਣਾਹ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਪਰ ਹੋਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪਾਰ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਯਾਕ੍ਸ਼ੰਜਾਯਤੇ ਕਿੰਚਿਤ੍ਸਕ੍ਰੰ ਸਥਾਵਰਜੰਗਮਸ੍।

ਖੇਤ੍ਰਖੇਤ੍ਰਜੰਗਮਸੰਯੋਗਾਜ਼ਫਿਦਿ ਖਰਤਰਖਮ ॥ ੨੬ ॥

ਯਾਵਤਸੰਜਾਯਤੇ ਕਿੰਚਿਤਸਤਵੰ ਸਥਾਵਰਜੰਗਮਮ।

ਖੇਤ੍ਰਖੇਤ੍ਰਗਸੰਯੋਗਾਤਦਿਵਧਿ ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੨੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਾਵਤ, ਸੰਜਾਯਤੇ, ਕਿੰਚਿਤ, ਸਤ੍ਵਮ, ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮਮ, ਖੇਤ੍ਰਖੇਤ੍ਰਗਸੰਯੋਗਾਤ, ਤਤ, ਵਿਧਿ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੨੬ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਭਰਤ ਸੇਸ਼ਨ! ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸਥਾਵਰ, ਜੰਗਮ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਖੇਤ੍ਰ ਤੇ ਖੇਤ੍ਰਗ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤ੍ਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖੇਤ੍ਰਗ ਮਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਹਲ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਨਾਲ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਤਾਕਤ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਸਮੰ ਸਰਵੇਥੁ ਮ੍ਰੁਤੇਥੁ ਤਿਯਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟੰ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰਸ੍।

ਵਿਨਸ਼ਯਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟੰ ਵਿਨਸ਼ਯਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟੰ ਯ: ਪਸ਼ਯਤਿ ਸ ਪਸ਼ਯਤਿ ॥ ੨੭ ॥

ਸਮੰ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਤਿਸ਼ਠੰਤੰ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰਮ।

ਵਿਨਸ਼ਯਤਸਵਵਿਨਸ਼ਯੰਤੰ ਯ:, ਪਸ਼ਯਤਿ ਸ: ਪਸ਼ਯਤਿ ॥ ੨੭ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਮਮ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਤਿਸ਼ਠੰਤਮ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਮ,
ਵਿਨਸ਼ਜਤਸੁ, ਅਵਿਨਸ਼ਜੰਤਮ, ਯਹ, ਪਸ਼ਜਤਿ, ਸਹ, ਪਸ਼ਜਤਿ ॥
੨੭ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ
ਅਭਿਨਾਸੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ
ਪਰਮ ਤੱਤ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ
ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ।
ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ
ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਤਿ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”
- समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥
- ਸਮੰ ਪਸ਼ਜੰਹਿ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮਵਸਥਿਤਮੀਸ਼ਵਰਮ।
ਨ ਹਿਨਸਤਯਾਤਮਨਾਤਮਾਨੰ ਤਤੋ ਯਾਤਿ ਪਰਾਂ ਗਤਿਮ ॥ ੨੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਮਮ, ਪਸ਼ਯਨ, ਹਿ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਸਮਵਸਥਿਤਮ, ਈਸ਼ਵਰਮ,
ਨ, ਹਿਨਸਤਿ, ਆਤਮਨਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਤਤਹ, ਯਾਤਿ, ਪਰਾਮ,
ਗਤਿਮ ॥ ੨੯ ॥
- ਅਰਥ - ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਨੀਂ ਥਾਂਈ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵੇਖਣ
ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਸ
ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਜਾਣ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ
ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ
ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ
ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ
ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥
- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਯੈਵ ਚ ਕਰਮਾਣਿ ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ ਸਰਵਸ਼ਃ।
ਯਃ ਪਸ਼ਜਤਿ ਤਥਾਤਮਾਨਮਕਰਤਾਰੰ ਸ ਪਸ਼ਜਤਿ ॥ ੨੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਯਾ, ਏਵ, ਚ, ਕਰਮਾਣਿ, ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ, ਸਰਵਸ਼ਹ, ਯਹ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਤਥਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਅਕਰਤਾਰਮ, ਸਹ, ਪਸ਼ਯਤਿ ॥ ੨੯ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜੋ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਇਹ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਤਿ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।”
- ਯਦਾ ਭ੍ਰੂਤਪ੍ਰਿਥਗਭਾਵਮੇਕਸਥਮਨੁਪਸ਼ਯਤਿ।
 ਤਤ ਏਵ ਚ ਵਿਸਤਾਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪਦਯਤੇ ਤਦਾ ॥ ੩੦ ॥
- ਯਦਾ ਭੂਤਪ੍ਰਿਥਗਭਾਵਮੇਕਸਥਮਨੁਪਸ਼ਯਤਿ।
 ਤਤ ਏਵ ਚ ਵਿਸਤਾਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪਦਯਤੇ ਤਦਾ ॥ ੩੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਭੂਤਪ੍ਰਿਥਗਭਾਵਮ, ਏਕਸਥਮ, ਅਨੁਪਸ਼ਯਤਿ, ਤਤਹ, ਏਵ, ਚ, ਵਿਸਤਾਰਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਸੰਪਦਯਤੇ, ਤਦਾ ॥ ੩੦ ॥
- ਅਰਥ - ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਦਿਸਦਿਆਂ ਵੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਅਨਾਦਿਤ੍ਵਾਤ੍ਰਿਗੁਣ੍ਵਾਤ੍ਪਰਮਾਤ੍ਮਾਯਸਕ੍ਯਃ।
 ਸ਼ਰੀਰਸਥੋऽਪਿ ਕ੍ਰੋਧੇ ਨ ਕਰੋਤਿ ਨ ਲਿਪ੍ਯਤੇ ॥ ੩੧ ॥
- ਅਨਾਦਿਤਵਾਨਿਨਰਗੁਣਤਵਾਤਪਰਮਾਤਮਾਯਸਵਯਃ।
 ਸਰੀਰਸਥੋਅਪਿ ਕ੍ਰੋਧੇ ਨ ਕਰੋਤਿ ਨ ਲਿਪਯਤੇ ॥ ੩੧ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਨਾਦਿਤਵਾਤ, ਨਿਰਗੁਣਤਵਾਤ, ਪਰਪਾਤਮਾ, ਅਯਮ, ਅਵਯਗਰ, ਸਰੀਰਸਥਗ, ਅਪਿ, ਕੋਂਤੇਯ, ਨ, ਕਰੋਤਿ, ਨ, ਲਿਪਯਤੇ॥ ੩੧॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਅਨਾਦਿ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਾਲ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਕਦੇ ਬਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”
- ਯਥਾ ਸਰ੍ਵਗਤੰ ਸ਼ੋਭ੍ਯਾਦਾਕਾਞਾਂ ਨੋਪਲਿਪ੍ਯਤੇ।
ਸਰ੍ਵਤ੍ਰਾਥਰਿਥ੍ਯੋ ਦੇਹੇ ਤਥਾਤ੍ਮਾ ਨੋਪਲਿਪ੍ਯਤੇ॥ ੩੨॥
- ਯਥਾ ਸਰਵਗਤੰ ਸੋਕਸ਼ਮਯਾਦਾਕਾਸ਼ੰ ਨੋਪਲਿਪਯਤੇ।
ਸਰਵਤ੍ਰਾਵਸਥਿਤੋ ਦੇਹੇ ਤਥਾਤਮਾ ਨੋਪਲਿਪਯਤੇ॥ ੩੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਥਾ, ਸਰਵਗਤਮ, ਸੋਕਸ਼ਮਯਾਤ, ਆਕਾਸ਼ਮ, ਨ, ਉਪਲਿਪਯਤੇ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਅਵਸਥਿਤਹ, ਦੇਹੇ, ਤਥਾ, ਆਤਮਾ, ਨ, ਉਪਲਿਪਯਤੇ॥ ੩੨॥
- ਅਰਥ - ਜਿਵੇਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਆਕਾਸ਼ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਆਤਮਾ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਚੈਤੰਨ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਭ ਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੂਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੁੰਨਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਲ ਤੱਤ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”
- ਯਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤ੍ਯੇਕ: ਕ੍ਰੁਤ੍ਸਨੰ ਲੋਕਸਿਮੰ ਰਵਿ:।
ਖੇਤ੍ਰੰ ਖੇਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਕ੍ਰੁਤ੍ਸਨੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਭਾਰਤ॥ ੩੩॥
- ਯਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਯੇਕ: ਕ੍ਰਿਤਸ੍ਰੰ ਲੋਕਸਿਮੰ ਰਵਿ:।
ਖੇਤ੍ਰੰ ਖੇਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਕ੍ਰਿਤਸਨੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਭਾਰਤ॥ ੩੩॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਥਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ, ਏਕਹ, ਕ੍ਰਿਤਸਨਮ, ਲੋਕਮ, ਇਮਮ, ਰਵਿਹ, ਖੇਤ੍ਰਮ, ਖੇਤ੍ਰੀ, ਤਥਾ, ਕ੍ਰਿਤਸਨਮ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ, ਭਾਰਤ ॥ ੩੩ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੂਰਜ ਹੀ ਇਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਖੇਤ੍ਰਗ ਹੀ ਸਾਰੇ ਖੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸੂਰਜ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੌਰ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਖੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੇਤ੍ਰਗ ਮਸਤਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਵਿਅਕਤ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਸ਼ੈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੈ।”
- क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिभोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥
- ਖੇਤ੍ਰ ਖੇਤ੍ਰਗਯੋਰੇਵਮੰਤਰੰ ਗਿਆਨਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ।
ਭੂਤਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮੋਖੰ ਚ ਯੇ ਵਿਦੁਰਯਾਂਤਿ ਤੇ ਪਰਮ ॥ ੩੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਖੇਤ੍ਰਖੇਤ੍ਰਗਯੋਹ, ਏਵਮ, ਅੰਤਰਮ, ਗਿਆਨਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ,
ਭੂਤਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮੋਖਮ, ਚ, ਯੇ, ਵਿਦੁਹ, ਯਾਂਤਿ, ਤੇ, ਪਰਮ ॥ ੩੪ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤ੍ਰ ਤੇ ਖੇਤ੍ਰਗ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨੂੰ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਮ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਸਾਧਕ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਤਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः।

ੴ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਖੇਤ੍ਰਗ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗੋ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਯੋਦਸ਼ੋਅਧਯਾਯ:

ॐ तत् सत्

ੴ ਤਤ ਸਤ

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਖੇਤ੍ਰ ਖੇਤ੍ਰਗ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਤੇਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਚੌਦ੍ਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਅਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਪਰੰ ਮੂਯ: ਪ੍ਰਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮਿ ਜ਼ਾਨਾਨਾਂ ਜ਼ਾਨਸੁਤਮਸ੍।
ਯਯ੍ਯਾਤ੍ਵਾ ਸੁਨਯ: ਸਰ੍ਵੇ ਪਰਾਂ ਸਿਫ਼ਿਸਿਤੋ ਗਤਾ:॥ ੧॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਪਰੰ ਭੂਯ: ਪ੍ਰਵਕ੍ਸ਼੍ਯਾਮਿ ਗਿਆਨਾਨਾਂ ਗਿਆਨਮੁਤਮਮ।
ਯਜਗਿਆਤ੍ਵਾ ਮੁਨਯ: ਸਰਵੇ ਪਰਾਂ ਸਿਧਿਮਿਤੋ ਗਤਾ:॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪਰਮ, ਭੂਯਹ, ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ, ਗਿਆਨਾਨਾਮ, ਗਿਆਨਮ,
ਉਤਮਮ,
ਯਤ, ਗਿਆਤਵਾ, ਮੁਨਯਹ, ਸਰਵੇ, ਪਰਾਮ, ਸਿਧਿਮ, ਇਤਹ,
ਗਤਾਹ॥ ੧॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ-ਗਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਉਤਮ ਪਰਮ
ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਖਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁਨੀ
ਪਰਮ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈ ਦੇ
ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੈ ਵਿਰਾਟ
ਮਸਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ
ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ
ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”
- इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥ २॥
- ਇਦੰ ਗਿਆਨਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ ਮਮ ਸਾਧਰਮਯਮਾਗਤਾ:।
ਸਰਗੋਅਪਿ ਨੋਪਜਾਯੰਤੇ ਪ੍ਰਲਯੇ ਨ ਵਯਥੰਤਿ ਚ॥ ੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਇਦਮ, ਗਿਆਨਮ, ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ, ਮਮ, ਸਾਧਰਮਯਮ, ਆਗਤਾਹ,
ਸਰਗੋ, ਅਪਿ, ਨ, ਉਪਜਾਯੰਤੇ, ਪ੍ਰਲਯੇ, ਨ, ਵਯਥੰਤਿ, ਚ॥ ੨॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪੁਰਖ
ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਪਰਲੋ ਵਿਚ
ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ। ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਲੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

मम योनिर्महद्गृह्ण तस्मिन्नाभं दधाम्यहम्।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

ਮਮ ਯੋਨਿਮਹਦਬ੍ਰਹਮ ਤਸਿਮ੍ਰਗਰਭੰ ਦਧਾਮਯਹਮ।

ਸੰਭਵ: ਸਰਵਭੂਤਾਨਾ ਤਤੋ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ ॥ ੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਮਮ, ਯੋਨਿਹ, ਮਹਤ, ਬ੍ਰਹਮ, ਤਸਿਮਨ, ਗਰਭਮ, ਦਧਾਮਿ, ਅਹਮ, ਸੰਭਵਹ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਤਤਹ, ਭਵਤਿ, ਭਾਰਤ ॥ ੩ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਭਾਰਤ! ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਟ ਯੋਨੀ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਗਰਭ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਜਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਸੀ? ਤੇ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ?”

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਸੀ, ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸੀ। ਆਪ ਸਮੇਂ ਨੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਸਮੇਂ ਦੁਆਰਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

सर्वयोनिषु कौन्तेय सूर्तयः संभवन्ति याः।
 तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥
 ਸਰਵਯੋਨਿਸ਼ੁ ਕੌਂਤੇਯ ਮੂਰਤਯਹ ਸੰਭਵੰਤਿ ਯਾः।
 ਤਾਸਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਦਯੋਨਿਰਹੰ ਬੀਜਪ੍ਰਦਾ: ਪਿਤਾ ॥ ੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਯੋਨਿਸ਼ੁ, ਕੌਂਤੇਯ, ਮੂਰਤਯਹ, ਸੰਭਵੰਤਿ, ਯਾਹ,
 ਤਾਸਾਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਮਹਤ, ਯੋਨਿਹ, ਅਹਮ, ਬੀਜਪ੍ਰਦਹ, ਪਿਤਾ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸਭ ਯੋਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਮੂਰਤੀਆਂ (ਜੀਵ) ਉਤਪੰਨ
 ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਰਾਟ ਬ੍ਰਹਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਨੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਬੀਜ ਦੇਣ
 ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਤਪਤੀਆਂ
 ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਂ
 ਕਾਲ ਆਪ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਰਭ ਧਾਰਨ
 ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਕਾਲ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।”

सत्त्वं रजस्तस इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः।
 निबद्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥
 ਸਤ੍ਵੰ ਰਜਸਤਮ ਇਤਿ ਗੁਣਾ: ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸੰਭਵਾ:।
 ਨਿਬਧਨੰਤਿ ਮਹਾਬਾਹੋ ਦੇਹੋ ਦੇਹਿਨਮਵਯਯਮ ॥ ੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਤ੍ਵਮ, ਰਜਹ, ਤਮਹ, ਇਤਿ, ਗੁਣਾਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸੰਭਵਾਹ,
 ਨਿਬਧਨੰਤਿ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਦੇਹੋ, ਦੇਹਿਨਮ, ਅਵਯਯਮ ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਗੁਣ
 ਅਥਿਨਾਸੀ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਈ, ਉਹ
 ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪਰਮ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ
 ਉਤਮ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ
 ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥
 ਤਤ੍ਰ ਸਤਵੰ ਨਿਰਮਲਤਵਾਤਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਮਨਾਮਯਮ।
 ਸੁਖਸੰਗੇਨ ਬਧਨਾਤਿ ਗਿਆਨਸੰਗੇਨ ਚਾਨਘ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਤਤ੍ਰ, ਸਤਵਮ, ਨਿਰਮਲਤਵਾਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਮ, ਅਨਾਮਯਮ,
 ਸੁਖਸੰਗੇਨ, ਬਧਨਾਤਿ, ਗਿਆਨਸੰਗੇਨ, ਚ, ਅਨਘ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਨਘ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤੋ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੁਖ ਦੀ ਚਾਹਤ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲਗਨ ਕਰਕੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜੋ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਜੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਤੋ ਗੁਣ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤੋ ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

रजो रागात्मकं विद्धि तृणासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्॥ ७॥

ਰਜੋ ਰਾਗਾਤਮਕੰ ਵਿਧਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾਸੰਗਸਮੁਦਭਵਮ।
ਤਨਿਨਬਧਨਾਤਿ ਕੌਂਤੇਯ ਕਰਮਸੰਗੇਨ ਦੇਹਿਨਮ॥ ੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਰਜਹ, ਰਾਗਾਤਮਕਮ, ਵਿਧਿ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾਸੰਗਸਮੁਦਭਵਮ,
ਕੌਂਤੇਯ, ਤਤ, ਨਿਬਧਨਾਤਿ, ਕਰਮਸੰਗੇਨ, ਦੇਹਿਨਮ॥ ੭॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਰਾਗ ਰੂਪ ਰਜੋ ਗੁਣ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਜਾਣੇ। ਉਹ ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਮਸਤਕ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋ ਗੁਣ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਇਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਹੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिरतन्निबध्नाति भारत॥ ८॥

ਤਮਸਤਵਗਿਆਨਜੰ ਵਿਧਿ ਮੋਹਨੰ ਸਰਵਦੇਹਿਨਾਮ।
ਪ੍ਰਮਾਦਾਲਸਯਨਿਦ੍ਰਾਭਿਸਤਨਿਬਧਨਾਤਿ ਭਾਰਤ॥ ੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਮਹ, ਤੁ, ਅਗਿਆਨਜਮ, ਵਿਧਿ, ਮੋਹਨਮ, ਸਰਵਦੇਹਿਨਾਮ,
ਪ੍ਰਮਾਦਾਲਸਯਨਿਦ੍ਰਾਭਿਹ, ਤਤ, ਨਿਬਧਨਾਤਿ, ਭਾਰਤ ॥ ੮ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ ! ਸਭ ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਮੋਗੁਣ
ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਜਾਣੇ। ਉਹ ਭਰਮ, ਆਲਸ ਤੇ ਨੀਂਦ
ਵਿਚ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਕਤਾਂ ਜਿਸ ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਕਰਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਗੁਣ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ
ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਢੱਕ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣ
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਮੋਗੁਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ
ਹੈ।”
- ਸत्त्वं ਸੁਖੇ ਸਭਯਤਿ ਰਜ: ਕਰਮਣਿ ਭਾਰਤ।
ਜ਼ਾਨਸਾਵ੍ਰਤ੍ਯ ਤੁ ਤਮ: ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਸਭਯਤ੍ਯੁਤ ॥ ੯ ॥
- ਸਤਵੰ ਸੁਖੇ ਸੰਜਯਤਿ ਰਜ: ਕਰਮਣਿ ਭਾਰਤ।
ਗਿਆਨਮਾਵ੍ਰਿਤ੍ਯ ਤੁ ਤਮ: ਪ੍ਰਮਾਦੇ ਸੰਜਯਤਯੁਤ ॥ ੯ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਤਵਮ, ਸੁਖੇ, ਸੰਜਯਤਿ, ਰਜਹ, ਕਰਮਣਿ, ਭਾਰਤ,
ਗਿਆਨਮ, ਆਵ੍ਰਿਤ੍ਯ, ਤੁ, ਤਮਹ, ਪ੍ਰਮਾਦੇ, ਸੰਜਯਤਿ, ਉਤ ॥ ੯ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ ! ਸਤੋਗੁਣ ਸੁਖ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਜੋਗੁਣ ਕਰਮ
ਵਿਚ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ
ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਤੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ
ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ
ਗਿਆ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤੇ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਕਰਮ
ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਿਰਾਟ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੁਆ ਕੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ
ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- ਰਜਸ੍ਤਮਸ਼੍ਰਾਭਿਮ੍ਰੂਯ ਸਤ੍ਞੰ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ।
ਰਜ: ਸਤ੍ਞੰ ਤਮਸ਼੍ਰੈਯ ਤਮ: ਸਤ੍ਞੰ ਰਜਸ੍ਤਥਾ ॥ ੧੦ ॥
- ਰਜਸਤਮਸ਼੍ਰਾਭਿਭੂਯ ਸਤ੍ਞੰ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ।
ਰਜ: ਸਤ੍ਞੰ ਤਮਸਚੈਵ ਤਮ: ਸਤਵੰ ਰਜਸਤਥਾ ॥ ੧੦ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਰਜਹ, ਤਮਹ, ਚ, ਅਭਿਭੂਯ, ਸਤਵਮ, ਭਵਤਿ, ਭਾਰਤ, ਰਜਹ, ਸਤਵਮ, ਤਮਹ, ਚ, ਏਵ, ਤਮਹ, ਸਤਵਮ, ਰਜਹ, ਤਬਾ॥ ੧੦॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ! ਸਤੋਗੁਣ, ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ, ਤਮੋਗੁਣ ਤੇ ਸਤੋਗੁਣ ਨੂੰ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ, ਸਤੋਗੁਣ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਨੂੰ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਸਤੋਗੁਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆ ਕੇ ਤਮੋਗੁਣ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਜੋਗੁਣ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਤਮੋਗੁਣ ਤੇ ਸਤੋਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥ ੧੧॥
- ਸਰਵਦਵਾਰੇਸ਼ੁ ਦੇਹੇਅਸਿਮਨਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਪਜਾਯਤੇ।
ਗਿਆਨੰ ਯਦਾ ਤਦਾ ਵਿਦਿਆਦਿਵਿਵ੍ਰਿਧੰ ਸਤਵਮਿਤਯੁਤ॥ ੧੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਦਵਾਰੇਸ਼ੁ, ਦੇਹੇ, ਅਸਿਮਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹ, ਉਪਜਾਯਤੇ, ਗਿਆਨਮ, ਯਦਾ, ਤਦਾ, ਵਿਦਿਆਤ, ਵਿਵ੍ਰਿਧਮ, ਸਤਵਮ, ਇਤਿ, ਉਤ॥ ੧੧॥
- ਅਰਥ - ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਆਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤੋਗੁਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”
- लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशसः स्पृहा।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ॥ ੧੨॥
- ਲੋਭ: ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਰਾਰੰਭ: ਕਰਮਣਾਮਸ਼ਸ: ਸਪ੍ਰਹਾ।
ਰਜਸਯੇਤਾਨਿ ਜਾਯੰਤੇ ਵਿਵ੍ਰਿਧੇ ਭਰਤਰਸ਼ਭ॥ ੧੨॥

- ਪਦਛੇਦ - ਲੋਭਹ, ਪ੍ਰਵਿਤਹ, ਆਰੰਭਹ, ਕਰਮਣਾਮ, ਅਸ਼ਮਹ, ਸਪ੍ਰਹਾ,
ਰਜਸਿ, ਏਤਾਨਿ, ਜਾਯੰਤੇ, ਵਿਵਿਧੇ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ ॥ ੧੨ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ! ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੇ ਲੋਭ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਕਾਮਨਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੈਦਾ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਦ, ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ
ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਨਜਾਨ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲੋਭ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ
ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ
ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਕਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਫਲ ਹੋਣ
ਤੇ ਥੋੜੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੜਚਨ ਆਉਣ ਤੇ ਦੁਖ
ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਤੱਤ ਨੂੰ
ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।”
- अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रसादो मोह एव च।
तस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥
- ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ੋਅਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਸ਼ਚ ਪ੍ਰਸਾਦੋ ਮੋਹ ਏਵ ਚ।
ਤਮਸਯੇਤਾਨਿ ਜਾਯੰਤੇ ਵਿਵ੍ਰਿਧੇ ਕੁਰੁਨੰਦਨ ॥ ੧੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹ, ਅਪ੍ਰਵਿਤਿਹ, ਚ, ਪ੍ਰਮਾਦਹ, ਮੋਹਹ, ਏਵ, ਚ,
ਤਮਸਿ, ਏਤਾਨਿ, ਜਾਯੰਤੇ, ਵਿਵਿਧੇ, ਕੁਰੁਨੰਦਨ ॥ ੧੩ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਕੁਰੁ ਨੰਦਨ! ਤਮੋਗੁਣ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਹਨੇਰਾ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
ਹੀਨਤਾ, ਭਰਮ ਤੇ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਸੁੱਤੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜੇ ਹਿਸਿਆਂ
ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੈ, ਮੂਰਖ ਹੈ, ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਜੋ ਨਹੀਂ ਸਮਝ
ਸਕਦਾ, ਭੋਜਨ ਤੇ ਨੀਂਦ ਵਾਸਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ
ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੋਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ
ਨੂੰ ਤਮੋਗੁਣ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।”
- यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तमविदां लोकांनमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
- ਯਦਾ ਸਤ੍ਵੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਧੇ ਤੁ ਪ੍ਰਲਯੰ ਯਾਤਿ ਦੇਹਭ੍ਰਿਤ।
ਤਦੋਤਮਵਿਦਾਂ ਲੋਕਾਨਮਲਾਨਪ੍ਰਿਤਿ ਪਦਯਤੇ ॥ ੧੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਦਾ, ਸਦ੍ਵੈ, ਪ੍ਰਵਿਧੇ, ਤੁ, ਪ੍ਰਲਯਮ, ਯਾਤਿ, ਦੇਹਭ੍ਰਿਤ,
ਤਦਾ, ਉਤਮਵਿਦਾਮ, ਲੋਕਾਨ, ਅਮਲਾਨ, ਪ੍ਰਤਿਪਦਯਤੇ॥ ੧੪॥
- ਅਰਥ - ਜਦ ਦੇਹਧਾਰੀ ਸਤੋਗੁਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉਤਮ, ਨਿਰਮਲ ਲੋਕਾਂ
ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ
ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ
ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਜਾਣ ਕੇ ਸਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ
ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਮਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ
ਮੁਤਾਬਕ ਰੂਹਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- ਰਜਸਿ ਪ੍ਰਲਯੰ ਗਤ੍ਵਾ ਕਰਮਸੰਗ੍ਰਿਭੁ ਜਾਯਤੇ।
ਤਥਾ ਪ੍ਰਲੀਨਸ੍ਤਮਸਿ ਸੂਢਯੋਨਿਭੁ ਜਾਯਤੇ॥ ੧੫॥
- ਰਜਸਿ ਪ੍ਰਲਯੰ ਗਤਵਾ ਕਰਮਸੰਗ੍ਰਿਭੁ ਜਾਯਤੇ।
ਤਥਾ ਪ੍ਰਲੀਨਸਤਮਸਿ ਮੁਢਯੋਨਿਭੁ ਜਾਯਤੇ॥ ੧੫॥
- ਪਦਛੇਦ- ਰਜਸਿ, ਪ੍ਰਲਯਮ, ਗਤ੍ਵਾ, ਕਰਮਸੰਗ੍ਰਿਭੁ, ਜਾਯਤੇ,
ਤਥਾ, ਪ੍ਰਲੀਨਹ, ਤਮਸਿ, ਮੁਢਯੋਨਿਭੁ, ਜਾਯਤੇ॥ ੧੫॥
- ਅਰਥ - ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮਨੁੱਖਾਂ
ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਮੋਗੁਣ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੂਰਖ ਜੁਨਾਂ
ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਉਹ
ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ
ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭੈਭੀਤ ਮਨੁੱਖ ਮੌਤ
ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲਗਾਉ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜ
ਰਜੋਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੁੱਛ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨ
ਵਾਲਾ ਮੂਰਖ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ
ਵਾਪਰਿਆ? ਤਮੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ
ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਮੂਰਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ
ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣੀ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ
ਮਰ ਕੇ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋਣਾ

ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ।”

ਕर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ ੧੬ ॥

ਕਰਮਣ: ਸੁਕ੍ਰਿਤਸਯਾਹੁ: ਸਾਤਵਿਕੰ ਨਿਰਮਲੰ ਫਲਮ।

ਰਜਸਸਤੁ ਫਲੰ ਦੁਖਮ ਗਿਆਨੰ ਤਮਸ: ਫਲਮ॥ ੧੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਕਰਮਣਹ, ਸੁਕ੍ਰਿਤਸਯ, ਆਹੁਹ, ਸਾਤਵਿਕਮ, ਨਿਰਮਲਮ, ਫਲਮ, ਰਜਸਹ, ਤੁ, ਫਲਮ, ਦੁਖਮ, ਅਗਿਆਨਮ, ਤਮਸਹ, ਫਲਮ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ -

ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਸਤੋਗੁਣੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਜੋ ਦਾ ਫਲ ਦੁਖ ਤੇ ਤਮੋ ਦਾ ਫਲ ਅਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਤੋਗੁਣੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਮਸੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

सत्त्वात्सञ्जयते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।

प्रमादमोहौ तमसो भक्तोऽज्ञानमेव च ॥ ੧੭ ॥

ਸਤਵਾਤਸੰਜਾਯਤੇ ਗਿਆਨੰ ਰਜਸੋ ਲੋਭ ਏਵ ਚ।

ਪ੍ਰਮਾਦਮੋਹੋ ਤਮਸੋ ਭਵਤੋਅਗਿਆਨਮੇਵ ਚ ॥ ੧੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਤਵਾਤ, ਸੰਜਾਯਤੇ, ਗਿਆਨਮ, ਰਜਸਹ, ਲੋਭਹ, ਏਵ, ਚ, ਪ੍ਰਮਾਦਮੋਹੋ, ਤਮਸਹ, ਭਵਤਹ, ਅਗਿਆਨਮ, ਏਵ, ਚ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥ -

ਸਤੋਗੁਣ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ਕ ਲੋਭ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਤੋਂ ਭਰਮ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਤੋਗੁਣ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਗਿਆਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ

ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਦ੍ਰੀ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਲੋਭ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਛੁੱਟਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਭੈਅ ਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤਮੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭਰਮ ਤੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਿਆਨੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥ ੧੮॥

ਦੂਰਧਵੰ ਗਛੰਤਿ ਸਤ੍ਵਸਥਾ ਮਧਯੇ ਤਿਸ਼ਠੰਤਿ ਰਾਜਸਾਃ।

ਜਘਨਜਗੁਣਵ੍ਰਿਤਿਸਥਾ ਅਧੋ ਗਛੰਤਿ ਤਾਮਸਾਃ॥ ੧੮॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਦੂਰਧਵਮ, ਗਛੰਤਿ, ਸਤਵਸਥਾਗ, ਮਧਯੇ, ਤਿਸ਼ਠੰਤਿ, ਰਾਜਸਾਗ,
ਜਘਨਜਗੁਣਵ੍ਰਿਤਿਸਥਾਗ, ਅਧਗ, ਗਛੰਤਿ, ਤਾਮਸਾਗ॥ ੧੮॥
- ਅਰਥ -** ਸਤੋ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਰਜੋਗੁਣੀ ਮਧਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨੀਚ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਤਾਮਸੀ ਅਧੋਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਸਤੋ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਦੇਹ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਰਜੋ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ। ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਭੈਭੀਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤਾਮਸੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਦਿਬਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਾਮਸੀ ਸੰਤੋਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨੀਚ ਤੋਂ ਨੀਚ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੂਰਛਿਤ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੂਰਛਾ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਰਕ ਭੋਗ ਕੇ ਪ੍ਰੇਤ-ਪਿਸ਼ਾਚ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਚ ਜੂਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति।
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥
 नानजं गुटेभजः करतारं यदा दिस्रटानुपसजति।
 गुटेभजसु परं वेति मडभावं सेअधिगडडति ॥ १९ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਅਨਜਮ, ਗੁਟੇਭਜਹ, ਕਰਤਾਰਮ, ਯਦਾ, ਦਿਸ਼ਟਾ, ਅਨੁਪਸ਼ਜਤਿ,
 ਗੁਟੇਭਜਹ, ਚ, ਪਰਮ, ਵੇਤਿ, ਮਦਭਾਵਮ, ਸਹ, ਅਧਿਗਛਤਿ ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥ - ਜਦ ਦਿਸ਼ਟਾ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ
 ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਾਵ
 ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਜਦ
 ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ
 ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ
 ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ
 ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
 ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋ ਕੇ
 ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ
 ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्।
 जन्ममृत्युजरादुःखैर्विसृक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणानेतानतीतज त्रीन्देही देहसमुदभवान्।
 जनम मृत्यु जरा दुषैविमृकतेअमृतमसनुते ॥ २० ॥

ਪਦਛੇਦ - ਗੁਣਾਨ, ਏਤਾਨ, ਅਤੀਤਜ, ਤ੍ਰੀਨ, ਦੇਹੀ, ਦੇਹਸਮੁਦਭਵਾਨ,
 ਜਨਮ ਮ੍ਰਿਤਜੁ ਜਰਾ ਦੁਖੈ, ਵਿਮੁਕਤਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਮ, ਅਸ਼ਨੁਤੇ ॥ ੨੦ ॥

ਅਰਥ - ਦੇਹ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਦੇਹੀ
 (ਜੀਵ) ਜਨਮ-ਮੌਤ, ਬੁਢੇਪਾ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ
 ਹੋਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਚੈਤੰਨ ਕਰ
 ਸਕੇ, ਉਹ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
 ਜਾਣ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੀਮਤਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ
 ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।”

- ਅਰਜੁਨ ਚਕਾਚ - ਕੈਲਿੰਗੈਰੀ-ਨ੍ਰਿਗੁਣਾਨੇਤਾਨੀਤੀ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਭੋ।
ਕਿਸਾਚਾਰ: ਕਥੰ ਚੈਤਾਂ-ਰੀ-ਨ੍ਰਿਗੁਣਾਨਿ-ਵਰਤੰ ॥ ੨੧ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਕੈਲਿੰਗੈਸਤ੍ਰੀਨਗੁਣਾਨੇਤਾਨੀਤੀ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਭੋ।
ਕਿਸਾਚਾਰ: ਕਥੰ ਚੈਤਾਂ-ਸਤ੍ਰੀਨਗੁਣਾਨਿ-ਵਰਤੰ ॥ ੨੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕੈਹ, ਲਿੰਗੈ, ਤ੍ਰੀਨ, ਗੁਣਾਨ, ਏਤਾਨ, ਅਤੀਤਹ, ਭਵਤਿ, ਪ੍ਰਭੋ,
ਕਿਸਾਚਾਰਹ, ਕਥਮ, ਚ, ਏਤਾਨ, ਤ੍ਰੀਨ, ਗੁਣਾਨ, ਅਤਿਵਰਤੰ ॥
੨੧ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ - ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ
ਹੋਇਆ, ਕਿੰਨਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।
- ਸ਼੍ਰੀਮਹਾਗਾਨੁਵਾਚ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੰ ਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿੰ ਚ ਸੋਹਮੇਵ ਚ ਪਾਠਭਵ।
ਨ ਛੇਦਿ ਸੰਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਾਨਿ ਨ ਨਿਵ੍ਰਿਤਾਨਿ ਕਾਛ੍ਛਿ ॥ ੨੨ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੰ ਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੰ ਚ ਮੋਹਮੇਵ ਚ ਪਾਂਡਵ।
ਨ ਦੇਵਸ਼ਟਿ ਸੰਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਾਨਿ ਨ ਨਿਵ੍ਰਿਤਾਨਿ ਕਾਛ੍ਛਿ ॥ ੨੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮ, ਚ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਚ, ਮੋਹਮ, ਏਵ, ਚ, ਪਾਂਡਵ,
ਨ, ਦੇਵਸ਼ਟਿ, ਸੰਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਾਨਿ, ਨ, ਨਿਵ੍ਰਿਤਾਨਿ, ਕਾਛ੍ਛਿ ॥ ੨੨ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
ਤੇ ਮੋਹ ਦੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਨਿਵਰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ
ਸਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ
ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਸਮਝ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ
ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਹਾਪੁਰਖ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥
ਉਦਾਸੀਨਵਦਾਸੀਨੋ ਗੁਣੈਰਯੋ ਨ ਵਿਚਾਲਯਤੇ।
ਗੁਣਾ ਵਰਤੰਤ ਇਤਯੇਵ ਯੋਅਵਤਿਸ਼ਠਤਿ ਨੇਂਗਤੇ ॥ ੨੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਉਦਾਸੀਨਵਤ, ਆਸੀਨਹ, ਗੁਣੈਹ, ਯਹ, ਨ, ਵਿਚਾਲਯਤੇ, ਗੁਣਾਹ, ਵਰਤੰਤੇ, ਇਤਿ, ਏਵ, ਯਹ, ਅਵਤਿਸ਼ਠਤਿ, ਨ, ਇੰਗਤੇ ॥ ੨੩ ॥
- ਅਰਥ - ਉਦਾਸੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਗੁਣ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਜੋ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ, ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”
- समदुःखसुखःस्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः॥ २४ ॥
- ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖ: ਸਵਸਥ: ਸਮਲੋਸ਼ਟਾਸ਼ਮਕਾਂਚਨ:।
ਤੁਲਯਪ੍ਰਿਯਾਪ੍ਰਿਯੋ ਧੀਰਸਤੁਲਯਨਿੰਦਾਤਮਸੰਸਤੁਤਿ ॥ ੨੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖਹ, ਸਵਸਥਹ, ਸਮਲੋਸ਼ਟਾਸ਼ਮਕਾਂਚਨਹ, ਤੁਲਯਪ੍ਰਿਯਾਪ੍ਰਿਯਹ, ਧੀਰਹ, ਤੁਲਯਨਿੰਦਾਤਮਸੰਸਤੁਤਿਹ ॥ ੨੪ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਦੁਖ ਤੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ, ਤੰਦੁਰਸਤ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਵਾਲਾ, ਸਬਰ ਵਾਲਾ, ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਤੇ ਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋਏ ਮਹਾਪੁਰਖ ਵਾਸਤੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਮਿੱਟੀ-ਸੋਨਾ, ਪਸੰਦ-ਨਾ ਪਸੰਦ, ਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤਿ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖੀ ਪੁਰਖ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਭਾਵ ਇਕ ਅਵਿਅਕਤ ਦੀਆਂ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਉਤਪਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”
- मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स चक्यते ॥ २५ ॥
- ਮਾਨਾਪਮਾਨਯੋਸਤੁਲਯਸਤੁਲਯੋ ਮਿਤ੍ਰਾਰਿਪਖਯੋ:।
ਸਰਵਾਰੰਭਪਰਿਤਯਾਗੀ ਗੁਣਾਤੀਤ: ਸ ਉਚਯਤੇ ॥ ੨੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਮਾਨਾਪਮਾਨਯੋਗ, ਤੁਲਯਹ, ਤੁਲਯਹ, ਮਿਤ੍ਰਾਰਿਪਖਯੋਗ,
ਸਰਵਾਰੰਭਪਰਿਤਯਾਗੀ, ਗੁਣਾਤੀਤਹ, ਸਹ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੨੫ ॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨ, ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ
ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ
ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਲਈ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਮਿੱਤਰ-ਵੈਰੀ,
ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਅੰਤ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ। ਉਹ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ
ਨਿਰਲੇਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਸਾਂ ਚ ਯੋ਽ਕਯਿਚਾਰੇਣ ਭਕਿਯੋਗੇਨ ਸੇਵਤੇ।
ਸ ਗੁਯਾਨ੍ਯਸਤੀਲ੍ਯੈਤਾਨ੍ਭ੍ਰਮ੍ਯਯ ਕਲਪਤੇ ॥ ੨੬ ॥
ਮਾਂ ਚ ਯੋਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰੇਣ ਭਕਤਿਯੋਗੇਨ ਸੇਵਤੇ।
ਸ ਗੁਣਾਨਸਮਤੀਤਯੈਤਾਨ੍ਬ੍ਰਹਮਭੂਯਾਯ ਕਲਪਤੇ ॥ ੨੬ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮਾਮ, ਚ, ਯਹ, ਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰੇਣ, ਭਕਤਿਯੋਗੇਨ, ਸੇਵਤੇ,
ਸਹ, ਗੁਣਾਨ, ਸਮਤੀਤਯ, ਏਤਾਨ, ਬ੍ਰਹਮਭੂਯਾਯ, ਕਲਪਤੇ ॥ ੨੬ ॥
- ਅਰਥ - ਤੇ ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ
ਹੋਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅਥਿਨਾਸੀ
ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ
ਯੋਗ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ
ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ
ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਜਾਗ੍ਰਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ
ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ
ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਦਾ
ਭਗਤ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸਭ ਜੋਤਾਂ
ਦੀ ਜੋਤ ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- ਬ੍ਰਹ੍ਮਯੋ ਹਿ ਪ੍ਰਤਿਛਾਹਮਸ੍ਰੁਤਸ੍ਯਾਕ੍ਯਯਸ੍ਯ ਚ।
ਸ਼ਾਸ੍ਵਤਸ੍ਯ ਚ ਧਰ੍ਮਸ੍ਯ ਸੁਖਸ੍ਯੈਕਾਨ੍ਤਿਕਸ੍ਯ ਚ ॥ ੨੭ ॥
ਬ੍ਰਹਮਣੋ ਹਿ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਹਮਮ੍ਰਿਤਸ੍ਯਾਵ੍ਯਯਸ੍ਯ ਚ।
ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਸ੍ਯ ਚ ਧਰਮਸ੍ਯ ਸੁਖਸ੍ਯੈਕਾਂਤਿਕਸ੍ਯ ਚ ॥ ੨੭ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਬ੍ਰਹਮਣਹ, ਹਿ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਅਹਮ, ਅਮ੍ਰਿਤਸ੍ਯ, ਅਵ੍ਯਯਸ੍ਯ, ਚ, ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਸ੍ਯ, ਚ, ਧਰਮਸ੍ਯ, ਸੁਖਸ੍ਯ, ਏਕਾਂਤਿਕਸ੍ਯ, ਚ॥ ੨੭॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਸੱਚੇ ਧਰਮ, ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਏਕਾਂਤਕ ਸੁਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਭ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਵਿਰਾਟ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਹੀ ਕਦੇ ਨਾ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਸੁਖ ਹੈ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਗੁਣਤ੍ਰਯਵਿਭਾਗ ਯੋਗੋ ਨਾਮ ਚਤੁਰਦਸ਼ੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਿਭਾਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਚੌਦਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਪੰਦਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਮਯਗਨੁਗਾਚ - ਯੁਧਿਸ਼ਠੀਮਥ: ਸ਼ਾਖਸ਼ਥਿਯੰ ਪ੍ਰਾਹੁਰਕ੍ਯਯਮ੍।
ਛੰਦਾਂਸਿ ਯਸ੍ਯ ਪ੍ਰਾਣਿਨਿ ਯਸ੍ਤੰ ਵੇਦ ਸ ਵੇਦਕਿਯੰ ॥ ੧ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਉਰਧਵਮੂਲਮਧ: ਸ਼ਾਖਸ਼ਥਿਯੰ ਪ੍ਰਾਹੁਰਕ੍ਯਯਮ੍।
ਛੰਦਾਂਸਿ ਯਸ੍ਯ ਪ੍ਰਾਣਿਨਿ ਯਸ੍ਤੰ ਵੇਦ ਸ: ਵੇਦਕਿਯੰ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਉਰਧਵਮੂਲਮ, ਅਧ ਸ਼ਾਖਸ਼, ਅਸ਼ਵਤਥਮ, ਪ੍ਰਾਹੁਰ, ਅਵਯਯਮ,
ਛੰਦਾਂਸਿ, ਯਸ੍ਯ, ਪ੍ਰਾਣਿਨਿ, ਯ, ਤਮ, ਵੇਦ, ਸਹ, ਵੇਦਕਿਯੰ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਉਪਰ ਮੂਲ (ਮੁੱਢ) ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੇਠਾਂ
ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਵਤਥ ਨੂੰ ਅਵਯਯ (ਅਭਿਨਾਸੀ) ਆਖਦੇ ਹਨ।
ਵੇਦ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦ
ਗਿਆਤਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਸਤਕ
ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਖਿਛ ਦੀ ਜੜ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰ ਸਿਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।
ਉਸ ਦਾ ਤਣਾ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੁਖਮਨਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਤੋਂ
ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ
ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਪੱਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।
ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਖਿਛ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ ਤੇ
ਮਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਿਰਾਟ
ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਸੰਜੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ
ਨਾਸਵੰਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ
ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਭਿਨਾਸੀ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ
ਸਰੀਰਕ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ
ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਸਕਿਆ
ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”
- ਅਧਸ਼੍ਰੋਧਿਯੰ ਪ੍ਰਸੂਤਾਸ੍ਤਸ੍ਯ ਸ਼ਾਖਾ ਗੁਣਪ੍ਰਵ੍ਰੁਢਾ ਵਿਭਯਪ੍ਰਵਾਲਾ:।
ਅਧਸ਼੍ਚ ਮੂਲਾਨ੍ਯਨੁਸੰਤਤਾਨਿ ਕਰਮਾਨੁਬੰਧੀਨਿ ਸਨੁ਷ਯਲੋਕੇ ॥ ੨ ॥

ਅਧਸਚੋਰਧਵੰ ਪ੍ਰਸ੍ਰਤਾਸਤਸ੍ਰਜ ਸ਼ਾਖਾ ਗੁਣਪ੍ਰਵਿਧਾ ਵਿਸ਼ਯਪ੍ਰਵਾਲਾ:।
ਅਧਸਚ ਮੂਲਾਨ੍ਯਨੁਸੰਤਤਾਨਿ ਕਰਮਾਨੁਬੰਧੀਨਿ ਮਨੁਸ਼੍ਯ ਲੋਕੇ ॥ ੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਧ, ਚ, ਉਰਧਵਮ, ਪ੍ਰਸ੍ਰਤਾਹ, ਤਸ੍ਰ, ਸ਼ਾਖਾਹ, ਗੁਣਪ੍ਰਵਿਧਾਹ,
ਵਿਸ਼ਯਪ੍ਰਵਾਲਾਹ,
ਅਧ, ਚ, ਮੂਲਾਨਿ, ਅਨੁਸੰਤਤਾਨਿ, ਕਰਮਾਨੁਬੰਧੀਨਿ, ਮਨੁਸ਼੍ਯ
ਲੋਕੇ ॥ ੨ ॥

ਅਰਥ - ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ
ਕਰੁੰਬਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਉਪਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।
ਕਰਮ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ
ਸਿੰਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾੜੀ ਰੂਪ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀ
ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਕਰੁੰਬਲਾਂ
ਪੁੰਗਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾੜਾਂ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ
ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਮਸਤਕ ਵੱਲ ਇਸ
ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਕ
ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦਾ ਕਾਰਨ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

न रूपसस्येह तथोपलभ्यते नात्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरुढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

ਨ ਰੂਪਮਸ੍ਯੇਹ ਤਥੋਪਲਭਯਤੇ ਨਾਤੋ ਨ ਚਾਦਿਨ ਚ ਸੰਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ।
ਅਸ਼੍ਵਤਥਮੇਨੰ ਸੁਵਿਰੁਢਮੂਲਮਸੰਗ ਸਸਤ੍ਰੇਣ ਦ੍ਰਿੜੇਨ ਛਿਤ੍ਵਾ ॥ ੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਰੂਪਮ, ਅਸ੍ਯ, ਇਹ, ਤਥਾ, ਉਪਲਭਯਤੇ, ਨ, ਅੰਤਹ, ਨ, ਚ,
ਆਦਿਹ, ਨ, ਚ ਸੰਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ,
ਅਸ਼ਵਤਥਮ, ਏਨਮ, ਸੁਵਿਰੁਢਮੂਲਮ, ਅਸੰਗ ਸਸਤ੍ਰੇਣ, ਦ੍ਰਿੜੇਨ,
ਛਿਤਵਾ ॥ ੩ ॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਥੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ
ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅੰਤ ਤੇ ਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਜ਼ੱਤ ਹੀ।
ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਵਤਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਸਸਤ੍ਰ
ਨਾਲ ਕੱਟੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਛ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਪੱਤਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੀਮਤਤਾ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ। ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਤੋਗੁਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਕੇ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्नात्मा न निवर्तन्ति भूयः।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी॥ ४॥

ਤਤ: ਪਦੰ ਤਤਪਰਿਮਾਰਗਿਤਵਯੰਯਸਿਮਨਗਤਾ ਨ ਨਿਵਰਤੰਤਿ ਭੂਯ:।
ਤਮੇਵ ਚਾਦਯੰ ਪੁਰੁਸ਼ੰ ਪ੍ਰਪਦਯੇ ਯਤ: ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿ: ਪ੍ਰਸ੍ਰੁਤਾ ਪੁਰਾਣੀ॥ ੪॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਤਹ, ਪਦਮ, ਤਤ, ਪਰਿਮਾਰਗਿਤਵਯਮ, ਯਸਿਮਨ, ਗਤਾਹ, ਨ,
ਨਿਵਰਤੰਤਿ, ਭੂਯਹ,
ਤਮ, ਏਵ, ਚ, ਆਦਯਮ, ਪੁਰੁਸ਼ਮ, ਪ੍ਰਪਦਯੇ, ਯਤਹ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਹ,
ਪ੍ਰਸ੍ਰੁਤਾ, ਪੁਰਾਣੀ॥ ੪॥

ਅਰਥ -

ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਪਦ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਜਿਸ ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਵਿਰਾਟ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜ ਸਕੇ, ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”

निर्मलमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

ਨਿਰਮਾਨ ਮੋਹਾ ਜਿਤ ਸੰਗ ਦੋਸ਼ਾ ਅਧਯਾਤਮ ਨਿਤਯਾਹ

ਵਿਨਿਵ੍ਰਤਕਾਮਾਹ।

ਦਵੰਦੈਵਿਵਿਮੁਕਤਾ: ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਗਛੰਤਮੂਢਾ: ਪਦਮਵਯੰ
ਤਤ ॥ ੫ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨਿਰਮਾਨ ਮੋਹਾਹ, ਜਿਤ ਸੰਗ ਦੋਸ਼ਾਹ, ਅਧਯਾਤਮ ਨਿਤਯਾਹ,
ਵਿਨਿਵ੍ਰਤਕਾਮਾਹ,

ਦਵੰਦੈਵਹ, ਵਿਮੁਕਤਾਹ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਹ, ਗਛੰਤਿ, ਅਮੂਢਾਹ,
ਪਦਮ, ਅਵਯਯਮ, ਤਤ ॥ ੫ ॥

ਅਰਥ -

ਮਾਨ ਤੇ ਮੋਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗ ਦੋਸ਼ ਜੋ ਜਿੱਤ
ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਚ ਨਿਤ ਲੀਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
ਕਾਮਨਾ ਨਿਵਰਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੇ ਝਗੜੇ ਤੋਂ
ਮੁਕਤ ਹਨ, ਉਹ ਬਿਬੇਕੀ ਜਨ ਉਸ ਅਵਯਯ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ
ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਮਝ ਸਕੇ
ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ
ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਕਰਕੇ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਹੋਂਦ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਅਬਿਨਾਸੀ
ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ
ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।

यद्ਗत्वा न निवर्तन्ते तद्भास परमं मम ॥ ੬ ॥

ਨ ਤਦਭਾਸਯਤੇ ਸੂਰਯੋ ਨ ਸ਼ਸ਼ਾਂਕੋ ਨ ਪਾਵਕ:।

ਯਦਗਤਵਾ ਨ ਨਿਵਰਤੰਤੇ ਤਧਾਮ ਪਰਮੰ ਮਮ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਨ, ਤਤ, ਭਾਸਯਤੇ, ਸੂਰਯਹ, ਨ ਸ਼ਸ਼ਾਂਕਹ, ਨ, ਪਾਵਕਹ,

ਯਤ, ਗਤਵਾ, ਨ, ਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਤਤ, ਧਾਮ, ਪਰਮਮ, ਮਮ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ -

ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸੂਰਜ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ
ਅਗਨੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਉਹੀ
ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਵਿਕਰਾਲ ਕਾਲ ਨੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”

ਸਮੈਵਾਂਸ਼ੋ ਜੀਵਲੋਕੇ ਜੀਵਭੂਤ: ਸਨਾਤਨ:।

ਸਨ:ਥਠਾਨੀਂਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸਥਾਨਿ ਕ੍ਰਬੰਠਿ॥ ੭॥

ਮਮੈਵਾਂਸ਼ੋ ਜੀਵਲੋਕੇ ਜੀਵਭੂਤ: ਸਨਾਤਨ:।

ਮਨ: ਸ਼ਸ਼ਠਾਨੀਂਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸਥਾਨਿ ਕ੍ਰਸ਼ਤਿ॥ ੭॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਮ, ਏਵ, ਅੰਸ਼ਹ, ਜੀਵ ਲੋਕੇ, ਜੀਵ ਭੂਤਹ, ਸਨਾਤਨਹ,
ਮਨਹ ਸ਼ਸ਼ਠਾਨਿ, ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸਥਾਨਿ, ਕ੍ਰਸ਼ਤਿ॥ ੭॥

ਅਰਥ - ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਜੀਵ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੀਵ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਨ ਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ੈ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਸ਼ੈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਤਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਸ਼ਰੀਰੰ ਯਦਗਯੋਤਿ ਯਚ੍ਚਾਪ੍ਯੁਕ੍ਰਾਸਤੀਸ਼ਵਰ:।

ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵੈਤਾਨਿ ਸੰਯਾਤਿ ਗਾਯੁਰੰਧਾਨਿਗਾਸ਼ਯਾਤ੍॥ ੮॥

ਸਰੀਰੰ ਯਦਵਾਪਨੋਤਿ ਯਚਾਪਯੁਤਕ੍ਰਮਤੀਸ਼੍ਵਰ:।

ਗ੍ਰਹੀਤਵੈਤਾਨਿ ਸੰਯਾਤਿ ਵਾਯੂਗੰਧਾਨਿਵਾਸ਼ਯਾਤ੍॥ ੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰੀਰਮ, ਯਤ, ਅਵਾਪਨੋਤਿ, ਯਤ, ਚ, ਅਪਿ, ਉਤਕ੍ਰਮਤਿ,
ਈਸ਼ਵਰਹ,
ਗ੍ਰਹੀਤਵਾ, ਏਤਾਨਿ, ਸੰਯਾਤਿ, ਵਾਯੂਹ, ਗੰਧਾਨ, ਇਵ,
ਆਸ਼ਯਾਤ॥ ੮॥

ਅਰਥ - ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਜਦ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਗੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਗੰਧ ਨੂੰ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਗੰਧ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਗੰਧ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ

ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੀਮਤਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ੯ ॥

ਸ਼ਰੋਤ੍ਰੰ ਚਕ੍ਸ਼ੁ: ਸਪਰਸ਼ਨੰ ਚ ਰਸਨੰ ਘ੍ਰਾਣਮੇਵ ਚ।
ਅਧਿਸ਼ਠਾਯ ਮਨਸ਼੍ਚਾਯੰ ਵਿਸ਼ਯਾਨੁਪਸੇਵਤੇ ॥ ੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ਰੋਤ੍ਰਮ, ਚਕ੍ਸ਼ੁਹ, ਸਪਰਸ਼ਨਮ, ਚ, ਰਸਨਮ, ਘ੍ਰਾਣਮ, ਏਵ, ਚ, ਅਧਿਸ਼ਠਾਯ, ਮਨਹ, ਚ, ਅਯਮ, ਵਿਸ਼ਯਾਨ, ਉਪਸੇਵਤੇ ॥ ੯ ॥
- ਅਰਥ - ਇਹ ਕੰਨ, ਅੱਖਾਂ, ਚਮੜੀ, ਜੀਭ, ਨੱਕ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕੰਨ, ਅੱਖਾਂ, ਚਮੜੀ, ਸੁਆਦ ਤੇ ਗੰਧ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः॥ ੧੦ ॥
- ਉਤਕ੍ਰਾਮੰਤੰ ਸਥਿਤੰ ਵਾਪਿ ਭੁੰਜਾਨੰ ਵਾ ਗੁਣਾਂਵਿਤਮ।
ਵਿਮੂਢਾ ਨਾਨੁਪਸ਼੍ਯੰਤਿ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ ਗਿਆਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼: ॥ ੧੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਉਤਕ੍ਰਾਮੰਤਮ, ਸਥਿਤਮ, ਵਾ, ਅਪਿ, ਭੁੰਜਾਨਮ, ਵਾ, ਗੁਣਾਂਵਿਤਮ, ਵਿਮੂਢਾਹ, ਨ, ਅਨੁਪਸ਼੍ਯੰਤਿ, ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ, ਗਿਆਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਹ ॥ ੧੦ ॥
- ਅਰਥ - ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਿਆਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੂਰਖ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਗਿਆਨ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ।”

यतन्तो योगिनश्चैतन् पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

ਯਤੰਤੋ ਯੋਗਿਨਸ਼ਚੈਨੰ ਪਸ਼ਯੰਤਯਾਤਮਨਯਵਸਥਿਤਮ ।
ਯਤੰਤੋਅਪਯਕ੍ਰਿਤਾਤਮਾਨੋ ਨੈਨੰ ਪਸ਼ਯੰਤਯਚੇਤਸਃ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤੰਤਹ, ਯੋਗਿਨਹ, ਚ, ਏਨਮ, ਪਸ਼ਯੰਤਿ, ਆਤਮਨਿ, ਅਵਸਥਿਤਮ,
ਯਤੰਤਹ, ਅਪਿ, ਅਕ੍ਰਿਤਾਤਮਾਨਹ, ਨ, ਏਨਮ, ਪਸ਼ਯੰਤਿ,
ਅਚੇਤਸਹ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ - ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਥਿਬੇਕੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ
ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਪਾਂਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ
ਕਰਮ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰੁਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ
ਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਤੋਂ ਉਲਟ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ
ਜਾਗ੍ਰੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ
ਮੌਜੂਦ, ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਹੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ
ਪਾਂਦੇ।”

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि सामकम् ॥ १२ ॥

ਯਦਾਦਿਤਯਗਤੰ ਤੇਜੋ ਜਗਦਭਾਸਯਤੇਅਖਿਲਮ ।
ਯਚੰਦ੍ਰਮਸਿ ਯਚਾਗਨੌ ਤਤੇਜੋ ਵਿਧਿ ਮਾਮਕਮ ॥ ੧੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਆਦਿਤਯ ਗਤਮ, ਤੇਜਹ, ਜਗਤ, ਭਾਸਯਤੇ, ਅਖਿਲਮ,
ਯਤ, ਚੰਦ੍ਰਮਸਿ, ਯਤ, ਚ, ਅਗਨੌ, ਤਤ, ਤੇਜਹ, ਵਿਧਿ,
ਮਾਮਕਮ ॥ ੧੨ ॥

ਅਰਥ - ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਜੋ ਤੇਜ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ,
ਜੋ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਤੇਜ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ
ਹੀ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਧੀ
ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ ਕਿ
ਉਹ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਦਾ ਮਹਾਨ ਤੇਜ
ਹੀ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਤੇਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਗਨੀ
ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ

ਮਹਾਨ ਤੇਜ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਜ ਹੀ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਚਹੁੰ ਪਾਸੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਗਾਸਾਵਿਝਯ ਚ ਮ੍ਰੁਗਾਨਿ ਧਾਰਯਾਸ੍ਯਹਮੋਜਸਾ।

ਪੁਞਾਸਿ ਚੌਥਥੀ: ਸਰ੍ਵਾ: ਸੋਮੋ ਮ੍ਰੁਗਾ ਰਸਾਤਮਕ:॥ ੧੩ ॥

ਗਾਮਾਵਿਸ਼ਜ ਚ ਭੂਤਾਨਿ ਧਾਰਯਾਮਯਹਮੋਜਸਾ।

ਪੁਸ਼ਣਾਮਿ ਚੌਸ਼ਥੀ: ਸਰਵਾ: ਸੋਮੋ ਭੂਤਵਾ ਰਸਾਤਮਕ:॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਗਾਮ, ਆਵਿਸ਼ਯ, ਚ, ਭੂਤਾਨਿ, ਧਾਰਯਾਮਿ, ਅਹਮ, ਓਜਸਾ, ਪੁਸ਼ਣਾਮਿ, ਚ, ਔਸ਼ਥੀਹ, ਸਰਵਾਹ, ਸੋਮਹ, ਭੂਤਵਾ, ਰਸਾਤਮਕਹ ॥ ੧੩ ॥

ਅਰਥ -

ਤੇ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਲੋਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਰਸਾਤਮਕ ਸੋਮ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਔਸ਼ਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਅਦਿਸ਼ਟ ਪਰਮ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਨੱਛਤਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਸ ਹੋ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਔਸ਼ਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਅਹੰ ਵੈਸ਼ਾਨਰੋ ਮ੍ਰੁਗਾ ਪ੍ਰਾਣਿਨਾਂ ਦੇਹਸਾਸ਼ਿਤ:।

ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨਸਮਾਯੁਕਤ: ਪਚਾਸ੍ਯੰ ਚਤੁਰ੍ਵਿਧਮ੍ ॥ ੧੪ ॥

ਅਹੰ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰੋ ਭੂਤ੍ਵਾ ਪ੍ਰਾਣਿਨਾਂ ਦੇਹਮਾਸ਼ਿਤ:।

ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨਸਮਾਯੁਕਤ: ਪਚਾਮਯੰਨੰ ਚਤੁਰ੍ਵਿਧਮ੍ ॥ ੧੪ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਅਹਮ, ਵੈਸ਼ਵਾਨਰਹ, ਭੂਤ੍ਵਾ, ਪ੍ਰਾਣਿਨਾਮ, ਦੇਹਮ, ਆਸ਼ਰਿਤਹ, ਪ੍ਰਾਣਾਪਾਨਸਮਾਯੁਕਤਹ, ਪਚਾਮਿ, ਅੰਨਮ, ਚਤੁਰ੍ਵਿਧਮ ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥ -

ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਪਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਉਦਮਾਂ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्॥ १५॥

ਸਰਵਸਯ ਚਾਹੰ ਹਰਦਿ ਸੰਨਿਵਿਸ਼੍ਟੋ ਮਤਃ ਸਮਿਰਤ੍ਰਿਗਿਆਨਮਪੋਹਨੰ ਚ।
ਵੇਦੈਸ਼ਚ ਸਰਵੇਰਹਮੇਵ ਵੇਦਯੋ ਵੇਦਾਂਤਕ੍ਰਿਦਵੇਦਵਿਦੇਵ ਚਾਹਮ॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਰਵਸਯ, ਚ, ਅਹਮ, ਹਰਦਿ, ਸੰਨਿਵਿਸ਼ਟਹ, ਮਤਹ, ਸਮਿਰਤਿਹ,
ਗਿਆਨਮ, ਅਪੋਹਨਮ, ਚ,
ਵੇਦੈਹ, ਚ, ਸਰਵੇਹ, ਅਹਮ, ਏਵ, ਵੇਦਯਹ, ਵੇਦਾਂਤਕ੍ਰਿਤ,
ਵੇਦਵਿਤ, ਏਵ, ਚ, ਅਹਮ॥ ੧੫॥

ਅਰਥ -

ਮੈਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਾਂ, ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਗਿਆਨ
ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਮੈਂ
ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹਾਂ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਮੈਂ ਹੀ
ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਹੀ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ
ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੋ ਕੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਉਹੀ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ
ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਰੇਕ ਗਿਆਨ ਦੁਬਿਧਾ
ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿਬੇਕ, ਜਾਣਨ ਯੋਗ, ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੇ
ਜਾਣਨ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ
ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ ੧੬॥

ਦ੍ਵਾਵਿਮੋ ਪੁਰਸ਼ੋ ਲੋਕੇ ਖਰਸ਼ਾਖਰ ਏਵ ਚ।

ਖਰਃ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ ਕੂਟਸਥੋਅਖਰ ਉਚਯਤੇ॥ ੧੬॥

ਪਦਛੇਦ -

ਦਵੋ, ਇਮੋ, ਪੁਰਸ਼ੋ, ਲੋਕੇ, ਖਰਹ, ਚ, ਅਖਰਹ, ਏਵ, ਚ,
ਖਰਹ, ਸਰਵਾਣਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਕੂਟਸਥਹ, ਅਖਰਹ, ਉਚਯਤੇ॥ ੧੬॥

ਅਰਥ -

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਾਸਵੰਤ ਤੇ ਅਭਿਨਾਸੀ ਇਹ ਦੋ ਹੀ ਪੁਰਖ ਹਨ।
ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਸਵੰਤ ਹਨ ਤੇ ਅਟੱਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਅਭਿਨਾਸੀ
ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਖ ਹਸਤੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਰੀਰ
ਜੋ ਤੁੱਛ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੁੱਛ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ
ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਸੁਦੇਵ ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ
ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਨਾਤਨ ਅਭਿਨਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀਆਂ

ਵੱਲੋਂ ਅਟੱਲ ਅਨਸ਼ਵਰ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ।”

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ १७॥

ਉਤਮ: ਪੁਰੁਸ਼ ਸਤਵਨਯ: ਪਰਮਾਤਮੇਤ੍ਯੁਦਾਹ੍ਰੁਤ:।

ਯੋ ਲੋਕਤ੍ਰਯਮਾਵਿਸ਼੍ਯ ਬਿਭ੍ਰੁਤ੍ਯਵਯਯ ਈਸ਼ਵਰ:॥ ੧੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਉਤਮਹ, ਪੁਰੁਸ਼, ਤੁ, ਅਨਯਹ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਇਤਿ, ਉਦਾਹ੍ਰੁਤਹ,
ਯਹ, ਲੋਕਤ੍ਰਯਮ, ਆਵਿਸ਼੍ਯ, ਬਿਭ੍ਰੁਤਿ, ਅਵਯਯਹ, ਈਸ਼ਵਰਹ॥
੧੭॥

ਅਰਥ -

ਉਤਮ ਪੁਰੁਖ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਰੁਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲ ਉਤਮ ਪੁਰੁਖ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰੁਖ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।”

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ ੧੮॥

ਯਸਮਾਤਖਰਮਤੀਤੋਅਹਮਖਰਾਦਪਿ ਚੋਤਮ:।

ਅਤੋਅਸਿਮ ਲੋਕੇ ਵੇਦੇ ਚ ਪ੍ਰਥਿਤ: ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ:॥ ੧੮॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਸਮਾਤ, ਖਰਮ, ਅਤੀਤਹ, ਅਹਮ, ਅਖਰਾਤ, ਅਪਿ, ਚ, ਉਤਮਹ,
ਅਤਹ, ਅਸਿਮ, ਲੋਕੇ, ਵੇਦੇ, ਚ, ਪ੍ਰਥਿਤਹ, ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਹ॥ ੧੮॥

ਅਰਥ -

ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਨਾਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸੀ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਮ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨਾਸਵੰਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਉਸ ਚੈਤੰਨ ਸੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ।”

ਯੋ ਸਾਮੇਕਸਸੰਸ੍ਰੁਛੋ ਜਾਨਾਤਿ ਪੁਰੁਥੋਜਸਮ੍।
ਸ ਸਰਵਿਕ੍ਰਿਜਤਿ ਸਾਂ ਸਰਵੰਭਾਵੇਨ ਆਰਤ ॥ ੧੯ ॥

ਯੋ ਮਾਮੇਵਮਸੰਸ੍ਰੁਛੋ ਜਾਨਾਤਿ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਮ।
ਸ ਸਰਵਵਿਦਭਜਤਿ ਮਾਂ ਸਰਵਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ ॥ ੧੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਮਾਮ, ਏਵਮ, ਅਸੰਸ੍ਰੁਛਹ, ਜਾਨਾਤਿ, ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਮ,
ਸਹ, ਸਰਵਵਿਦ, ਭਜਤਿ, ਮਾਮ, ਸਰਵਭਾਵੇਨ, ਭਾਰਤ ॥ ੧੯ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਭਾਰਤ! ਜੋ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ,
ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨਹਾਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹੀ ਆਰਾਧਨਾ
ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰੁਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ
ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਅਨੰਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ
ਉਸ ਨੂੰ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਕਾਲ ਦੀ
ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ
ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਗਿਆਨੀ ਹਰ
ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ
ਉਸ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं सयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्वात्कृतकृत्यश्च ਆਰਤ ॥ ੨੦ ॥

ਇਤਿ ਗੁਹਤਮੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮਿਦ ਮੁਕਤੰ ਮਯਾਨਘ।
ਏਤਦਬੁਧਵਾ ਬੁਧਿਮਾਨਸ੍ਯਾਤਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤ੍ਯਸ਼ਚ ਭਾਰਤ ॥ ੨੦ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਇਤਿ, ਗੁਹਤਮਮ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ, ਇਦਮ, ਉਕਤਮ, ਮਯਾ, ਅਨਘ,
ਏਤਤ, ਬੁਧਵਾ, ਬੁਧਿਮਾਨ, ਸ੍ਯਾਤ, ਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤ੍ਯਹ, ਚ, ਭਾਰਤ ॥
੨੦ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਮੈਂ
ਆਖਿਆ। ਹੇ ਭਾਰਤ! ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨਵੰਤ ਤੇ
ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰੁਖ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ
ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਗੁਪਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ
ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਨ
ਪੁਰੁਖ ਸਭ ਕਾਮਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ ਯੋਗੋ ਨਾਮ ਪੰਚਦਸ਼ੋ ਅਧਯਾਯः।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ ਪੰਚਦ੍ਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ
ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਸ਼੍ਰੀਮਗਵਾਨੁਕਾਥ - ਅਮਯੰ ਸਤ੍ਵਸੰਸ੍ਰੁਢਿਯੋਗਯੋਗਯਵਰਿਥਿਤਿ:।
ਦਾਨੰ ਦਮਸ਼੍ਚ ਯਜ਼ਸ਼੍ਚ ਸ੍ਵਾਘ੍ਯਾਯਰ੍ਜ੍ਤਪ ਆਰ੍ਜਕ੍ਵਮ੍ ॥ ੧ ॥
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਥ - ਅਭਯੰ ਸਤ੍ਵਸੰਸ੍ਰੁਢਿਯੋਗਯੋਗਯੋਗਯਵਰਿਥਿਤਿ:।
ਦਾਨੰ ਦਮਸ਼੍ਚ ਯਗਸ਼੍ਚ ਸ੍ਵਾਧ੍ਯਾਯਰ੍ਜ੍ਤਪ ਆਰ੍ਜਕ੍ਵਮ੍ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਭਯਮ, ਸਤ੍ਵਸੰਸ੍ਰੁਢਿਯੋ, ਗਿਅਾਨਯੋਗ, ਵ੍ਯਵਰਿਥਿਤਿਹ,
ਦਾਨਮ, ਦਮਹ, ਚ, ਯਗਹ, ਚ, ਸ੍ਵਾਧ੍ਯਾਯਹ, ਤਪਹ, ਆਰ੍ਜਕ੍ਵਮ ॥
੧ ॥
- ਅਰਥ - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਅਭੈ, ਸਤੋ, ਸ਼ੁਧੀ, ਗਿਆਨ ਤੇ
ਯੋਗ ਵਿਚ ਨੇਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਾਨ, ਦਮਨ, ਯਗ, ਅਧਿਐਨ, ਤਪ
ਤੇ ਸਰਲਤਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ
ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ, ਸਾਰੀ
ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਚੈਤੰਨ
ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ
ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਸਵੈ
ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ
ਲਈ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ
ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ
ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਦਿਆ ਦਾਨ
ਰੂਪੀ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”
- ਅਹਿੰਸਾ ਸਤ੍ਯਸਕ੍ਰੋਧਸ੍ਤ੍ਯਾਗ: ਸ਼ਾਂਤਿਰਪੈਸ਼ੁਨਮ੍।
ਦਯਾਮ੍ਰੁਤੇਬਲੋਲੁਪ੍ਤਵੰ ਸਾਦ੍ਰਵੰ ਫੀਰਚਾਪਲਮ੍ ॥ ੨ ॥
- ਅਹਿੰਸਾ ਸਤ੍ਯਮ ਕ੍ਰੋਧਸਤ੍ਯਾਗ: ਸ਼ਾਂਤਿਰਪੈਸ਼ੁਨਮ।
ਦਯਾਭੂਤੇਸ਼੍ਚਲੋਲੁਪ੍ਤਵੰ ਮਾਰਦਵੰ ਗ੍ਰੀਰਚਾਪਲਮ ॥ ੨ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਯਮ, ਅਕ੍ਰੋਧ, ਤਯਾਗ, ਸ਼ਾਂਤਿਹ, ਅਪੈਸ਼ੁਨਮ, ਦਯਾ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਅਲੋਲੁਪਤ੍ਵਮ, ਮਾਰਦਵਮ, ਹ੍ਰੀਹ, ਅਚਾਪਲਮ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਿ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਤਿਆਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਲੋਭ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਮਿੱਠਾਪਣ, ਲਾਜ ਤੇ ਚਲਾਕੀ ਦਾ ਅਭਾਵ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੀਮਤਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮ ਸਤਿ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਤਿ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਜੋ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਤਿ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਿਰ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਕੋਮਲ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।”
- ਰੇਯ: ਖਸਾ ਧ੍ਰਿਤਿ: ਯੋਯਸਦ੍ਰੋਹੋ ਨਾਤਿਸਾਨਿਤਾ।
 ਭਕ੍ਤਿ ਸੰਪਦੰ ਫੈਵੀਸਮਿਯਾਤਸਯ ਖਾਰਯ ॥ ੩ ॥
- ਤੇਜ: ਖਿਮਾ ਧ੍ਰਿਤਿ: ਸ਼ੋਚਮ ਦ੍ਰੋਹੋ ਨਾਤਿਮਾਨਿਤਾ।
 ਭਵੰਤਿ ਸੰਪਦੰ ਚੈਵੀਮਭਿਜਾਤਸਯ ਭਾਰਤ ॥ ੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤੇਜਹ, ਖਿਮਾ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ, ਸ਼ੋਚਮ, ਅਦ੍ਰੋਹ:, ਨਾਤਿ ਮਾਨਿਤਾ, ਭਵੰਤਿ, ਸੰਪਦਮ, ਚੈਵੀਮ, ਅਭਿਜਾਤਸਯ, ਭਾਰਤ ॥ ੩ ॥
- ਅਰਥ - ਤੇਜ, ਖਿਮਾ, ਧੀਰਜ, ਸ਼ੋਚਮਤਾ, ਦ੍ਰੋਹ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਮਾਨ ਪੁਣੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਹੇ ਭਾਰਤ! ਰੱਬੀ ਸੰਪਦਾ ਨਾਲ ਜਨਮੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਤੇਜਸਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੇਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਚਹੁੰ ਪਾਸੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਇਕਾਗ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖਿਮਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤਪ ਕੇ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮ ਤੇਜਸਰੂਪ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ

ਅਭਿਮਾਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਉਸ ਪਰਮ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਦਿਬ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

दक्षो दर्पोऽभिसानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम्॥ ४॥

ਦੱਬੋ ਦਰਪੋਅਭਿਮਾਨਸ਼ੁ ਕ੍ਰੋਧ: ਪਾਰੁਸ਼ਯਮੇਵ ਚ।
ਅਗਿਆਨੰ ਚਾਭਿਜਾਤਸਯ ਪਾਰਥ ਸੰਪਦਮਾਸੁਰੀਮ॥ ੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੰਬਹ, ਦਰਪਹ, ਅਭਿਮਾਨਹ, ਚ, ਕ੍ਰੋਧਹ, ਪਾਰੁਸ਼ਯਮ, ਏਵ, ਚ,
ਅਗਿਆਨਮ, ਚ, ਅਭਿਜਾਤਸਯ, ਪਾਰਥ, ਸੰਪਦਮ, ਆਸੁਰੀਮ॥ ੪॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਪਖੰਡ, ਹੰਕਾਰ, ਅਭਿਮਾਨ, ਕ੍ਰੋਧ, ਰੁੱਖੀ ਬੋਲੀ ਤੇ
ਅਗਿਆਨ ਵੀ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਨਾਲ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ
ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ
ਵਿਅਰਥ ਦਾ ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਛੋਟੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ
ਕ੍ਰੋਧੀ ਤੇ ਮੰਦੇ ਬਚਨ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ
ਅਨਜਾਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ।”

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
मा शुचः संपदं दैवीसमिजातोऽसि पाण्डव॥ ५॥

ਦੈਵੀ ਸੰਪਦ੍ਰਿਮੋਕਸ਼ਾਯ ਨਿਬੰਧਾਯਾਸੁਰੀ ਮਤਾ।
ਮਾ ਸ਼ੁਚ: ਸੰਪਦੰ ਦੈਵੀਮਭਿਜਾਤੋਅਸਿ ਪਾਂਡਵ॥ ੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੈਵੀ, ਸੰਪਤ, ਵਿਮਕੋਸ਼ਾਯ, ਨਿਬੰਧਾਯ, ਆਸੁਰੀ, ਮਤਾ,
ਮਾ, ਸ਼ੁਚਹ, ਸੰਪਦਮ, ਦੈਵੀਮ, ਅਭਿਜਾਤਹ, ਅਸਿ, ਪਾਂਡਵ॥ ੫॥

ਅਰਥ - ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਮੋਖ ਲਈ ਤੇ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਬੰਧਨ ਲਈ ਮੰਨੀ
ਗਈ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਤੁਸੀਂ ਸੋਗ ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ
ਨਾਲ ਜੰਮੇ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ
ਜਾਣ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਠੇ ਹੋਏ ਮਹਾਪੁਰਖ, ਮੌਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ

ਜਾਣ ਕੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਤ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ, ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਨ, ਆਸੁਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

ਛੈ ਮੂਤਸਗੋਂ ਲੋਕੇਂ ਸਿਸਿਨਦੈਵ ਆਸੁਰ ਏਕ ਚ।
 ਦੈਵੋ ਵਿਸਤਰਸ਼ਾ: ਪ੍ਰੋਕਤ ਆਸੁਰੰ ਪਾਰਥ ਸੇ ਸ੍ਰਣੁ ॥ ੬ ॥

ਦੂੰ ਭੂਤਸਰਗੋਂ ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਦੈਵ ਆਸੁਰ ਏਵ ਚ।
 ਦੈਵੋ ਵਿਸਤਰਸ਼: ਪ੍ਰੋਕਤ ਆਸੁਰੰ ਪਾਰਥ ਸੇ ਸ੍ਰਣੁ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਦੂੰ, ਭੂਤਸਰਗੋਂ, ਲੋਕੇ, ਅਸਿਮਨ, ਦੈਵਹ, ਆਸੁਰਹ, ਏਵ, ਚ,
 ਦੈਵਹ, ਵਿਸਤਰਸ਼ਹ, ਪ੍ਰੋਕਤਹ, ਆਸੁਰਮ, ਪਾਰਥ, ਸੇ, ਸ੍ਰਣੁ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਤੇ ਆਸੁਰੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਆਖੀ ਗਈ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾਉ ਸੁਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਦਿਬ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਆਸੁਰੀ ਵਿਅਕਤੀ।

ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਦੱਸਣ ਪਿਛੋਂ ਆਸੁਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਔਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿੰ ਚ ਨਿਵ੍ਰਿਤਿੰ ਚ ਜਨਾ ਨ ਵਿਦੁਰਾਸੁਰਾ:।
 ਨ ਸ਼ੌਚੰ ਨਾਪਿ ਚਾਚਾਰੋ ਨ ਸਤਯੰ ਤੇਸੁ ਵਿਘ੍ਰੇ ॥ ੭ ॥

ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿੰ ਚ ਨਿਵ੍ਰਿਤਿੰ ਚ ਜਨਾ ਨ ਵਿਦੁਰਾਸੁਰਾ:।
 ਨ ਸ਼ੌਚੰ ਨਾਪਿ ਚਾਚਾਰੋ ਨ ਸਤਯੰ ਤੇਸੁ ਵਿਦਯਤੇ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਚ, ਨਿਵ੍ਰਿਤਿਮ, ਚ, ਜਨਾਹ, ਨ, ਵਿਦੁਹ, ਆਸੁਰਾਹ,
 ਨ, ਸ਼ੌਚਮ, ਨ, ਅਪਿ, ਚ, ਆਚਾਰਹ, ਨ, ਸਤਯਮ, ਤੇਸੁ, ਵਿਦਯਤੇ ॥
 ੭ ॥

ਅਰਥ -

ਆਸੁਰੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁੱਚਮਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਆਚਰਨ ਤੇ ਨਾ ਸਤਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਸਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ। ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਝੂਠਾ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

ਅਸਤਯਮ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠੰ ਤੇ ਜਗਦਾਹੁਰਨੀਸ਼੍ਵਰਮ।

ਅਪਰਸਪਰਸੰਭੂਤੰ ਕਿਮਨਯਤਕਾਮਹੈਤੁਕਮ ॥ ੮ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਸਤਯਮ, ਅਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਮ, ਤੇ, ਜਗਤ, ਆਹੁਹ, ਅਨੀਸ਼੍ਵਰਮ, ਅਪਰਸਪਰਸੰਭੂਤਮ, ਕਿਮ, ਅਨਯਤ, ਨਾਮਹੈਤੁਕਮ ॥ ੮ ॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਆਧਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਸੀ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਾਮ ਦੇ ਸਬੱਬ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੀ?

ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ। ਉਹ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਰਸਾਇਨਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁਖ ਰਸ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਅਭਿਨਾਸੀ ਈਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ, ਅਭਿਨਾਸੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸਤਿ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਤਿ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

ਏਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਮਵਸ਼੍ਟਭਯ ਨਸ਼ਟਾਤਮਾਨੋਅਲਪਬੁਧਯਃ।

ਪ੍ਰਭਵੰਤਯੁਗ੍ਰਕਰਮਾਣਃ ਕਸ਼ਯਾਯ ਜਗਤੋਅਹਿਤਾਃ ॥ ੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਏਤਾਮ, ਦਿਸ਼ਟਿਮ, ਅਵਸ਼ੁਭਯ, ਨਸ਼ਟਾਤਮਾਨਹ, ਅਲਪ ਬੁਧਯਹ, ਪ੍ਰਭਵੰਤਿ, ਉਗ੍ਰਕਰਮਾਣਹ, ਕਸ਼ਯਾਯ, ਜਗਤਹ, ਅਹਿਤਾਹ ॥ ੯ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਏ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਤ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜੰਮਦੇ ਹਨ।”
- ਕਾਮਸਾਸ਼ਿਤ੍ਯ ਦੁ਷੍ਚਰੰ ਦਸ਼ਮਾਨਸਦਾਚਿਤਾ:।
ਸੋਛਾਦ੍ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵਾਸਦ੍ਗ੍ਰਾਹਾਨ੍ਰਥਰੰਨੇਸ਼ੁਚਿਕ੍ਰਿਤਾ:॥ ੧੦ ॥
ਕਾਮਸਾਸ਼ਿਤ੍ਯ ਦੁਸ਼ਪੂਰੰ ਦੰਭਮਾਨਮਦਾਨਵਿਤਾ:।
ਮੋਹਾਦ ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵਾਅਸਦ ਗ੍ਰਾਹਾਨਪ੍ਰਵਰਤੰਤੇਅਸੁਚਿਵਰਤਾ:॥ ੧੦ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਮਮ, ਆਸ਼ਿਤਯ, ਦੁਸ਼ਪੂਰਮ, ਦੰਭਮਾਨਮਦਾਨਵਿਤਾਹ, ਮੋਹਾਤ, ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵਾ, ਅਸਦ ਗ੍ਰਾਹਾਨ, ਪ੍ਰਵਰਤੰਤੇ, ਅਸੁਚਿਵਰਤਾਹ ॥ ੧੦ ॥
- ਅਰਥ - ਦੰਭ, ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗੰਦੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੋਹ ਤੋਂ ਮਿਥਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਕਾਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਂ ਸਦਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਮਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਆਸਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਪੂਜਕਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਮਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੂਰਖ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”

ਚਿੰਤਾਮਧਿਰਿਮੇਯਾਂ ਚ ਪ੍ਰਲਯਾਨ੍ਤਾਮੁਪਾਸ਼ਿਤਾ:।

ਕਾਸੋਪਭੋਗਪਰਮਾ ਏਤਾਥਦਿਤਿ ਨਿਸ਼ਿਕ੍ਰਿਤਾ:॥ ੧੧ ॥

ਚਿੰਤਾਮਪਰਿਮੇਯਾਂ ਚ ਪ੍ਰਲਯਾਂਤਾਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤਾ:।
ਕਾਮੋਪਭੋਗਪਰਮਾ ਏਤਾਵਦਿਤਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤਾ:॥ ੧੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਚਿੰਤਾਮ, ਅਪਰਿਮੇਯਾਮ, ਚ, ਪ੍ਰਲਯਾਂਤਾਮ, ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਾਹ,
ਕਾਮੋਪਭੋਗ ਪਰਮਾਹ, ਏਤਾਵਤ, ਇਤਿ, ਨਿਸ਼ਚਿਤਾਹ॥ ੧੧॥
- ਅਰਥ - ਮੌਤ ਤਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਬੇਅੰਤ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਵਿਚ
ਲੀਨ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ
ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਚਿੰਤਾਗ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਨ
ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ
ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ
ਦੇ ਸੰਤੋਖ ਸਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ
ਸਮਝਦੇ ਹਨ।”

ਆਸ਼ਾਪਾਸ਼ਸ਼ਤੈਰਬਛਾ: ਕਾਮਕ੍ਰੋਧਪਰਾਯਯਾ:।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्॥ ੧੨॥

ਆਸ਼ਾਪਾਸ਼ਸ਼ਤੈਰਬਧਾ: ਕਾਮਕ੍ਰੋਧ ਪਰਾਯਣਾ:।
ਈਹੰਤੇ ਕਾਮ ਭੋਗਾਰਥ ਮਨਯਾਯੇਨਾਰਥ ਸੰਚਯਾਨ॥ ੧੨॥

- ਪਦਛੇਦ - ਆਸ਼ਾਪਾਸ਼ਸ਼ਤੈਰ, ਬਧਾਹ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਪਰਾਯਣਾਹ,
ਈਹੰਤੇ, ਕਾਮ ਭੋਗਾਰਥਮ, ਅਨਯਾਯੇਨ, ਅਰਥ ਸੰਚਯਾਨ॥ ੧੨॥
- ਅਰਥ - ਆਸ ਦੇ ਸੈਕੜਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ
ਵਾਲੇ ਕਾਮ ਭੋਗ ਲਈ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਕੇ ਧਨ ਜੋੜਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ
ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਨੇਕ ਕਾਮਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਮਨਾ ਦੇ
ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰੋਧ
ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਡੇ
ਦੌਲਤਮੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣ
ਲਗੇਗੀ। ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਆਸ਼ੁਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨ
ਜੋੜਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਪਰਾਧ ਸਹਿਜੇ ਕਰਨ
ਲਗਦੇ ਹਨ।”

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्॥ ੧੩॥

ਇਦਮਦ ਮਯਾ ਲਬਧਮਿਮੰ ਪ੍ਰਾਪਸਯੇ ਮਨੋਰਥਮ।
ਇਦਮਸਤੀਦਮਪਿ ਮੇ ਭਵਿਸ਼ਯਤਿ ਪੁਨਰਧਨਮ॥ ੧੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਇਦਮ, ਅਦ, ਮਯਾ, ਲਬਧਮ, ਇਮਮ, ਪ੍ਰਾਪਸਯੇ, ਮਨੋਰਥਮ,
ਇਦਮ, ਅਸਿਤ, ਇਦਮ, ਅਪਿ, ਮੇ, ਭਵਿਸ਼ਯਤਿ, ਪੁਨਹ, ਧਨਮ॥
੧੩॥

ਅਰਥ - ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਹ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਮੇਰੇ
ਕੋਲ ਧਨ ਹੈ, ਫਿਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਅੱਜ ਇਹ ਭੋਗ ਭੋਗਿਆ ਕੱਲ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਮ ਭੋਗ ਭੋਗਾਂਗਾ।
ਇਤਨਾ ਧਨ ਮੈਂ ਕਮਾ ਲਿਆ, ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ
ਧਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ
ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ। ਉਹ ਸਭ ਮੂਰਖ ਹਨ ਹੋ ਮੇਰੀ
ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धाऽहं बलवान्सुखी॥ १४॥

ਅਸੌ ਮਯਾ ਹਤ: ਸ਼ਤੁਰਹਨਿਸ਼ਯੇ ਚਾਪਰਾਨਪਿ।
ਈਸ਼ਵਰੋ ਅਹਮਹੰ ਭੋਗੀ ਸਿਧਾਅਹੰ ਬਲਵਾਨ ਸੁਖੀ॥ ੧੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਸੌ, ਮਯਾ, ਹਤਹ, ਸ਼ਤੁਹ, ਹਨਿਸ਼ਯੇ, ਚ, ਅਪਰਾਨ, ਅਪਿ,
ਈਸ਼ਵਰਹ, ਅਹਮ, ਅਹਮ, ਭੋਗੀ, ਸਿਧਹ, ਅਹਮ, ਬਲਵਾਨ,
ਸੁਖੀ॥ ੧੪॥

ਅਰਥ - ਉਹ ਵੈਰੀ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ
ਸੁੱਟਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਹਾਂ, ਭੋਗੀ ਹਾਂ, ਸਿਧ ਹਾਂ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸੁਖੀ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ
ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਮੰਨ
ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਘੁਮੰਡ
ਵਿਚ ਫੁਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ
ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਕੌਣ ਮੈਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਹੈ ਹੀ ਕੌਣ? ਕਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਮਾਨ ਭੋਗ ਭੋਗੇ ਹਨ? ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ
ਵੱਧ ਬਲਵਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਾਂ। ਪਰਮ ਸੁਖੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਮੇਰੇ
ਵਰਗਾ ਸੁਖੀ ਹੈ ਹੀ ਕੌਣ?”

आढ्खोऽभिजनवानरिम् कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

ਆਢਯੋਅਭਿਜਨਵਾਨਸਿਮ ਕੋਅਨਯੋਅਸਿਤ ਸਦਿਸ਼ੋ ਮਯਾ ।
ਯਕਸ਼ਯੇ ਦਾਸਯਾਮਿ ਮੋਦਿਸ਼ਯ ਇਤਯਗਿਆਨਵਿਮੋਹਿਤਾਹ ॥ ੧੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਆਢਯਹ, ਅਭਿਜਨਵਾਨ, ਅਸਿਮ, ਕਹ, ਅਨਯਹ, ਅਸਿਤ,
ਸਦਿਸ਼ਹ, ਮਯਾ,
ਯਕਸ਼ਯੇ, ਦਾਸਯਾਮਿ, ਮੋਦਿਸ਼ਯੇ, ਇਤਿ, ਅਗਿਆਨਵਿਮੋਹਿਤਾਹ ॥
੧੫ ॥

ਅਰਥ - ਮੈਂ ਦੌਲਤਮੰਦ ਤੇ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਦੂਜਾ ਕੌਣ
ਹੈ? ਯਗ ਕਰਾਂਗਾ, ਦਾਨ ਕਰਾਂਗਾ, ਅਨੰਦ ਮਾਣਾਂਗਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮੂਰਖ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤ
ਮੰਨ ਕੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਆਸ
ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ
ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਆਪਣਾ
ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਦੰਭੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਪੂਰੀ ਵਡਿਆਈ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਯਗ,
ਦਾਨ ਆਦਿਕ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਝੂਠੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸ਼ਟ
ਕਰਦੇ ਹਨ।”

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

ਅਨੇਕ ਚਿਤ ਵਿਭ੍ਰਾਂਤਾ ਮੋਹ ਜਾਲ ਸਮਾਵ੍ਰਿਤਾः ।
ਪ੍ਰਸਕਤਾ: ਕਾਮਭੋਗੇਸ਼ੁ ਪਤੰਤਿ ਨਰਕੇਅਸ਼ੁਚੌ ॥ ੧੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨੇਕ ਚਿਤ ਵਿਭ੍ਰਾਂਤਾਹ, ਮੋਹ ਜਾਲ ਸਮਾਵ੍ਰਿਤਾਹ,
ਪ੍ਰਸਕਤਾਹ, ਕਾਮਭੋਗੇਸ਼ੁ, ਪਤੰਤਿ, ਨਰਕੇ, ਅਸ਼ੁਚੌ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ - ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਟਕੇ ਮਨ ਵਾਲੇ, ਮੋਹ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ,
ਕਾਮ ਭੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਨਰਕ ਵਿਚ
ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ
ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਅਨੰਦ
ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਆਪ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ। ਮੌਤ ਆਉਣ ਤੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ।”

ਆਤਮਸੰਭਾਵਿਤਾ: ਸ੍ਰਯਾ ਧਨਮਾਨਮਦਾਨ੍ਵਿਤਾ:।

ਯਜਨ੍ਤੇ ਨਾਮਯਜ਼ੈਸ੍ਤੇ ਦਸ਼ਮੇਨਾਵਿਥਿਪੂਰ੍ਵਕਮ੍ ॥ ੧੭ ॥

ਆਤਮਸੰਭਾਵਿਤਾ: ਸਤਬਧਾ ਧਨਮਾਨ ਮਦਾਨਵਿਤਾ:।

ਯਜੰਤੇ ਨਾਮਯਗੈਸਤੇ ਦੰਭੇਨਾਵਿਧਿਪੂਰਵਕਮ ॥ ੧੭ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਆਤਮਸੰਭਾਵਿਤਾਹ, ਸਤਬਧਾਹ, ਧਨਮਾਨ ਮਦਾਨਵਿਤਾਹ, ਯਜੰਤੇ, ਨਾਮਯਗੈਹ, ਤੇ, ਦੰਭੇਨ, ਅਵਿਧਿਪੂਰਵਕਮ ॥ ੧੭ ॥
- ਅਰਥ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਘਮੰਡੀ, ਧਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਮਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਮ ਯਗ ਦੁਆਰਾ ਦੰਭ ਨਾਲ ਯਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸਮਝਣ ਦੀ ਝੂਠੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੋਝਾ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮੀ ਪੁਰਖ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਹੁਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”
- ਅਹੰਕਾਰੰ ਬਲੰ ਦਰਪੰ ਕਾਮੰ ਕ੍ਰੋਧੰ ਚ ਸੰਸ਼੍ਰਿਤਾ:।
ਸਾਮਾਤਮਪਰਦੇਹੇਸ਼ੁ ਸ਼੍ਰਿਯੰਤੋਸ੍ਯਸੂਯਕਾ: ॥ ੧੮ ॥
- ਅਹੰਕਾਰੰ ਬਲੰ ਦਰਪੰ ਕਾਮੰ ਕ੍ਰੋਧੰ ਚ ਸੰਸ਼੍ਰਿਤਾ:।
ਮਾਮਾਤਮਪਰਦੇਹੇਸ਼ੁ ਪ੍ਰਦ੍ਰਿਸ਼ੰਤੋਅਭਯਸੂਯਕਾ: ॥ ੧੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਅਹੰਕਾਰਮ, ਬਲਮ, ਦਰਪਮ, ਕਾਮਮ, ਕ੍ਰੋਧਮ, ਚ, ਸੰਸ਼੍ਰਿਤਾਹ, ਮਾਮ, ਆਤਮਪਰਦੇਹੇਸ਼ੁ, ਪ੍ਰਦ੍ਰਿਸ਼ੰਤਹ, ਅਭਯਸੂਯਕਾਹ ॥ ੧੮ ॥
- ਅਰਥ - ਅਹੰਕਾਰ, ਬਲ, ਘਮੰਡ, ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਆਪਣੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੇ ਚਿੜਚਿੜੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

ਤਾਨਹੰ ਫ਼ਿਥਤ: ਕ੍ਰਾਨ੍ਸੰਸਾਰੇਸ਼ੁ ਨਰਾਧਮਾਨ੍।

ਕ੍ਲਿਪਾਸ੍ਯਜਲਮਸ਼ੁਭਾਨਾਸੁਰੀ਷ੇਕ ਯੋਨਿਬੁ ॥ ੧੯ ॥

ਤਾਨਹੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ: ਕਰੂਰਾਨਸੰਸਾਰੇਸ਼ੁ ਨਰਾਧਮਾਨ।
ਛਿਪਾਮਜਜਸ੍ਰਮਸੁਭਾਨਾਸੁਰੀਸ਼ਵੇਵ ਯੋਨਿਸ਼ੁ ॥ ੧੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਾਨ, ਅਹਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਤਹ, ਕਰੂਰਾਨ, ਸੰਸਾਰੇਸ਼ੁ, ਨਰਾਧਮਾਨ,
ਛਿਪਾਮਿ, ਅਜਸ੍ਰਮ, ਅਸੁਭਾਨ, ਅਸੁਰੀਸ਼ੁ, ਏਵ, ਯੋਨਿਸ਼ੁ ॥ ੧੯ ॥
- ਅਰਥ- ਉਨ੍ਹਾਂ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾੜੇ ਤੇ ਨੀਚ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ
ਵਿਚ ਮੁੜ- ਮੁੜ ਰਾਖਸ਼ੀ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦਾ ਹਾਂ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਅਸੁਭ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
ਨੀਚ ਬੰਦੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ
ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਡਰੇ ਰਹਿੰਦੇ
ਹਨ ਤੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਨਰਕ ਭੋਗ ਕੇ ਮੁੜ ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ
ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਮਦੇ ਹਨ।”

ਆਸੁਰੀੰ ਯੋਨਿਸਾਪਨ੍ਨਾ ਸ੍ਰਫਾ ਜਨ੍ਮਨਿ ਜਨ੍ਮਨਿ।
ਸਾਸਪ੍ਰਾਘ੍ਯੈਵ ਕ੍ਰੋਠ੍ਯੇ ਤਜੋ ਯਾਨ੍ਯਥਸਾਂ ਗਤਿਸ੍ ॥ ੨੦ ॥

ਆਸੁਰੀੰ ਯੋਨਿਮਾਪੰਨਾ ਮੂਢਾ ਜਨਮਨਿ ਜਨਮਨਿ।
ਮਾਮਪ੍ਰਾਪਯੈਵ ਕ੍ਰੋਠੇਯ ਤਤੇ ਯਾਂਤਯਯਮਾਂ ਗਤਿਮ ॥ ੨੦ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਆਸੁਰੀਮ, ਯੋਨਿਮ, ਆਪੰਨਾਹ, ਮੂਢਾਹ, ਜਨਮਨਿ, ਜਨਮਨਿ,
ਮਾਮ, ਅਪ੍ਰਾਪਯ, ਏਵ, ਕ੍ਰੋਠੇਯ, ਤਤਹ, ਯਾਂਤਿ, ਅਯਮਾਮ,
ਗਤਿਮ ॥ ੨੦ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਉਹ ਮੂਰਖ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਜਨਮ-
ਜਨਮ ਵਿਚ ਆਸੁਰੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਚ
ਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਮਰ ਕੇ
ਨਰਕ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨੀਚ ਤੋਂ ਨੀਚ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ
ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜੰਮਦੇ ਹਨ।”

ਤ੍ਰਿਵਿਧੰ ਨਰਕਸਯੇਦੰ ਦ੍ਵਾਰੰ ਨਾਸ਼ਨਸਾਤਮਨ:।
ਕਾਸ: ਕ੍ਰੋਧਸ੍ਤਥਾ ਲੋਮਸ੍ਤਸਮਾਦੇਤਕ੍ਰਯੰ ਯਯੇਜ੍ ॥ ੨੧ ॥

ਤ੍ਰਿਵਿਧੰ ਨਰਕਸਯੇਦੰ ਦ੍ਵਾਰੰ ਨਾਸ਼ਨਸਾਤਮਨ:।
ਕਾਮ: ਕ੍ਰੋਧਸਤਥਾ ਲੋਭਸਤਸਮਾਦੇਤਤਤ੍ਰਯੰ ਤਯਯੇਤ ॥ ੨੧ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ, ਨਰਕਸਯ, ਇਦਮ, ਦ੍ਵਾਰਮ, ਨਾਸ਼ਨਮ, ਆਤਮਨਹ,
ਕਾਮਹ, ਕ੍ਰੋਧਹ, ਤਥਾ, ਲੋਭਹ, ਤਸਮਾਤ, ਏਤਤ, ਤ੍ਰਿਯਮ,
ਤਯਯੇਤ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ - ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਰਕ ਦੇ ਦੁਆਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਦੂਸਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨ ਜਮਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਭ ਕਰਨਾ, ਤੀਸਰਾ ਲੋਭ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਰੂਪੀ ਦੁਆਰਾਂ ਤੋਂ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋਣ ਵਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸੀਮਤਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ੨੨ ॥

ਏਤੈਵਿਮੁਕਤ: ਕੌਂਤੇਯ ਤਮੋਦ੍ਵਾਰੈਸਿਤ੍ਰਿਭ੍ਰਿਨਰ:

ਆਚਰਤਯਾਤਮਨ: ਸ਼੍ਰੇਯਸਤਤੋ ਯਾਤਿ ਪਰਾਂ ਗਤਿਮ ॥ ੨੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਏਤੈਹ, ਵਿਮੁਕਤਹ, ਕੌਂਤੇਯ, ਤਮੋਦ੍ਵਾਰੈਹ, ਤ੍ਰਿਭਿਹ, ਨਰਹ, ਆਚਰਤਿ, ਆਤਮਨਹ, ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਤਤਹ, ਯਾਤਿ, ਪਰਾਮ, ਗਤਿਮ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਦੁਆਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਨਰਕ ਦੇ ਦੁਆਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ

ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਯ: ਞਾਸ੍ਰਵਿਧਿਸੁਤ੍ਸ੍ਰੁਯ ਕਰੰਤੇ ਕਾਮਕਾਰਤ:।

ਨ ਸ਼ ਸਿਫ਼ਿਸਕਾਪ੍ਰੋਤਿ ਨ ਸੁਖੰ ਨ ਪਰਾਂ ਗਤਿਸ੍ ॥ ੨੩ ॥

ਯ: ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਿਧਿਮੁਤਸ੍ਰਿਜਯ ਵਰਤਤੇ ਕਾਮਕਾਰਤ:।

ਨ ਸ਼ ਸਿਧਿਮਵਾਪਨੋਤਿ ਨ ਸੁਖੰ ਨ ਪਰਾਂ ਗਤਿਸ੍ ॥ ੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਹ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਿਧਿਮ, ਉਤਸ੍ਰਿਜਯ, ਵਰਤਤੇ, ਕਾਮਕਾਰਤਹ,
ਨ, ਸਹ, ਸਿਧਿਮ, ਅਵਾਪਨੋਤਿ, ਨ, ਸੁਖਮ, ਨ, ਪਰਾਮ, ਗਤਿਸ੍ ॥
੨੩ ॥

ਅਰਥ -

ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਸੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਖ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंसि ॥ ੨੪ ॥

ਤਸਮਾਚਾਸਤ੍ਰੰ ਪ੍ਰਮਾਣੰ ਤੇ ਕਾਰਯਾਕਾਰਯ ਵ੍ਯਵਸਥਿਤੋਂ।

ਗਿਆਤ੍ਵਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਾਨੋਕਤੰ ਕਰਮ ਕਰਤੁਮਿਹਾਰਹਸਿ ॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਸਮਾਤ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ, ਪ੍ਰਮਾਣਮ, ਤੇ, ਕਾਰਯਾਕਾਰਯ ਵ੍ਯਵਸਥਿਤੋਂ,
ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਾਨੋਕਤਮ, ਕਰਮ, ਕਰਤੁਮ, ਇਹ,
ਅਰਹਸਿ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਰਹਿਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸ਼ਬਦ ਸਾਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਉਪਹਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰਚੇ ਗਏ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲਈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਯਾਂ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਦੈਵਾਸੁਰ ਸੰਪਦ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗੋ ਨਾਮ ਸ਼ੋਡਸ਼ੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਦੈਵ ਅਸੁਰ ਸੰਪਦਾ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਸਤਾਰੂਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

- ਅਰਜੁਨ ਭਗਵਾਚ - ਯੇ ਞਾਸ੍ਰਵਿਧਿਮੁਕ੍ਸ੍ਰਯ ਯਜਨ੍ਤੇ ਅਫ੍ਰਯਾਨ੍ਵਿਯਾ:।
ਤੇਥਾਂ ਨਿਠਾ ਤੁ ਕਾ ਕ੍ਰੁ਷ਾ ਸਤ੍ਵਮਾਹੋ ਰਜਸ੍ਤਮ:॥ ੧॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਯੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਿਧਿਮੁਤਸ੍ਰਿਜਯ ਯਜੰਤੇ ਸ਼ਰਧਯਾਨਵਿਤਾ:।
ਤੇਸ਼ਾਂ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੁ ਕਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਤ੍ਰੁਮਾਹੋ ਰਜਸਤਮ:॥ ੧॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯੇ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਿਧਿਮ, ਉਤਸ੍ਰਿਜਯ, ਯਜੰਤੇ, ਸ਼ਰਧਯਾ, ਅਨਵਿਤਾਹ,
ਤੇਸ਼ਾਮ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਤੁ, ਕਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਸਤ੍ਰੁਮ, ਆਹੋ, ਰਜਹ, ਤਮਹ॥
੧॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ - ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਤਿਆਗ
ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ?
ਸਤੋ, ਰਜੋ ਜਾਂ ਤਮੋ?
- ਸ਼੍ਰੀਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਭਕਤਿ ਆਫ੍ਰਾ ਦੇਹਿਨਾਂ ਸਾ ਸ੍ਵਭਾਵਯਾ।
ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਰਾਜਸੀ ਚੈਵ ਤਾਮਸੀ ਚੇਤਿ ਤਾਂ ਸ੍ਰੁਯੁ॥ ੨॥
- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਭਵਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇਹਿਨਾਂ ਸਾ ਸ੍ਰੁਭਾਵਯਾ।
ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਰਾਜਸੀ ਚੈਵ ਤਾਮਸੀ ਚੇਤਿ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਣੁ॥ ੨॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ, ਭਵਤਿ, ਸ਼ਰਧਾ, ਦੇਹਿਨਾਮ, ਸਾ, ਸ੍ਰੁਭਾਵਯਾ,
ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ, ਰਾਜਸੀ, ਚ, ਏਵ, ਤਾਮਸੀ, ਚ, ਇਤਿ, ਤਾਮ, ਸ੍ਰਿਣੁ॥
੨॥
- ਅਰਥ - ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ
ਸ਼ਰਧਾ ਸਤੋਗੁਣੀ, ਰਜੋਗੁਣੀ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ
ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸਤੋਗੁਣੀ, ਰਜੋਗੁਣੀ ਤੇ
ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ
ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਵੇਖ ਕੇ ਜੋ
ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ

ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਤੋਗੁਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਜੋ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਲਗਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਰਜੋਗੁਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਿਸ ਲਈ ਤੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤਮੋਗੁਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धासयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

ਸਤ੍ਵਾਨੁਰੂਪਾ ਸਰਵਸਯ ਸ਼ਰਧਾ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ ।

ਸ਼ਰਧਾਮਯੋਅਯੰ ਪੁਰੁਸ਼ੋ ਯੋ ਯਚ੍ਛ੍ਰਫ਼ਃ ਸ ਏਵ ਸਃ ॥ ੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਤ੍ਵਾਨੁਰੂਪਾ, ਸਰਵਸਯ, ਸ਼ਰਧਾ, ਭਵਤਿ, ਭਾਰਤ,

ਸ਼ਰਧਾਮਯਹ, ਅਯਮ, ਪੁਰੁਸ਼ਹ, ਯਹ, ਯਚ੍ਛ੍ਰਫ਼ਹ, ਸਹ, ਏਵ, ਸਹ ॥

੩ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਭਾਰਤ ! ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਖ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਸਤਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਸਤਕ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਲਗ- ਅਲਗ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਪੱਧਰ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

ਯਜੰਤੇ ਸਾਤਵਿਕਾ ਦੇਵਾਨਯਕਸ਼ਰਕਸ਼ਾਂਸਿ ਰਾਜਸਾਃ।
ਪ੍ਰੇਤਾਨਭੂਤਗਣਾਂਸ਼੍ਰਾਨਯੇ ਯਜੰਤੇ ਤਾਮਸਾ ਜਨਾਃ॥ ੪॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਜੰਤੇ, ਸਾਤਵਿਕਾਹ, ਦੇਵਾਨ, ਯਕਸ਼ਰਕਸ਼ਾਂਸਿ, ਰਾਜਸਾਹ,
ਪ੍ਰੇਤਾਨ, ਭੂਤਗਣਾਨ, ਚ, ਅਨਯੇ, ਯਜੰਤੇ, ਤਾਮਸਾਹ, ਜਨਾਹ॥ ੪॥
- ਅਰਥ - ਸਤੋਗੁਣੀ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣੀ ਯਕਸ਼,
ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਤਮੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਭੂਤ ਗਣਾਂ
ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਤੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ
ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਤੱਤ
ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਜੋਗੁਣੀ ਅਖਵਾਉਣ
ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀ
ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਮਸੀ ਚੇਤਨਾ
ਵਾਲੇ ਤੁੱਛ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਤੇ ਮੈਥੁਨ ਲਈ ਜਿੰਦਗੀ
ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੇ
ਹਨ।”

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः॥ ੫॥

ਅਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਿਹਿਤੰ ਘੋਰੰ ਤਪਯੰਤੇ ਯੇ ਤਪੋ ਜਨਾਃ।
ਦੰਭਾਹੰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤਾਃ ਕਾਮ ਰਾਗ ਬਲਾਨਵਿਤਾਃ॥ ੫॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਿਹਿਤਮ, ਘੋਰਮ, ਤਪਯੰਤੇ, ਯੇ, ਤਪਹ, ਜਨਾਹ,
ਦੰਭਾਹੰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤਾਹ, ਕਾਮ ਰਾਗ ਬਲਾਨਵਿਤਾਹ॥ ੫॥
- ਅਰਥ - ਦੰਭ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤੇ ਕਾਮਨਾ, ਲਗਾਉ ਤੇ ਬਲ ਨਾਲ
ਭਰੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਠਿਨ ਤਪ ਕਰਦੇ
ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਗ ਦੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ
ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ
ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਤਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀਆਂ
ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਥੁਨ ਵਿਚ
ਲੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਦੰਭ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ
ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਕ੍ਰੋਧ
ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

कर्णयन्तः शरीरस्थं भूतग्रामसचेतसः।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्चिद्धचासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

ਕਰਸ਼ਯੰਤ: ਸਰੀਰਸਥੰ ਭੂਤਗ੍ਰਾਮਸਚੇਤਸ:।
ਮਾਂ ਚੈਵਾਂਤ: ਸਰੀਰਸਥੰ ਤਾਂਚਿਧਚਾਸੁਰਨਿਸ਼੍ਚਯਾਨ ॥ ੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਰਸ਼ਯੰਤਹ, ਸਰੀਰਸਥਮ, ਭੂਤਗ੍ਰਾਮਮ, ਅਚੇਤਸਹ,
ਮਾਮ, ਚ, ਏਵ, ਅੰਤਹ, ਸਰੀਰਸਥਮ, ਤਾਨ, ਵਿਧਿ,
ਆਸੁਰਨਿਸ਼੍ਚਯਾਨ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ - ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ (ਧਰਤੀ, ਜਲ,
ਅਗਨੀ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼) ਨੂੰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮੈਨੂੰ ਵੀ
ਛੋਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਸੁਰੀ ਨਿਸ਼ਚੇ
ਵਾਲਾ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੁੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣ
ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ, ਮਸਤਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਤਕ ਹੀ
ਸੀਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੰਨੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ ਅਪਮਾਨ
ਕਰਦੇ ਹਨ।”

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदसिद्धं शृणु ॥ ७ ॥

ਆਹਾਰਸਤਵਪਿ ਸਰਵਸਯ ਤ੍ਰਿਵਿਧੋ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਿਯ:।
ਯਗਸਤਪਸਤਥਾ ਦਾਨੰ ਤੇਸ਼ਾਂ ਭੇਦਸਿਮੰ ਸ਼੍ਰਿਣੁ ॥ ੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਆਹਾਰਹ, ਤੁ, ਅਪਿ, ਸਰਵਸਯ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ, ਭਵਤਿ, ਪ੍ਰਿਯਹ,
ਯਗਹ, ਤਪਹ, ਤਥਾ, ਦਾਨਮ, ਤੇਸ਼ਾਮ, ਭੇਦਮ, ਇਮਮ, ਸ਼੍ਰਿਣੁ ॥ ੭ ॥

ਅਰਥ - ਭੋਜਨ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਗ, ਤਪ, ਦਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ
ਸੁਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ
ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ
ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।

रस्याः स्त्रियाः स्थिरा, हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

ਆਯੁ: ਸਤ੍ਰੂ ਬਲਾਰੋਗਜ ਸੁਖ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਿਵਰਧਨਾ:।
 ਰਸਜਾਹ: ਸਨਿਗਧਾ: ਸਥਿਰਾ ਹਿਰਦਾ ਆਹਾਰਾ: ਸਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਿਯਾ:॥
 ੮॥

ਪਦਛੇਦ - ਆਯੁਹ, ਸਤ੍ਰੂਬਲਾਰੋਗਜ ਸੁਖ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਿਵਰਧਨਾਹ,
 ਰਸਜਾਹ, ਸਨਿਗਧਾਹ, ਸਥਿਰਾਹ, ਹਿਰਦਾਹ, ਆਹਾਰਾਹ, ਸਾਤਵਿਕ
 ਪ੍ਰਿਯਾਹ॥ ੮॥

ਅਰਥ - ਉਮਰ, ਬੁੱਧੀ ਬਲ, ਤੰਦਰੁਸਤੀ, ਸੁਖ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ
 ਵਾਲੇ ਰਸ ਵਾਲੇ, ਚਿਕਨੇ, ਸਥਿਰ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲਗਨ
 ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਸਤੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਅੰਨ ਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵੀ
 ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖਰਾਬ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਣ ਕਾਰਨ
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਚਿਕਨੇ
 ਰਸ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ
 ਚੰਗੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸਤੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖਾਂ
 ਨੂੰ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ
 ਹੋਏ ਹਨ, ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਕਟ੍ਵਲਲਵਧਾਤ੍ਰਯੁਘਾਤੀਕ੍ਸ਼ੁਰੂਕ੍ਸ਼ਿਵਿਦਾਹਿਨ:।
 ਆਹਾਰਾ ਰਾਜਸਸ੍ਯੇਸ਼ਟਾ ਦੁ:ਖਸ਼ੋਕਾਸਯਪ੍ਰਦਾ:॥ ੯॥
 ਕਟਵਮਲਲਵਣਾਤ੍ਰਯੁਘਾਤੀਕ੍ਸ਼ੁਰੂਕ੍ਸ਼ਿਵਿਦਾਹਿਨ:।
 ਆਹਾਰਾ ਰਾਜਸਸ੍ਯੇਸ਼ਟਾ ਦੁਖ ਸ਼ੋਕਾਮਯਪ੍ਰਦਾ:॥ ੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਟਵਮਲ ਲਵਣਾਤ੍ਰਯੁਘਾਤੀਕ੍ਸ਼ੁਰੂਕ੍ਸ਼ਿਵਿਦਾਹਿਨਹ,
 ਆਹਾਰਾਹ, ਰਾਜਸਸ੍ਯ, ਇਸ਼ਟਾਹ, ਦੁਖ ਸ਼ੋਕਾਮਯਪ੍ਰਦਾਹ॥ ੯॥

ਅਰਥ - ਕੌੜੇ, ਖੱਟੇ, ਖਾਰੇ, ਬਹੁਤ ਗਰਮ, ਤਿੱਖੇ, ਰੁੱਖੇ, ਦਾਹ ਕਾਰਕ ਤੇ ਸੁਖ-
 ਦੁਖ, ਸੋਗ ਤੇ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ
 ਰਜੋਗੁਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਰਜੋ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਟਪਟੇ, ਨਮਕੀਨ ਤੇ ਗਰਮ
 ਪਦਾਰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕਾਮ ਅਗਨੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ
 ਭੜਕਦੀ ਹੈ, ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭੋਜਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ
 ਸੁਆਦ ਸੁਖ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਦੁਖ ਤੇ ਸੋਗ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਯਾਤਯਾਸੰ ਗਤਰਸੰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪ੍ਰਯੁਥਿਤੰ ਚ ਯਤ੍।
 ਤਚਿਠ੍ਠਸਪਿ ਚਾਸੇਘੰ ਭੋਜਨੰ ਤਾਸਸਪ੍ਰਿਯਸ੍ ॥ ੧੦॥

ਯਾਤਯਾਮੰ ਗਤਰਸੰ ਪੂਤਿ ਪ੍ਰਯੁਸ਼ਿਤੰ ਚ ਯਤ।
ਉਛਿਸ਼੍ਰਮਪਿ ਚਾਮੇਧਯੰ ਭੋਜਨੰ ਤਾਮਸਪ੍ਰਿਯਮ॥ ੧੦॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਾਤਯਾਮਮ, ਗਤਰਸਮ, ਪੂਤਿ, ਪ੍ਰਯੁਸ਼ਿਤਮ, ਚ, ਯਤ,
ਉਛਿਸ਼੍ਰਮ, ਅਪਿ, ਚ, ਅਮੇਧਯਮ, ਭੋਜਨਮ, ਤਾਮਸ ਪ੍ਰਿਯਮ॥ ੧੦॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਭੋਜਨ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ
ਰਸ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੜਿਆ ਤੇ ਬਾਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੂਠਾ ਤੇ
ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਮਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਭੋਜਨ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ
ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਆਦਿ। ਜਿਸ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ
ਵਿਚ ਬਦਬੋ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੋਏ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ
ਨਾਲ ਬਾਸਾ ਤੇ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ
ਰਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਜੋ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ
ਸਾੜੀ ਹੋਈ ਗੰਦੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੋਜਨ
ਤਾਮਸੀ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਅਫਲਾਕਾਕਾਭੁਕਿਮਿਰਯੰਯੋ ਵਿਥਿਦ੍ਰੁਸ਼ਟੋ ਯ ਙ੍ਯਯਤੇ।
ਯਫਟਕ੍ਯਮੇਵੇਤਿ ਸਨ: ਸਮਾਧਾਯ ਸ ਸਾਤ੍ਵਿਕ:॥ ੧੧॥

ਅਫਲਾਕਾਕਾਭੁਕਿਭ੍ਯਗੋ ਵਿਥਿਦ੍ਰੁਸ਼ਟੋ ਯ ਇਜਯਤੇ।
ਯਸ੍ਰਵਯਮੇਵੇਤਿ ਮਨ: ਸਮਾਧਾਯ ਸ ਸਾਤ੍ਵਿਕ:॥ ੧੧॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਫਲਾਕਾਕਾਭੁਕਿਭਿਹ, ਯਗਹ, ਵਿਥਿਦ੍ਰੁਸ਼ਟਹ, ਯਹ, ਇਜਯਤੇ,
ਯਸ੍ਰਵਯਮ, ਏਵ, ਇਤਿ, ਮਨਹ, ਸਮਾਧਾਯ, ਸਹ, ਸਾਤ੍ਵਿਕਹ॥
੧੧॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਯਗ ਵਿਥੀ ਦੁਆਰ ਤੈਅ ਹੈ ਤੇ ਕਰਨਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਇਹ ਮਨ
ਵਿਚ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਕੇ, ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ
ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਤੋਗੁਣੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ
ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੰਕੇਤਾਂ
ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ
ਫਲ ਸਰੂਪ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ
ਸਤੋਗੁਣੀ ਕਰਮ ਆਖੇ ਗਏ ਹਨ।”

ਅਮਿਸੰਧਾਯ ਤੁ ਫਲੰ ਦਸ੍ਥਮਾਰਥਮਪਿ ਚੈਵ ਯਤੁ।
ਭ੍ਰੁਯਤੇ ਭਰਤਸ਼੍ਰੇਣਿ ਤੰ ਯਤ੍ਰੰ ਵਿਦਿ ਰਾਜਸ੍ਯੁ ॥ ੧੨ ॥

ਅਭਿਸੰਧਾਯ ਤੁ ਫਲੰ ਦੰਭਾਰਥਮਪਿ ਚੈਵ ਯਤੁ।
ਇਜਯਤੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਣਿ ਤੰ ਯਗੰ ਵਿਧਿ ਰਾਜਸਮ ॥ ੧੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਭਿਸੰਧਾਯ, ਤੁ, ਫਲਮ, ਦੰਭਾਰਥਮ, ਅਪਿ, ਚ, ਏਵ, ਯਤੁ,
ਇਜਯਤੇ, ਭਰਤ, ਸ੍ਰੇਣਿ, ਤਮ, ਯਗਮ, ਵਿਧਿ, ਰਾਜਸਮ ॥ ੧੨ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਣਿ! ਜੋ ਦੰਭ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੀਤਾ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਯਗ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਰਜੋਗੁਣੀ ਜਾਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਕਰਮ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ
ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਦੰਭ ਨੂੰ
ਪਾਲਦੇ ਹੋਏ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ
ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਠਾ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ।”

ਵਿਧਿਹੀਨਮਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨੰ ਮਨ੍ਰਹੀਨਮਦਖਿਣਮ।
ਸ਼ਰਧਾਵਿਰਹਿਤੰ ਯਤ੍ਰੰ ਤਾਮਸੰ ਪਰਿਚਕਸ਼ਤੇ ॥ ੧੩ ॥

ਵਿਧਿਹੀਨਮਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨੰ ਮੰਤ੍ਰਹੀਨਮਦਖਿਣਮ।
ਸ਼ਰਧਾਵਿਰਹਿਤੰ ਯਗੰ ਤਾਮਸੰ ਪਰਿਚਕਸ਼ਤੇ ॥ ੧੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਵਿਧੀਹੀਨਮ, ਅਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨੰਮ, ਮੰਤ੍ਰਹੀਨਮ, ਅਦਖਿਣਮ,
ਸ਼ਰਧਾਵਿਰਹਿਤਮ, ਯਗਮ, ਤਾਮਸਮ, ਪਰਿਚਕਸ਼ਤੇ ॥ ੧੩ ॥

ਅਰਥ - ਵਿਧੀਹੀਨ, ਅੰਨ ਦੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਮੰਤ੍ਰ ਹੀਨ, ਬਗੈਰ
ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਯਗ ਨੂੰ ਤਾਮਸੀ
ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਵਿਧੀਹੀਨ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ
ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਸ਼ਰਧਾ
ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਮੋਗੁਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਦੇਵਦ੍ਰਿਜਗੁਰੂਪ੍ਰਾਗਪੂਜਨੰ ਸ਼ੌਚਮਾਰਜਵਮ।
ਬ੍ਰਹ੍ਮਚਰ੍ਯਸੰਹਿੰਸਾ ਚ ਸਾਰੀਰੰ ਤਪ ਚਯਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਦੇਵਦ੍ਰਿਜਗੁਰੂਪ੍ਰਾਗਪੂਜਨੰ ਸ਼ੌਚਮਾਰਜਵਮ।
ਬ੍ਰਹ੍ਮਚਰ੍ਯਮਹਿੰਸਾ ਚ ਸਾਰੀਰੰ ਤਪ ਉਚਯਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਦੇਵਦ੍ਰਿਜਗੁਰੂਪ੍ਰਾਗ ਪੂਜਨਮ, ਸ਼ੌਚਮ, ਆਰਜਵਮ,
ਬ੍ਰਹਮਚਰਯਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਚ, ਸਾਰੀਰਮ, ਤਪਹ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥ - ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਣ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ, ਸ਼ੱਚਮਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਤਪ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਖ ਧਾਤੂ ਦੇ ਨਾਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਕੇ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥ १५॥

ਅਨੁਦ੍ਵੇਗਕਰੰ ਵਾਕਯੰ ਸਤਯੰ ਪ੍ਰਿਯਹਿਤੰ ਚ ਯਤ।
ਸ੍ਵਾਧਯਾਯਾਭਯਸਨੰ ਚੈਵ ਵਾਗਮਯੰ ਤਪ ਉਚਯਤੇ॥ ੧੫॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨੁਦ੍ਵੇਗਕਰਮ, ਵਾਕਯਮ, ਸਤਯਮ, ਪ੍ਰਿਯਹਿਤਮ, ਚ, ਯਤ, ਸ੍ਵਾਧਯਾਯਾਭਯਸਨਮ, ਚ, ਏਵ, ਵਾਗਮਯਮ, ਤਪਹ, ਉਚਯਤੇ॥ ੧੫॥

ਅਰਥ - ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੱਚਾ, ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਭਲਾ ਬਚਨ ਤੇ ਸਵੈ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਬੇਸ਼ਕ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਸਤਿ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਲੀ ਬਾਣੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।”

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भाकसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनः प੍ਰसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भाकसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਨਹ, ਪ੍ਰਸਾਦਹ, ਸੌਮਯਤ੍ਵਮ, ਮੌਨਮ, ਆਤਮਵਿਨਿਗ੍ਰਹ:,
ਭਾਵਸੰਸ਼ੁਧਿਹ, ਇਤਿ, ਏਤਤ, ਤਪਹ, ਮਾਨਸਮ, ਉਚਯਤੇ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ - ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਸੋਹਣਾ ਭਾਵ, ਮੌਨ, ਆਤਮਸੰਜਮ ਤੇ ਭਾਵ
ਸੁੱਚਮਤਾ ਇਹ ਮਾਨਸ ਤਪ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਉਹ
ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਹਣੇ ਤੇ
ਸ਼ਾਂਤ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਮ
ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਨ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ
ਅਸੀਮ ਹੋ ਕੇ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ
ਮਸਤਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

ਸ਼ਰਯਯਾ ਪਰਯਾ ਤਪਤੰ ਤਪਸਤਤਤ੍ਰਿਵਿਧੰ ਨਰੈः।
ਅਫਲਾਕਾੰਕਸ਼ਿਭਿਯੁਕਤੈः ਸਾਤਵਿਕੰ ਪਰਿਚਕਸ਼ਤੇ ॥ ੧੭ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ਰਯਯਾ, ਪਰਯਾ, ਤਪਤਮ, ਤਪਹ, ਤਤ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ, ਨਰੈਹ,
ਅਫਲਾਕਾੰਕਸ਼ਿਭਿਹ, ਯੁਕਤੈਹ, ਸਾਤਵਿਕਮ, ਪਰਿਚਕਸ਼ਤੇ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥ - ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰਮ ਸ਼ਰਯਾ ਨਾਲ
ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਆਖਦੇ
ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ
ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਯੋਗ
ਕਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ
ਕਰਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।”

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलसधुवम् ॥ १८ ॥

ਸਤਕਾਰਮਾਨਪੂਜਾਰਥੰ ਤਪੋ ਦੰਭੇਨ ਚੈਵ ਯਤ।
ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਤਦਿਹ ਪ੍ਰੋਕਤੰ ਰਾਜਸੰ ਚਲਸਧੁਵਮ ॥ ੧੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਤਕਾਰ ਮਾਨ ਪੂਜਾਰਥਮ, ਤਪਹ, ਦੰਭੇਨ, ਚ, ਏਵ, ਯਤ, ਕ੍ਰਿਯਤੇ, ਤਤ, ਇਹ, ਪ੍ਰੋਕਤਮ, ਰਾਜਸਮ, ਚਲਮ, ਅਧੁਵਮ॥ ੧੮॥
- ਅਰਥ - ਸਤਿਕਾਰ, ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੰਭ ਨਾਲ ਜੋ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਪ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਪਾਤੁਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੀਮਤ ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਜੋਗੁਣੀ ਕਰਮ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ਸੂਫ਼ਗ੍ਰਾਹੇਣਾਤਮਨੋ ਯਤਪੀਡਯਾ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਤਪ:।
 ਪਰਸ੍ਯੋਤਸਾਦਨਾਰਥੰ ਗਾ ਤਜਾਸਸਮੁਦਾਫ਼ਰਤਮ੍॥ ੧੯॥
- ਮੂਢਗ੍ਰਾਹੇਣਾਤਮਨੋ ਯਤਪੀਡਯਾ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਤਪ:।
 ਪਰਸ੍ਯੋਤਸਾਦਨਾਰਥੰ ਵਾ ਤਤਾਮਸਮੁਦਾਹਤਮ॥ ੧੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਮੂਢਗ੍ਰਾਹੇਣ, ਆਤਮਨਹ, ਯਤ, ਪੀਡਯਾ, ਕ੍ਰਿਯਤੇ, ਤਪਹ, ਪਰਸਯ, ਉਤਸਾਦਨਾਰਥਮ, ਵਾ, ਤਤ, ਤਾਮਸਮ, ਉਦਾਹਤਮ॥ ੧੯॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਤਪ ਮੂਰਖਤਾ ਪੂਰਨ ਹਠ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਮਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਕਰਮ ਸੁੱਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਮੋਗੁਣੀ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।”
- ਦਾਤਵ੍ਯਮਿਤਿ ਯਦ੍ਵਾਨੰ ਫੀਯਤੇਨੁਪਕਾਰਿਣੇ।
 ਦੇਸ਼ੇ ਕਾਲੇ ਚ ਪਾਤ੍ਰੇ ਚ ਤਦ੍ਵਾਨੰ ਸਾਤ੍ਵਿਕੰ ਸ੍ਰੁਤਮ੍॥ ੨੦॥
- ਦਾਤਵ੍ਯਮਿਤਿ ਯਦਾਨੰ ਦੀਯਤੇਅਨੁਪਕਾਰਿਣੇ।
 ਦੇਸ਼ੇ ਕਾਲੇ ਚ ਪਾਤ੍ਰੇ ਚ ਤਦਾਨੰ ਸਾਤਵਿਕੰ ਸਮ੍ਰਿਤਮ॥ ੨੦॥
- ਪਦਛੇਦ - ਦਾਤਵ੍ਯਮ, ਇਤਿ, ਯਤ, ਦਾਨਮ, ਦੀਯਤੇ, ਅਨੁਪਕਾਰਿਣੇ, ਦੇਸ਼ੇ, ਕਾਲੇ, ਚ, ਪਾਤ੍ਰੇ, ਚ, ਤਤ, ਦਾਨਮ, ਸਾਤਵਿਕਮ, ਸਮ੍ਰਿਤਮ॥ ੨੦॥

ਅਰਥ - ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਦਾਨ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ, ਪਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਨ ਸਾਤਵਿਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਗਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਗਾਟਤਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋਏ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸਾਤਵਿਕ ਦਾਨ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।

दीयते च परिकल्पितं तद्दानं राजसं स्मृतम्॥ २१॥

ਯਤੁ ਪ੍ਰਤ੍ਰੁਪਕਾਰਾਰਥੰ ਫਲਮੁਦਿਸ਼੍ਯ ਵਾ ਪੁਨ:।

ਦੀਯਤੇ ਚ ਪਰਿਕਲਿਸ਼੍ਟੰ ਤਦਾਨੰ ਰਾਜਸੰ ਸਮ੍ਰਿਤਮ॥ ੨੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਤੁ, ਪ੍ਰਤ੍ਰੁਪਕਾਰਾਰਥਮ, ਫਲਮ, ਉਦਿਸ਼੍ਯ, ਵਾ, ਪੁਨਹ,
ਦੀਯਤੇ, ਚ, ਪਰਿਕਲਿਸ਼੍ਟਮ, ਤਤ, ਦਾਨਮ, ਰਾਜਸਮ, ਸਮ੍ਰਿਤਮ॥
੨੧॥

ਅਰਥ - ਪਰ ਜੋ ਭਲਾਈ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਜਾਂ ਫਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਲੇਸ਼ ਪੂਰਬਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਨ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਜੋ ਉਪਕਾਰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਲੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्॥ २२॥

ਅਦੇਸ਼ਕਾਲੇ ਯਦਾਨਮਪਾਤ੍ਰੇਭਯਸ਼੍ਚ ਦੀਯਤੇ।

ਅਸਤਕ੍ਰਿਤਮਵਗਿਆਤੰ ਤਤਾਮਸਮੁਦਾਹ੍ਰੁਤਮ॥ ੨੨॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਦੇਸ਼ਕਾਲੇ, ਯਤ, ਦਾਨਮ, ਅਪਾਤ੍ਰੇਭਯਹ, ਚ, ਦੀਯਤੇ,
ਅਸਤਕ੍ਰਿਤਮ, ਅਵਗਿਆਤਮ, ਤਤ, ਤਾਮਸਮ, ਉਦਾਰ੍ਯਮ॥
੨੨॥
- ਅਰਥ - ਤੇ ਜੋ ਦਾਨ ਅਯੋਗ, ਦੇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਲਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ
ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾ ਹੁਕਮ ਪੂਰਬਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਮਸੀ
ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਲਾਇਕ-ਨਾਲਾਇਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਨੁਕਸਾਨ
ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ
ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਥੋੜ੍ਹੇ
ਜਿਹੇ ਲਾਭ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ
ਨਹੀਂ ਹੱਟਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤਾਮਸੀ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ।”
- ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥ ੨੩॥
- ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ੋ ਬ੍ਰਹਮਣਸਤ੍ਰਿਵਿਧਃ ਸਮ੍ਰਿਤਃ।
ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਸਤੇਨ ਵੇਦਾਸ਼ਚ ਯਗਾਸ਼੍ਚ ਵਿਹਿਤਾਃ ਪੁਰਾ॥ ੨੩॥
- ਪਦਛੇਦ - ਓਮ ਤਤਸਤ, ਇਤਿ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਹ, ਬ੍ਰਹਮਣਹ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ, ਸਮ੍ਰਿਤਹ,
ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਹ, ਤੇਨ, ਵੇਦਾਹ, ਚ, ਯਗਾਹ, ਚ, ਵਿਹਿਤਾਹ, ਪੁਰਾਹ॥
੨੩॥
- ਅਰਥ - ਓਮ ਤਤ ਸਤ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ
ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੇਦ ਤੇ ਯਗ
ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਓਮ ਹੀ ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ
ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕ੍ਰਮ,
ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
ਯੋਗੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਕਾਲ
ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ, ਉਹ ‘ਓਮ ਤਤ ਸਤ’
ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ, ਭਵਿੱਖ ਦੇ
ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਗਏ।”
- तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥ ੨੪॥

ਤਸਮਾਦੇਮਿਤਜੁਦਾਹਤਜ ਯਗਦਾਨ ਤਪ: ਕ੍ਰਿਯਾ:।
ਪ੍ਰਵਰਤੰਤੇ ਵਿਧਾਨੋਕਤਾ: ਸਤਤੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਦਿਨਾਮ॥ ੨੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਸਮਾਤ, ਓਮ, ਇਤਿ, ਉਦਾਹਤਜ, ਯਗਦਾਨ ਤਪਹ ਕ੍ਰਿਯਾਹ,
ਪ੍ਰਵਰਤੰਤੇ, ਵਿਧਾਨੋਕਤਾਹ, ਸਤਤਮ, ਬ੍ਰਹਮਵਾਦਿਨਾਮ॥ ੨੪ ॥
- ਅਰਥ - ਇਸ ਲਈ ਓਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ
ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੂਰਬਕ ਆਖੀ ਗਈ ਯਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਰੂਪ
ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ
ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ
ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਾਲੀ ਯੋਗ
ਵਿਧੀਆਂ, ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ, ਜਿਸਦਾ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ
‘ਓਮ’ ਹੈ, ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।”

ਤਦਿਤ੍ਯਨਮਿਸੰਧਾਯ ਫਲੰ ਯਜ਼ਤਪ:ਕ੍ਰਿਯਾ:।
ਦਾਨਕ੍ਰਿਯਾਸ਼੍ਚ ਵਿਵਿਧਾ: ਕ੍ਰਿਯੰਤੇ ਸੋਕਸ਼ਕਾਡ੍ਭਿ:॥ ੨੫ ॥

- ਤਦਿਤ੍ਯਨਮਿਸੰਧਾਯ ਫਲੰ ਯਗ ਤਪ: ਕ੍ਰਿਯਾ:।
ਦਾਨ ਕ੍ਰਿਯਾਸ਼੍ਚ ਵਿਵਿਧਾ: ਕ੍ਰਿਯੰਤੇ ਮੋਕਸ਼ਕਾਡ੍ਭਿ:॥ ੨੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਤ, ਇਤਿ, ਅਨਭਿਸੰਧਾਯ, ਫਲਮ, ਯਗ ਤਪਹ ਕ੍ਰਿਯਾਹ,
ਦਾਨ ਕ੍ਰਿਯਾਹ, ਚ, ਵਿਵਿਧਾਹ, ਕ੍ਰਿਯੰਤੇ, ਮੋਕਸ਼ਕਾਡ੍ਭਿਭਿਹ ॥
੨੫ ॥
- ਅਰਥ - ਮੋਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਫਲ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹ ਕੇ ਅਨੇਕ ਵਿਧੀ,
ਯਗ, ਤਪ, ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਦਾਨ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਵਿਆਖਿਆ - “ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ
ਜਿਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ
ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ‘ਤਤ’ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਰਬ
ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ
ਅਭਿਆਸ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਸਦ੍ਰਾਵੇ ਸਾਧੁਭਾਵੇ ਚ ਸਦਿਤ੍ਯੇਤਪ੍ਰਯੁਯ੍ਯਤੇ।
ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ੍ਤੇ ਕਰਮਣਿ ਤਥਾ ਸਚ੍ਚਾਫ਼: ਪਾਰਥ ਯੁਯ੍ਯਤੇ॥ ੨੬ ॥

ਸਦਭਾਵੇ ਸਾਧੁਭਾਵੇ ਚ ਸਦਿਤ੍ਯੇਤਤਪ੍ਰਯੁਯ੍ਯਤੇ।
ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਤੇ ਕਰਮਣਿ ਤਥਾ ਸਚਸ਼ਬਦ ਪਾਰਥ ਯੁਯੁਜਤੇ॥ ੨੬ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਦਭਾਵੇ, ਸਾਧੁਭਾਵੇ, ਚ, ਸਤ, ਇਤਿ, ਏਤਤ, ਪ੍ਰਯੁਜਯਤੇ,
ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੇ, ਕਰਮਣਿ, ਤਥਾ, ਸਤ, ਸ਼ਬਦਹ, ਪਾਰਥ, ਯੁਜਯਤੇ ॥ ੨੬ ॥
- ਅਰਥ - “ਸਤਿ” ਇਹ ਚੰਗੇ ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਧੂ ਭਾਵ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ। ਤਿਵੇਂ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਮਹਾਨ
ਪੁਰਖ ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ
ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸੁੰਨਤਾ ਵਿਚ
ਵਿਆਪਕ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਲਈ
ਸੰਕੇਤਿਕ ਸ਼ਬਦ “ਸਤਿ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ
ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ
ਸਤਿ ਉਹ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ।”
- ਯਙੇ ਤਪਸਿ ਦਾਨੇ ਚ ਸਿਥਿਤਿ: ਸਦਿਤਿ ਚੋਚਯਤੇ।
ਕਰਮ ਚੈਵ ਤਦਰਥੀਯੰ ਸਦਿਤ੍ਯੇਗਾਥਿਥੀਯਤੇ ॥ ੨੭ ॥
- ਯਗੇ ਤਪਸਿ ਦਾਨੇ ਚ ਸਥਿਤੀ: ਸਦਿਤਿ ਚੋਚਯਤੇ।
ਕਰਮ ਚੈਵ ਤਦਰਥੀਯੰ ਸਦਿਤ੍ਯੇਵਾਭਿਥੀਯਤੇ ॥ ੨੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਗੇ, ਤਪਸਿ, ਦਾਨੇ, ਚ, ਸਥਿਤੀਹ, ਸਤ, ਇਤਿ, ਚ, ਉਚਯਤੇ,
ਕਰਮ, ਚ, ਏਵ, ਤਦਰਥੀਯਮ, ਸਤ, ਇਤਿ, ਦੇਵ, ਅਭਿਥੀਯਤੇ ॥
੨੭ ॥
- ਅਰਥ - ਤੇ ਯਗ, ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਤਿ ਆਖੀ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆਂ ਕਰਮ ਵੀ “ਸਤਿ” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਉਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਪਰਮ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ
ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ
ਲਈ ਤਿੰਨ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਸੁਪਾਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਤਿੰਨੋਂ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ੈ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਸਤਿ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ਅਸ਼ਰਫ਼ਯਾ ਹੁਜੰ ਦਜੰ ਤਪਸ੍ਤਪੰ ਕ੍ਰੁਤੰ ਚ ਯਤ੍।
ਅਸਦਿਤ੍ਯੁਚਯਤੇ ਪਾਰਥ ਨ ਚ ਤਤ੍ਰੇਤ੍ਯ ਨੋ ਭ੍ਰ ॥ ੨੮ ॥
- ਅਸ਼ਰਫਯਾ ਹੁਤੰ ਦਤੰ ਤਪਸਤਪਤੰ ਕ੍ਰੁਤੰ ਚ ਯਤ।
ਅਸਦਿਤਯੁਚਯਤੇ ਪਾਰਥ ਨ ਚ ਤਤਪ੍ਰੇਤਯ ਨੋ ਇਹ ॥ ੨੮ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਸ਼ਰਯਾ, ਹੁਤਮ, ਦਤਮ, ਤਪਹ, ਤਪਤਮ, ਕ੍ਰਿਤਮ, ਚ, ਯਤ, ਅਸਤ, ਇਤਿ, ਉਚਯਤੇ, ਪਾਰਥ, ਨ, ਚ, ਤਤ, ਪ੍ਰੇਤਯ, ਨੋ, ਇਹ ॥ ੨੮ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਸ਼ਰਯਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਵਨ, ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਦਾਨ, ਤਪਿਆ ਹੋਇਆ ਤਪ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ “ਅਸਤਿ” ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਨਾ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਯਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਤੁੱਛ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਸਤਿ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਝੂਠ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਦੇ ਪਾਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਭੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾਸੂਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਸ਼ਰਯਾਤ੍ਰਯ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗੋ ਨਾਮ ਸਪਤਦਸ਼ੋਅਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਯਾ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
ਸਤਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।

**ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ
ਅਠਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ**

- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਸੰਨ੍ਯਾਸਸ੍ਯ ਸਹਾਭਾਹੋ ਤ੍ਵਸਿਚ੍ਛਾਮਿ ਵੇਦਿਤੁਸ੍।
ਤ੍ਯਾਗਸ੍ਯ ਚ ਹ੍ਰਥੀਕੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਥਕ੍ਕੇਸ਼ਿਨਿਸ਼੍ਚੂਦਨ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਸੰਨ੍ਯਾਸਸ੍ਯ ਮਹਾਬਾਹੋ ਤਤ੍ਵਮਿਛਾਮਿ ਵੇਦਿਤੁਮ।
ਤ੍ਯਾਗਸ੍ਯ ਚ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਪ੍ਰਿਥਕਕੇਸ਼ਿਨਿਸ਼੍ਚੂਦਨ ॥ ੧ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸੰਨ੍ਯਾਸਸ੍ਯ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਤਤ੍ਵਮ, ਇਛਾਮਿ, ਵੇਦਿਤੁਮ,
ਤ੍ਯਾਗਸ੍ਯ, ਚ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਪ੍ਰਿਥਕ, ਕੇਸ਼ਿਨਿਸ਼੍ਚੂਦਨ ॥ ੧ ॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਰਹਿਣ ਲਗੇ-ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਹੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਹੇ
ਕੇਸ਼ਿਨਿਸ਼੍ਚੂਦਨ, ਸੰਨਿਆਸ (ਮੌਤ) ਦੇ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-
ਵੱਖ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਆਖਦੇ
ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਰਪਾ
ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ।”
- ਸ਼੍ਰੀਮਥਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਂ ਕਰਮਾਨਾਂ ਚ੍ਯਾਸੰ ਸੰਨ੍ਯਾਸੰ ਕਥਯੋ ਵਿਦੁਃ।
ਸਰ੍ਵਕਰਮਫਲਤ੍ਯਾਗੰ ਪ੍ਰਾਹੁਸ੍ਤ੍ਯਾਗੰ ਵਿਚਕ੍ਸ਼ਣਾਃ ॥ ੨ ॥
- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ - ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਂ ਕਰਮਾਨਾਂ ਨ੍ਯਾਸੰ ਸੰਨ੍ਯਾਸੰ ਕਵਯੋ ਵਿਦੁਃ।
ਸਰ੍ਵਕਰਮਫਲਤ੍ਯਾਗੰ ਪ੍ਰਾਹੁਸ੍ਤ੍ਯਾਗੰ ਵਿਚਕ੍ਸ਼ਣਾਃ ॥ ੨ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਮ, ਕਰਮਾਨਾਮ, ਨ੍ਯਾਸਮ, ਸੰਨ੍ਯਾਸਮ, ਕਵਯਹ, ਵਿਦੁਹ,
ਸਰ੍ਵਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ, ਪ੍ਰਾਹੁਹ, ਤ੍ਯਾਗਮ, ਵਿਚਕ੍ਸ਼ਣਾਹ ॥ ੨ ॥
- ਅਰਥ - ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਪੰਡਿਤ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ
ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਗਿਆਨੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਆਖਦੇ
ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ,
ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤਨ ਕਰ, ਸਰੀਰ
ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਮਸਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣ ਲੈਣ,
ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ,

ਇਹ ਸਮਝ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਭਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

ਤਜਾਜਯੰ ਦੋਸ਼ਵਦਿਤਯੇਕੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਹੁਮਨੀਸ਼ਿਣਃ।

ਯਗ ਦਾਨ ਤਪਃ ਕਰਮ ਨ ਤਜਾਜਯ ਮਿਤਿ ਚਾਪਰੇ ॥ ੩ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਜਾਜਯਮ, ਦੋਸ਼ਵਤ, ਇਤਿ, ਏਕੇ, ਕਰਮ, ਪ੍ਰਾਹੁਹ, ਮਨੀਸ਼ਿਣਹ, ਯਗ ਦਾਨ ਤਪਹ, ਕਰਮ, ਨ, ਤਜਾਜਯਮ, ਇਤਿ, ਚ, ਅਪਰੇ ॥ ੩ ॥

ਅਰਥ -

ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਦੋਸ਼ੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਗ, ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਿਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਤੱਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿਤ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ, ਬਿਨਾ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨ ਕੇ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਪੁਰਖ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ, ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਜਮ ਰੂਪ ਯਗ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਲਾਇਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਤਪ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।”

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

ਨਿਸ਼ਚਯੰ ਸ਼੍ਰਿਣੁ ਮੇ ਤਤ੍ਰ ਤਯਾਗੇ ਭਰਤਸਤਮ।

ਤਯਾਗੋ ਹਿ ਪੁਰੁਸ਼ਵਯਾਘ੍ਰ ਤ੍ਰਿਵਿਧਃ ਸੰਪ੍ਰਕੀਰਤਿਤਃ ॥ ੪ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਨਿਸ਼ਚਯਮ, ਸ਼੍ਰਿਣ, ਮੇ, ਤਤੁ, ਤਯਾਗੇ, ਭਰਤਸਤਮ,
ਤਯਾਗਹ, ਹਿ, ਪੁਰਸ਼ਣਯਾਘ੍ਰ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ, ਸੰਪ੍ਰਕੀਰਤਿਤਹ ॥ ੪ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਇਸ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੁਣੋ।
ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖ! ਤਿਆਗ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ
ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਤਿਆਗ ਤੱਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਆਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੇ
ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”
- ਯਯਦਾਨਤਪ: ਕਰਮ ਨ ਤ੍ਯਾਯੰ ਕਾਰਯਮੇਵ ਜਤ੍।
ਯਯੋ ਦਾਨੰ ਤਪਸ਼੍ਚੈਵ ਪਾਕਨਾਨਿ ਸਨੀਥਿਣਾਮ੍ ॥ ੫ ॥
- ਯਗਦਾਨਤਪ: ਕਰਮ ਨ ਤਯਾਜਯੰ ਕਾਰਯਮੇਵ ਤਤ।
ਯਗੋ ਦਾਨੰ ਤਪਸ਼੍ਚੈਵ ਪਾਵਨਾਨਿ ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਮ ॥ ੫ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਗ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ, ਨ, ਤਯਾਜਯਮ, ਕਾਰਯਮ, ਏਵ, ਤਤ,
ਯਗਹ, ਦਾਨਮ, ਤਪਹ, ਚ, ਏਵ, ਪਾਵਨਾਨਿ, ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਮ ॥ ੫ ॥
- ਅਰਥ - ਯਗ, ਦਾਨ, ਤਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ
ਕਰਤੱਵ ਹਨ। ਯਗ, ਦਾਨ, ਤਪ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ
ਵਾਲੇ ਹਨ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਗਨੀ ਬਾਲ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ
ਆਪਣੀ ਸੀਮਤਤਾ ਦੀ ਆਹੁਤਿ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ
ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ
ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਵਿਚ
ਜੋੜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੋਰ
ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਜੋ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਹੋਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ
ਦੇਣ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਉਸ
ਮਹਾਨ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਭਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ
ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ
ਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ੬ ॥
- ਏਤਾਨਯਪਿ ਤੁ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਗੰ ਤਯਕ੍ਤ੍ਵਾ ਫਲਾਨਿ ਚ।
ਕਰਤਵਯਾਨੀਤਿ ਮੇ ਪਾਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤੰ ਮਤਮੁਤਮਮ ॥ ੬ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਏਤਾਨਿ, ਅਪਿ, ਤੁ, ਕਰਮਾਣਿ, ਸੰਗਮ, ਤਜਕਤ੍ਵਾ, ਫਲਾਨਿ, ਚ, ਕਰਤਵਯਾਨਿ, ਇਤਿ, ਮੇ, ਪਾਰਥ, ਨਿਸ਼ਚਿਤਮ, ਮਤਮ, ਉਤਮਮ ॥ ੬ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਕਰਮ ਵੀ ਮੋਹ ਤੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੀ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”
- ਨਿਯਤਸਯ ਤੁ ਸੰਨ੍ਯਾਸ: ਕਰਮਣੋ ਨੋਪਪਦਤੇ।
ਸੋਫਾਜਸਯ ਪਰਿਤ੍ਯਾਗਸਤਾਮਸ: ਪਰਿਕੀਰਿਤ: ॥ ੭ ॥
- ਨਿਯਤਸਯ ਤੁ ਸੰਨ੍ਯਾਸ: ਕਰਮਣੋ ਨੋਪਪਦਤੇ।
ਮੋਹਾਤਸਯ ਪਰਿਤ੍ਯਾਗਸਤਾਮਸ: ਪਰਿਕੀਰਿਤ: ॥ ੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨਿਯਤਸਯ, ਤੁ, ਸੰਨ੍ਯਾਸਹ, ਕਰਮਣਹ, ਨ, ਉਪਪਦਤੇ,
ਮੋਹਾਤ, ਤਸਯ, ਪਰਿਤ੍ਯਾਗਹ, ਤਾਮਸਹ, ਪਰਿਕੀਰਿਤਹ ॥ ੭ ॥
- ਅਰਥ - ਤੇ ਨਿਯਤ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੋਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਮਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਦਰਜ ਹਨ। ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤਾਮਸੀ ਤਿਆਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।”
- ਦੁ:ਖਸਿਤ੍ਯੇਵ ਯਤਕਰਮ ਕਾਯਕਲੇਸ਼ਭਯਾਤ੍ਯਜੇਤ੍।
ਸ ਕ੍ਰ੍ਵਾ ਰਾਜਸੰ ਤ੍ਯਾਗੰ ਨੈਵ ਤ੍ਯਾਗਫਲੰ ਲਭੇਤ੍ ॥ ੮ ॥
- ਦੁਖਮਿਤਯੇਵ ਯਤਕਰਮ ਕਾਯਕਲੇਸ਼ਭਯਾਤ੍ਯਜੇਤ।
ਸ: ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ ਰਾਜਸੰ ਤਯਾਗੰ ਨੈਵ ਤਯਾਗਫਲੰ ਲਭੇਤ ॥ ੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਦੁਖਮ, ਇਤਿ, ਏਵ, ਯਤ, ਕਰਮ, ਕਾਯਕਲੇਸ਼ਭਯਾਤ, ਤਯਜੇਤ,
ਸਹ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਰਾਜਸਮ, ਤਯਾਗਮ, ਨ, ਏਵ, ਤਯਾਗ ਫਲਮ,
ਲਭੇਤ ॥ ੮ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਖ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਸ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਤਿਆਗਣ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣੀ ਤਿਆਗ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਸਰੀਰਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥ ੧॥

ਕਾਰਯਮਿਤਯੇਵ ਯਤਕਰਮ ਨਿਯਤੰ ਕ੍ਰਿਯਤੇਅਰਜੁਨ।

ਸੰਗੰ ਤਯਕਤ੍ਵਾ ਫਲੰ ਚੈਵ ਸ ਤਯਾਗਃ ਸਾਤਵਿਕੋ ਮਤਃ॥ ੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਕਾਰਯਮ, ਇਤਿ, ਏਵ, ਯਤ, ਕਰਮ, ਨਿਯਤਮ, ਕ੍ਰਿਯਤੇ, ਅਰਜੁਨ, ਸੰਗਮ, ਤਯਕਤ੍ਵਾ, ਫਲਮ, ਚ, ਏਵ, ਸਹ, ਤਯਾਗਹ, ਸਾਤਵਿਕਹ, ਮਤਹ॥ ੧॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਨਿਯਤ ਕਰਮ ਮੋਹ ਤੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਿਆਗ ਸਤੋਗੁਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਤ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ। ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਤੰਗਦਿਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਸਹਜ ਤਿਆਗ ਸਤੋਗੁਣੀ ਤਿਆਗ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥ ੧੦॥

ਨ ਦ੍ਵੈਸ਼ਟਯਕੁਸ਼ਲੰ ਕਰਮ ਕੁਸ਼ਲੇ ਨਾਨੁਸ਼ਜਤੇ।

ਤਯਾਗੀ ਸਤ੍ਵਸਮਾਵਿਸ਼ਟੋ ਮੇਧਾਵੀ ਛਿੰਨ ਸੰਸ਼ਯਃ॥ ੧੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਦ੍ਵੈਸ਼ਟਿ, ਅਕੁਸ਼ਲਮ, ਕਰਮ, ਕੁਸ਼ਲੇ, ਨ, ਅਨੁਸ਼ਜਤੇ, ਤਯਾਗੀ, ਸਤ੍ਵਸਮਾਵਿਸ਼ਟਹ, ਮੇਧਾਵੀ, ਛਿੰਨ ਸੰਸ਼ਯਹ॥ ੧੦॥

ਅਰਥ - ਸਤੋਗੁਣ ਵਾਲਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁਰਖ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਵਿਚ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭਤਾ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਦਰਜ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਹੀ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

ਨ ਹਿ ਦੇਹਭ੍ਰਤਾ ਸ਼ਕਯੰ ਤਯਕਤੁੰ ਕਰਮਾਣਯਸ਼ੇਸ਼ਤਃ।
ਯਸਤੁ ਕਰਮਫਲ ਤਯਾਗੀ ਸਃ ਤਯਾਗੀ ਤਯਭਿਧੀਯਤੇ ॥ ੧੧ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਹਿ, ਦੇਹਭ੍ਰਤਾ, ਸ਼ਕਯਮ, ਤਯਕਤੁਮ, ਕਰਮਾਣਿ, ਅਸ਼ੇਸ਼ਤਹ,
ਯਹ, ਤੁ, ਕਰਮਫਲ ਤਯਾਗੀ, ਸਹ, ਤਯਾਗੀ, ਇਤਿ,
ਅਭਿਧੀਯਤੇ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥ - ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”

अनिष्टसिद्धं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

ਅਨਿਸ਼ਟਸਿਧੰ ਮਿਸ਼੍ਰੰ ਚ ਤ੍ਰਿਵਿਧੰ ਕਰਮਣਃ ਫਲਮ।
ਭਵਤਤਯਾਗਿਨਾੰ ਪ੍ਰੇਤਯ ਨ ਤੁ ਸੰਨਯਾਸਿਨਾੰ ਕਵਚਿਤ ॥ ੧੨ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਨਿਸ਼੍ਰਮ, ਇਸ਼੍ਰਮ, ਮਿਸ਼੍ਰਮ, ਚ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ, ਕਰਮਣਹ, ਫਲਮ, ਭਵਤਿ, ਅਤਯਾਗਿਨਾਮ, ਪ੍ਰੇਤਯ, ਨ, ਤੁ, ਸੰਨਯਾਸਿਨਾਮ, ਕਵਚਿਤ ॥ ੧੨ ॥
- ਅਰਥ - ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ੁਭ, ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਆਪਣੇ ਦੰਭ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਜਾਂ ਨਰਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਨਿਰਭਉ ਹੋਏ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਸਾਧਕ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਮੌਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।”
- पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ ੧੩ ॥
- ਪੰਚੈਤਾਨਿ ਮਹਾਬਾਹੋ ਕਾਰਣਾਨਿ ਨਿਬੋਧ ਮੇ।
ਸਾਂਖਯੇ ਕ੍ਰਿਤਾਂਤੇ ਪ੍ਰੋਕਤਾਨਿ ਸਿਧਯੇ ਸਰਵਕਰਮਣਾਮ ॥ ੧੩ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਪੰਚ, ਏਤਾਨਿ, ਮਹਾਬਾਹੋ, ਕਾਰਣਾਨਿ, ਨਿਬੋਧ, ਮੇ, ਸਾਂਖਯੇ, ਕ੍ਰਿਤਾਂਤੇ, ਪ੍ਰੋਕਤਾਨਿ, ਸਿਧਯੇ, ਸਰਵਕਰਮਣਾਮ ॥ ੧੩ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਸਮਾਪਤੀ ਰੂਪ ਸਾਂਖ ਵਿਚ ਆਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਜਾਣੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ।”
- अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथक्विधम्।
विविधाश्च पृथक्श्रेष्ठा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ ੧੪ ॥

ਅਧਿਸ਼ਠਾਨੰ ਤਥਾ ਕਰਤਾ ਕਰਣੰ ਚ ਪ੍ਰਿਥਗਵਿਧਮ।
ਵਿਵਿਧਾਸ਼ੁ ਪ੍ਰਿਥਕਚੇਸ਼ਟਾ ਚੈਵੰ ਚੈਵਾਤ੍ ਪੰਚਮਮ॥ ੧੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਧਿਸ਼ਠਾਨਮ, ਤਥਾ, ਕਰਤਾ, ਕਰਣਮ, ਚ, ਪ੍ਰਿਥਕ, ਵਿਧਮ,
ਵਿਵਿਧਾਹ, ਚ, ਪ੍ਰਿਥਕ, ਚੇਸ਼ਟਾਹ, ਚੈਵਮ, ਚ, ਏਵ, ਅਤ੍,
ਪੰਚਮਮ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥ - ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਤੇ
ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਮ
ਤੇ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਵਾਂ ਸਬੱਬ ਚੈਵ (ਪ੍ਰਾਲਬਧ) ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਵਾਲਾ
ਮਸਤਕ, ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਮ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ
ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ
ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸੁਦੇਵ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
ਇਹ ਪੰਜ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਪਰੇ
ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਹਨ।”

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
च्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः॥ ੧੫ ॥

ਸਰੀਰਵਾਗਮਨੋਭਿਯਤਕਰਮ ਪ੍ਰਾਰਭਤੇ ਨਰः।
ਨਯਾਯੰ ਵਾ ਵਿਪਰੀਤੰ ਵਾ ਪੰਚੈਤੇ ਤਸਯ ਹੇਤਵः॥ ੧੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰੀਰਵਾਗਮਨੋਭਿਹ, ਯਤ, ਕਰਮ, ਪ੍ਰਾਰਭਤੇ, ਨਰਹ,
ਨਯਾਯਮ, ਵਾ, ਵਿਪਰੀਤਮ, ਵਾ, ਪੰਚ, ਏਤੇ, ਤਸਯ, ਹੇਤਵਹ॥
੧੫ ॥

ਅਰਥ - ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਹੀ ਜਾਂ ਉਲਟ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਵੀ ਪੰਜ ਸਬੱਬ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ
ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਗਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ
ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਪੰਜ ਸਬੱਬ ਹਨ।”

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वाञ्च स पश्यति दुर्मतिः॥ ੧੬ ॥

ਤਤ੍ਰੈਵੰ ਸਤਿ ਕਰਤਾਰਮਾਤਮਾਨੰ ਕੇਵਲੰ ਤੁ ਯः।
ਪਸ਼ਯਤਯਕ੍ਰਿਤਬੁਧਿਤਵਾਨੰ ਸः ਪਸ਼ਯਤਿ ਦੁਰਮਤਿः॥ ੧੬ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਤਤੁ, ਏਵਮ, ਸਤਿ, ਕਰਤਾਰਮ, ਆਤਮਾਨਮ, ਕੇਵਲਮ, ਤੁ, ਯਹ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਅਕ੍ਰਿਤਬੁਧਿ ਤਵਾਤ, ਨ, ਸਹ, ਪਸ਼ਯਤਿ, ਦੁਰਮਤਿਹ ॥ ੧੬ ॥
- ਅਰਥ - ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਭੈੜੀ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾੜੀ ਮਤਿ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਕੇ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ।”
- ਯਸ੍ਯ ਨਾਹੰਕ੍ਰੁਤੋ ਭਾਗੋ ਬੁਧਿਰਯਸ੍ਯ ਨ ਲਿਪਯਤੇ।
 ਹ੍ਵਕਾਪਿ ਸ ਙ੍ਸਾੱਲੋਕਾਨ੍ਨ ਹ੍ਵਿਨ੍ਤਿ ਨ ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੧੭ ॥
- ਯਸ੍ਯ ਨਾਹੰਕ੍ਰਿਤੋ ਭਾਵੋ ਬੁਧਿਰਯਸ੍ਯ ਨ ਲਿਪਯਤੇ।
 ਹ੍ਵਕ੍ਵਾਪਿ ਸ: ਇਮਾਲੋਕਾਨਨ ਹੰਤਿ ਨ ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੧੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਸ੍ਯ, ਨ, ਅਹੰਕ੍ਰਿਤਹ, ਭਾਵਹ, ਬੁਧਿਹ, ਯਸ੍ਯ, ਨ, ਲਿਪਯਤੇ, ਹ੍ਵਕ੍ਵਾ, ਅਪਿ, ਸਹ, ਇਮਾਨ, ਲੋਕਾਨ, ਨ, ਹੰਤਿ, ਨ, ਨਿਬਧਯਤੇ ॥ ੧੭ ॥
- ਅਰਥ - ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।”
- ਜ਼ਾਨੰ ਜ਼ੇਯੰ ਪਰਿਜ਼ਾਤਾ ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਕਰਮਚੋਦਨਾ।
 ਕਰਣੰ ਕਰਮ ਕਰਤੇਤਿ ਤ੍ਰਿਵਿਧ: ਕਰਮਸੰਗ੍ਰਹ: ॥ ੧੮ ॥
- ਗਿਆਨੰ ਗੋਯੰ ਪਰਿਗਿਆਤਾ ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਕਰਮਚੋਦਨਾ।
 ਕਰਣੰ ਕਰਮ ਕਰਤੇਤਿ ਤ੍ਰਿਵਿਧ: ਕਰਮਸੰਗ੍ਰਹ: ॥ ੧੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਗਿਆਨਮ, ਗੋਯਮ, ਪਰਿਗਿਆਤਾ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ, ਕਰਮਚੋਦਨਾ, ਕਰਣਮ, ਕਰਮ, ਕਰਤਾ, ਇਤਿ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ, ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਹ ॥ ੧੮ ॥
- ਅਰਥ - ਗਿਆਨ, ਗੋਯ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਪਰਿਗਿਆਤਾ-ਚੰਗੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ- ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਜਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਕਰਮ ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਰਮ ਨੂੰ ਫਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि॥ ੧੯॥

ਗਿਆਨੰ ਕਰਮ ਚ ਕਰਤਾ ਚ ਤ੍ਰਿਧੈਵ ਗੁਣਭੇਦਤः।
ਪ੍ਰੋਚਯਤੇ ਗੁਣ ਸੰਖਯਾਨੇ ਯਥਾਵਚ੍ਛ੍ਰਣੁ ਤਾਨਯਪਿ॥ ੧੯॥

ਪਦਛੇਦ - ਗਿਆਨਮ, ਕਰਮ, ਚ, ਕਰਤਾ, ਚ, ਤ੍ਰਿਧਾ, ਏਵ, ਗੁਣਭੇਦਤਹ,
ਪ੍ਰੋਚਯਤੇ, ਗੁਣ ਸੰਖਯਾਨੇ, ਯਥਾਵਤ, ਸ਼੍ਰਿਣੁ, ਤਾਨਿ, ਅਪਿ॥ ੧੯॥

ਅਰਥ - ਸਾਂਖ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ, ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ, ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਭੇਦ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।”

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥ ੨੦॥

ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ ਯੇਨੈਕੰ ਭਾਵਮਵਯਯਮੀਕਸ਼ਤੇ।
ਅਵਿਭਕਤੰ ਵਿਭਕਤੇਸ਼ੁ ਤਜਗਿਆਨੰ ਵਿਧਿ ਸਾਤਵਿਕਮ॥ ੨੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਯੇਨ, ਏਕਮ, ਭਾਵਮ, ਅਵਯਯਮ, ਈਕਸ਼ਤੇ,
ਅਵਿਭਕਤਮ, ਵਿਭਕਤੇਸ਼ੁ, ਤਤ, ਗਿਆਨਮ, ਵਿਧਿ,
ਸਾਤਵਿਕਮ॥ ੨੦॥

ਅਰਥ - ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਇਕ ਅਬਿਨਾਸੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਜਾਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਗਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ

ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਥਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਾਤਵਿਕ (ਸਤੋਗੁਣੀ) ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਥਕ੍ਵੇਨ ਤੁ ਯਜ਼੍ਞਾਨੰ ਨਾਨਾਭਾਵਾਨ੍ਪ੍ਰਿਥਗਵਿਧਾਨ੍।
ਵੇਤਿ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਤਜਗਿਆਨੰ ਵਿਦਿ ਰਾਜਸਮ੍ ॥ ੨੧ ॥

ਪ੍ਰਿਥਕ੍ਵੇਨ ਤੁ ਯਜਗਿਆਨੰ ਨਾਨਾਭਾਵਾਨ੍ਪ੍ਰਿਥਗਵਿਧਾਨ੍।
ਵੇਤਿ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਤਜਗਿਆਨੰ ਵਿਧਿ ਰਾਜਸਮ੍ ॥ ੨੧ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਪ੍ਰਿਥਕ੍ਵੇਨ, ਤੁ, ਯਤ, ਗਿਆਨਮ, ਨਾਨਾਭਾਵਾਨ, ਪ੍ਰਿਥਕ ਵਿਧਾਨ, ਵੇਤਿ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਤਤ, ਗਿਆਨਮ, ਵਿਧਿ, ਰਾਜਸਮ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ -

ਤੇ ਜੋ ਗਿਆਨ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਰਜੋਗੁਣੀ ਸਮਝੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਹੋਏ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।”

ਯਚੁ ਕ੍ਰੁਤ੍ਸਨਵਦੇਕਸਿਮਨਕਾਰਯੇ ਸਕਤਮਹੈਤੁਕਮ੍।
ਅਤ੍ਤਾਰਥਵਦਲਪੰ ਚ ਤਤਮਸਮੁਦਾਹ੍ਰਤਮ੍ ॥ ੨੨ ॥

ਯਤੁ ਕ੍ਰਿਤਸਨਵਦੇਕਸਿਮਨਕਾਰਯੇ ਸਕਤਮਹੈਤੁਕਮ।
ਅਤਤ੍ਵਾਰਥਵਦਲਪੰ ਚ ਤਤਮਸਮੁਦਾਹ੍ਰਤਮ ॥ ੨੨ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਤ, ਤੁ, ਕ੍ਰਿਤਸੂਵਤ, ਏਕਸਿਮਨ, ਕਾਰਯੇ, ਸਕਤਮ, ਅਹੈਤੁਕਮ, ਅਤਤ੍ਵਾਰਥਵਤ, ਅਲਪਮ, ਚ, ਤਤ, ਤਮਸਮ, ਉਦਾਹ੍ਰਤਮ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥ -

ਪਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਂਗ ਲੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਬੇਲੋੜਾ, ਥੋੜਾ ਤੇ ਤੱਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ੁੱਠੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਲਪ ਗਿਆਨ ਤਾਮਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਨਿਯਤੰ ਸ਼ਕ੍ਰਾਹਿਤਸਰਾਗਫ਼ੇਬਤ: ਕ੍ਰੁਤਸ੍।
ਅਫਲਪ੍ਰੇਯੁਨਾ ਕਰਮੰ ਯਤ੍ਸਾਤ੍ਵਿਕਸੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੨੩ ॥

ਨਿਯਤੰ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ ਰਾਗ ਦ੍ਰੇਸ਼ਤ: ਕ੍ਰਿਤਮ।
ਅਫਲਪ੍ਰੇਪਸੁਨਾ ਕਰਮ ਯਤਤਸਾਤਵਿਕਮੁਚ੍ਯਤੇ ॥ ੨੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨਿਯਤਮ, ਸੰਗਰਹਿਤਮ, ਅਰਾਗਦ੍ਰੇਸ਼ਤਹ, ਕ੍ਰਿਤਮ,
ਅਫਲਪ੍ਰੇਪਸੁਨਾਹ, ਕਰਮ, ਯਤ, ਤਤ, ਸਾਤਵਿਕਮ, ਉਚ੍ਯਤੇ ॥
੨੩ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-
ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨੇਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ
ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਪੁਰਖ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਉਸ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਈ
ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ
ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ
ਵਲੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ
ਸਾਤਵਿਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਯਜੁ ਕਾਮੇਯੁਨਾ ਕਰਮੰ ਸਾਹੰਕਾਰੇਯ ਗ ਪੁਨ:।
ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਬਹੁਲਾਯਾਸੰ ਤਦ੍ਰਾਜਸਮੁਦਾਫ਼ੁਤਸ੍ ॥ ੨੪ ॥

ਯਜੁ ਕਾਮੇਪਸੁਨਾ ਕਰਮ ਸਾਹੰਕਾਰੇਣ ਵਾ ਪੁਨ:।
ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਬਹੁਲਾਯਾਸੰ ਤਦ੍ਰਾਜਸਮੁਦਾਫ਼ੁਤਸ੍ ॥ ੨੪ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਤੁ, ਕਾਮੇਪਸੁਨਾ, ਕਰਮ, ਸਹ, ਅਹੰਕਾਰੇਣ, ਵਾ, ਪੁਨਹ,
ਕ੍ਰਿਯਤੇ, ਬਹੁਲਾਯਾਸਮ, ਤਤ, ਰਾਜਸਮ, ਉਦਾਫ਼ੁਤਸਮ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਤੇ ਜੋ ਕਰਮ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ
ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਜੋਗੁਣੀ ਕਿਹਾ
ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।
ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ
ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਦੰਭ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦੇ

ਹਨ, ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਜੋਗੁਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते॥ २५॥

अनुबंधं क्लृप्तं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते॥ २५॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਨੁਬੰਧਮ, ਕਲ੍ਪਤਮ, ਹਿੰਸਾਮ, ਅਸਵੇਕਸ਼ਯ, ਚ, ਪੌਰੁਸ਼ਮ, ਮੋਹਾਤ, ਆਰਭਯਤੇ, ਕਰਮ, ਯਤ, ਤਤ, ਤਾਮਸਮ, ਉਚਯਤੇ॥ ੨੫॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਕਰਮ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ, ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਕੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਮੋਗੁਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਮ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਰਫ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਤਮੋਗੁਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।

सिद्धयसिद्धयौर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते॥ २६॥

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।

सिद्धयसिद्धयौर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते॥ २६॥

ਪਦਛੇਦ - ਮੁਕਤਸੰਗ, ਅਨਹੰਵਾਦੀ, ਧ੍ਰਿਤਯ, ਉਤਸਾਹ, ਸਮਨਵਿਤਹ, ਸਿਧਯਸਿਧਯੋਰ, ਨਿਰਵਿਕਾਰਹ, ਕਰਤਾ, ਸਾਤਵਿਕਹ, ਉਚਯਤੇ॥ ੨੬॥

ਅਰਥ - ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਬਚਨ ਨਾ ਆਖਣ ਵਾਲਾ, ਧਾਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਿਧੀ-ਅਸਿਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਕਰਤਾ ਸਤੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧੀਰਜ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਮੌਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਜੋ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਗਏ

ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਿਧੀ ਜਾਂ ਅਸਿਧੀ ਦੀ ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੀਏ ਕਿ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰ ਉਠ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਰਾਗੀ ਕਰਮਫਲਪ੍ਰੇਪਸੁਲੁੱਥੋ ਹਿੰਸਾਤਮਕੋऽਯੁਚਿः।
 ਹਰਸ਼ੋਕਾਨ੍ਚਿਤः ਕਰ੍ਤਾ ਰਾਜਸः ਪਰਿਕੀਰ੍ਤਿਤः॥ ੨੭॥

ਰਾਗੀ ਕਰਮਫਲਪ੍ਰੇਪਸੁਲੁਬਧੋ ਹਿੰਸਾਤਮਕੋਅਸੁਚਿः।
 ਹਰਸ਼ਸ਼ੋਕਾਂਵਿਤਹ, ਕਰਤਾ ਰਾਜਸ: ਪਰਿਕੀਰਤਿਤਹ:॥ ੨੭॥

- ਪਦਛੇਦ - ਰਾਗੀ, ਕਰਮਫਲਪ੍ਰੇਪਸੁਹ, ਲੁਬਧਹ, ਹਿੰਸਾਤਮਕਹ, ਅਸੁਚਿਹ,
 ਹਰਸ਼ ਸ਼ੋਕਾਂਵਿਤਹ, ਕਰਤਾ, ਰਾਜਸਹ, ਪਰਿਕੀਰਤਿਤਹ॥ ੨੭॥
- ਅਰਥ - ਜੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਲੋਭੀ, ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ, ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਨਾਲ ਲੀਨ, ਜੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਅੜਚਨ ਪੈਣ ਤੇ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਜੋ ਅਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸੋਗ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੰਭ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨਾ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਤੁੱਛ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਜੋਗੁਣੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਅਯੁਕ੍ਤ: ਪ੍ਰਾਕ੍ਰ੍ਤ: ਸ੍ਰ੍ਤਥ: ਯਗੋ ਨੈ਷੍ਕ੍ਰ੍ਤਿਕੋऽਲਸ:।
 ਵਿਥਾਦੀ ਦੀਰ੍ਘਸੂਤ੍ਰੀ ਚ ਕਰ੍ਤਾ ਤਾਮਸ ਚ ਚ੍ਯਤੇ॥ ੨੮॥

ਅਯੁਕਤ: ਪ੍ਰਾਕ੍ਰ੍ਤ: ਸਤਬਧ: ਸ਼ਠੋ ਨੈਸ਼ਕ੍ਰ੍ਤਿਕੋਅਲਸ:।
 ਵਿਸ਼ਾਦੀ ਦੀਰਘਸੂਤਰੀ ਚ ਕਰਤਾ ਤਾਮਸ ਉਚਯਤੇ॥ ੨੮॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਯੁਕਤਹ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰ੍ਤਹ, ਸਤਬਧਹ, ਸ਼ਠਹ, ਨੈਸ਼ਕ੍ਰ੍ਤਿਕਹ,
 ਅਲਸਹ,
 ਵਿਸ਼ਾਦੀ, ਦੀਰਘਸੂਤਰੀ, ਚ, ਕਰਤਾ, ਤਾਮਸਹ, ਉਚਯਤੇ॥ ੨੮॥

ਅਰਥ - ਗਲਤ, ਭੈੜੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਘਮੰਡੀ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਮਤਲਬ ਵਾਸਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਲਸੀ, ਸਦਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੇਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੇਤਨਾ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੂਰਖ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਲਸੀ ਹੈ, ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਆਮ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲਗਾਉਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਫਿਰਕਮੰਦ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਤਮੋਗੁਣੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਬੁਢ੍ਹੇਮੱਦੰ ਧ੍ਰੁਤੇਸ਼੍ਰੈਵ ਗੁਣਜਿਤ੍ਰਿਵਿਥੰ ਸ੍ਰੁਯੁ ।
 ਪ੍ਰੋਚ੍ਯਮਾਨਸ਼ੇਸ਼ੇਣ ਪ੍ਰਥਕ੍ਵੇਨ ਖਨੰਜਯ ॥ ੨੯ ॥

ਬੁਧ੍ਰੇਭੇਦੰ ਪ੍ਰਿਤੇਸ਼੍ਰੈਵ ਗੁਣਤਸਤ੍ਰਿਵਿਥੰ ਸ੍ਰਿਣੁ ।
 ਪ੍ਰੋਚ੍ਯਮਾਨਸ਼ੇਸ਼ੇਣ ਪ੍ਰਿਥਕਤਵੇਨ ਧਨੰਜਯ ॥ ੨੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਬੁਧੇਹ, ਭੇਦਮ, ਪ੍ਰਿਤੇਹ, ਚ, ਏਵ, ਗੁਣਤਹ, ਤ੍ਰਿਵਿਥਮ, ਸ੍ਰਿਣੁ,
 ਪ੍ਰੋਚ੍ਯਮਾਨਮ, ਅਸ਼ੇਸ਼ੇਣ, ਪ੍ਰਿਥਕਤਵੇਨ, ਧਨੰਜਯ ॥ ੨੯ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦਾ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਸੁਣੋ। ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਪੂਰਬਕ ਆਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਪ੍ਰਵ੍ਰਿੱਤਿੰ ਚ ਨਿਵ੍ਰਿੱਤਿੰ ਚ ਕਾਰਯਾਕਾਰਯੋ ਭਯਾਭਯੇ ।
 ਬ੍ਰਾਖੰ ਮੋਖੰ ਚ ਯਾ ਵੇਤਿ ਬੁਢ੍ਹਿਃ ਸਾ ਪਾਰਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ॥ ੩੦ ॥

ਪ੍ਰਵ੍ਰਿੱਤਿੰ ਚ ਨਿਵ੍ਰਿੱਤਿੰ ਚ ਕਾਰਯਾਕਾਰਯੇ ਭਯਾਭਯੇ ।
 ਬੰਧੰ ਮੋਕਸ਼ੰ ਚ ਯਾ ਵੇਤਿ ਬੁਧਿਃ ਸਾ ਪਾਰਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ॥ ੩੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਵ੍ਰਿੱਤਿਮ, ਚ, ਨਿਵ੍ਰਿੱਤਿਮ, ਚ, ਕਾਰਯਾਕਾਰਯੇ, ਭਯ, ਅਭਯ,
 ਬੰਧਮ, ਮੋਕਸ਼ਮ, ਚ, ਯਾ, ਵੇਤਿ, ਬੁਧਿਹ, ਸਾ, ਪਾਰਥ, ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ॥
 ੩੦ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਰਤੀ ਨੂੰ, ਕਰੱਤਵ ਤੇ ਨਾ ਕਰੱਤਵ ਨੂੰ, ਭੈਅ ਤੇ ਅਭੈਅ ਨੂੰ ਤੇ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ

ਹੈ, ਉਹ ਸਤੋਗੁਣੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਸ਼ੁੱਠੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਭੈਅ ਕੀ ਹੈ? ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਜੋ ਆਪਣੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰੇ ਦੀ ਅਬਿਨਾਸੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਸਤੋਗੁਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਯਯਾ ਖਰਸਖਰਸੰ ਚ ਕਾਰੰ ਚਾਕਾਰੰਯੇਵ ਚ।

ਅਯਥਾਕਲ੍ਯਜਾਨਾਤਿ ਬੁਢ੍ਢਿ: ਸਾ ਧਾਰੰ ਰਾਜਸੀ॥ ੩੧॥

ਯਯਾ ਧਰਮਮਧਰਮੰ ਚ ਕਾਰਯੰ ਚਾਕਾਰਯਯੇਵ ਚ।

ਅਯਥਾਵਤਪ੍ਰਜਾਨਾਤਿ ਬੁਧਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਰਾਜਸੀ॥ ੩੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਯਾ, ਧਰਮਮ, ਅਧਰਮਮ, ਚ, ਕਾਰਯਮ, ਚ, ਅਕਾਰਯਮ, ਏਵ, ਚ, ਅਯਥਾਵਤ, ਪ੍ਰਜਾਨਾਤਿ, ਬੁਧਿਹ, ਸਾ, ਪਾਰਥ, ਰਾਜਸੀ॥ ੩੧॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਰਜੋਗੁਣੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਤੇ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਜੋ ਮਸਤਕ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਰਹੱਸ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ? ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ? ਇਹ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣੀ ਬੁੱਧੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।”

ਅਖਰਸੰ ਖਰਸੰਸਿਤਿ ਯਾ ਸਨ੍ਯਤੇ ਤਸਸਾਵ੍ਰੁਤਾ।

ਸਰ੍ਵਾਥਾਂਵਿਪਰੀਤਾਂਸ਼੍ਰ ਬੁਢ੍ਢਿ: ਸਾ ਧਾਰੰ ਤਾਮਸੀ॥ ੩੨॥

ਅਧਰਮੰ ਧਰਮਮਿਤਿ ਯਾ ਮਨ੍ਯਤੇ ਤਮਸਾਵ੍ਰਿਤਾ।

ਸਰ੍ਵਾਥਾਨਵਿਪਰੀਤਾਂਸ਼੍ਰੁ ਬੁਧਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ॥ ੩੨॥

ਪਦਛੇਦ - ਅਧਰਮਮ, ਧਰਮਮ, ਇਤਿ, ਯਾ, ਮਨ੍ਯਤੇ, ਤਮਸਾ, ਆਵ੍ਰਿਤਾ, ਸਰ੍ਵਾਥਾਨ, ਵਿਪਰੀਤਾਨ, ਚ, ਬੁਧਿਹ, ਸਾ, ਪਾਰਥ, ਤਾਮਸੀ॥ ੩੨॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤਮੋਗੁਣ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ, ਜੋ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਉਹ

ਤਮੋਗੁਣੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੀ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬੁੱਧੀ ਜੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉਲਟਾ ਅਰਥ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਤਾਮਸੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥ ३३॥

ਪ੍ਰਿਤ੍ਯਾ ਯਯਾ ਧਾਰਯਤੇ ਮਨ: ਪ੍ਰਾਣੇਂਦ੍ਰਿਯਕ੍ਰਿਯਾ:

ਯੋਗੇਨਾਵਯਭਿਚਾਰਿਣਯਾ ਧ੍ਰਿਤਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਸਾਤਵਿਕੀ॥ ੩੩॥

ਪਦਛੇਦ - ਪ੍ਰਿਤ੍ਯਾ, ਯਯਾ, ਧਾਰਯਤੇ, ਮਨਹ, ਪ੍ਰਾਣ, ਇੰਦ੍ਰਿਯ, ਕ੍ਰਿਯਾਹ, ਯੋਗੇਨ, ਅਵਯਭਿਚਾਰਿਣਯਾ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ, ਸਾ, ਪਾਰਥ, ਸਾਤਵਿਕੀ॥ ੩੨॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਸੁੱਧ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਮਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਾਰਨਾ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਥਿਰ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਸਤੋਗੁਣੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

यया तु धर्मकार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥ ३४॥

ਯਯਾ ਤੁ ਧਰਮਕਾਰਥਾਨ ਧ੍ਰਿਤ੍ਯਾ ਧਾਰਯਤੇਅਰਜੁਨ।

ਪ੍ਰਸੰਗੇਨ ਫਲਾਕਾਂਸ਼ੀ ਧ੍ਰਿਤਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਰਾਜਸੀ॥ ੩੪॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਯਾ, ਤੁ, ਧਰਮਕਾਰਥਾਨ, ਪ੍ਰਿਤ੍ਯਾ, ਧਾਰਯਤੇ, ਅਰਜੁਨ, ਪ੍ਰਸੰਗੇਨ, ਫਲਾਕਾਂਸ਼ੀ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ, ਸਾ, ਪਾਰਥ, ਰਾਜਸੀ॥ ੩੪॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਜਿਸ ਧਾਰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ, ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਫਲ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੇ

ਪਾਰਥ ! ਉਹ ਧਾਰਨਾ ਰਜੋਗੁਣੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ, ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ, ਮਿਥਿਆ ਦੰਭ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।”

ਯਯਾ ਸ੍ਵਪ੍ਨੰ ਭਯੰ ਸ਼ੋਕੰ ਵਿਭਾਦੰ ਸਦਮੇਵ ਚ।

ਨ ਕਿਸੁਖੰਤਿ ਦੁਸੰਖਾ ਧ੍ਰੁਤਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਸਸੀ ॥ ੩੫ ॥

ਯਯਾ ਸ੍ਵਪਨੰ ਭਯੰ ਸ਼ੋਕੰ ਵਿਸ਼ਾਦੰ ਮਦਮੇਵ ਚ।

ਨ ਵਿਮੁੱਚਤਿ ਦੁਰਮੇਧਾ: ਧ੍ਰਿਤਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ ॥ ੩੫ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਯਾ, ਸ੍ਵਪਨਮ, ਭਯਮ, ਸ਼ੋਕਮ, ਵਿਸ਼ਾਦਮ, ਮਦਮ, ਏਵ, ਚ, ਨ, ਵਿਮੁੱਚਤਿ, ਦੁਰਮੇਧਾਹ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ, ਸਾ, ਪਾਰਥ, ਤਾਮਸੀ ॥ ੩੫ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਭੈੜੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਧਾਰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨੀਂਦ, ਭੈਅ, ਸੋਗ, ਪੀੜਾ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ, ਉਹ ਧਾਰਨਾ ਤਾਮਸੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਭੈੜੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਮੂਰਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਅ, ਸੋਗ, ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕਮਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਤਾਮਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਸੁਖੰ ਟ੍ਵਿਦਾਨੀੰ ਟ੍ਰਿਵਿਧੰ ਸ੍ਰੁਣੁ ਮੇ ਭਰਤਰਥਮ।

ਅਭਯਾਸਾਦ੍ਰਸਤੇ ਯਤ੍ਰ ਦੁ:ਖਾਨ੍ਤੰ ਚ ਨਿਗਛਤਿ ॥ ੩੬ ॥

ਸੁਖੰ ਤ੍ਰਿਦਾਨੀੰ ਤ੍ਰਿਵਿਧੰ ਸ਼੍ਰਿਣੁ ਮੇ ਭਰਤਰਸ਼ਭ।

ਅਭਯਾਸਾਦ੍ਰਸਤੇ ਯਤ੍ਰ ਦੁਖਾਂਤ ਚ ਨਿਗਛਤਿ ॥ ੩੬ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸੁਖਮ, ਤੁ, ਇਦਾਨੀਮ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ ਸ਼੍ਰਿਣੁ, ਮੇ, ਭਰਤਰਸ਼ਭ, ਅਭਯਾਸਾਤ, ਰਸਤੇ, ਯਤ੍ਰ, ਦੁਖਾਂਤਮ, ਚ, ਨਿਗਛਤਿ ॥ ੩੬ ॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਭਰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ! ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣੋ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਾਟ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ

ਜਾਣ ਸਕੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ।”

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

ਯਤਦਗ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ਮਿਵ ਪਰਿਣਾਮੇ ਅਮ੍ਰਿਤੋਪਮਮ।

ਤਤਸੁਖੰ ਸਾਤਵਿਕੰ ਪ੍ਰੋਕਤਮਾਤਮਬੁਧਿਪ੍ਰਸਾਦਜਮ ॥ ੩੭ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਤ, ਤਤ, ਅਗ੍ਰੇ, ਵਿਸ਼ਮ, ਇਵ, ਪਰਿਣਾਮੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੋਪਮਮ,
ਤਤ, ਸੁਖਮ, ਸਾਤਵਿਕਮ, ਪ੍ਰੋਕਤਮ, ਆਤਮ ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਸਾਦਜਮ ॥ ੩੭ ॥

ਅਰਥ -

ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ। ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੁਖ ਸਾਤਵਿਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਲਈ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਮੋਹ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੌਤ ਦਾ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੁਖ ਸਾਤਵਿਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं रमृतम् ॥ ३८ ॥

ਵਿਸ਼ਯੇਂਦ੍ਰਿਯ ਸੰਯੋਗਾਦਤਦਗ੍ਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤੋਪਮਮ।

ਪਰਿਣਾਮੇ ਵਿਸ਼ਮਿਵ ਤਤਸੁਖੰ ਰਾਜਸੰ ਰਮ੍ਰਿਤਮ ॥ ੩੮ ॥

ਪਦਛੇਦ -

ਵਿਸ਼ਯ, ਇੰਦ੍ਰਿਯ, ਸੰਯੋਗਾਤ, ਯਤ, ਤਤ, ਅਗ੍ਰੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੋਪਮਮ,
ਪਰਿਣਾਮੇ, ਵਿਸ਼ਮ, ਇਵ, ਤਤ, ਸੁਖਮ, ਰਾਜਸਮ, ਰਮ੍ਰਿਤਮ ॥ ੩੮ ॥

ਅਰਥ -

ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਜੋ ਸੁਖ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਉਹ ਸੁਖ ਰਜੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸੁਖ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੀ

ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਮੋਹ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮਾਨ ਧੀਰਜ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਯਦਗ੍ਰੇ ਚਾਨੁਬੰਧੇ ਚ ਸੁਖੰ ਸੋਹਨਸਾਮਨਃ।
ਨਿਦ੍ਰਾਲਸਯਪ੍ਰਸਾਦੋਤ੍ਥੰ ਤਤਾਮਸਸੁਦਾਹ੍ਰਤਸ੍ ॥ ੩੯ ॥

ਯਦਗ੍ਰੇ ਚਾਨੁਬੰਧੇ ਚ ਸੁਖੰ ਮੋਹਨਮਾਤਮਨਃ।
ਨਿਦ੍ਰਾਲਸਯਪ੍ਰਸਾਦੋਤ੍ਥੰ ਤਤਾਮਸਸੁਦਾਹ੍ਰਤਮ ॥ ੩੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਅਗ੍ਰੇ, ਚ, ਅਨੁਬੰਧੇ, ਚ, ਸੁਖਮ, ਮੋਹਨਮ, ਆਤਮਨਹ,
ਨਿਦ੍ਰਾ, ਆਲਸਯ, ਪ੍ਰਸਾਦਹ, ਉਤਥਮ, ਤਤ, ਤਾਮਸਮ,
ਉਦਾਹ੍ਰਤਮ ॥ ੩੯ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਸੁਖ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਤੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁਖ ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੀਂਦ ਤੇ ਆਲਸ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਤਮੋਗੁਣੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ।”

ਨ ਜਦਸਿੰਤ ਪ੍ਰਥਿਕ੍ਯਾਂ ਗਾ ਦਿਕਿ ਦੇਵੇਬੁ ਗਾ ਪੁਨਃ।
ਸਕ੍ਥੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਜੈਸੁਕ੍ਥੰ ਯਦੇਭਿਃ ਸ੍ਯਾਤ੍ਰਿਭਿਗੁੰਥੈਃ ॥ ੪੦ ॥

ਨ ਤਦਸਿੰਤ ਪ੍ਰਿਥਿਵ੍ਯਾਂ ਵਾ ਦਿਵਿ ਦੇਵੇਸ਼ੁ ਵਾ ਪੁਨਃ।
ਸਕ੍ਥੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਜੈਰਮੁਕਤੰ ਯਦੇਭਿਃ ਸ੍ਯਾਤ੍ਰਿਭਿਗੁੰਥੈਃ ॥ ੪੦ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਤਤ, ਅਸਿੰਤ, ਪ੍ਰਿਥਿਵ੍ਯਾਮ, ਵਾ, ਦਿਵਿ, ਦੇਵੇਸ਼ੁ, ਵਾ, ਪੁਨਹ,
ਸਕ੍ਥੁਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਜੈਹ, ਮੁਕਤਮ, ਯਤ, ਏਭਿਹ, ਸ੍ਯਾਤ, ਤ੍ਰਿਭਿਹ,
ਗੁੰਥੈਹ ॥ ੪੦ ॥

ਅਰਥ - ਧਰਤੀ ਵਿਚ, ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸਤੋ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਸ ਧਰਤੀ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਸੂਖਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।”

ਬ੍ਰਾਹ੍ਮਣਕ੍ਸ਼ਿਤ੍ਰਿਯਵਿਸ਼ਾਂ ਷੍ਰੁਫ਼ਾਣਾਂ ਚ ਪਰੰਤਪ।
ਕਰਮਾਣਿ ਪ੍ਰਵਿਭਕ੍ਤਾਨਿ ਸ੍ਵਭਾਵਪ੍ਰਭਵੈਗੁੰਥੈਃ ॥ ੪੧ ॥

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖਤ੍ਰਿਯ ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਦ੍ਰਾਣਾ ਚ ਪਰੰਤਪ।
ਕਰਮਾਣਿ ਪ੍ਰਵਿਭਕਤਾਨਿ ਸ੍ਰਭਾਵਪ੍ਰਭਵੈਗੁਣੈ:॥ ੪੧॥

ਪਦਛੇਦ -

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖਤ੍ਰਿਯ ਵਿਸ਼ਾਮ, ਸੂਦ੍ਰਾਣਾਮ, ਚ, ਪਰੰਤਪ,
ਕਰਮਾਣਿ, ਪ੍ਰਵਿਭਕਤਾਨਿ, ਸ੍ਰਭਾਵਪ੍ਰਭਵੈਗ, ਗੁਣੈਗ॥ ੪੧॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮ
ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਉਸ ਪਰਮ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਸ਼ੈ ਮਸਤਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ,
ਖਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰ ਦੇ ਚਾਰ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ
ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਅਲਗ-
ਅਲਗ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ
ਕਰਮ ਅਲਗ- ਅਲਗ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।”

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराज्वमेव च।

ज्ञानं विज्ञानमारित्तक्यं ब्रह्मकर्म स्वभाजम्॥ ੪੨॥

ਸ਼ਮੋ ਸਮਸਤਪ: ਸ਼ੌਚੰ ਕਸ਼ਾਂਤਿਰਾਜਵਮੇਵ ਚ।

ਗਿਆਨੰ ਵਿਗਿਆਨਮਾਸਿਤਕਯੰ ਬ੍ਰਾਹਮਕਰਮ ਸ੍ਰਭਾਵਜਮ॥ ੪੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸ਼ਮਹ, ਦਮਹ, ਤਪਹ, ਸ਼ੌਚਮ, ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ, ਆਰਜਵਮ, ਏਵ, ਚ,
ਗਿਆਨਮ, ਵਿਗਿਆਨਮ, ਆਸਿਤਕਯਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਕਰਮ,
ਸ੍ਰਭਾਵਜਮ॥ ੪੨॥

ਅਰਥ -

ਮੁਕਤੀ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਤਪ, ਸੁੱਚਮਤਾ, ਖਿਮਾ,
ਸਾਦਗੀ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਆਸਤਿਕਤਾ - ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਸਤਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ
ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜੋ
ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ
ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ
ਮੂੰਹੋਂ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਜ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ
ਯਤਨ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨ
ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬੀਰਖਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਜਰਾਇਲ ਤਕ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਕੇਸ਼ਿਯਨ ਬਨਾਵਟ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੋਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ।”

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

ਸ਼ੌਰਯੰ ਤੇਜੋ ਧ੍ਰਿਤ੍ਰਿਦਾਕਸ਼ਯੰ ਯੁਧੇ ਚਾਪਯਪਲਾਯਨਮ ।
ਦਾਨਮੀਸ਼੍ਵਰ ਭਾਵਸ਼ੁ ਕਸ਼ਾਤ੍ਰੰ ਕਰਮ ਸ੍ਵਭਾਵਜਮ ॥ ੪੩ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ਼ੌਰਯਮ, ਤੇਜਹ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ, ਦਾਕਸ਼ਯਮ, ਯੁਧੇ, ਚ, ਅਪਿ, ਅਪਲਾਯਨਮ, ਦਾਨਮ, ਈਸ਼੍ਵਰਭਾਵਹ, ਚ, ਕਸ਼ਾਤ੍ਰ, ਕਰਮ, ਸ੍ਵਭਾਵਜਮ ॥ ੪੩ ॥

ਅਰਥ - ਬਹਾਦਰੀ, ਬਲ, ਧੀਰਜ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਯੁੱਧ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਦਾਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਭਾਵ-ਇਹ ਖੜੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸੁਭਾਵਕ ਬਹਾਦਰੀ, ਤੇਜਸਵੀਪੁਨਾ, ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਗੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹੱਟਣਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹੱਟਣਾ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਭਾਵ-ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਖੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਵਿਹੰਗਮ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੜੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਗੁਣ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੋਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖੜੀ ਹਨ।”

कृषिगौरक्षयवाणियज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਿਗੌਰਕਸ਼ਯ ਵਾਣਿਜਯੰ ਵੈਸ਼ਯਕਰਮ ਸ੍ਰਭਾਵਜਮ।
ਪਰਿਚਰਯਾਤਮਕੰ ਕਰਮ ਸ਼ੂਦ੍ਰਜਾਪਿ ਸ੍ਰਭਾਵਜਮ॥ ੪੪॥

- ਪਦਛੇਦ - ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਗੌ ਰਕਸ਼ਯ ਵਾਣਿਜਯਮ, ਵੈਸ਼ਯ ਕਰਮ, ਸ੍ਰਭਾਵਜਮ,
ਪਰਿਚਰਯਾਤਮਕਮ, ਕਰਮ, ਸ਼ੂਦ੍ਰਜ, ਅਪਿ, ਸ੍ਰਭਾਵਜਮ॥ ੪੪॥
- ਅਰਥ - ਖੇਤੀ, ਗਊ-ਗੱਖਿਆ, ਵਣਜ-ਵਪਾਰ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ
ਕਰਮ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਤੇ ਦੇਖਭਾਲ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਮੰਗੋਲ ਖੂਨ ਦੇ ਪੀਲੇ ਵਰਣ ਦੇ ਧਰਤੀ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਸਹਜੇ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਾਂ
ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁਣ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ, ਵਪਾਰ ਵਿਚ
ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ, ਮੰਗੋਲ ਖੂਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ
ਸਹਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵੈਸ਼ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੂਦ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ
ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਰ ਤਿੰਨ
ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਸਰਬਭੌਮਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਿਚ
ਥੋੜ੍ਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਬਲਵਾਨ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਨੀਗ੍ਰੋ ਮਨੁੱਖਾਂ
ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੀਗ੍ਰੋਈਡ ਬਨਾਵਟ ਦੇ
ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਹਨ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ
ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।”

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥ ੪੫॥

ਸ੍ਵੈ ਸ੍ਵੈ ਕਰਮਣਯਭਿਰਤ: ਸੰਸਿਧਿੰ ਲਭਤੇ ਨਰ:।
ਸ੍ਵਕਰਮਨਿਰਤ: ਸਿਧਿੰ ਯਥਾ ਵਿੰਦਤਿ ਤਚਸ਼੍ਰਣੁ॥ ੪੫॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸ੍ਵੈ, ਸ੍ਵੈ, ਕਰਮਣਿ, ਅਭਿਰਤਹ, ਸੰਸਿਧਿਮ, ਲਭਤੇ, ਨਰਹ,
ਸ੍ਵਕਰਮਨਿਰਤਹ, ਸਿਧਿਮ, ਯਥਾ, ਵਿੰਦਤਿ, ਤਤ, ਸ਼੍ਰਣੁ॥ ੪੫॥
- ਅਰਥ - ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਸਫਲਤਾ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ
ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣੋ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ
ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਵਿਅਕਤ ਮਸਤਕ ਦੀ
ਵਿਗਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ

ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਥਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੋਗਕਰਮ ਦੁਆਰਾ।”

ਯਤ: ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਜ੍ਯੰਤਾਨਾੰ ਯੇਨ ਸਰ੍ਵਸਿਦੰ ਤਤਸ੍।

ਸ੍ਵਕਰਮਣਾ ਤਸਮ੍ਯਰ੍ਥੰ ਸਿਦ੍ਢਿੰ ਵਿਦ੍ਦਤਿ ਸਾਨਵ:॥ ੪੬॥

ਯਤ: ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤ੍ਤਿਭੂਤਾਨਾੰ ਯੇਨ ਸਰ੍ਵਸਿਦੰ ਤਤਸ੍।

ਸ੍ਵਕਰਮਣਾ ਤਮਭਯਚਰਯ ਸਿਧਿੰ ਵਿਦਦਤਿ ਮਾਨਵ:॥ ੪੬॥

ਪਦਛੇਦ -

ਯਤਹ, ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿਹ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਯੇਨ, ਸਰਵਮ, ਇਦਮ, ਤਤਮ, ਸ੍ਵਕਰਮਣਾ, ਤਮ, ਅਭਯਚਰਯ, ਸਿਧਿਮ, ਵਿਦਤਿ, ਮਾਨਵਹ॥ ੪੬॥

ਅਰਥ -

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ-ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜਿਸ ਅਵਿਅਕਤ ਅਥਿਨਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਆਪ ਇਸ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਉਸ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਅਵਿਅਕਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਸ਼੍ਰੇਯਾਨ੍ਸ੍ਵਖਸ਼ੋ ਵਿਗੁਣ: ਪਰਧਰਮਾਤ੍ਸ੍ਵਨੁਸ਼ਿਠਿਤਾਤ੍।

ਸ੍ਵਭਾਵਨਿਯਤੰ ਕਰਮ ਕੁਰ੍ਵੰਨਾਪ੍ਨੋਤਿ ਕਿਲ੍ਬਿਸ਼ਮ੍॥ ੪੭॥

ਸ਼੍ਰੇਯਾਨਸ੍ਵਧਰਮੇ ਵਿਗੁਣ: ਪਰਧਰਮਾਤਸ੍ਵਨੁਸ਼ਿਠਤਾਤ।

ਸ੍ਵਭਾਵਨਿਯਤੰ ਕਰਮ ਕੁਰਵਨਨਾਪਨੋਤਿ ਕਿਲਬਿਸ਼ਮ॥ ੪੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸ਼੍ਰੇਯਾਨ, ਸ੍ਵਧਰਮਹ, ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰਧਰਮਾਤ, ਸ੍ਵਨੁਸ਼ਿਠਤਾਤ, ਸ੍ਵਭਾਵਨਿਯਤਮ, ਕਰਮ, ਕੁਰਵਨ, ਨ, ਆਪਨੋਤਿ, ਕਿਲਬਿਸ਼ਮ॥ ੪੭॥

ਅਰਥ -

ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਦੋਸ਼ ਔਗੁਣ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਤਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਚਰਨ ਕਰਿਆ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੁਭਾਉ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸੋਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੰਭ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वात्म्या हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहजं कर्म कौंतेय, सदोषमपि न तज्जेत ।
सरवारंभा हि दोषेण धुमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਹਜਮ, ਕਰਮ, ਕੌਂਤੇਯ, ਸਦੋਸ਼ਮ, ਅਪਿ, ਨ, ਤਜਜੇਤ,
ਸਰਵਾਰੰਭਾਹ, ਹਿ, ਦੋਸ਼ੇਣ, ਧੂਮੇਨ, ਅਗਨਿਹ, ਇਵ, ਆਵ੍ਰਿਤਾਹ ॥
੪੮ ॥

ਅਰਥ - “ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਦੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਹਜ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।”

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ, ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ, ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਅਬਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਸਹਜਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਤਿਆਗਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਬਾਲਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਧੂੰਏਂ ਰੂਪੀ ਮੱਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗ ਦੇ ਤੇਜ ਬਲਣ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋਸ਼ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸੱਚਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਕਰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

ਅਸਕਤ ਬੁਧਿ: ਸਰਵਤ੍ਰ ਜਿਤਾਤਮਾ ਵਿਗਤਸਪ੍ਰਹ:।
ਨੈਸ਼ਕਰਮਯਸਿਧਿੰ ਪਰਮਾੰ ਸੰਨਯਾਸੇਨਾਧਿਗਛਤਿ ॥ ੪੯ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਅਸਕਤ ਬੁਧਿਹ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਜਿਤਾਤਮਾ, ਵਿਗਤਸਪ੍ਰਹਹ,
ਨੈਸ਼ਕਰਮਯਸਿਧਿਮ, ਪਰਮਾਮ, ਸੰਨਯਾਸੇਨ, ਅਧਿਗਛਤਿ ॥ ੪੯ ॥
- ਅਰਥ - ਹਰ ਥਾਂ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਨੂੰ
ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਸੰਨਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ
ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ
ਇਸ ਯੋਗਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ
ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਗਾਟਤਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ
ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਮੌਤ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ
ਪਛਾਣ ਕੇ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਅਭਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

ਸਿਧਿੰ ਪ੍ਰਾਪਤੋ ਯਥਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤਥਾ ਪਨੋਤਿ ਨਿਬੋਧ ਮੇ।
ਸਮਾਸੇਨੈਵ ਕੌਂਤੇਯ ਨਿਸ਼ਠਾ ਗਿਆਨਸਯ ਯਾ ਪਰਾ ॥ ੫੦ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਸਿਧਿਮ, ਪ੍ਰਾਪਤਹ, ਯਥਾ, ਬ੍ਰਹਮ, ਤਥਾ, ਆਪਨੋਤਿ, ਨਿਬੋਧ, ਮੇ,
ਸਮਾਸੇਨ, ਏਵ, ਕੌਂਤੇਯ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਗਿਆਨਸਯ, ਯਾ, ਪਰਾ ॥ ੫੦ ॥
- ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਉਸ
ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸੁਣੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ
ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ
ਵਿਗਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਮ ਅਭਿਨਾਸੀ ਸਭ
ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਣ
ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ।”

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विक्रिसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥ ५२ ॥

ਬੁਧਯਾ ਵਿਸ਼ੁਧਯਾ ਯੁਕਤੋ ਪ੍ਰਿਤਯਾਤਮਾਨੰ ਨਿਯਮਯ ਚ।
ਸ਼ਬਦਾਦੀਨ ਵਿਸ਼ਯਾਸਤਯਕਤ੍ਵਾ ਰਾਜਦ੍ਵੇਸ਼ੋ ਵਜੁਦਸਯ ਚ॥ ੫੧ ॥

ਵਿਵਿਕਤਸੇਵੀ ਲਘਵਾਸ਼ੀ ਯਤਵਾਕਕਾਯਮਾਨਸः।
ਯਯਾਨ ਯੋਗ ਪਰੋ ਨਿਤਯੰ ਵੈਰਾਗਯੰ ਸਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤः॥ ੫੨ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਬੁਧਯਾ, ਵਿਸ਼ੁਧਯਾ, ਯੁਕਤਹ, ਪ੍ਰਿਤਯਾ, ਆਤਮਾਨਮ, ਨਿਯਮਯ, ਚ,
ਸ਼ਬਦਾਦੀਨ, ਵਿਸ਼ਯਾਨ, ਤਯਕਤ੍ਵਾ, ਰਾਜਦ੍ਵੇਸ਼ੋ, ਵਜੁਦਸਯ, ਚ॥ ੫੧ ॥

ਵਿਵਿਕਤਸੇਵੀ, ਲਘਵਾਸ਼ੀ, ਯਤਵਾਕ ਕਾਯਮਾਨਸਹ,
ਯਯਾਨ ਯੋਗ ਪਰਹ, ਨਿਤਯਮ, ਵੈਰਾਗਯਮ, ਸਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤਹ॥ ੫੨ ॥

ਅਰਥ - ਨਿਰਮਲ-ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਸ
ਵਿਚ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਮੋਹ-
ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਬੋਝਾ ਖਾਣ
ਵਾਲਾ, ਜਿੱਤੋ ਹੋਏ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ, ਨਿਤ ਧਿਆਨ
ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ
ਤੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੀਮਤਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਦੇ
ਜਾਗਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ
ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
ਉਹ ਮੋਹ ਤੇ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ
ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ, ਬਹੁਤ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ
ਮਹਾਪੁਰਖ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕਾਂਤ
ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ
ਪਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ
ਵੈਰਾਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ
ਟਿਕਣ ਲਈ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ ५३ ॥

ਅਹੰਕਾਰੰ ਬਲੰ ਦਰਪੰ ਕਾਮੰ ਕ੍ਰੋਧੰ ਪਰਿਗ੍ਰਹਮ।
ਵਿਮੁਚਯ ਨਿਰਮਮ: ਸ਼ਾਂਤੋ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਯਾਯ ਕਲਪਤੇ॥ ੫੩ ॥

- ਪਦਛੇਦ -** ਅਹੰਕਾਰਮ, ਬਲਮ, ਦਰਪਮ, ਕਾਮਮ, ਕ੍ਰੋਧਮ, ਪਰਿਗ੍ਰਹਮ, ਵਿਮੁਚਯ, ਨਿਰਮਮਹ, ਸ਼ਾਂਤਹ, ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਯਾਯ, ਕਲਪਤੇ ॥ ੫੩ ॥
- ਅਰਥ -** ਅਹੰਕਾਰ, ਬਲ, ਘੁਮੰਡ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਿਰਮੋਹੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਜੋ ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”
- ब्रह्मभूतः प्रसन्नत्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु सद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥
- ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ: ਪ੍ਰਸੰਨਾਤਮਾ ਨ ਸੋਚਤਿ ਨ ਕਾਙ਼ਸ਼ਤਿ।
ਸਮ: ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਮਦਭਕਤਿੰ ਲਭਤੇ ਪਰਾਮ ॥ ੫੪ ॥
- ਪਦਛੇਦ -** ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤਹ, ਪ੍ਰਸੰਨਾਤਮਾ, ਨ, ਸੋਚਤਿ, ਨ, ਕਾਙ਼ਸ਼ਤਿ, ਸਮਹ, ਸਰਵੇਸ਼ੁ, ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਮਦਭਕਤਿਮ, ਲਭਤੇ, ਪਰਾਮ ॥ ੫੪ ॥
- ਅਰਥ -** ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੋਇਆ ਮੇਰੀ ਪਰਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ -** “ਉਸ ਪਰਮ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਰਮ ਪ੍ਰਸੰਨ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਫਿਰ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- भक्त्या मासभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥
- ਭਕਤਯਾ ਮਾਸਭਿਜਾਨਾਤਿ ਯਾਵਾਨਯਸ਼੍ਚਾਸਿਮ ਤਤ੍ਵਤ:।
ਤਤੋ ਮਾਂ ਤਤ੍ਵਤੋ ਗਿਆਤ੍ਵਾ ਵਿਸ਼ਤੇ ਤਦਨੰਤਰਮ ॥ ੫੫ ॥

- ਪਦਛੇਦ - ਭਕਤਯਾ, ਮਾਮ, ਅਭਿਜਾਨਾਤਿ, ਯਾਵਾਨ, ਯਹ, ਚ, ਅਸਿਮ, ਤਫ਼ਤਹ, ਤਤਹ, ਮਾਮ, ਤਫ਼ਤਹ, ਗਿਆਤ੍ਵਾ, ਵਿਸ਼ਤੇ, ਤਦਨੰਤਰਮ॥ ੫੫॥
- ਅਰਥ - ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः।
मत्प्रसादादवगन्तोति शाश्वतं पदमव्ययम्॥ ੫੬॥
- ਸਰਵਕਰਮਾਣਯਪਿ ਸਦਾ ਕੁਰਵਾਣੋ ਮਦ੍ਵ੍ਰਹਮਾਸ਼੍ਰਯਃ।
ਮਤਪ੍ਰਸਾਦਾਦਵਾਪਨੋਤਿ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤੰ ਪਦਮਵਯਯਮ॥ ੫੬॥
- ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਕਰਮਾਣਿ, ਅਪਿ, ਸਦਾ, ਕੁਰਵਾਣਹ, ਮਦ੍ਵ੍ਰਹਮਾਸ਼੍ਰਯਹ, ਮਤਪ੍ਰਸਾਦਾਤ, ਅਵਾਪਨੋਤਿ, ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ, ਪਦਮ, ਅਵਯਯਮ॥ ੫੬॥
- ਅਰਥ - ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ, ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਸਨਾਤਨ ਸੱਚੇ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਆਪ ਕਾਲ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
- चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य सच्चित्तः सततं भव॥ ੫੭॥
- ਚੇਤਸਾ ਸਰਵਕਰਮਾਣਿ ਮਯਿ ਸੰਨਯਸਯ ਮਤਪਰਃ।
ਬੁਧਿ ਯੋਗ ਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ ਮਚਿਤਤਃ ਸਤਤੰ ਭਵ॥ ੫੭॥
- ਪਦਛੇਦ - ਚੇਤਸਾ, ਸਰਵਕਰਮਾਣਿ, ਮਯਿ, ਸੰਨਯਸਯ, ਮਤਪਰਹ, ਬੁਧਿਯੋਗਮ, ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ, ਮਚਿਤਤਹ, ਸਤਤਮ, ਭਵ॥ ੫੭॥
- ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਮਗਰ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਉਦਾਹਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜੋ ਸਾਧਕ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਲਗਦੇ ਹਨ।”

ਸਚਿਕ੍ਰਿਤ: ਸਰ੍ਵਦੁਗਾਣਿ ਸਤ੍ਰਸਾਦਾਤਰਿਘ੍ਯਸਿ।

ਅਥ ਚੇਤ੍ਰਸਹੰਕਾਰਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੋਘ੍ਯਸਿ ਵਿਨਭੁੱਖ੍ਯਸਿ ॥ ੫੮ ॥

ਮਚਿਤ: ਸਰਵਦੁਰਗਾਣਿ ਮਤਪ੍ਰਸਾਦਾਤਰਿਸ਼੍ਰਜਸਿ।

ਅਥ ਚੇਤਵਮਹੰਕਾਰਾਨਨ ਸ਼ਰੋਸ਼੍ਰਜਸਿ ਵਿਨਗਕਸ਼੍ਰਜਸਿ ॥ ੫੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਚਿਤਹ, ਸਰਵਦੁਰਗਾਣਿ, ਮਤਪ੍ਰਸਾਦਾਤ, ਤਰਿਸ਼੍ਰਜਸਿ, ਅਥ, ਚੇਤ, ਤ੍ਵਮ, ਅਹੰਕਾਰਾਤ, ਨ, ਸ਼ਰੋਸ਼੍ਰਜਸਿ, ਵਿਨਗਕਸ਼੍ਰਜਸਿ ॥ ੫੯ ॥

ਅਰਥ - ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿਤ ਜੋੜਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਸਾਰੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਉਗੇ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣੋਗੇ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ, ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਯਦਹੰਕਾਰਸਾਸ਼ਿਰਿਤ੍ਯ ਨ ਯੋਕ੍ਯ ਙ੍ਯਿ ਸਨ੍ਯਸੇ।

ਸਿਘ੍ਯੈਥ ਕ੍ਯਕਸਾਯਸ੍ਯੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸ੍ਥ੍ਵਾਂ ਨਿਯੋਕ੍ਯਿਤਿ ॥ ੫੯ ॥

ਯਦਹੰਕਾਰਮਾਸ਼੍ਰਿਤ੍ਯ ਨ ਯੋਤਸ੍ਯ ਇਤਿ ਮਨ੍ਯਸੇ।

ਮਿਥਯੈਸ਼ ਵ੍ਯਵਸਾਯਸ੍ਯੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਸ੍ਥ੍ਵਾਂ ਨਿਯੋਕ੍ਯਿਤਿ ॥ ੫੯ ॥

ਪਦਛੇਦ - ਯਤ, ਅਹੰਕਾਰਮ, ਆਸ਼੍ਰਿਤ੍ਯ, ਨ, ਯੋਤਸ੍ਯੇ, ਇਤਿ, ਮਨ੍ਯਸੇ, ਮਿਥਯਾ, ਏਸ਼, ਵ੍ਯਵਸਾਯਸ੍ਯ, ਤੇ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਹ, ਤ੍ਵਮ, ਨਿਯੋਕ੍ਯਿਤਿ ॥ ੫੯ ॥

ਅਰਥ - ਜਿਸ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ

ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਭਾਉ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜੋੜੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਖੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲਾ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ।”

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्॥ ६०॥

ਸ੍ਵਭਾਵਜੇਨ ਕੌਂਤੇਯ ਨਿਬਧ: ਸ੍ਵੈਨ ਕਰਮਣਾ।

ਕਰਤੁੰ ਨੇਛਸਿ ਯਨਮੋਹਾਤਕਰਿਸ਼ਯਸ਼ਯਵਸ਼ੋਅਪਿ ਤਤ॥ ੬੦॥

ਪਦਛੇਦ - ਸ੍ਵਭਾਵਜੇਨ, ਕੌਂਤੇਯ, ਨਿਬਧ, ਸ੍ਵੈਨ, ਕਰਮਣਾ, ਕਰਤੁਮ, ਨ, ਇਛਸਿ, ਯਤ, ਮੋਹਾਤ, ਕਰਿਸ਼ਯਸਿ, ਅਵਸ਼ਯ, ਅਪਿ, ਤਤ॥ ੬੦॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਨਾਲ ਖੋਝ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰੋਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਵਿਰਾਟ ਮਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।”

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारुढानि मायया॥ ੬੧॥

ਈਸ਼੍ਵਰ: ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਂ ਹਿਰਦੇਸ਼ੇਅਰਜੁਨ ਤਿਸ਼ਠਤਿ।

ਭ੍ਰਾਮਯਨਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਯੰਤ੍ਰਾਰੂਢਾਨਿ ਮਾਯਯਾ॥ ੬੧॥

ਪਦਛੇਦ - ਈਸ਼ਵਰ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ, ਹਿਰਦੇਸ਼ੇ, ਅਰਜੁਨ, ਤਿਸ਼ਠਤਿ, ਭ੍ਰਾਮਯਨ, ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ, ਯੰਤ੍ਰਾਰੂਢਾਨਿ, ਮਾਯਯਾ॥ ੬੧॥

ਅਰਥ - ਹੇ ਅਰਜੁਨ! ਈਸ਼ਵਰ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਯੰਤ੍ਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਹ ਅਥਿਨਾਸੀ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾਰ, ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦਾ ਤੇਜ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਸੁਦੇਵ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ

ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਸਤਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਯੰਤ੍ਰ ਸਮਾਨ ਸੰਚਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥ ੬੨॥

ਤਮੇਵ ਸ਼ਰਨੰ ਗਛ ਸਰਵਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ।

ਤਤਪ੍ਰਸਾਦਾਤਪਰਾਂ ਸ਼ਾਂਤਿੰ ਸਥਾਨੰ ਪ੍ਰਾਪਸ੍ਯਸਿ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ॥ ੬੨॥

ਪਦਛੇਦ -

ਤਮ, ਏਵ, ਸ਼ਰਨਮ, ਗਛ, ਸਰਵਭਾਵੇਨ, ਭਾਰਤ,
ਤਤਪ੍ਰਸਾਦਾਤ, ਪਰਾਮ, ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਸਥਾਨਮ, ਪ੍ਰਾਪਸ੍ਯਸਿ,
ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ॥ ੬੨॥

ਅਰਥ -

ਹੋ ਭਾਰਤ! ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਓ।
ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋਵੋਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਜੋ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤ੍ਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ
ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਸਤਕ ਦੀ
ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਤੱਤ ਨਾਲ
ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ
ਉਸ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਹਾਪੁਰਖ ਉਸ ਅਵਿਅਕਤ ਕਾਲ ਸਰੂਪ
ਵਾਸੁਦੇਵ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया।

विमृशयैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु॥ ੬੩॥

ਇਤਿ ਤੇ ਗਿਆਨਮਾਖਯਾਤੰ ਗੁਹਯਾਦਗੁਹਯਾਤਰੰ ਮਯਾ।

ਵਿਮ੍ਰਿਸ਼ਯੈਤਦਸ਼ੇਸ਼ੇਣ ਯਥੇਚ੍ਛਸਿ ਤਥਾ ਕੁਰੁ॥ ੬੩॥

ਪਦਛੇਦ -

ਇਤਿ, ਤੇ, ਗਿਆਨਮ, ਆਖਯਾਤਮ, ਗੁਹਯਾਤ, ਗੁਹਯਾਤਰਮ, ਮਯਾ,
ਵਿਮ੍ਰਿਸ਼ਯ, ਏਤਤ, ਅਸ਼ੇਸ਼ੇਣ, ਯਥਾ, ਇਚ੍ਛਸਿ, ਤਥਾ, ਕੁਰੁ॥ ੬੩॥

ਅਰਥ -

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ
ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਿਵੇਂ
ਹੀ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ
ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ
ਕੀਤਾ ਹੈ।”

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः।
 इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्॥ ६४॥
 सरवगुह्यतमं ब्रूयः श्रुणु मे परमं वचः।
 इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्॥ ६४॥

ਪਦਛੇਦ - ਸਰਵਗੁਹਯਤਮਮ, ਬ੍ਰੂਯਹ, ਸ਼੍ਰੁਣੁ, ਮੇ, ਪਰਮਮ, ਵਚਹ,
 ਇਸ਼ਟਹ, ਅਸਿ, ਮੇ, ਦ੍ਰਿਢਮ, ਇਤਿ, ਤਤਹ, ਵਕਸ਼ਯਾਮਿ, ਤੇ,
 ਹਿਤਮ॥ ६४॥

ਅਰਥ - ਹਰੇਕ ਗੁਪਤ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਬਚਨ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਸੁਣੋ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਹੋ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਲਾਈ ਦਾ ਬਚਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਖਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਉਸ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਤੱਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

सन्मना भव सद्गत्तो सद्याजी मां नमस्कुरु।
 मामैवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥ ६५॥

मनमना भव मद् भक्तो मद्गान्धी मां नमस्कुरु।
 मामैवैष्यसि सतजं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥ ६५॥

ਪਦਛੇਦ - ਮਨਮਨਾਹ, ਭਵ, ਮਦ ਭਕਤਹ, ਮਦਗਾਨੀ, ਮਾਮ, ਨਮਸਕੁਰੁ,
 ਮਾਮ, ਏਵ, ਏਸ਼ਯਸਿ, ਸਤਜਮ, ਤੇ, ਪ੍ਰਤਿਜਾਨੇ, ਪ੍ਰਿਯਹ, ਅਸਿ, ਮੇ॥
 ६५॥

ਅਰਥ - ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਹੋ, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰੋ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੋਗੇ। ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ - “ਉਸ ਸਭ ਤੇਜਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜੋ। ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਭਗਤ ਹੋਵੋ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਉਦਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਅਭਿਨਾਸੀ ਸਨਾਤਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੋ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ

ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।”

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥ ६६॥

ਸਰਵਧਰਮਾਨ ਪਰਿਤਜਜਜ ਮਾਮੇਕੰ ਸ਼ਰਣੰ ਵ੍ਰਜ।

ਅਹੰ ਤ੍ਵਾ ਸਰਵਪਾਪੇਭਯੋ ਮੋਕਸ਼ਯਿਸ਼ਯਾਮਿ ਮਾ ਸ਼ੁਚਃ॥ ੬੬॥

ਪਦਛੇਦ -

ਸਰਵਧਰਮਾਨ, ਪਰਿਤਜਜਜ, ਮਾਮ, ਏਕਮ, ਸ਼ਰਣਮ, ਵ੍ਰਜ,
ਅਹਮ, ਤ੍ਵਾ, ਸਰਵਪਾਪੇਭਯੋ, ਮੋਕਸ਼ਯਿਸ਼ਯਾਮਿ, ਮਾ, ਸ਼ੁਚਹ॥
੬੬॥

ਅਰਥ -

ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਓ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਸੋਗ ਨਾ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰੋ। ਫਿਰ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰੋ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਉਹ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਪਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਗੇ, ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਕਰੋ।”

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति॥ ६७॥

ਇਦੰ ਤੇ ਨਾਤਪਸਕਾਯ ਨਾਭਕਤਾਯ ਕਦਾਚਨ।

ਨ ਚਾਸ਼ੁਸ਼ਰੂਸ਼ਵੇ ਵਾਚਯੰ ਨ ਚ ਮਾਂ ਯੋਅਭਯਸੂਯਤਿ॥ ੬੭॥

ਪਦਛੇਦ -

ਇਦਮ, ਤੇ, ਨ, ਅਤਪਸਕਾਯ, ਨ, ਅਭਕਤਾਯ, ਕਦਾਚਨ,
ਨ, ਚ, ਅਸ਼ੁਸ਼ਰੂਸ਼ਵੇ, ਵਾਚਯਮ, ਨ, ਚ, ਮਾਮ, ਯਹ,
ਅਭਯਸੂਯਤਿ॥ ੬੭॥

ਅਰਥ -

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਰਹੱਸ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਤਪ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਨਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਨੂੰ, ਨਾ ਹੀ ਨਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ -

“ਮਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ

ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਆਲਸ ਕਾਰਨ ਭੈੜੀ ਮਤਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹਸਾਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਯ ਙ੍ਰਸੰ ਪਰਸੰ ਗੁਫ਼ੰ ਸ੍ਰੁਕ੍ਰੇਭਿਖਿਧਾਸ੍ਯਤਿ।
ਅਕਿੰ ਸਯਿ ਪਰਾਂ ਕ੍ਰੁਕ੍ਵਾ ਸਾਸੈਵੈਘ੍ਯਤ੍ਯਸੰਸ਼ਾਯਃ॥ ੬੮॥

ਯ ਇਮੰ ਪਰਮੰ ਗੁਹ੍ਯੰ ਮਦਭਕਤੇਸ਼ਵਭਿਧਾਸ੍ਯਤਿ।
ਭਕਤਿੰ ਮਜਿ ਪਰਾਂ ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ ਮਾਮੈਵੈਸ਼੍ਯਤ੍ਯਸੰਸ਼ਯਃ॥ ੬੯॥

- ਪਦਛੇਦ - ਯਹ, ਇਮਮ, ਪਰਮਮ, ਗੁਹ੍ਯਮ, ਮਦਭਕਤੇਸ਼ੁ, ਅਭਿਧਾਸ੍ਯਤਿ, ਭਕਤਿਮ, ਮਜਿ, ਪਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਮਾਮ, ਏਵ, ਏਸ਼੍ਯਤਿ, ਅਸੰਸ਼ਯਹ॥ ੬੯॥
- ਅਰਥ - ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਰਮ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਆਖੇਗਾ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਵਿਆਖਿਆ - “ਜੋ ਕਾਲ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦਾ ਹੀ ਭਗਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਰਾਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧੀਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇਗਾ।”
- ਨ ਚ ਤਸਮਾਨ੍ਯਨੁਘੇਬੁ ਕਸ਼ਿਨ੍ਯੇ ਪ੍ਰਿਯਕ੍ਰੁਜ੍ਯਸਃ।
ਅਕਿਤਾ ਨ ਚ ਸੇ ਤਸਮਾਦਨ੍ਯਃ ਪ੍ਰਿਯਤਰੋ ਭੂਵਿ॥ ੬੯॥
- ਨ ਚ ਤਸਮਾਨਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ ਕਸ਼ਿਨ੍ਯੇ ਪ੍ਰਿਯਕ੍ਰਿਤਮਃ।
ਭਵਿਤਾ ਨ ਚ ਮੇ ਤਸਮਾਦਨ੍ਯਃ ਪ੍ਰਿਯਤਰੋ ਭੂਵਿ॥ ੬੯॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨ, ਚ, ਤਸਮਾਤ, ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ, ਕਸ਼ਿਤਮ, ਮੇ, ਪ੍ਰਿਯਕ੍ਰਿਤਮਹ, ਭਵਿਤਾ, ਨ, ਚ, ਮੇ, ਤਸਮਾਤ, ਅਨ੍ਯਹ, ਪ੍ਰਿਯਤਰਹ, ਭੂਵਿ॥ ੬੯॥
- ਅਰਥ - ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ

ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥ ७० ॥

अप्यज्ञेयते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।

गिआन यगेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥ ७० ॥

ਪਦਛੇਦ -

अप्यज्ञेयते, च, य, इमं, धर्म्यं, संवादमावयोः,
गिआन यगेन, तेन, अहम्, इष्टः, स्यामिति, मे, मतिः,
७० ॥

ਅਰਥ -

ਜੇ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਉਸ ਗਿਆਨ
ਯਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्॥ ७१ ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्॥ ७१ ॥

ਪਦਛੇਦ -

श्रद्धावान, अनसूयश्च, च, शृणुयात्, अपि, यो, नरः,
सः, अपि, मुक्तः, शुभान, लोकान, प्राप्नुयात्,
पुण्यकर्मणाम्॥ ७१ ॥

ਅਰਥ -

ਜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣੇਗਾ,
ਉਹ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा।

कच्चिदज्ञानसੰमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय॥ ७२ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पारथ त्वयैकाग्र्येण चेतसा।

कच्चिदगिआनसੰमੋਹः ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਰੁਤੋ ਧਨੰਜਯ॥ ७२ ॥

ਪਦਛੇਦ -

कच्चि, ऐतत्, श्रुतम्, पारथ, त्वया, ऐकाग्र्येण, चेतसा,
कच्चि, अगिआन संमोह, ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਰੁਤ, ਤੇ, ਧਨੰਜਯ॥ ७२ ॥

ਅਰਥ -

ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਾਗ੍ਰ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ? ਤੇ ਹੋ
ਧਨੰਜੇ ! ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਅਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ?

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ -

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव॥ ७३ ॥

- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ - ਨਸ਼ਟੋ ਮੋਹ: ਸਮ੍ਰਿਤ੍ਰਿਲਬਧਾ ਤ੍ਰੁਤਪ੍ਰਸਾਦਾਨਮਯਾਚਯੁਤ।
ਸਥਿਤੋਅਸਿਮ ਗਤਸੰਦੇਹ: ਕਰਿਸ਼ਯੇ ਵਚਨੰ ਤਵ॥ ੭੩॥
- ਪਦਛੇਦ - ਨਸ਼ਟਹ, ਮੋਹ, ਸਮ੍ਰਿਤਿਹ, ਲਬਧਾਹ, ਤ੍ਰੁਤਪ੍ਰਸਾਦਾਤ, ਮਯਾ,
ਅਚਯੁਤ,
ਸਥਿਤਹ, ਅਸਿਮ, ਗਤਸੰਦੇਹਹ, ਕਰਿਸ਼ਯੇ, ਵਚਨਮ, ਤਵ॥ ੭੩॥
- ਅਰਥ - ਅਰਜੁਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ - ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੋਹ
ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ
ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।
- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਇਤਯਹੰ ਵਾਸੁਦੇਵਸਯ ਪਾਰਥਸਯ ਚ ਸਹਾਤਸਨ:।
ਸੰਵਾਦਮਿਸਮਸ਼੍ਰੀਥਸਦ੍ਰੁਤੰ ਰੋਮਹਰ੍ਥਸਮ੍॥ ੭੪॥
- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ - ਇਤਯਹੰ ਵਾਸੁਦੇਵਸਯ ਪਾਰਥਸਯ ਚ ਮਹਾਤਮਨ:।
ਸੰਵਾਦਮਿਸਮਸ਼੍ਰੀਥਸਦ੍ਰੁਤੰ ਰੋਮਹਰ੍ਥਸਮ੍॥ ੭੪॥
- ਪਦਛੇਦ - ਇਤਿ, ਅਹਮ, ਵਾਸੁਦੇਵਸਯ, ਪਾਰਥਸਯ, ਚ, ਮਹਾਤਮਨਹ,
ਸੰਵਾਦਮ, ਇਮਮ, ਅਸ਼੍ਰੀਥਸਮ, ਅਦਭੁਤਮ, ਰੋਮਹਰ੍ਥਸਮ॥ ੭੪॥
- ਅਰਥ - ਸੰਜੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਰਥ
ਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ।
- ਵ੍ਯਾਸਪ੍ਰਸਾਦਾਦਾਛ੍ਰੁਤਵਾਨੇਤਦ੍ਗੁਹ੍ਯਸਹੰ ਪਰਮ੍।
ਯੋਗੰ ਯੋਗੇਸ਼੍ਵਰਾਤ੍ਕ੍ਰੁਣਾਤ੍ਸਾਖਾਤ੍ਕਥਯਤ: ਸ੍ਵਯਮ੍॥ ੭੫॥
- ਵ੍ਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਚਛ੍ਰੁਤ ਵਾਨੇਤਦਗੁਹਯਮਹੰ ਪਰਮ।
ਯੋਗੰ ਯੋਗੇਸ਼੍ਵਰਾਤ ਕਿਸ਼ਣਾਤਸਾਖਿਆਤ ਕਥਯਤ: ਸਵਯਮ॥ ੭੫॥
- ਪਦਛੇਦ - ਵ੍ਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ, ਸ਼੍ਰੁਤਵਾਨ, ਏਤਤ, ਗੁਹਯਮ, ਅਹਮ, ਪਰਮ,
ਯੋਗਮ, ਯੋਗੇਸ਼੍ਵਰਾਤ, ਕਿਸ਼ਣਾਤ, ਸਾਖਿਆਤ, ਕਥਯਤਹ,
ਸਵਯਮ॥ ੭੫॥
- ਅਰਥ - ਵਿਆਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਯੋਗ ਨੂੰ
ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸਾਖਿਆਤ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣਿਆ।
- ਰਾਜਨਸੰਸ੍ਰੁਤ੍ਯ ਸੰਸ੍ਰੁਤ੍ਯ ਸੰਵਾਦਮਿਸਮਸ਼੍ਰੁਤਮ੍।
ਕੇਸ਼ਾਵਾਜੁੰਨਯੋ: ਪੁਠਯੰ ਫ੍ਰਥ੍ਯਾਸਿ ਚ ਸੁਹੁਸੁੰਹੁ:॥ ੭੬॥
- ਰਾਜਨਸੰਸ੍ਰਿਤਯ ਸੰਸ੍ਰਿਤਯ ਸੰਵਾਦਮਿਸਮਦਭੁਤਮ।
ਕੇਸ਼ਵਾਰਜੁਨਯੋ: ਪੁੰਨਯੰ ਹਰਸ਼ਯਾਮਿ ਚ ਮੁਹੁਰਮੁਹੁ:॥ ੭੬॥
- ਪਦਛੇਦ - ਰਾਜਨ, ਸੰਸ੍ਰਿਤਯ, ਸੰਸ੍ਰਿਤਯ, ਸੰਵਾਦਮ, ਇਮਮ, ਅਦਭੁਤਮ,
ਕੇਸ਼ਵ ਅਰਜੁਨਯੋਹ, ਪੁੰਨਯਮ, ਹਰਸ਼ਯਾਮਿ, ਚ, ਮੁਹੁਰਮੁਹੁਹ॥ ੭੬॥

- ਅਰਥ - ਹੇ ਰਾਜਨ! ਕੇਸ਼ਵ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਇਸ ਪੁੰਨ ਕਾਰੀ ਅਦਭੁਤ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
 तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपसत्यद्भुतं हरेः।
 विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः॥ ७७ ॥
 ਤਚ ਸੰਸਮ੍ਰਿਤਯ ਸੰਸਮ੍ਰਿਤਯ ਰੂਪਮਤਯਦਭੁਤੰ ਹਰੇ:।
 ਵਿਸਮਯੋ ਮੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨਹਰਸ਼ਯਾਮਿ ਚ ਪੁਨ: ਪੁਨ:॥ ੭੭ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਤਤ, ਚ, ਸੰਸਮ੍ਰਿਤਯ, ਸੰਸਮ੍ਰਿਤਯ, ਰੂਪਮ, ਅਤਿ, ਅਦਭੁਤਮ, ਹਰੇਹ, ਵਿਸਮਯਹ, ਮੇ, ਮਹਾਨ, ਰਾਜਨ, ਹਰਸ਼ਯਾਮਿ, ਚ, ਪੁਨਹ, ਪੁਨਹ॥ ੭੭ ॥
- ਅਰਥ - ਤੇ ਹੇ ਰਾਜਨ! ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਉਸ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
 यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
 तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम॥ ७८ ॥
 ਯਤ੍ਰ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੋ ਯਤ੍ਰ ਪਾਰਥੋ ਧਨੁਰਧਰ:।
 ਤਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਵਿਜਯੋ ਭੂਤਿਧਰੁਵਾ ਨੀਤਿਰਮਤਿਰਮਮ॥ ੭੮ ॥
- ਪਦਛੇਦ - ਯਤ੍ਰ, ਯੋਗੇਸ਼ਵਰਹ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਹ, ਯਤ੍ਰ, ਪਾਰਥਹ, ਧਨੁਰਧਰਹ, ਤਤ੍ਰ, ਸ੍ਰੀਹ, ਵਿਜਯਹ, ਭੂਤਿਹ, ਧਰੁਵਾ, ਨੀਤਿਹ, ਮਤਿਹ, ਮਮ॥ ੭੮ ॥
- ਅਰਥ - ਜਿੱਥੇ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਧਨੁਖਧਾਰੀ ਪਾਰਥ ਹਨ, ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ, ਵਿਜੈ, ਉਨੱਤੀ ਤੇ ਅਚਲ ਨੀਤੀ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः।

ਓਮ ਤਤਸਦਿਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ ਸੁਪਨਿਸ਼ਤਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਯਾ ਯੋਗਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇ
 ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਰਜੁਨ ਸੰਵਾਦੇ ਮੋਕਸ਼ਸੰਨਯਾਸ ਯੋਗੋ ਨਾਮਾਸ਼੍ਟਾਦਸ਼ੋ਽ਧਯਾਯ:।

ॐ तत् सत्

ਓਮ ਤਤ ਸਤ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ
 ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਮੋਖ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਮ ਦਾ
 ਅਠਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ।